

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

M. Salih GEÇİT

709267

KUR'AN IŞIĞINDA İMAN-İKTİSAT İLİŞKİSİ

**Y.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

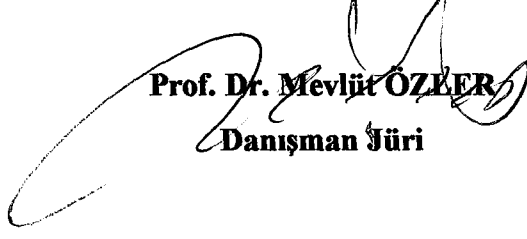
**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER**

T 109267

ERZURUM – 2001

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalının Kelam (SistematiK Kelam) Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi Olarak Kabul Edilmiştir.

Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER
Danışman Jüri

Doç. Dr. Arif YILDIRIM

Jüri

Yrd. Doç. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Jüri

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 20.1.7.../2001

Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU

Enstitü Müdürü

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'AN IŞIĞINDA İMAN İKTİSAT İLİŞKİSİ

M. Salih GEÇİT

DANIŞMAN : PROF. DR. MEVLÜT ÖZLER
2001, SAYFA: 259

JÜRİ : PROF. DR. MEVLÜT ÖZLER
:
:

Günden güne gelişen teknik ve medeniyet insanlara, bir çok rahatlıklar ve kolaylıklar sağlarken bir takım problemleri de beraberinde getirdi. Eskiye göre daha rahat bir durumda olmasına rağmen, günümüz insanın mutlu olduğunu söylemek mümkün değildir. Sosyal ve ekonomik nedenlerin ortaya çıkardığı bunahımlar, ruhî ve manevî gerginlikler, onu yıpratmakta, huzursuz kılmaktadır. Bu yüzden biz, bu tür problemleri inanç perspektifinde çözmeye ihtiyaç duymaktayız.

Kur'an ayetlerinde iman ile ekonomi arasında ilişki vardır. Bu ilişki, insanın bu dünyadaki yaşam tarzı açısından büyük öneme haizdir. Kur'an, dünya yaşamı ve ekonomik faaliyetler ile çelişkileri olmayan bir kitaptır. Bu bağlamda Kur'an, madde- mana, inanç-ekonomi konusunda hiç bir ayırımı kabul etmemektedir. Çünkü Kur'an, bireyin ferdî ve toplumsal bütün faaliyetlerini maddî ve manevî bir bütünlük çerçevesinde tanzim eder.

ABSTRACT

Master Thesis

THE RELATION BETWEEN BELIEF AND ECONOMY IN HOLY QURAN

M. Salih GEÇİT

SUPERVISOR : Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER
2001, PAGE: 259

JURY : Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER
:
:

While the daily progress of technology and civilization has brought many comforts and benefits to mankind, it has also produced various problems in its wake. Even though contemporary man is more comfortable in comparison with past ages, it is not possible to claim that he is happier. Mental strain arising from socioeconomic causes, psychological and spiritual stress wear him down and make him restless. Because of this, we are in need for to solve this problem in the light of belief's perspective.

There is a relation between belief and economy in Qur'an's worses. This relation has a great importance. It determines the man's life style and it's position in this world. Qur'an is a book which has no contradictions with the world life and economic activities. In this context Qur'an has bearing every aspect of life without distinction of spiritual-temporal and economy-beliefs.

Therefore Qur'an seeks to guide man in all walks of life, spiritual, temporal, individual, and collective.

ÖNSÖZ

Hayat, sadece maddî şeylerden ibaret değildir. Aksine insan yaşamında inanç, ibadet, iktisat vs. hep iç içedir. Ama çağdaş insan, yaşamını inançtan azade kılmak ister gibi görünüyor. Çağdaş insanın bu eğilimi bilimsel sahayı da etkilemiş, ilmî çalışmalara da yansımıştır. Türkiye’de son yıllarda te’lif ve tercüme yoluyla yayınlanan İslâm İktisadî ile ilgili kitaplarda araştırmacıların şikayet ettiği bir husus vardır: Bu tür eserlerde çok değerli bilgiler bulunmakla beraber, inanç ile iktisat arasında direkt bir ilişki kuran ve bu konuya tahsis edilmiş bir eser, araştırma yoktur. Bu hususa dikkat çeken araştırmacılarımızdan biri de Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar’dır. Bir sempozyumda şöyle demiştir: “Son on-on beş senedir İslâm Ekonomisi hakkında oldukça yoğun bir çalışma vardır; çeşitli kitaplar yazılmış, çeşitli konferanslar tertip edilmiştir. Şüphesiz bunların hepsi sevindiricidir... Ancak bu çalışmaların hemen hemen hiç birinde İslâm inanç ve ibadetlerine ekonominin temeli olarak yer verilmediğini, iman ve ibadetlerin ekonominin altyapısı olarak açık bir şekilde ve doğrudan doğruya ele alınıp geniş boyutlarıyla işlenmediğini görmekteyiz.”¹ İşte biz bu araştırmamızda İktisadın imanî boyutunu ele alacak, bir çok iktisadî konu ve kavramı bu bakış açısıyla değerlendirmeye çalışacağız. Ayrıca günümüz insanının iktisadî faaliyetler konusundaki değişik anlayışları ile tarihte İslâm toplumuna yerleşip hakim olmuş bazı yanlış iktisadî zihniyetler konusuna da Kur’an’ın bütünlüğü çerçevesinde ışık tutmaya çalışacağız.

İslâm’da insanın ekonomik yönden eğitimi, diğer eğitimlerden ayrılmaz bir parçadır. İman ve ibadet olarak dinî hayatın ekonomik hayata, ekonomik hayatın da dinî hayata etkisi vardır. Bu sebeple İslâm’a göre ibadet, şükür, tevekkül, ni’met, zenginlik, fakirlik, adalet, mülkiyet, hilafet gibi daha bir çok kavramı ekonominin temel taşları ve anahtarları yapmadıkça insanın tam manasıyla ekonomik açıdan eğitildiğini söyleyemeyiz.

Burada şunu da belirtmek gerekir: Çağımız, bütün ilimlerin araştırıldığı ve kökenlerine inilmeye çalışıldığı bir çağdır. Bugün yeryüzü liberal, kapitalist ekonomik sistemlerle kollektivist sistemlerin mücadelesine sahne olmaktadır. Söz konusu sistemlerin her kesimden taraftarları ve savunucuları vardır ve hepsi de sadece kendi sistemlerinin hak ve adalete uygun olduğunu söylemektedirler. İşte bu durum

¹ Bayrakdar, Mehmet, “İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü”, İktisadî Kalkınma ve İslâm Sempozyumu, İlmî Neşriyat, İst., 1987, 52.

karşısında, sosyal ve ekonomik problemlerin çözümünde akıl ve deneyimin yetersiz kaldığı söylenebilir. Çünkü çoğu defa, kişisel yarar toplum yararından, hırs ve tamah akıldan üstün tutulabilmekte, ya da toplum yararı için insanın özgürlüğü elinden alınıp mülkiyet hakkı yok sayılmaktadır. Bu yüzden ekonomik problemlere ma'nevî değerler çerçevesinde yaklaşmak, toplumda adaletli bir yarar dengesinin kurulmasına ve bir çok iktisadî problemin çözümüne yardımcı olabilir.² Zira ekonomi de insan hayatının bir parçası olarak belli bir ölçüde bağımsız bir alansa da din, evreni kuşatan en geniş çerçeve olarak onu da içine alır ve ona egemen olur.³

Son olarak tezin hazırlanmasında yardımlarını ve yönlendirici tavsiyelerini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Mevlüt Özler'e teşekkürü bir borç bilirim.

M. Salih Geçit

ERZURUM - 2001

² Döndüren, Hamdi, *Çağdaş Ekonomik Problemlere İslâmî Yaklaşımlar*, İklim Yay., İst., 1988, s. 10.

³ Karakoç, Sezai, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, Diriliş Yay., İst., 1987, s. 48.

Ata.Ü.İ.F.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.y.	: aynı yer
b.	: bin, ibn
bknz.	: bakınız
c.c.	: celle celâluhu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Erz.	: Erzurum
İst.	: İstanbul
terc.	: tercüme eden, çeviren
Krş.	: karşılaştırmız
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
md.	: maddesi
s.	: sayfa
s.a.s.	: sallallahu aleyhi ve sellem
tsz.	: tarihsiz
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve devamı, ve diğerleri

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI

GİRİŞ.....	1
1. DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİNE METODOLOJİK BİR BAKIŞ.....	1
2. İKTİSAT KAVRAMININ ANLAM ALANI.....	6
2.1. Sözlük Anlamıyla İktisat.....	7
2.2. Kur'an'da İktisat Kavramı.....	8
2.3. Hadislerde İktisat Kavramı.....	14
2.4. İktisadın Tanımları.....	16
3. KUR'AN IŞIĞINDA İMAN-İKTİSAT İLİŞKİSİ.....	18
4. İKTİSAT ANLAYIŞLARI VE KUR'AN.....	26
BİRİNCİ BÖLÜM.....	35
1. KUR'AN'DA İKTİSAT KAVRAMI VE İMANÎ BOYUTU.....	35
1.1. İnanç, İbadet, Mal ve Servette İktisat.....	35
1.1.1. İnançta İktisat.....	37
1.1.2. İbadette İktisat.....	41
1.1.3. Mal Ve Servette İktisat.....	47
1.2. Temel İnanç Esasları Açısından İmân-İktisat İlişkisi.....	67
1.2.1. İman ve Amelî Hayatta İktisat:.....	67
1.2.1.1. Allah İnancının İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:.....	73
1.2.1.2. Peygamberlere İnanmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:.....	80
1.2.1.3. Kitaplara İmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:.....	96
1.2.1.4. Meleklerle İmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:.....	100
1.2.1.5. Kaza Ve Kadere İmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:.....	104
1.2.1.6. Âhirete İnanmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:.....	116
1.2.2. TEMEL İSLÂMÎ PRATİKLERDE İMAN-İKTİSAT İLİŞKİSİ.....	120
1.2.2.1. Temizlik : Temiz Fertler, Temiz Toplum Ve Temiz Bir İktisadî Yapı ..	121
1.2.2.2. Namaz: İman, İbadet Ve İktisadın Bütünleşmesinin Sembolü:	125
1.2.2.3. Oruç: Varlık İçinde Yoksulluk Deneyimi Ve Zor Şartlara Hazırlanış	132
1.2.2.3.1. Oruç: Akıl, Kalp Ve Midenin Tezkiyesi/ Toplumsal Ve Kişisel	
Tedavi:	132
1.2.2.3.2. İ'tikâf: Maddî Alemden Soyutlanış, Kısmî Bir Dünya Terki Denemesi	
.....	137
1.2.2.4. Hac: Evrensel Bir Dinî Ve İktisadî Kongre:	138
1.2.2.5. Zekât: Bir İbadet Ve İktisat Fenomeni.....	143
1.2.2.6. Kurban: Maddenin Ma'na İçin Boğazlanışının Sembolü	151
1.2.2.7. Cihad Ve Savaş: Malın Ve İktisadî Kaynakların Korunması	160
İKİNCİ BÖLÜM.....	168
2. İMAN-İKTİSAT İLİŞKİSİNDE TEMEL PRENSİPLER.....	168
2.1. Tevhid Prensibi: Mutlak Mülkiyet Allah'ındır	170
2.2. Tamir Prensibi: Halifelik Misyonu Açısından İnsan.....	178

2.3. Muvazene Prensibi: Dünya -Ahiret Dengesi	185
2.4. Muhafaza Prensibi: Toplumun İktisadî Haklarının Korunması	192
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	195
3. KUR'AN'IN İKTİSADÎ PRENSİPLERİNDEKİ AMAÇLAR.....	195
3.1. Ma'nevî Değerler Kontrolünde Ekonomik Refah:	195
3.2. Dünya ve Ahiret Saadeti'nin Temini:	202
3.3. İmana Dayalı Evrensel Bir Kardeşliğin Te'sisi:	205
3.4. Ekonomik Problemlerin Çözümü	209
3.4.1. Sosyal ve Ekonomik Adaletin Sağlanması:	209
3.4.1.1. Kur'an'da sosyal adalet:	214
3.4.1.2. Kur'an'da iktisadî adalet:	217
3.4.1.3. Sosyal ve iktisadî adalette imanî boyut:	220
3.4.1.4. Sosyal ve iktisadî adalet konusunun kelâmî firkaların doğuşundaki etkisi:	224
3.4.2. Adil Bir Gelir Dağılımını Gerçekleştirmek:	226
3.4.3. Fakirlik Probleminin Çözümü :	231
3.5. İnsan Özgürlüğünün Temini	244
SONUÇ	248
BİBLİYOGRAFYA	250
ÖZGEÇMİŞ	259

GİRİŞ

1. DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİNE METODOLOJİK BİR BAKIŞ

Her dinin inanç ve ibadetlerle ilgili yönünün yanı sıra sosyal hayatın bütün önemli mes'eleleri hakkındaki hükümlerle, dünyevî hadiselerle karşı takınılan tavırların mecmuundan ibaret bulunan gayet zengin bir fikrî muhtevâsı bulunmaktadır.¹ İlâhî dinlerin sonuncusu ya da gerçeği olan İslâm Dini de hayatın maddî ve manevî alanını kapsayan, insanların karşılaştığı dinî ve dünyevî meselelere çözüm bulan ve dünya faaliyetleri ile beraber âhirete yönelik çalışmaları da tanzim eden bir dindir.² Bir diğer ifade ile İslâm, tabiata ve hayata dönük bir dindir.³ İki dünya dini olan⁴ İslâm'ın insanlığa sunduğu Kur'an-ı Kerim de hayatın her iki yönüyle ilgili çözüm önerilerinde bulunan, bu iki alanla ilgili konularda ölçü olabilecek prensipler sunan ilâhî bir kitaptır.

Bu özelliğe sahip olan vahiy mahsulü bir hidâyet kaynağının ekonomik-iktisadî konularda da bir çok hüküm, prensip, emir ve nehiy getirmesi tabîî bir durumdur. İnsanlık tarihi boyunca nazıl olan semâvî telkinler, iman temeline dayalı bir dünya ve âhîret görüşünü getirmiştir. Bütün bu öğretilerden güdülen asıl maksat ise her iki dünyada mutlu olma şansını yakalamaktır.

Günümüz insanı var gücüyle bu mutluluğu aramasına rağmen bu arayış, çoğu kez yolunu şaşırtıp kalmakta ve daha büyük buhranlara sürükleyen istikametlere kaymaktadır. Burada şu önemli hususu belirtmek isteriz: Bir toplum, ancak sahip bulunduğu bütün alanları kaynaştırıp hepsini birbiri ile paralel olarak geliştirmek ile kalkınabilir. Çünkü toplum hayatının ticarî, iktisadî, hukukî, ahlâkî, kültürel, siyasî, dinî vb. safhaları arasında karşılıklı etkileşim vardır.⁵ Zaten ekonomi demek, problemleri ile insan demektir. Bir ekonomik mes'ele, daima bir insan mes'elesidir. Bir ekonomik sistem de, o sistemin içindeki insan, psikolojik, sosyolojik, fizikî, dinî ve kültürel yönü ile ne derece iyi tanınırsa ve ekonomik sistem ona göre kurulursa o ekonomik sistem o

¹ Günay, Ünver, "İktisadî Ahlâk ve Din", Ata.Ü.İ.F. Dergisi, Sayı. 7, Erzurum, 1986, s. 114.

² Karakoç, Sezai, *Ekonomik Strüktür*, 13; Doğan, Mehmet, *Tarih ve Toplum*, Rehber Yay., İst., 1990, s. 19; Armağan, Servet, *Ana Hatlarıyla İslâm Ekonomisi I.*, Timaş Yay., İst., 1996, s. 58.

³ Begoviç, Ali İzzet, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, terc. Salih Şaban, Nehir Yay., İst., 1992, s. 311.

⁴ Begoviç, a.g.e., 314.

⁵ Begoviç, a.g.e., 92, 93; Kartal, M. Abidin, *Risâle-i Nur'dan İktisadî Prensipler*, Yeni Asya Yay., İst., 1995, s.9; Erdoğan, M. Sabri, *İslâm Ekonomisinde Tasarruf ve Ekonomik Gelişme*, İFAV Yay., İst., 1992, s. 25, 26.

derece sağlıklı olur.⁶ İnsanoğlu ise sadece adale ve iskeletten ibaret bir robot ya dasadece maddî ihtiyaç duyan ve sırf onun tatmini için hareket eden bir varlık değil,⁷ bedeniyle dünya hayatına, ruhuyla ma'nevî aleme bağlı olan bir varlıktır.⁸ İslâm inancında da o, herhangi bir insan veya Darwin'in dediği şekilde bir hayvan değil, Allah'ın halifesidir.⁹ Bu nedenle özerk ve kendi kendine yeterli iktisat teorisi, akademik bir teamül olmanın ötesinde bir anlam taşıyor.¹⁰ Nitekim Lukacs, Rostow, Jean Poirier, Schumpeter gibi çağdaş iktisatçı ve araştırmacılar da kültür, siyaset ve onları çevreleyen sosyal, düşünsel, dinî, geleneksel vb. değerlerden tecrit edilmiş "salt iktisat" fikrine karşı çıkmışlar ve iktisadın diğer alanlardan ayrı düşünülmemeyeceğini vurgulamışlardır.¹¹ Yine din sosyologlarından Max Weber, Durkheim, Levy Bruhl, La Brass, J. Bercque ve Toynbee gibi kimseler dinin toplumda müsbet veya menfi bir öge olarak sosyal ilişkiler üzerindeki etkisini, eski toplumların alt yapısı olduğunu, genel olarak toplumun tarihî seyri ve beşeri medeniyetlerdeki pay ve rolünü incelemişlerdir.¹² Çünkü bu alanlardan birinde meydana gelecek bir gerileme, bozukluk, çözülme diğerlerinin hepsine sirayet eder. İktisadî kalkınmadan bahsedildiği zaman, kabul etmek gerekir ki, bu gelişme toplumun diğer safhalarındaki inkişafının bir sonucudur. Yani toplumlar sırf iktisadî konulara eğilerek ve sırf ekonomik yapıyı ele alıp düzelterek gelişemez.¹³

Bir toplumun karakterini meydana getiren fikirler, bilgiler, inançlar, teknik ürünleri, davranış ve tavır tipleri sisteminden ibaret bulunan kültürü içerisinde daima iki önemli ana veçhe vardır. Birincisi, maddî kültür, ikincisi, manevî kültür. Nazariyede her ne kadar böyle bir ayırım yapılmaktaysa da gerçekte toplumun maddî ya da ekonomik

⁶ Bayrakdar, Mehmet, a.g.m., s. 51; Zerkâ, Ahmed ve Neccâr, A. Muhammed Abdulazîz, *İslâm'a Göre Faizsiz Banka Kalkınma ve Sigorta*, terc. Karaman, Hayreddin, Kalem Yay., İst., 1976, s. 33, 34.

⁷ Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, Sönmez Neşr., İst., 1962, s. 41.

⁸ Başgil, Ali Fuat, a.g.e., 41; Döndüren, a.g.e., 9; Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1988, s. 15; Çağırıcı, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşr., İst., 1991, s. 261.

⁹ Zerkâ-Neccâr, a.g.e., 62.

¹⁰ Özel, Mustafa, *"İktisadî Düşüncenin Laikleşmesi"*, Bilgi, Bilim ve İslâm Sempozyumu II, İSAV İlmi Neşriyat, İst., 1992, s. 105.

¹¹ Özel, Mustafa, a.g.m., a.y.; Özel, Mustafa, *İktisat, Siyaset ve Din*, İst., 1995, s. 38, 39; Avukatgil, İ. Seyyid, *"İslâm İktisadı: Bir Genel Değerlendirme"*, Diyanet Aylık Dergi, sayı: 1, Ocak 1991, s. 11.

¹² Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, terc. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., İst., 1999, s. 25; Şeriatî, Ali, *İslâm Nedir*, terc. Ali Seyidoğlu, Birleşik Yay., İst., 1995, s. 22.

¹³ Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, terc. Ethem Rubi Fiğlalı, Yağmur Yay., İst., 1976, s. 47. Werner Sombart (Encyclopaedia of The Social Sciences eserinin Kapitalizm maddesi yazarı) der ki: "Nasil soyut olarak hiçbir din, dil, kültür, devlet, sanat mevcut değilse, soyut olarak hiçbir ekonomi de yoktur." A.g.e., 1931, 3/196'dan nakleden: Özel, Mustafa, a.g.m., 111. Batılı araştırmacıların ancak 1900'lu yıllarda gördükleri bu gerçeği, İmam Ebu Yusuf (v.182), Harun Reşid'e yazdığı ekonomik programın (Kitabu'l-Harac) başlarında hatırlatmıştır.

hayatını diğer bütün olaylar ve özellikle de din ve manevî değerlerden ayırmak mümkün değildir.¹⁴ Bu yüzden karşılıklı etkileşim ve ilişki içerisinde bulunan bu olayları birbirinden ayırarak incelemek bilimsel olmamaktadır.¹⁵ Nitekim Max Weber de bu iki yönü, din ve ahlâk şeklinde göstermekte ve bu nedenle “Protestan Ahlâkı” ismini verdiği eserinde ekonomik düşünüş biçiminin, içinde doğduğu toplumdaki inancın ahlâkî yapısıyla bağımlı olduğunu, dinin, ekonomiyle ve çevresindeki sosyal tabakalaşma ile bağlantılarının bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶ Aynı Şekilde Ülgener de iktisat hayatının diğer alanlardan ayrı düşünülemeyeceğini şu şekilde belirtmektedir: “İktisat hayatı, klasik iktisatçıların soyut varsayımları ve modelleri bir yana, tarihçi okulun bir veya birkaç karakteristik (mesela işletme ve teşebbüs şekilleri, üretimin hukukî, politik çerçevesi vs.) etrafında basitleştirmeye çalıştığı şemalarla kavranamayacak kadar geniş, engin bir çeşitlilik gösterir. Gerçek hayat, bu çeşitliliği içinde göz önüne alınınca, dış karakteristikleri altında ancak derinliğine inmek sûreti ile kavrayabileceğimiz bir duyuş ve inamış dünyasının saklı olduğu anlaşılır.”¹⁷ Bu nedenle insan hayatının genelinde gözönünde bulundurulması gereken bu çeşitlilik, ekonomik hayatta da unutulmamalıdır.

İnsan hayatındaki çeşitli unsurların birbiriyle barışıp bütünleşmesinin gerekli olduğundandır ki, dinî ve ma'nevî değerlerin maddî ve iktisadî alandan soyutlanmaya çalışıldığı dönemde gerçekten de değerli olan araştırmacılar ve düşünürler bu işin tek yanlı sürdürülemeyeceğine dikkat çekip bir takım uyarılarda bulunmuşlardır. Örneğin, dikkatlerini din ile öteki sosyal ve kültürel faaliyet alanları arasındaki karmaşık ve karşılıklı ilişkilerin, etki ve tepkilerin incelenmesi konusu üzerinde toplamış bulunan din sosyologlarının üzerinde önemle durdukları mes'elelerden biri de dinî inançlar, düşünceler ve uygulamalarla ekonomik hayat ve faaliyetler arasındaki münasebetlerin incelenmesidir.¹⁸ Gerçekten de ilk sistematik din sosyolojisi disiplininin kurucusu olan

¹⁴ Günay, a.g.m., 112; Başgil, Ali Fuat, *İlmin Işığında Günün Mes'eleleri*, Yağmur Yay., İst., 1960, s. 173; Çağırıcı, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, 259, 260; Doğan, Mehmet, a.g.e., 21. Ancak günümüzde “milletlerin gücü”, ahlâkî, dinî, kültürel ve bilimsel üstünlükle değil, siyasî ve iktisadî üstünlükle ölçülmektedir. Öyleki teknolojisi ve bilimi değil, ekonomisi kuvvetli olan devletler diğerlerine sözünü geçirmektedir. Bu da çağımızda tek yanlı ve tek yönlü anlayışların ne derece hakim olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bknz. Sağıroğlu, Ekrem, *Çağdaş Dünya ve İslâm*, İklim Yay., İst., 1987, s. 52, 53.

¹⁵ Ülgener, Sabri F., *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Der Yay., İst., 1991, s. 11; Nakvî, *Ekonomi ve Ahlâk*, İnsan Yay., İst., 1985, s. 48; Bulaç, Ali, “Zekât Kurumunun Manevî ve Sosyal Anlamı”, *Türkiyede Zekât Potansiyeli*, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987, s. 120.

¹⁶ Weber, Max, a.g.e., 25.

¹⁷ Ülgener, a.g.e., 12-13.

¹⁸ Günay, a.g.m., 109.

Max Weber ve çalışma arkadaşı Werner Sombart'ın çalışmalarının ana teması ekonomi ile dini birleştiren ve sınırları henüz iyi belirlenmemiş alanlar olmuştur. Onları takip eden son elli-altmış yıl içerisinde özellikle batıda yetişmiş bulunan belli başlı din sosyologlarının hemen hepsi de çalışmalarında az çok bu konuya el atmışlardır. Öyleki V. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi dinle ekonomik faaliyetler ve özellikle ekonomik kalkınma problemi arasındaki ilişkilerin incelenmesine ve anlaşılmasına hasredilmiştir.¹⁹ Bu gelişmenin, dinin gerilemeye neden olduğunu iddia eden görüşlerin revaçta olduğu dönemin üzerinden o kadar da uzun yılların geçmediği bir dönemde görülmesi, konunun önemini bir daha arttırmaktadır.

Esasen, endüstri çağı olarak nitelenen günümüz dünyasında devletler ve kuruluşlar, yurttaşlarının diğer problemleri ile beraber, sosyo-ekonomik problemlere de eğilmiş ve bunların altyapısında bulunan unsur ve nedenleri araştırmayı gerekli görmüşlerdir. İnsanlık tarihinin her devrinde olduğu gibi, günümüzde de toplumların sosyal realiteleri arasında en büyük etkiye sahip olanı din olunca, dinle ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkilerin incelenmesinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır.²⁰

Dinin toplum hayatının ayrılmaz bir parçası ve realitesi oluşturması gerçeğinden hareketle İslâm ülkelerinde de ekonomik hayat, ticarî faaliyetler, kalkınma veya geri kalma problemi gibi daha bir çok sosyo-ekonomik konularda dinin etkileri ve katkıları önemli bir araştırma alanı olarak kabul edilmeye başlanmıştır.²¹ Çünkü çağımızda yapılan sosyolojik, psikolojik, tarihî ve bilimsel çalışmalar ile toplum hayatında görülen olaylar, din ile iktisadî ahlâk ve faaliyetler arasında sıkı ve karmaşık ilişkilerin bulunduğunu ortaya koymuştur.²² İşte bu gerekçeden hareketle “Ekonomik Ahlâk” tabiri daha sık kullanılmaya başlanmıştır.²³ Max Weber'in sosyoloji diline kazandırdığı bu kavramın içeriğini ise daha çok dinin ekonomik hayat üzerindeki etkisini yansıtan bilgiler oluşturmakta ve bu terimden, ekonomik faaliyetin toplumun manevî-dinî-ahlâkî inançlar ve değerler sisteminden kaynaklanan pratik itici güçleri ve saikleri kastedilmektedir.²⁴ Çünkü ahlâkın en önemli kaynaklarından birisi de dindir.²⁵

¹⁹ Ülgener, a.g.e., 15; Günay, a.g.m., 109, 110. Bu konudaki çalışmalar ve kaynaklar için bkz. Günay, a.g.m., 109, 128.

²⁰ Günay, a.g.m., 111; Avukatgil, a.g.m., 11.

²¹ Günay, a.g.m., 110; Avukatgil, a.g.m., 11.

²² Günay, a.g.m., 118; Doğan, Mehmet, a.g.e., 21; Özel, Mustafa, *İktisat, Siyaset ve Din*, 37.

²³ Bknz. Günay, a.g.m., 111-118; Nakvî, a.g.e., 93.

²⁴ Günay, a.g.m., 113, 114. Max Weber'in analizlerinin özeti şudur: Dinden kaynaklanan iktisadî ahlâkın ekonomik gelişme üzerinde mutlak bir tesiri vardır. Bu sebeple Batı'nın ekonomik gelişmesinde bir çok dinî faktörün önemli rolü vardır. Bknz. Weber, a.g.e., 40-158; Günay, Ünver, a.g.m., 114-118.

Bugün uygulanmakta olan ekonomik sistemlerde ekonomi, insan ve tabiat arasındaki ilişkiye dayandırılmış, insan ve tabiatın yaratıcısı olan Allah'ın dolaylı veya dolaysız olarak ekonomik aktif bir rol oynadığı hesaba katılmamıştır.²⁶ 19. asırdan bu yana “materyalizm” diye ifade edilen ve hayatın sadece maddî cephesini ele alan bu tek yanlı görüş tarzı, toplumların sosyal ve ekonomik yapısında dengesizliklere ve manevî sahada çöküntülere yol açmıştır.²⁷ Gerçekten de çağımızın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik meseleler, beşeriyetin uğradığı hüsrân, büyük ölçüde bu yanlış ve tek taraflı anlayışın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü çağımızın belirgin bir özelliği olarak, bedenler tamir edilirken, ruhlar sürekli tahrip edilmekte,²⁸ hayat, bu dünyadakinden ibaret görülmektedir.²⁹ Bunun en canlı misali şudur ki, hemen hemen bütün devletler tarafından kabul edilen İnsan Hakları Beyannamesinde insanın maddî yaşamı ile ilgili bir çok hak garanti altına alınırken, ma'nevî ve ruhî hayatın korunması ile ilgili açık ve net bir madde yoktur.³⁰ Yine çağımızda en gelişmiş sayılan Amerika, Avrupa ülkeleri maddeciliği esas alan yapılanmaları yüzünden sosyal ve ahlâkî açıdan en çok bunalımlı insana sahip olan ülkelerdir. Diğer ülkelerdeki bu tür bunalımlar da bunların yansımasından ibarettir.³¹ Bunun da ötesinde dinler başta olmak üzere hemen hemen bütün büyük filozofların ve ahlak doktrinlerinin karşı çıktığı maddecilik fikrinin etkili olmasından sonra faydacı, bencil, merhamet, şefkat ve vefadan uzak, insanî faziletlerden yoksun ve sadece kendi nefsinin düşünüp en az çalışmakla en kısa zamanda servet ve konforun en yüce derecesine ulaşmak isteyen fertler yetişmiştir.³²

Materyalist felsefî düşüncelerin, etkisini en yoğun şekilde sürdürdüğü bir çağda yaşayan insanlara, maddî ve iktisadî alanda iman gözlüğünü takmalarını önererek modern dünyanın insanlarını buhrânlara sürükleyen maddeperest ve madde ile mâna arasında ayırmacı özelliğe sahip olan düalist anlayışlara karşı imanı işaret eden çalışmaların yapılması gerektiğine inanmaktayız. Bu nedenle elinizdeki çalışmamızda

²⁵ Sağıroğlu, a.g.e., 82, 83; Begoviç, a.g.e., 195. Bknz. Kılıç, Recep, *Ahlâkî Dinî Temeli*, T.D.V. Yay., Ankara, 1994. Bugünkü iktisat ilminin ilk yazılı kaynağının semâvî kitaplar, ve ibrânî- huristiyan geleneği olduğu bizzat iktisatçılar tarafından itiraf edilen bir gerçektir. Tabakoğlu, Ahmet, a.g.e., 13; Selik, Mehmet, *100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi*, Gerçek Yay., İst., 1974, s. 5.

²⁶ Bayraktar, Mehmet, “İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü”, 51.

²⁷ Sağıroğlu, a.g.e., 152-154; Bulaç, Ali, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, Endülüs Yay., İst., 1992, s. 37, 53-57; Kartal, a.g.e., 9. Bu tek yanlı anlayışların yetiştirdiği insan tipi, tasavvufçuların telkîn ettiği “bulduğumuzda infak, bulmadığımızda şükrederiz” şeklindeki anlayışın tam tersine, buldukları zaman nankör, bulmadıkları zaman da isyankâr davranan bir insan tipidir. Sağıroğlu, a.g.e., 89.

²⁸ Sağıroğlu, a.g.e., 16. Bknz. Begoviç, a.g.e., 116-128.

²⁹ Sağıroğlu, a.g.e., 52. Bu anlayış şu ayette belirtilen anlayışa mutabık olmaktadır: En'am, 29.

³⁰ Sağıroğlu, a.g.e., 17.

³¹ Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 47.

³² Başgil, *İlmin Işığında Günün Mes'eleleri*, 174, 175, 183.

iktisadî konuların iman ve manevî değerlerden yoksun olamayacağını tespit etmeye çalışmakta, bir gözü madde, bir gözü de mana olan bir dürbünle bakmayı önermekteyiz. Yani biz, iman ile iktisadî hayatın tefrik edilemeyeceğini; aksine maddî-dünyevî hayatın maddiyattan çok inanç ve iman temeli üzerinde sürdürüldüğünü bir tez olarak sunmaktayız. Zira inanç temeline dayanmayan bir hayat, insanların mutsuz olduğu bir hayattır. Başka bir ifadeyle söylersek, iman ve inanç realitelerini inkar iddiasında olan herkesin hayatının temelinde de iman ve inanç vardır. Çünkü hiç kimse, yaşayacağına, daha müreffeh bir hayata erişeceğine, daha geniş ve rahat şart ve ortamlara kavuşacağına olan iman ve inanca dayanmadan yaşayamaz. Yani, eğer dünyada maddî bir hayat sürüyorsa, o da ancak ve ancak temelinde “İnanç ve İman” bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, eğer dünya yüzeyinde yaşayanlar varsa, bu da onların yaşayabileceklerine, bunun temelinde de kendilerini yaratan bir gücün varlığına olan imanlarına dayanmaktadır. Çünkü hayata anlam katan şey, maddecilik değil, maddeyi mananın ve manevî yükselişin merdiveni yapan düşünce ve şuurdur.³³

Son olarak şunu belirtmek gerekir: Tarihteki Hristiyanlık ve Komünizm örneklerinden anlaşılmıştır ki, insanın mutluluğu için ne salt bir din, ne de salt bir dünya anlayışı başarılı olabilir. Aksine her ikisini kapsayan bir düşünce sistemi ve hayat tarzı gerekir.³⁴

2. İKTİSAT KAVRAMININ ANLAM ALANI

Kur'an'da iktisat kelimesi, günümüzde anlaşıldığı şekliyle bir bilim dalı ve beşerî ilimlerden bir branş ismi olarak geçmez. Ancak şuna da dikkat çekmek gerekir ki, iktisat kelimesinin sözlük anlamı ile terim anlamı birbirinden tamamen kopuk değildir. Biz, burada "iktisat" kelimesinin kendisinden türediği "k-s-d" (كُـسـد) kökünden müştak kelimelerin geçtiği ayetleri ele alarak bu ayetlerde belirtilen hususların iktisat ile ilişkisini ve imanî boyutunu tesbit etmeye çalışacağız.

³³ Başgil, *İlmin Işığında Günümüz Mes'eleleri*, 187. Din-dünya ve madde-mana ilişkisi konusunda fazla bilgi için bkz. Başgil, *Din ve Laiklik*, 41-55; vd.

³⁴ Begoviç, a.g.e., 353-366.

2.1. Sözlük Anlamıyla İktisat

"İktisat" (اِقْتِصَاد) kelimesi "K-S-D" (قَصَدَ) kökünden türemiş olup iftial babındandır.³⁵ "K-S-D" (قَصَدَ) kelimesinin Arapça'daki asıl anlamı, ister adalet, isterse zulüm üzere olsun, bir şeye doğru yönelerek azimet (gayret) göstermektir.³⁶ Mastar olan "EL-KASD" kelimesi genel olarak aşağıdaki anlamları ihtiva etmektedir:

1. Bir şeyler yapmaya azmetmek, kesin karar vermek ve kararı yerine getirmek üzere harekete geçirmek.³⁷
2. Bir yere yönelmek.³⁸
3. İsfraf ile cimrilik arasında dengeli davranmak ve dengeli harcamada bulunmak.³⁹
4. Herhangi bir iş veya davranışta i'tidalli davranmak, i'tidalli olmak.⁴⁰
5. Tavassut (orta yol) ve istikamet.⁴¹ İbn Manzur, bunu net olarak şöyle formüle etmiştir: "İşlerde iktisatlı olmak, ifrat ve tefrit yönlerine sapmadan mu'tedil olmaktır."⁴²
6. Kırmak ve her halükârda öldürmek.⁴³
7. Bir şeyi bizzat aynıyla istemek, onun peşine düşmek.⁴⁴

³⁵ Heyet, el-Mu'cemu'l-Vasîf, Çağrı Yay., İst., 1990, s. 738.

³⁶ ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidaye, Beyrut, 1971, 9/36; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, *Mu'cemu Metni'l-Luğa*, Daru Mektebetu'l-Hayat, Beyrut, 1960, 4/585.

³⁷ Er-Râzî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya, *Mu'cemu'l-Mekâyisfi'l-Luğa*, Tahkik. Şihâbu'd-Din Ebu Amr, Dâru'l-Fikr, 1998, Beyrut, s.891; Er-Râzî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya, *Kitabu Mücmelu'l-Luğa*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, s.598; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 9/36; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Kum, 1405, 3/353 (k-s-d md.); er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdi'l-Kadir, *Muhtaru's-Sihah*, Beyrut, tsz, s:224, (k-s-d md.); Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., a.y.

³⁸ Er-Râzî, İbn Faris, Mücmel, 598; İbn Manzur a.g.e.,a.y.; er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr , a.g.e., a.y.; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., a.y.; el-Kermî, Hasan Said, *el-Hâdî ila Luğat'il-Arabi*, Beyrut, 1992, 3/522.

³⁹ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 9/36,37; İbn Manzur, a.g.e., a.y.; er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr ,a.g.e., a.y.; el- Fîrûzâbâdî, Mecdu'd-Dîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhîl*, Dâru'l-Cîyl, Beyrut, tsz., 1/339; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., a.y.; el-Kermî, a.g.e., 3/523.

⁴⁰ İbn Manzur,a.g.e.,a.y.; er-Razi, Muhammed b. Ebî Bekr , a.g.e.a.y; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., a.y.; el-Kermi,a.g.e.,a.y.

⁴¹ ez-Zebîdî, a.g.e., 9/36,44.; İbn Manzur, a.g.e.,a.y.; el- Fîrûzâbâdî, a.g.e., 1/339; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., a.y.; el-Kermi,a.g.e.,3/523.

⁴² İbn Manzûr, a.g.e.,3/354; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., a.y.

⁴³ Er-Râzî, İbn Fâris, el- Mekâyis, 891; İbn Manzur,a.g.e.,3/355,356; ez-Zebîdî, a.g.e., 9/37; el- Fîrûzâbâdî, a.g.e., 1/340; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., a.y.

⁴⁴ el- Fîrûzâbâdî, a.g.e., 1/339; Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, a.g.e., 4/585.

2.2. Kur'an'da İktisat Kavramı

Kur'an'da iktisat kelimesi geçmemekle beraber, kelimenin kökü olan (K-S-D)'den muştak şu kelimeler geçmektedir:

1. Lokmân Sûre'si 19.ayette "iksîd" kelimesi kullanılmaktadır: *"Yürüyüşünde orta bir yol tut (وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ), sesini de alçalt. Umutma ki seslerin en çirkini merkeplerin sesidir."* Kasd, hızlı ve yavaş yürüme arasında mütevasıt bir yürüyüş⁴⁵ ya da kibir ve eziklik arasında vakur yürüme⁴⁶ demektir. Yani yürüyüşünde kibir üzere olma, ne çok yavaş, ne de çok hızlı yürü.⁴⁷ Aksine, yürüyüşün, ikisi arasında mu'tedil, mütevasıt, adil,⁴⁸ sükûnet ve vakar üzere olsun. Bu ayet ve bundan önceki ile sonraki bir kaç ayette Hz.Lokmân oğluna ahlakî tavsiyelerde bulunmaktadır. Demek ki, İslâm'ın iktisat görüşü ahlak alanında da etkili olmaktadır. Yani Kur'an, ahlakî alanda da insanlara iktisatlı bir davranış tarzı önermektedir.

2. Nahl Sûre'si 9. ayette "kasd" (قَصْدٌ) kelimesi kullanılarak şöyle buyrulmaktadır: *"Yolu doğrultmak Allah'a aittir, kimi yollar ise eğridir. Eğer O dileyseydi hepinizi elbette hidayete erdirirdi."* Elmalılı şöyle meal yapmıştır: "Hak maksuda götürecektir olan doğru yol da Allah'a aiddir."⁴⁹

Ayette geçen "وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ" den maksat şudur: Peygamberler, apaçık deliller, hüccetler göndererek İslâm dinini açıklamak, Allah'a aittir.⁵⁰ doğru ve hak olan yolu bildirecek olan ve onun doğruluğunu taahhüt eden de Allah'tır.⁵¹ "قَصْدُ السَّبِيلِ" ibaresinden maksat Neseffî⁵² ve Mücahid'e göre hak yol, es-Suddî'ye göre İslâm, İbn Abbas'a göre hidayet ve dalaletin⁵³ Katade'ye göre helal ve haramın, taat ve ma'siyetin beyanıdır.⁵⁴ Taberî'ye göre "kasdu's-sebil", içinde hiçbir eğrilik bulunmayan dosdoğru

⁴⁵ el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Camiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Mısır, 1967, 14/48; el-Beyzâvî, Kâdî Nâsiruddîn Ebu Sâid Abdullâh b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1999, 2/229.

⁴⁶ en-Neseffî, Ebu'l-Bekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl*, Pamuk Yay., İst., tsz., 3/282.

⁴⁷ et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Camiu'l-Beyan An Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, 11/92, 93; İbn Kesîr, Hâfız İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. Kesîr ed-Dîmeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* (Muht. Es-Sâbûnî), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999, 3/65.

⁴⁸ İbn Kesîr, a.g.e., 3/65; Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., İst., 6/3843.

⁴⁹ Elmalılı, a.g.e., 5/3089.

⁵⁰ Kurtubî, a.g.e., Nahl, 9. ayet tefsiri; İbn Manzur, a.g.e., 3/353.

⁵¹ Elmalılı, a.g.e., 5/3089.

⁵² Neseffî, a.g.e., 2/281.

⁵³ İbn Kesîr, Nahl, 2/320.

⁵⁴ Taberî, a.g.e., 8/111, 112.

yol demektir.⁵⁵ Bu ayetin de sibâk ve siyâkına bakıldığı zaman, i'tikâdî hakikatler ve delillerden bahsedildiği görülmektedir. Bunlar da itikad ve düşünüş tarzıyla ilgilidirler. Dolayısıyla Kur'an, iktisatlı bir düşünüş tarzını da önermektedir.

3. Tevbe Sûre'si 42.ayette "kasiden" (قاصداً) kelimesi kullanılarak şöyle buyurulmaktadır: *"Eğer yakın⁵⁶ bir yarar (mal, servet, ganimet⁵⁷) ve orta (mu'tedil⁵⁸) bir sefer olsaydı, (savaşa katılmayan o münafıklar) peşinden geleceklerdi..."* Ayette geçen "kasiden" (قاصداً) kelimesi, yakın,⁵⁹ gidişi kolay yolculuk⁶⁰ ve yer⁶¹ anlamına da gelir. Ayet, Tebük Seferinde izin alarak cihada katılmayanlar hakkında inmiştir.⁶² Bu ayetin sibâk ve siyâkındaki ayetlerde savaş durumundan ve münafıkların savaş karşısındaki tavırlarından bahsedildiği gibi, onların mal ve servet sevdasından dolayı savaşa katılmadıkları belirtilerek ekonomik hayatın dinî hayat üzerindeki olumsuz etkisinden de bahsedilmektedir.⁶³ Burada yerilen husus ticarî sefer ve muameleler değil, mal ve servet sebebiyle çok önemli bir görev olan cihad ve toplumsal savunmadan vazgeçme tavrıdır. Bu durumlar, sosyal hayatın bir parçasıdır. Öyleyse Kur'an, ticarî ve iktisadî faaliyetler ile dinî yükümlükler arasındaki münasebet konusunda temel ölçüyü belirleyerek, dinin emir ve ilkeleriyle beraber dengeli ve iktisatlı bir şekilde cereyan eden sosyal ve ekonomik bir yaşantı önermektedir diyebiliriz.

4. Lokmân Sûre'si 32. ayette "muktesidun" (مُقْتَصِدُونَ) kelimesi kullanılarak şöyle buyurulmaktadır: *"Dağlar gibi dalgalar onları kuşattığı zaman, dini tamamen Allah'a has kılarak O'na yalvarırlar. Allah onları karaya çıkararak kurtardığı vakit, içlerinden bir kısmı orta yolu tutar. (فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدُونَ)"* Buradaki "muktesid" kelimesi, Mücahid'e göre inkar eden (câhid) manasına geldiği⁶⁴ gibi, selef müfessirlerinden İbn Zeyd'e göre de amel konusunda mütevasıt olma manasına gelmektedir.⁶⁵ İbn Abbas'a göre ise, Allah'ın

⁵⁵ Taberî, a.g.e., Nahl, 8/113.

⁵⁶ Neseî, a.g.e., 2/127.

⁵⁷ İbn Kesîr, a.g.e., 2/143.

⁵⁸ Elmalılı, a.g.e., 4/2552.

⁵⁹ İbn Kesîr, a.g.e., 2/143.

⁶⁰ Kurtubî, a.g.e., 8/98.

⁶¹ Taberî, a.g.e., 6/182.

⁶² İbn Kesîr, a.g.e., 2/143; Taberî, a.g.e., 6/182; Kurtubî, a.g.e., 8/98, Neseî, a.g.e., 2/127.

⁶³ Ayette ekonomik mülâhazaların dinî hayat üzerindeki olumsuz etkisinden bahsedilmektedir. Ancak şunu belirtmekte de fayda vardır: Ekonomik hayatın dinî hayat üzerinde olumlu etkileri de vardır. Bu nedenle sadece bu ayete dayanarak, Kur'an'ın iktisadî faaliyet ve mülâhazaları yerdigini iddia etmek doğru bir iddia olmaz.

⁶⁴ Kurtubî, a.g.e., 14/54; İbn Kesîr, 3/ 68.

⁶⁵ Kurtubî, a.g.e., 14/54; İbn Kesîr, a.g.e., 3/ 68.

deniz konusunda ahid aldığı şeyler hususunda vefakâr olma, Hasan Basrî'ye göre de tevhîd ve taata yapışmış, mü'min kul olma manasına gelmektedir.⁶⁶ Taberî bu lafzı şöyle tefsîr eder: "Yani içlerinde küfrü gizledikleri halde zahirde Rablerini ikrar etmede mütevasıt davranırlar."⁶⁷ Mücahid de "sözünde iktisatlı, yani kafir olan" tefsîrini yapar.⁶⁸ Yani denizin şiddetli dalgalarından korkarak Allah'a ihlâsla yalvarıp kurtulduktan sonra bu insanların bir kısmı iman ve küfür arasında mütevâsıt bir yola girerken, bir kısmı da eski küfür hali üzerinde devam eder.⁶⁹ Neseî de âyeti şöyle tefsir eder: "Yani, denizde korku esnasında üzerinde bulunduğu ihlası devam ettirerek imanda sabit kalır, küfre dönmezler."⁷⁰ Kâdî Beyzâvî ise şöyle tefsîr eder: "Tevhîd'den ibaret olan orta yol üzerinde yürürler. Ya da küfürde orta bir yol izlerler."⁷¹ Elmalılı âyete şöyle meal verir: "*Sonra karaya çıkarıldığı vakit içlerinden doğru giden de bulur.*"⁷²

Bu ayet ile sibâk ve siyâkında olağan üstü durumlar karşısında ve bu durumlardan kurtulduktan sonra insan türünün sergilediği tavırlar ele alınmaktadır. Ayetten hareket ederek şöyl bir sonuç çıkarmak mümkündür: İnsan, sıkıştığı zaman aşırı vâ'dlewrde bulunur; çok iyilik yapacağını söyler, sıkıntı gidince de bu sözünü unutarak bundan önceki hayatında sergileyegeldiği davranışlarına döner. Böyle bir insan, dengeli bir şahsiyet üzerinde değildir. Bu durum ekonomiye uygulandığında tam ters bir sonuç çıkar: İnsan, çok malı olduğu zaman çok harcar, sıkışınca kısar. İşte bu iki durum da ekonomik hayat açısından yolun iki tarafı mesabesndedir. Böyle bir tavır takınmak yerine bu iki tavrın ortasında bulunan bir davranış ve tavrı sergilemek gerekir. O halde iyilikte iktisat olmamalı, yani çok iyilik yapılmalı, fakat malda her zaman iktisatlı olunmalıdır. Dolayısıyla Kur'an, ilerde karşılaşılabacak zorluklara dikkat çekerek kişinin her halükarda iktisatlı-mu'tedil davranmasını ve daima orta yolu takip etmesini tavsiye etmektedir.

5. Fâtır Sûresi'nin 32. ayetinde de "muktesidun" (مُقْتَصِدُونَ) kelimesi kullanılmaktadır: "*Sonra kitabı kullarımızdan seçtiklerimize miras kıldık. Artık onlardan kimi kendi nefisine zulmeder, kimi orta bir yoldadır* (وَمِنْهُمْ مَّقْتَصِدُونَ), (kimide

⁶⁶ Kurtubî, a.g.e., 14/54.

⁶⁷ Taberî, a.g.e., 11/102.

⁶⁸ Taberî, a.g.e., 11/103.

⁶⁹ Es-Suyûtî, Celâlu'd-Din Abdu'r-Rahmân b. Ebî Bekr - el-Mahallî, Celâlu'd-Din, *Tefsiru'l- Celâleyn*, Mektebetu Pamuk, İst., tsz., s.382.

⁷⁰ Neseî, a.g.e., 3/285.

⁷¹ Beyzâvî, a.g.e., 2/231.

⁷² Elmalılı, a.g.e., 6/3851.

*muktesid, orta - gâh amel ediyor gâh etmiyor*⁷³) *kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda yarışıp öne geçer. İşte bu, büyük fazlın kendisidir.*" Muktesidden maksat genellikle amel edenler,⁷⁴ vacibleri eda edip haramlardan kaçınan ve bununla beraber bazı müstahakları terk edip bazı mekruhları yapanlardır.⁷⁵ İkrime, Katâde, Dahhâk ve Ferrâ'ya göre muktasıttan maksat, günahkâr mü'mindir.⁷⁶ Muhammed b. Yezîd'e göre ise dünya ve âhiretin hakkını verenlerdir.⁷⁷ Bu görüşlerden başka her bir alimin kendi tefsîr metoduna göre yaptığı tarifler vardır ki bunların sayısı fazladır.⁷⁸ Kurtubî'nin dediği gibi bütün bu görüşlerde iki taraf ve bir orta vardır. İyi taraf sabikûn, iyi olmayan taraf nefislerine zulmedenler, ortası ise muktesit olanlardır.⁷⁹ Kısaca belirtirsek muktesit, ne hayırlarda öne geçen, ne de nefisine zulmeden, aksine birincisinin altında, ikincisinin de üstünde "iki menzil arasındaki bir menzil"de bulunandır.⁸⁰ Şu halde bu ayette Allah'ı Teâla Kur'an'ı İslâm ümmetine gönderdiğini belirterek Müslümanları üç gruba ayırmaktadır:

a. Kendi nefisine zulmedenler; Bunlar, Kur'an ile amel etme konusunda ihmalkârlıkta bulunanlardır.

b. Orta yolda olanlar "muktesid" (مُقْتَصِدٌ); Bunlar, genellikle Kur'an ile amel edenlerdir.

c. Hayırlarda yarışıp öne geçenler; Allah'ın izin ve yardımıyla Kur'an'ı öğrenme, öğretme ve Kur'an ile amel etme (ilim, irşad ve amel) konusunda öne geçip büyük mesafeler kat'edenlerdir.⁸¹ Şunu da belirtelim ki, ayette kendilerinden bahsedilen söz konusu üç grubun İslâm Ümmetinden mi yoksa Ehl-i Kitaptan mı olduğunda da ihtilaf vardır. İbn Kesîr ve Taberî'ye göre her üç grup da Hz. Muhammed'in ümmetindendir.⁸² Bazı müfessirler ikinci görüşü tercih eder.⁸³ Bu ayette Allah (c.c.), amel ve ibadet konusunda iktisatlı olmaktan bahsetmektedir.

⁷³ Elmalılı, a.g.e., 6/3993.

⁷⁴ Beyzâvî, a.g.e., 2/273; Suyûtî-Mahallî, *Celâleyn*, 402.

⁷⁵ Kurtubî, a.g.e., 14/221; İbn Kesîr, a.g.e., 3/146.

⁷⁶ Kurtubî, a.g.e., a.y.

⁷⁷ Kurtubî, a.g.e., a.y.

⁷⁸ bkz. Beyzâvî, a.g.e., 2/273; Neseffî, a.g.e., 3/341.

⁷⁹ Kurtubî, a.g.e., a.y.

⁸⁰ Kurtubî, a.g.e., a.y.

⁸¹ Beyzâvî, a.g.e., 2/273; Suyûtî-Mahallî, a.g.e., 402.

⁸² İbn Kesîr, a.g.e., 1/535; 3/146.

⁸³ Kurtubî, a.g.e., 14/221. Yukardaki her iki görüşün de lehine olan hadis ve rivayetler için bkz. İbn Kesîr, 3/146; Neseffî, a.g.e., 3/341.

6. Maide Sûresi'nin 66. ayetinde Ehl-i Kitaptan bahsedilirken "muktesidetun" (مُقْتَصِدَةٌ) kelimesi kullanılmaktadır: "...Onlardan iktisatlı (aşırılığa kaçmayan mu'tedil) bir zümre (أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ) vardır; fakat onlardan çoğunun yaptığı ne kadar kötüdür."

Taberî'ye göre, burada "iktisatlı ümmet" lafzından maksat, İsa (a.s.) konusunda hak üzere olup O'nun ne peygamber olmayan bir beşer, ne de Allah'ın oğlu olduğu olduğuna, aksine Allah'ın, Hz. Meryem'e ilka ettiği ruhu ve kelimesi, O'nun peygamberi olduğuna inananlardır.⁸⁴ Neseî'ye göre onlardan olup Hz. Muhammed'e düşmanlık yapanlar, ya da müslüman olup Hz. Muhammed'in risâletini kabul edenlerdir.⁸⁵ Ehl-i Kitap genel olarak üç zümre halindedir. Bir grup Hz. Muhammed'in tebliğ ve risâletini hiç düşünmeden hemen inkar ederken, diğer bir grup da aldırış etmeden ne inkar ne de kabul ettiler. Bu iki grup karşısında Necâsî, Selmân-ı Farisî ve Abdullah b. Selâm gibi bir kısım Ehl-i Kitap da inkar ve kabul arasında durarak, önce Hz. Peygamber'in risâletinin hak olup olmadığına dair deliller araştırmışlar, bu risâletin hakkaniyetine inanınca da iman getirmişlerdir. İşte Ehl-i Kitap'tan iktisatlı olan zümre bunlar, yani Hz. İsa ve Hz. Muhammed hakkında hak görüşe sahip olup ne onları ilâhlaştıran, ne de normal bir beşer, yani sahte peygamber olarak kabul edenlerdir.⁸⁶ Bazılarına göre de "iktisatlı ümmet"den maksat, ne iman getiren, ne de müslümanlara eziyet edip istihza edenlerdir.⁸⁷ Mücâhid, es-Süddî ve İbn Zeyd gibi ilk müfessirlere göre Ehl-i Kitaptan inanan ve onların itaat edip şirk koşmayan müslümanlarıdır.⁸⁸ Buna ek olarak Mücâhid şöyle demiştir: "Ehl-i Kitap, Hz. İsa hakkında üç gruba ayrıldılar. Bir grup O'na, Allah'ın oğlu, bir grup Allah, diğer bir grup ta Allah'ın kulu ve melekler vasıtasıyla ilkâ edilen rûhu dediler. İşte onlardan muktesit ümmet, bunlardır."⁸⁹

Elmalılı Hamdî Yazır, bu âyetin tefsîrinde şunları belirtir: "İktisat lügatte «amelde i'tidal» demektir ki "kasıd"dan akmıştır. Çünkü matlûbunu iyi tanıyan bir kimse onu hiç eğilip bükülmeden istikamet üzere kasteder. Maksudunun değer ve kıymetini bilemeyen ise şaşkınlık içinde kalır. İfrat veya tefrit ile kâh sağa kâh sola bocalar, çabalar durur. İşte bu sebeple iktisat maksada ulaştıran amel demek olmuştur. Malî işlerdeki iktisadın da esası budur. Buradaki 'ümme mukteside' hakkında

⁸⁴ Taberî, a.g.e., 4/411,412.

⁸⁵ Neseî, a.g.e., 1/292.

⁸⁶ Kurtubî, a.g.e., 6/156; Taberî, a.g.e., 4/411,412.

⁸⁷ Kurtubî, a.g.e., 14/221.

⁸⁸ Taberî, a.g.e., 4/411,412.

⁸⁹ Taberî, a.g.e., 4/412, 413.

müfessirler iki görüş naklediyorlar. Birine göre kastedilen mana Yahudîlerden Abdullah b. Selâm, Hristiyanlardan Necâşî gibi Ehli Kitâp arasından Resûlullah'a iman edenlerdir. Diğerine göre de Ehli Kitap içinde kendi dinlerinde i'tidal ve istikamet üzerinde bulunan ve Resûlullah'a iman etmiş olmamakla beraber şiddetli inad ve öfkesi bulunmayıp mu'tedil ve tarafsız bulunan kimselerdir ki evvelkiler de bu gibilerden zuhur eder. Bizce de zâhir olan ikincisidir."⁹⁰

Kısaca şunu belirtmek gerekir ki, bu ayette geçen "mukteside" kelimesi, şirke sapan gruba nazaran ölçüyü kaçırmayan zümrey ifade eder; bu şekildeki iktisad, bu haliyle övgü vesilesidir.

Ayette Ehl-i Kitabın makamının en üst derecesinin ikisat olduğu belirtilmiştir ki bu da İslâm Ümmetinin orta makamıdır.⁹¹ Burada değişik dinlere mensup olanların birbirleriyle olan ilişkilerinde yani beşerî münâsebetler alanında iktisatlı davranmanın gerekliliği ve iyiliğinden de bahsedilmektedir. Bir başka ifadeyle, dinler arası diyalog konusunda iktisatlı (temkinli ve mu'tedil) davranış tarzı önerilmektedir. Ayrıca bu ayetin başında *"Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rableri'nden kendilerine indirileni (Kur'an'ı) dosdoğru tutsalardı muhakkak ki hem üstlerinden hem de ayaklarının altından yiyeceklerdi."* buyurularak insanlığın, Allah Teâla'nın gösterdiği yolu izlemesi halinde yeraltı ve yer üstü kaynakları, yani her türlü nimeti elde edeceği belirtilmektedir. Bu arada iktisatçı bir zümrenin sözü ediliyor ki iktisat ilmi ile nimetlere erişileceği bir gerçektir.⁹²

Yukarıda görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de "K-S-D" kökünden muştak olmak üzere İKSİD, KASD, KASİD, MUKTASİD (iki yerde) ve MUKTASİDE kelimeleri kullanılmaktadır. Bunların hepsi de iki durum karşısında mu'tedil, vasat ve olumlu bir durumu ifade etmektedir. Bu kelimelerin lügat anlamları ve geçtikleri ayetlerde kullanıldıkları manaları ile ayetlerin genel muhtevası göz önünde bulundurularak bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde Kur'an'ın iktisat konusunda şöyle bir önerisi ortaya çıkmaktadır: Kur'an, i'tikatta, ibadette, ahlâkta, sosyal yaşantıda, olağan üstü durumlarda, beşerî münâsebetler ve dinler arası diyalog alanında iktisatlı davranmayı önermektedir. Kur'an'ın getirdiği orta yol prensibi, o kadar geniştir ki, inanç, ibadet ve

⁹⁰ Elmalılı, a.g.e., 3/1736.

⁹¹ İbn Kesîr, a.g.e., 1/535.

⁹² Yeniçeri, Celal, *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İst., 1980, s. 25.

dinî hayat başta olmak üzere, fert-toplum ilişkileri, dünya-âhiret ilişkisi, madde-ruh ilişkisi, emek-sermaye konularının hepsine şamildir.⁹³

2.3. Hadislerde İktisat Kavramı

1. Bir hadiste (الْقَصْدُ الْقَصْدُ تَبْلُغُوا) ibaresi geçer.⁹⁴ Yani "Söz veya fiil olsun bütün işlerinizde mu'tedil olunuz, maksadınıza varırsınız."⁹⁵
2. Başka bir hadiste (كَانَتْ صَلَاتُهُ قَصْدًا وَخُطْبَتُهُ قَصْدًا) ibaresi geçer.⁹⁶ Yani "O'nun (s.) namazı ve hutbesi ne uzun ne de kısa olup mu'tedil, vasat idi."⁹⁷
3. Diğer bir hadiste (عَلَيْكُمْ هَذِيَّا قَصْدًا) ibaresi geçer.⁹⁸ Yani "Size mu'tedil bir yol takib etmenizi tavsiye ederim."⁹⁹
4. Başka bir hadiste (مَا عَالَ مِنْ اِقْتَصَادٍ) ibaresi geçer.¹⁰⁰ Yani "(Harcamalarında israfli ve cimri değil de) iktisatlı olan kişi fakir olmaz."¹⁰¹
5. Başka bir hadiste bir sahabî Rasûlullah (s.)'ı tasvir ederken şöyle diyor: (كَانَ أَبْيَضَ مَكْبَحًا مَقْصَدًا) Yani "Rasûlullah (s.), beyaz tenli, güzel endamlı ve orta boylu (mukassad) idi."¹⁰² Burada mukassad'dan maksat, ne uzun ne de kısa boylu olmayıp çevresindeki insanlar arasında normal ve mutedil olan kişidir. el-Leys ile İbn Esîr de yukarıdaki hadiste geçen mezkur kelimeyi bu şekilde açıklamıştır.¹⁰³
6. Bir başka hadiste savaşlardaki vuruşma şekillerinden bahsedilirken şöyle bir ibare geçmektedir: (كَانَتْ الْمُدَاعَسَةُ بِالرَّمَا حَتَّى تَقْصَدَتْ). Buradaki 'tekassadet' kelimesi, 'تَكْسَرَتْ'-tekesseret' manasındadır.¹⁰⁴ Buna göre ibarenin manası şöyle olur: "O dönemde mızraklar kırıluncaya kadar vuruşulurdu."

⁹³ Özsoy, a.g.e., 18-23.

⁹⁴ Buhârî, Rikâk, 18; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2, 514, 537.

⁹⁵ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 3/353.

⁹⁶ Müslim, Cuma, 41,42; Tirmizî, Cuma, 12; Ebu Davûd, Salat, 223; İbn Mâce, İkâme, 85; Nesâî, Cuma, 35; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5/91, 93.

⁹⁷ İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5,350, 36.

¹⁵⁴ İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

¹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1/447.

¹⁰¹ İbn Manzûr, bu hadisi şu şekilde nakleder: (مَا عَالَ مَقْتَصِدٌ وَلَا يَعْجَلُ) a.g.e., 3/345.

¹⁰² Müslim, Fedâil, 98, 99; Ebu Dâvûd, Edep, 30; İbn Hanbel, 5/454.

¹⁰³ İbn Manzûr, a.g.e., 3/354.

¹⁰⁴ İbn Manzûr, a.g.e., 3/355.

7. Hz.Ali'nin hadisinde şöyle denilmektedir: (وَأَقْصَدْتُ بِأَسْهَمِهَا). Buradaki 'اَقْصَدَ' kelimesi, birisine okla vurmak ve oku atmak manasındadır.¹⁰⁵ Yani "...ona oklarıyla vurdu."

8. Amr b. Âs, yanında konuşmasını uzun sürdüren bir adam hakkında şöyle demiştir: "Eğer sözümü kısa kesseydi daha iyi olacaktı (لَوْ قَصَدَ فِي قَوْلِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُ). Çünkü ben, Resûlullah'tan şunu işittim: 'Ben, sözü uzatmaktan vazgeçmek (ihtisâr ve icâz) ile emrolundum.'"¹⁰⁶

Yukarda ele aldığımız hadislerden de görüldüğü gibi Rasulullah (s.a.v) sözlerinde bazen "İktisat" (اِقْتِصَاد), bazan "İksad" (اِقْصَاد) bazen de onun yerine "Kasd" (قَصْد) kelimesini kullanıyordu. Bu iki kelime, sadece bizim bildiğimiz ve günümüzde daha çok 'ekonomi' terimi karşılığında kullanılan iktisat anlamında değil, onu da ihtiva etmekle beraber, çok daha genel bir anlamda kullanılmaktadır.¹⁰⁷ Hadis-i Şeriflerde ibadetten tutun da insanın bütün hareket ve davranışlarında ve malî harcamalarında aşırı uçlara sapmadan orta ve doğru yoldan yürümesi isteniyordu ve bu yola iktisat deniliyordu. Hz. Peygamber, ibadet ve diğer işlerde sürat ve çokluk yerine devamlılık ve süreklilik istemekteydi.¹⁰⁸ İmam Buhârî (v.194-256 H.), O'nun bu konudaki hadislerini toplayan başlığa 'iktisat ve işte devamlılık' adını veriyordu.¹⁰⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.) her çeşit iş, ibadet ve özellikle bugünkü anlamda malî konularda iktisadın önemine şöyle dikkat çekmiştir: "Zenginlikte iktisat ne iyi şeydir! Fakirlikte iktisat ne iyi şeydir."¹¹⁰

Görüldüğü gibi hadislerde günümüzdeki "ekonomi" kavramına tam bir şekilde mutabık bir iktisad kavramı bulunmamakla beraber, genel bir iktisat kavramı bulunup mal ve servet konusundaki iktisada, yani günümüz iktisat kavramına yakın bir iktisat anlayışına özel bir dikkat çekilmiştir. Özellikle kaynakların israf edilmemesi, saçılıp savrulmaması ve gerektiği gibi, yerli yerinde kullanılmasına dair açık ve net tembihler

¹⁰⁵ İbn Manzur, a.g.e., 3/356.

¹⁰⁶ Ebu Dâvud, Edeb, 86.

¹⁰⁷ Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, 26.

¹⁰⁸ Yeniçeri, a.g.e., 26.

¹⁰⁹ Yeniçeri, a.g.e., 27. Bknz. Buhârî, Rikak, 18.

¹¹⁰ Hindî, Alau'd-Dîn Ali b. Husâmuddîn, Kenzu'l-Ummal fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, Haydarabad, 1312 h.2/7.

vardır: “Kim iktisatlı davranırsa fakir düşmez.”¹¹¹ (مَاعَالٌ مِّنْ اِقْتَصَادٍ) Kenzu’l- Ummal, bu hadise benzer hüküm ifade etmekle beraber, fert yerine topluluğu ikame eden şu hadisi nakleder: “İktisatla hareket eden bir toplum fakir olmaz.”¹¹² Gerçekten de üretim ve tüketimleri arasında denge kurabilen toplumlar rahat etmektedirler.¹¹³

Bir başka hadiste şöyle buyrulur: “İktisatla davrananı Allah zengin eder. Saçıp savuramı da Allah fakirleştirir.”¹¹⁴ Kenzu’l- Ummal’de zikredilen “Geçimde orta yolu tutmak, ticaretin bir kısmından daha hayırlıdır.”, “İktisat, geçimin yarısı; güzel ahlak da dinin yarısıdır.” şeklindeki hadisler¹¹⁵ ile Ahmed b. Hanbel’in rivayet ettiği “Geçiminde orta yolu izlemesi, kişinin fıkından (derin bilgisinden) ileri gelir.”¹¹⁶ şeklindeki hadis, mal ve servet konusunda mu’tedil davranmaktan bahsetmektedir.¹¹⁷ Ayrıca bu son hadis bize, harcama ve tüketimin bir bilgi ve plana göre yapılması gerektiğini de anlatır.¹¹⁸ Bundan da anlaşılıyor ki, hadislerde, günümüz iktisat kavramına ışık tutacak ve bu mefhumun islâmî ruhunu ve muhtevâsını geliştirmeye esas teşkil edecek açıklamalar vardır. İktisadın, nübüvvetten bir parça olduğunu belirten hadisler de müslümana iktisadın ne kadar ehemmiyetli olduğunu anlatarak, hem teorik, hem de pratik olarak iktisadî kalkınma ve gelişme için nübüvvete iman edenleri teşvik etmekte, ümmetin dikkatini iktisadın önemine çekmektedir. Bu hadislerden biri şöyledir: “Muhakkak ki, doğru yol (metod), iyi gidişât ve iktisat, nübüvvetin yirmi beş parçasından biridir.”¹¹⁹ Hadiste belirtilen bu üç husus da iktisadî hayat bakımından çok önemli esaslardır.

2.4. İktisadın Tanımları

“İktisat” kelimesi günümüzde kavram olarak şu şekillerde tarif edilmiştir¹²⁰:

¹¹¹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1/447; Es-Suyûtî, *el-Câmi ’u’s-Sağîr*, 2/146. Suyûtî, bu hadisin hasen olduğunu söyler. A.g.e. a.y.

¹¹² El-Hindî, *Kenzu’l-Ummal*, 2/3.

¹¹³ Yeniçeri, a.g.e., s.28.

¹¹⁴ El-Hindî, a.g.e., 2/3.

¹¹⁵ El-Hindî, a.g.e., 2/12,13.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 5/194.

¹¹⁷ Hadislerle ilgili daha fazla bilgi ve yorum için bkz. Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 27, 28.

¹¹⁸ Yeniçeri, a.g.e., 28.

¹¹⁹ Ebu Dâvud, *Edeb*, 2; Tirmizi, *Birr*, 66; Ahmed b. Hanbel, *Müsneid*, 1/296.

¹²⁰ Samuelson, Paul A., *İktisat*, terc. Y. Demirgil, Doğu Matbaacılık, 1965, s.5; Öney, Ayhan, *İktisadî ve Ticarî Deyimler Sözlüğü*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1971, s. 102; Ergin, Feridun vd., *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Sermet Matbaası, İst., 1973, 1/431; Türkbâl, Aydın, *İktisada Giriş*, Dicle Ün. Hukuk Fak.

1. İktisat, yaşamla ve geçimle ilgili işleri yürütmek, idare etmektir. Bu da ülkede bulunan geçim araçlarını, servet kaynaklarını ve malî gelirleri elde etmek, gereği gibi kullanmak ve bunları idare etmek demektir.

2. İktisat, fertlerin çeşitli ihtiyaçları ile sınırlı imkanları arasında nasıl âhenk kurduklarını ve malların mübadelesindeki şartları araştıran bir sosyal bilimdir.

3. İktisat, servetin üretimini, bölüşümünü ve tüketimini konu alan bir toplum bilimidir.

4. İktisat, insanların ve toplumların para kullanarak veya kullanmadan zaman içinde çeşitli mallar üretmek ve bunları bugün ve gelecekte tüketmek üzere, toplumdaki fertler veya gruplar arasında bölüştürmek için, kıt üretim kaynakları kullanmak konusundaki tercihlerini inceleyen bilim dalıdır.

5. İktisat, fertlerin, üretimi yükseltmek ve muhtelif ihtiyaçları temin etmek için sarfettikleri insan gücünü araştırmakla ilgilenen bilim dalıdır. Bir başka açıdan da gelir ile gider arasındaki denklik demektir.¹²¹

Bu tariflerden başka bir çok tarifler daha yapılmaktadır. Hepsi de aynı gerçekleri değişik ifade biçimleriyle ortaya koymaktadır. Bu sebeple onları ayrı ayrı ele almak yerine günümüzde anlaşılan şekliyle iktisadın tariflerinde bulunan unsurlara kısaca değineceğiz.

Yukarıdaki tariflerde şu ana unsurlar vardır: Yaşam ve geçim işleri, servet kaynakları, geçim araçları, malî gelirler, fertlerin ve toplumun ihtiyaçları, ihtiyaçlar ile imkanlar arasında denge kurmak, mal ve servet mübadelesi, servet üretim, bölüşüm ve tüketimi, mal, para, eşya üzerinde tasarrufta bulunmak. Kur'an, bütün bu konularla ilgili bir çok hüküm getirmiştir. Kur'an'daki ayetlere bu açıdan bakıldığında bir çok ayette yaşam ve geçimle ilgili konuların ele alındığı, bu konularda meşru ve gayri meşru vasıtaların, kazanç yollarının bağlı olduğu ölçü ve prensiplerin belirlendiği, mal ve servet mübadelesinde gerekli ölçülerin konulduğu, ihtiyaçların giderilmesinde uyulması gereken kuralların dikkatlere sunulduğu, kısaca iktisadın konu aldığı unsurlarla ilgili bir çok hükümlerin konulduğu görülecektir.

Kur'an, Sünnet ve diğer İslâm kaynaklarında bu mes'elelerle ilgili olarak bulunan ma'lumat, son yıllarda araştırmacıların ilgi alanına girmiş ve "İslâm İktisadı"

Yay., Diyarbakır, 1993, s. 27; *Büyük Ekonomi Ansiklopedisi*, Sabah Yay., İst., tsz., s.173; Kartal, a.g.e., 12; el-Kermî, *el-Hâdî İlâ Lugati'l-Arabî*, 3/523.

¹²¹ Cemal, Ahmed Muhammed, *İslâm İktisadının Üstünlüğü*, terc. Ali Rıza Temel, Hilal Yay., İst., 1971, s. 9. Kur'an'da 25/67'de bu anlama işaret vardır.

diye bir bilim dalı gelişmiştir. Bu münasebetle burada İslam İktisadı kavramının birkaç tarifini de ele alacağız.

1. İslâm Ekonomisi, İslâmî değerlerden esinlenen toplumun ve İslâmî değerlere inanan ve bunlara bağlı kalan (dindar) insanın, iktisadî sorunlarını inceleyen ilimdir.¹²²

2. İslâm İktisadı, İlkelerini Kur'an ve Sünnetten alarak, İslâm'ın bütünlüğü çerçevesinde İktisadî mes'eleleri ele alan ve İslâm inançlarının, ilim ve irfan çevresinin, İslâm tarihinin ve özellikle fikhın belirlediği bir bilim dalıdır.¹²³

3. İslâm Ekonomisi, İslâm dininin, bilhassa İslâm Hukukunun kaide ve müesseselerinin, ekonomik tarafı ile meşgul olan bir ilim ve ihtisas dalıdır.¹²⁴

4. İslâm Ekonomisi, İslâm'ın temel kurallarına göre şekillenen, sınırlanan ve iktisadî problemleri bu kurallar çerçevesinde çözen bir alandır.¹²⁵

İslâm İktisâdı, sadece teori ile ilgili bir idealler ve hayalî prensipler mecmuası değildir. Aksine İslâm'ın gelişinden bu yana pratik hayatta uygulanagelmiş ve zekât, fütüvvet, ahilik gibi ekonomik hayatı etkileyen ve yönlendiren kurumlar tarafından sistemleştirilmiş ve kurumsallaştırılmıştır. Buna rağmen günümüzde İslâm Ekonomisinin bir ilim mi, tez mi, sosyal nizam mı, yoksa bir takım öneri ve ideallerden ibaret bir mefhum mu olduğu tartışılmaktadır. Aşağıdaki sayfalarda bu konuya da ışık tutucu bilgiler yer alacaktır.

3. KUR'AN IŞIĞINDA İMAN-İKTİSAT İLİŞKİSİ

Kur'an-ı Kerim, dünya hayatındaki ilişkilerine yön vermek için insan denilen varlığa inmiş bir kılavuzdur.¹²⁶ Her konuda en doğru yola, en sağlam gidişata götürür.¹²⁷ Yeryüzünde yaptıklarından sorumlu olan varlık ya davarlıkların i'tikâdî, ibadî, sosyal, iktisadî vs. hayatında uygulanabilmesi için ilâhî eğitim sisteminin bir gereği olarak Kur'an, tedricen, parça parça indirilmiştir.¹²⁸ Bizzat kendi ifadesiyle Kur'an, insanın karşılaştığı bütün hastalıklar ve problemler için şifâ ve rahmet,¹²⁹ her konuda aydınlatıcı

¹²² Mannan, M. A. *İslâm Ekonomisi, Teori ve Pratik*, terc. Bahri Zengin, Fikir Yay., İst., 1976, s. 15.

¹²³ Tabakoğlu, a.g.e., 9-12.

¹²⁴ Armağan, a.g.e., 12.

¹²⁵ Songur, Haluk, "*Hz. Peygamber ve İslâm İktisadının Esasları*", I. Kutlu Doğum Semineri (Tebliğler), Süleyman Demirel Ü.İ.F. Yay., 1998, Isparta, s. 259

¹²⁶ Bakara, 2/2.

¹²⁷ İsrâ, 17/9.

¹²⁸ Furkân, 25/31,32.

¹²⁹ İsrâ, 17/82.

nûr,¹³⁰ hayata anlam katan ve canlılık bahşeden ruh,¹³¹ hak ile batılı birbirinden ayıran Furkân'dır.¹³² İnsan için önem arz eden her şey açık veya kapalı bir şekilde olsun Kur'an'da mevcuttur.¹³³ Bütün bu özelliklerinden dolayı Yaraticısının varlığını bilen herkes hak yoldan çıkmamak ve dosdoğru olan gidişattan sapmamak için daima bu ilâhî mesajı okumalı, başka bir ifadeyle sürekli Kur'an'la haşru neşir olmalıdır.

Biz insanların önem vermek zorunda olduğumuz, hakkında en çok hataya düştüğümüz ve hiçbir zaman kendisinden soyutlanamayacağımız alanlardan biri de iktisattır. Yukarıda söz konusu edilen özelliklerine bakarsak Kur'an-ı Kerim'in bu alandan da yüz çevirmediğini, tam tersine buna büyük değer verdiğini çok iyi kavrarız.

Kur'an'ı incelediğimizde iktisadî hayatla ilgili bir çok emir, nehiy, hüküm, kavram ve ilkelerin ele alındığını görürüz. Hatta kendisinden olumlu ya daolumsuz manada bahsedilmiş (memduh veya mazmum) bir takım iktisadî modellerin bulunduğunu da söyleyebiliriz. Dikkate değer bir şey de şudur ki, diğer din ve sistemlerin madde ile manayı birbirinden ayırmasına karşılık, Kur'an, madde üzerine yemin eder. Kur'an'ın üzerine and içtiği şeylerin hepsi görünebilir, somut ve gerçek şeylerdir.¹³⁴

Ticaret ve alış-verişin meşru ve gerekli oluşu,¹³⁵ çalışmanın önemi ve esasları,¹³⁶ harcama ve tüketimin kriterleri,¹³⁷ mal sahibi olan kişilerin yaratılıştan gelen veya sonradan kazanılan cimrilik,¹³⁸ cömertlik,¹³⁹ mal ve servete yönelik aşırı düşkünlük,¹⁴⁰ servet biriktirme sevdası,¹⁴¹ mülkiyet hakkının saygınlığı¹⁴² gibi ahlakî ve psikolojik özellikleri ve daha bir çok iktisadî konu ilâhî mesajın kapsamında önemli yer işgal etmektedir.

Diğer konularda olduğu gibi hemen hemen bütün iktisadî konularda da meselenin özüne, temeline iman, takvâ, Allah korkusu-saygınlığı (mehâfetullah) ve ilâhî varlığın varlığını vicdanında duyup hissetme (ma'rifetullah) prensiplerini yerleştiren

¹³⁰ Teğâbun, 64/8.

¹³¹ Şûrâ, 42/52.

¹³² Bakara, 2/185; Furkân, 25/1.

¹³³ Yunûs, 10/61.

¹³⁴ Şeriatî, a.g.e., 65.

¹³⁵ Bakara, 2/188,198; Nisâ, 4/29-31; Mâide, 5/1 vd.

¹³⁶ Nisâ, 4/32; Kasas, 28/77; Şu'arâ, 26/20.

¹³⁷ İsrâ, 17/29; Furkân, 25/67.

¹³⁸ Bakara, 2/295; Al-i İmrân, 3/49; Nisâ, 4/36,37.

¹³⁹ Bakara, 2/268; İsrâ, 17/29).

¹⁴⁰ Al-i İmrân, 3/14; Tevbe, 9/24; Münâfikûn, 63/8.

¹⁴¹ Al-i İmrân, 3/49; Tevbe, 9/34,35; Hûmeze, 104/1-4.

¹⁴² Bakara, 2/185.

Kur'an, insanlara, iktisadî veya başka bir alanla ilgili faaliyetlerde bulunurken, İslâm inanç sisteminin altı ana esasını sürekli göz önünde bulundurmalarını da telkin etmekten geri durmamaktadır. Sözgelimi ticârî bir faaliyette bulunan bir mü'min, Allah, peygamber, kitap, melek, âhiret, kader/ hayır ve şer inancını göz ardı edemez, bu esaslardan soyutlanmış bir ticâret anlayışına kendini kaptıramaz. Çünkü çok iyi bilir ki Rabbi bu tür şeyleri sevmez, Peygamberi razı olmaz, kitabı böyle bir ticâret anlayışını önermez, melekler bu konudaki işlemleri kaydeder ve bir gün gelir, kaçınılmaz sonuç olan en zor hesaba tabî tutulur. Öyleyse iktisadî ve ticârî meselelerden bahseden ayetler mü'mine "her iki dünya saâdetini elde etme" hedefini işaret etmektedir.

Kur'an-ı Kerim, bu muazzam gerçeği dikkatlerimize sunmanın yanı sıra iman ölçüsünü vurgulayarak geçmiş toplumların iktisadî durumlarına da dikkat çekmiştir. Hz. Süleyman, Hz. Davut gibi peygamberlerin kavimlerinin maddî üstünlüğü ve manevî değeri¹⁴³ karşısında Firâvun'un despotik iktisadî modeli, Karun'un imandan soyutlanmış şımarık ve azgın ticâret anlayışı, isimleri zikredilen veya edilmeyen helak olmuş şımarık, isyankâr toplumların iktisat siyasetini ele alması da bizce önemli bir gerçekliktir.

Ayrıca günümüzde iktisadî hayatın oluşumu ile ilgili teorik ve ütöpik düşüncelerin yanlışlığını ortaya çıkarmaya ve onların temelsiz bir takım var sayımlardan ibaret olduğunu tespit ve ispat etmeye yardımcı olacak ayetler de vardır. Örneğin ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'den bahseden ayetlerde iktisadî hayatın oluşumu, başlangıcı ve gelişim süreci ile ilgili bir çok bilgi bulunmaktadır. Yine yer yüzünde hayatın yeniden başlamasını sağlayan Hz. Nûh'un zamanındaki iktisadî yapı ile ilgili ayetlerde de konuya ilişkin bir takım hakikat tespit edilebilir.

Kur'an, iktisadî hayatın üzerinde bulunması gerekli olan konuları, Müslüman tâcirin iktisadî faaliyetlerdeki amaçlarını, meşru ve gayrı meşru kazanç yollarını, harcama ve tüketim yollarını, dünya ve âhiret dengesini, mülkiyet hakkını, rızık elde etme yollarını ve diğer bütün iktisadî konuları açıklarken hepsini iman ve ibadetle bütünleşmiş bir halde sunmaktadır. Nitekim Kur'an'ın daha ilk sayfalarında bile bu ilişki ve bütünleşme şöyle kurulmuştur: *"Bu Kitap var ya hakkında hiçbir şüphe yoktur. O, muttakiler için yol göstericidir. Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılalarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan da infak ederler."*¹⁴⁴

¹⁴³ Sebe', 34/10-14.

¹⁴⁴ Bakara, 2/2,3.

Burada kurtulan mü'minlerin özellikleri belirtilirken iman, ibadet ve iktisat konularında tutarlı oldukları, hayatlarında bunları bütünleştirdikleri, dinden, inançtan arındırılmış bir yaşam tarzını benimsemedikleri ortaya konmaktadır. Çünkü gayba iman, itikadın, namaz kılmak ibadetlerin ve infak da iktisadî hayatın özüdür.

İşte Kur'an'ın sunduğu iktisadî yapının bu özelliğinden dolayı hem ibadet, hem de iktisat boyutuna sahip olan zekât, İslam binasının beş temelinden biri sayılmıştır. Aynı şekilde İslâm ekonomisinin özü ve temelidir.¹⁴⁵ Zekâtın, İslâm'ın iktisadî yapısının özeti olarak nitelenmesinin sebebini Said Havva şöyle açıklar: "İslâm'da malî düzenlemelerin temeli zekâttır. Öyleki zekât, bu konuda İslâm'ın bel kemiği mesabesindedir. Çünkü İslâm'ın malî nizamı Allah'ın gerçek mâlik olduğunu itiraf etme esasına dayanır. Ayrıca zekât, bütün malî konularda Allah'a teslim olmanın sembolüdür. Hz. Peygamberin '*Sadaka burhandır*'¹⁴⁶ hadisinden de böyle bir anlayışa varılabilir."¹⁴⁷ Aynı şekilde, kapitalist iktisat sistemlerinin özü ve kaynağı olan faiz ve faizli bankacılık (faizli muameleler) İslâm'ın iktisadî yasaklar içerisinde gösterdiği isyan hareketlerinden ve büyük günahlardan birisidir. İbadet ve günah meselesinin temelinde, dinî bir otoriteye olan inanç yatmaktadır. Burada da görülüyor ki Kur'an, iman ile iktisat arasında ayrılmaz bir bütünlük oluşturmuştur.

Kur'an'da zekâtın farzietini ifade edecek şekilde onun verilmesi ile ilgili emirlerin yanında, zekât verilecek kimselerin kimlerden ibaret olduğu açıkça belirtilirken, zekâtın matrah ve nispeti gibi teferruatla ilgili iktisadî hükümler aynı açıklıkta zikredilmemektedir.¹⁴⁸ Ribâ konusunda da durum böyledir. Faizin haram oluşu, Allah'la savaşmak olduğu belirtilirken, faizli muameleler ile faize tabi mallar konusunda açık bilgiler mevcut değildir.¹⁴⁹ Yani Kur'an'da zekât ve faiz konusunda temel ilkeleri belirleyen iktisadî buyruklar vardır. Demek ki Kur'an, iktisadî hayatın ana prensip ve hükümlerini vazederken, işin imânî ve ibadî boyutunu açıkça zikreder ve bu

¹⁴⁵ Mannan, a.g.e., 392.

¹⁴⁶ Müslim, Tahâret, 1; Tirmizî, Daavât, 85; Ahmed, Müsned, 5/342-345; Dârimî, Wudu', 2. Bir diğer varyanta göre hadis, "Zekât burhandır." Şeklinde. Müslim, Tahâret, 1; Tirmizî, Cuma, 80; İbn Mâce, Tahâret, 5; Nesâî, Zekât, 1.

¹⁴⁷ Havva, Said, *el-İslâm*, Daru'l- Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1979, s.115.

¹⁴⁸ Hamidullah, Muhammed, *Modern İktisat ve İslâm*, terc: Tuğ, Salih ve Kavakçı, Yusuf Ziya, Yağmur Yay., İst., 1969; Ahmed, Mahmud, *İslâm İktisadı (Mukayeseli Bir Tedkik)*, Terc. Kavakçı, Yusuf Ziya, Çağaloğlu Yay., İst., 1975, s.24-39; Yeniçeri, Celal, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yay., İst., 1984, s.532; Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, Dergah Yay.,İst.,1988, s.24; Özek, Ali, "*Asr-ı Saadette Zekâtın Tatbikatı*", *Türkiyede Zekât Potansiyeli*, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987, s. 5; Bayrakdar, Mehmet, "*Türkiye'nin Tarım ve Hayvancılıkta Zekât Potansiyeli*", *Türkiyede Zekât Potansiyeli*, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987, s. 95-99.

¹⁴⁹ Uludağ, Süleyman, a.g.e., a.y.

boyuta dikkat çeker, ama dünyevî iktisatla ilgili fer'î hükümleri insana bırakmaktadır.¹⁵⁰ Çünkü insan, mala olan aşırı (şedîd) düşkünlüğünden¹⁵¹ dolayı en çok işin iman ve ibadet boyutunu unuttur; iktisadî hayatta gerekli olan kaynakların Allah Teâlâ tarafından verildiğini¹⁵² ve malda fakir ve miskin haklarının bulunduğunu¹⁵³ ihmal eder ve zenginliği ile şımarıp Karun'un temsîl ettiği tip üzere olur.¹⁵⁴ Hatta bu malı tek başına, eli, bileği ve zekasıyla kazandığını iddia ederek¹⁵⁵ Allah'ın gerçek mâlik olduğunu, her şeyin ve herkesin Allah'a muhtaç olduğunu¹⁵⁶ hatırlamak istemez.

İşte bundandır ki, Kur'an, iktisadî bir takım amaçlar, kavramlar, prensipler, emirler ve yasaklar getirmek, birkaç iktisadî modeli örnek göstererek bazılarını övüp, bazılarını da kınamak suretiyle genel olarak bütün iktisadî meseleleri iman ve takva üzerine kurmuştur. İktisadî konularla ilgili ayetleri sunarken "umulur ki kurtulursunuz, umulur ki takva sahibi olursunuz, eğer mümin iseniz, eğer gerçekten inanmışsanız" şeklindeki ifadelerle konuya imânî bir boyut katarak ayetleri bitirmektedir.

Ayrıca Kur'an, indirdiği toplumun temel vasfına uygun olarak bir çok yerde imanla ilgili gerçekleri açıklarken iktisat ve ticaretle ilgili kelime ve kavramlar da kullanmıştır.¹⁵⁷ Burada birkaç kelimeye değinmekle yetinerek daha geniş açıklamasını ileriki bölümlere bırakacağız. Allah ve âhiret inancı ile namaz ve zekât gibi ibadetlerden bahsedilirken "ticaret" ve "bey" kelimeleri kullanılmaktadır: *"Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin (bey') kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlardır. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar."*¹⁵⁸ Yine Allah'a, âhiret gününe, ceza ve sevaba olan imanlarından dolayı canlarını İslâm için feda edenler hakkında şöyle buyrulmaktadır: *"Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler, öldürülürler."*¹⁵⁹ Burada da "işтира (satın alma)" kelimesi kullanılmıştır. Bunlardan başka ribh (kâr),¹⁶⁰ ziraat,¹⁶¹ fidye,¹⁶²

¹⁵⁰ İnsana bırakılmayan alan, ibadetleri vacib kılmak veya düşürmektir. Çünkü bunlar, tevkiî olup bu konuda akıl ve kıyasa yetki verilmemiştir. Bknz. El-Mavsilî, Abdu'llah b. Mahmud b. Mevdûd, *el-İhtiyâr Li Ta'lîl-i Muhtâr*, Çağrı Yay., İst., 1996, s.101.

¹⁵¹ Hûmeze, 104/2,3; 'Adiyât, 100/8.

¹⁵² Nahl, 16/10-18.

¹⁵³ Zâriyât, 51/19; Me'aric, 70/24,25.

¹⁵⁴ Kehf, 18/32-44; A'râf, 7/58; Yûsûf, 12/47-49 vd.

¹⁵⁵ Kasas, 28/78; 'Alak, 96/6,7.

¹⁵⁶ Fâtır, 35/15; Muhammed, 47/38.

¹⁵⁷ Özel, Mustafa, *İktisat, Siyaset ve Din*, İst., 1995, s. 15.

¹⁵⁸ Nûr, 24/37.

¹⁵⁹ Tevbe, 9/111.

¹⁶⁰ Bakara, 2/16.

rehine¹⁶³ v.b. kelimeler kullanılmıştır. Bütün bunların da şu veya bu şekilde iman ve i'tikatla ilgisi vardır.¹⁶⁴ Aynı şekilde Kur'an, mal ve serveti bir çok âyette hayır,¹⁶⁵ fadl,¹⁶⁶ lütuf kelimeleriyle tavsif etmekte, yani serveti manevî vasıflarıyla birlikte temelde iyi kabul etmektedir.¹⁶⁷ Yine uluslar arası ticaret imkanını verdiği için Kureyslilerin Allah'ı unutmamaları ve ona ibadet etmeleri emredilmektedir.¹⁶⁸

İşte bütün bunlardan da anlaşılıyor ki, insanı bir bütün olarak ele alan Kur'an, onun maddî ve manevî dünyası ile ilgili olan konulara bütünlük gözüyle bakıyor. Kur'an bu konular arasında ayırım yapmıyor, aksine onları birbirinin tamamlayıcısı olarak görüyor ve inanç, ibadet, sosyal hayat, iktisadî yaşantı ile ilgili hükümleri birbiriyle iç içe bir şekilde teşri' kılıyor.¹⁶⁹ Öyleki Kur'an'da ele alınan iktisadî konularda manevî değerler, iktisadî faaliyetleri çepeçevre kuşatmış ve onları yönlendirmektedir.¹⁷⁰ Hatta Mekke'de nazıl olan ilk âyetlerde ilk etapta göze çarpan meseleler Allah'ın birliği, Âhiret'e imanın telkîn ettiği sorumluluk duygusu ve ticarî, iktisadî adalet ve yardımlaşma konularıdır.¹⁷¹ Halbuki Mekke döneminde bu âyetlerin ilk plandaki muhatapları olan müslümanlar, kendilerine ait bir iktisat siyasetini uygulama gücüne sahip değillerdi.¹⁷² Buna rağmen zekât gibi işletilmesi hususî bir kurumu gerektiren bazı emirlerin verilmesi, Mekke'de kurulu sistemin iktisadî uygulamalarının eleştirilmesi ve bireysel çapta da olsa onlara karşı alternatif uygulamaların önerilmesi, yeni dinin ileride iktisadî bir yapıyı getireceği ve iktisada büyük önem vereceği işaretini taşımaktaydı.

Medine'ye gelince, Hz. Peygamber orada bir yandan müslümanların siyasî hukukunu belirlemeye çalışırken, bir yandan da Medine Pazarının temelini atıyordu.¹⁷³

¹⁶¹ Vâkıa, 56/64.

¹⁶² Hadîd, 57/15.

¹⁶³ Tûr, 52/21; Müddessir, 74/38.

¹⁶⁴ Kur'an'ın âhiretle ilgili bazı konuları ticaretle ilgili kavramlarla anlatması, Mekke'nin o dönemde âdeta bir "ticaret cumhuriyeti" olduğundan (Cemal, Ahmed Muhammed, a.g.e., 68.) kaynaklandığı gibi, Araplar'ın bu durum sebebiyle mala ve maddeye aşırı düşkün olması, kurtuluşu ve üstünlüğü zenginliğe bağlaması gerçeğine de bağlıdır.

¹⁶⁵ Bakara, 2/180, 215, 272; Âdiyât, 100/8 vd.

¹⁶⁶ Nahl, 16/14; İsrâ, 17/66; Rûm, 30/46; Fâtır, 35/12; Câsiye, 45/12 vd.

¹⁶⁷ Fazlur Rahmân, a.g.e., 11, 12.

¹⁶⁸ Kureys, 106/1-4.

¹⁶⁹ Özsoy, İsmail, *Türkiye'de Özel Finans Kurumları ve İslâm Bankacılığı*, Timaş Yay., İst., 1987, s. 14.

¹⁷⁰ Özsoy, a.g.e., 17.

¹⁷¹ Fazlur Rahmân, a.g.e., 4.

¹⁷² Özel, Mustafa, *İktisat, Siyaset ve Din*, 18.

¹⁷³ Özel, Mustafa, a.g.e., 18. İslâm Tarihinde Pazar yerlerinin üstün mimarî özelliklere sahip bir şekilde inşa edilmesi de müslümanların peygamberlerinin bu faaliyetine ve ticarî çalışmalara değer verdiğini göstermektedir. Rahmân, Afzalur, *Sîret Ansiklopedisi*, İnkılâb Yay., İst., 1996, 2/285.

Sadece bununla da yetinmeyerek hem Ensâr ile Muhacirûn, hem de müslümanlar ile Medine'deki gayr-ı müslim unsurlar arasında yazılı bir antlaşma yaptırarak, bu antlaşma metninde siyasî ve idarî kararlara ilaveten, iktisadî bir takım düzenlemelere de yer vermişti.¹⁷⁴ Var olan Pazarlara ilaveten yeni bir pazarın kurulmasının başlıca iki amacı vardı. Bunlardan biri İslâmî ilkelerin uygulanacağı bir iktisadî düzen kurulması ve bu sayede Müslümanların iktisadî bir güç elde ederek inanmayanların sultasından kurtulmalarıydı.¹⁷⁵ Diğer amacının da bundan sonra, iktisadî meselelerle ilgili olarak nazil olacak âyetlerin rahat uygulanmasına zemin hazırlamak olması da muhtemeldir. Böylece Kur'an, nüzûl süreci içerisinde bir yandan Allah'a bağlanmanın ve bu bağı sürdürmenin önemini belirtmekte, öte yandan sosyal ve iktisadî yaşam için gerekli hükümleri açıklamış olmaktadır.¹⁷⁶

Kur'an-ı Kerim'in iktisadî konulara ilişkin bu zikredilen özelliklerinden hareketle onun, bir "sosyo-ekonomik model" önerdiğini savunanlar vardır. Bunlar, İslâm'ın bir din ve diğer iktisadî düşüncelerin de birer ideoloji veya düşünce sistemi olmasına bakmaksızın her ikisinin iktisadî hükümleri arasında mukayese yapmakta ve bir takım değerlendirmelere varmaktadırlar. Bu düşüncede olanlara göre söz konusu modelin, diğer dinlerin ve iktisadî sistemlerin önerdiği ekonomik modellerinden farklı ve üstün tarafı, onun, i'tikadî, imanî, ibadî, ahlakî, kültürel, düşünsel ve sosyal alanlarla ilgili çok çeşitli boyutlara aynı anda sahip olmasıdır. Yani Kur'an, ne bir kısım dinler gibi sadece maneviyata, ne de başka iktisadî anlayışlar gibi sırf maddiyata dayalı bir hayat tarzı önermiştir. Bu iki farklı, eksik ve tek taraflı anlayışa karşılık son ilahî mesajın teklif ettiği model, maneviyat ile maddiyatın muazzam bir âhenk içerisinde birleştiği, kaynaştığı, uzlaştığı ve bütünleştiği bir özellik taşımaktadır.

Kur'an'ın iktisadî meseleler hakkındaki tavrına ilişkin diğer bir anlayışa göre ise bu yüce kitabın ekonomik, sosyal, siyasal vb. bir model ya da sistem getirme, önerme ve oluşturma gibi bir işlevi yoktur. Çünkü Kur'an, inanç, ibadet ve ahlâk konusunda insanlara yön verip onları irşât etmek için inmiştir. Kur'an'da bulunan hukukî, ekonomik, sosyal ve siyasal hükümler, daha çok nazil olduğu zaman ve mekanda geçerli olup ilk planda hitap ettiği insanları terbiye etme amacını taşımaktadır. Bu yüzden bu

¹⁷⁴ Kutub İbrâhim Muhammed, *Allah Rasûlû'nün Malî Siyaseti*, terc. Sızan, Mustafa ve Özkan, Enver, Süleymaniye Vakfı Yay., İst., 1995, s. 63.

¹⁷⁵ Özel, Mustafa, *İktisat, Siyaset ve Din*, 18. Mekkî ve Medenî âyetlerin iktisadî konularla ilgi ve ilişkisi hakkında bkz. Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 20-42; İbrâhim Muhammed, a.g.e., 432-450.

¹⁷⁶ Mannan, a.g.e., 37.

tür ayetlerde geçen hükümler, içerdikleri anlam, mesaj ve ilkeler dışında günümüz insanını sorumlu kılmamaktadır.

Burada İslâm Tarihinde bizzat Kur'an ve Sünnette bulunan bir çok nassa dayanarak toplum içinde tarihî bir süreç içerisinde oluşan üç farklı zihniyete de temas etmeden geçemeyeceğiz. İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar iktisadî hayat konusunda şu üç tavır görülmüştür: Birincisi, İslâm Tarihinin ilk devirlerinde müslümanlar arasında görülen “dinamik hayat görüşü” ve bunun sonucunda ortaya çıkan canlı bir iktisadî ve ticarî hayattır. İkincisi, Orta Çağda çeşitli sebeplerle zamanla yerleşen ve dünyanın yalnızca zarurî ihtiyaçlarla ilgili taraflarını alıp gerisini gereksiz bir külfet sayan tüketici, âtıl, tembel, donuk ve durgun bir zihniyettir. Üçüncüsü ise bu zihniyetin devamından başka bir şey olmayan, özellikle basit bir el işçiliğine dayanan dünya görüşünün güçlü bir anlatımı olduğu anlaşılan, tasavvuf ahlâkının etkisiyle topluma iyice yerleşip kökleşme imkanı bulan ve zenginliği kötüleyerek fakirliğin dinî bakımdan makbul olduğunu savunan, dünyayı müslümanın hapisanesi, kâfirin cenneti sayarak dünyadan kaçan, yanlış ve amacından saptırılmış bir münzevilik, kanâatkârlık, tevekkül ve ataleti meşrep edinerek sonunda fatalizm şekline bürünen mütevekkil, hatta mütevekkil bir hayat felsefesinin ürünü olan “bir lokma bir hırka” zihniyetidir.¹⁷⁷

Ayrıca günümüzde insanın zihniyetini etkisi altında bırakan üç farklı ana yöneliş daha vardır: Birincisi, gerçekliği esasta gayr-ı maddî olarak gören ve manevî ihtiyaç ve gayeleri öne çıkaran “ideational” (tasavvurî) zihniyettir ki, bu gayelere öncelikle bireyin, fizikî ihtiyaçlarını en aza indirmek veya ortadan kaldırmak suretiyle, yani nefis murakabesi ve zühd tavrıyla erişilirdi. İkincisi, gerçekliği temelde maddî veya fizikî olarak algılayan, en önemli beşerî ihtiyaçların bedenle ilgili olduğunu söyleyen “sensate” (duyusal, hissî) zihniyettir. Bu zihniyette hayır (iyilik), maddî ihtiyaçların maksimum tatminine dayanmaktadır. Nihayet bu iki farklı eğilimin ortasında yer alan üçüncü bir kültürel zihniyet ise “idealistik” (uzlaşmacı, bütünleştirici) zihniyettir.

¹⁷⁷ Günay, a.g.m., 125, 126; Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V. Yay., İst., 1996, s.183. Burada, tasavvuf büyüklerinden Haris el-Muhâsibî'nin “Allah'tan başka şeylerin ona muhtaç olması” şeklinde tarif ettiği ve diğer mutasavvıfların da kabul ettiği fakirliği değil, sonraki sofilerin bu fakr kavramını iktisadî fakr ile karıştırarak ekonomik anlamdaki fakirliği kutsal saymalarını eleştirdiğimizi belirtmek uygun olacaktır. İktisadî fakirlik ile tasavvuftaki “fakr” kavramının farklı içeriği konusunda bilgi için bkz. Yeniçeri, a.g.e., 140-144; Beşer, Faruk, *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, Seha Neşriyat, İst., 1991, s. 57-58. Geniş bilgi için bkz. Ülgener, a.g.e., 103-108.

Gerçekliği hem maddî, hem de manevî ihtiyaçların tatmininde bulmaya çalışmaktadır.¹⁷⁸

Kur'an'ın iktisatla ilgili esasları sağlıklı bir şekilde ele alındığı zaman yukarda söz konusu edilen bu farklı zihniyet ve anlayışlar konusunda da sağlıklı değerlendirmelere gidilecektir. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki, Kur'an, madde ile ma'na, dünya ile âhiret, din ile iktisat arasına hiçbir zaman sed çekmemiş, aksine daima bütünleştirici bir bakış açısı kazandırmıştır.

Konunun imanî boyutunun büyük öneminden dolayı, böyle bir bakış açısından hareket ederek, aşağıdaki sayfalarda ele aldığımız iktisadî meseleleri “iman” ve “i'tikâd” temeli üzerinde inşa edip şekillendireceğiz. Çünkü İslâm İktisadı belli bir inanç (iman) sistemine dayanmaktadır.¹⁷⁹

4. İKTİSAT ANLAYIŞLARI VE KUR'AN

İslâm ümmetinin geri kaldığı son iki yüzyılda iktisat ve iktisadî faaliyetler o kadar büyük önem kazanmıştır ki, iktisat ve ekonomi etrafında birçok düşünce sistemi ortaya çıkmış ve insanlık asırlar boyu bu sistemlerle haşır neşir olmuştur. Bu sebeple araştırmaya girmeden önce iman ve manevî değerler açısından çağdaş ekonomik sistemler ile Kur'an'ın iktisat anlayışı arasında kısa bir karşılaştırmaya ihtiyaç vardır. Ayrıca günümüzde bu sistemler çeşitli biçimlerde İslâm'la özdeşleştirilmektedir.¹⁸⁰ Halbuki doğal olarak her sistemin diğer sistemlerle benzeştiği ve ayrıştığı noktalar olacaktır. Böyle bir benzerlikten yola çıkarak bunlardan herhangi birinin diğerinin kopyası olduğunu iddia etmek mümkün değildir.¹⁸¹ Bu girişimler hiç de iyi sonuç vermiyor. Çünkü böyle bir çabanın sonucu olarak hasıl olan zihnî karışıklık, İslâmî ekonomi görüşünü kargaşaya itmektedir. Onun için bu sistemler ile İslâm'ın ekonomik görüşü arasındaki benzerliklerle onları birbirinden ayıran temel özelliklere dikkat çekmek bakımından da böyle bir karşılaştırma gereklidir.¹⁸² Ancak biz, bu sistemleri

¹⁷⁸ Özel, Mustafa, “Dünya Ne Kadar Derin?”, Ekonomi ve Toplum Köşesi, Yeni Şafak Gazetesi, 12 Mart 2000. İktisat İlminin dinî ve ma'nevî boyutlardan tecrit edilip surf maddî bir branş haline getirilmesinin temelindeki tarihî ve felsefî sürecin işleyişi konusunda bilgi için bkz. Özel, Mustafa, “İktisadî Düşüncenin Laikleştirilmesi”, a.g.sempozyum, s. 105-124.

¹⁷⁹ Tabakoğlu, Ahmet, a.g.e., 14.

¹⁸⁰ Nakvî, a.g.e., 87; Bulaç, Çağdaş Kavramlar ve Düzenler, 12.

¹⁸¹ Karakoç, Ekonomik Strüktür13; Nakvî, a.g.e., 14; Songur, a.g.m., 260; Çapra, Muhammed Ömer, “İslâmî Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü”, İslâm Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi, haz. Yılmaz, Faruk, Marifet Yay. İst., 1991, s. 126.

¹⁸² Nakvî, a.g.e., 87; Bedrî, a.g.e., 81, 85.

teker teker ele almak yerine genel bir mukayese yapacağız. Bunu yaparken de söz konusu sistem veya ideolojilerin iktisadî düşünüş ve hükümleri arasında bir mukayese yapmağa çalışacağız. Fakat, bu iktisadî düşünce sistemlerinin aynı zamanda siyasî bir kimliği de vardır ki, bu bizi ilgilendirmemektedir. Ayrıca biz, buradaki tahlil ve tenkitleri, herhangi bir zamanla sınırlandırmıyoruz. Zira günümüzde bilinen her iktisadî düşünce sisteminin insanlığın bu güne kadarki birikimine dayanmaktadır. Örneğin kapitalizmin ve sosyalizmin ana prensipleri, sadece günümüzde bilinen değildir. Eski çağlardan beri kapitalist ve sosyalist uygulamalar vardır.¹⁸³ Weber bunu şöyle açıklamaktadır: “Kapitalizm ve kapitalist girişimler, ... dünyanın belirli kültürler geliştirmiş bütün ülkelerinde, ekonomik belgelerin bize verdiği bilgiler ölçüsünde, Çin’de, Hindistan’da Babil’de, Mısır’da, eski Akdeniz Uygarlıklarında, Ortaçağda ve Yeniçağda da vardı.”¹⁸⁴ Öyleyse bizim burada ele aldığımız husus, liberalizm, kapitalizm, sosyalizm gibi kavramların ifade ettiği düşünüş sisteminin etkilediği insan tipinin iktisadî faaliyetleri ve bunun dinle ilişkisidir.

İnsanın dinden, kendi psikolojik yapısından ve etrafındaki sosyal şartlardan kaynaklanan ekonomik tavır ve davranışları, örneğin kazanç uğraşısı, daha fazla mal elde etme isteği, sınırsız kazanma açlığı, insan unsuru ile ilgilidir. Bunun, kapitalizm, sosyalizm gibi sistemlerle, semâvî ve beşerî dinler ile ilgisi eşit düzeydedir ve onlardan başka bir şeydir.¹⁸⁵ Şunu da belirtelim ki, bir ülkenin dinî havası ve aile çevresinin yönlendirdiği eğitim ile kazanılan ruhsal özellikler, kişinin meslek seçimini ve daha sonraki meslekî kariyerini de etkilemektedir.¹⁸⁶ Ancak yukarıda saydığımız din ya da sosyal yapıların bütün bu davranışlar üzerindeki etkisi de inkar edilemez. Öyleyse dinlerin ve sosyal sistemlerin ekonomik tavır, duygu ve davranış üzerinde değişik şekil ve tipte etkisi, ilişkisi vardır.

İşte bu faaliyet ve tavırların birleşmesi ve bunlarla ilgili düşüncelerin gelişip sistemleşmesi sonucu bir çok iktisadî anlayışlar ve düşünce sistemler doğmuştur. Artık günümüzde bu duygu, düşünce ve davranışlar, ismini aldıkları sistemler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu nedenle iktisadî düşünce sistemlerini genel olarak dinî ve beşerî (maddî) kavramlar çerçevesinde ele alma imkanımız da vardır. biz ise, diğer dinler ile çağdaş iktisat sistemleri arasında değil de, Kur’an’da rastladığımız ve iktisat

¹⁸³ Bknz. Weber, Max, a.g.e., 16-19. Aynı şekilde kapitalist ve sosyalist karakterli insanların her toplumda bulunduğuna da dikkat çekmek isteriz.

¹⁸⁴ Weber, a.g.e., 19.

¹⁸⁵ Weber, a.g.e., 16, 17.

¹⁸⁶ Weber, a.g.e., 33.

(ekonomi) ile doğrudan veya dolaylı bir şekilde ilgisini kurabildiğimiz ölçü ve hükümler ile çağdaş ekonomik anlayışların genel muhtevâsı arasında bir karşılaştırma yapacağız.

Söz konusu iktisat sistemleri, bizzat kendi iddialarından da anlaşıldığı gibi, daha ziyade eşyaya maddî gözlükle bakmışlar, her konuda olduğu gibi iktisadî konularda da manevî değerleri, ahlakî erdemleri, dinî ve imanî hakikatleri ihmal etmişlerdir.¹⁸⁷ Örneğin Kapitalizm, temelde insana değil, ekonomik gelişmeye, eşyaya, tekniğe, üretime ve tüketime dönüktür.¹⁸⁸ Üretim, israfa dayalı aşırı bir tüketime dayandığından ve iktisadî faaliyetlerde manevî ölçüler göz ardı edildiğinden dolayı bir çok sorunlar doğmaktadır. Böylece ekonomi, fasit bir daireye saplanmışır: Sınırsız üretim ve ölçsüz harcama.¹⁸⁹ Bu durumu Thus H. G. Wells isimli Batılı bir yazar şöyle dile getirir: “Kapitalizm öyle bir şey ki, hiç birimiz onun tarifini yapamıyoruz. O, kontrolsüz kazanma enerjisi, yoldan çıkmış kötü fırsatlar ve israf edilen bir hayat karışımından ibarettir.”¹⁹⁰ Said Nursî de kapitalizmi kuvvet, menfaat, mücadele, unsuriyet ve menfi milliyetçilik ile ferdin nefsi arzularını tatmin ve beşeri ihtiyaçlarını arttırma prensipleri üzerinde kurulan bir sistem olarak açıklamaktadır.¹⁹¹ O’na göre Kapitalizm, bu açıdan hem İslâm Dinine ve İslâm aleminin tabiatına aykırı, hem de iman ehli olan müslümanların menfaatlerine karşı olan bir yapılanmadır.¹⁹²

Komünizmde de durum farklı değildir. Zira o da diğeri gibi fertleri karşıt gruplara ayırarak iç buhranlara ve toplumsal problemlere neden olmaktadır. Yani her ikisi de topluma ve fertlere mutluluğu sunamamıştır. Biri, sürekli ferdin, diğeri de toplumun mutluluğunu istikbale ertelemektedir.¹⁹³ Bunun tabîî bir sonucu olarak da toplum fertlerini daimî bir ayırım ve mücadeleye sürüklemektedirler. Kısaca her ikisi de toplumun maddî ve manevî huzurunu kaçırmaktadır.

Günümüzde uygulanan ya da bilimsel bir alan olarak tartışılan bazı iktisadî düşünce sistemlerinde ekonomik faaliyetlerin dinle ilişkisi ya tamamen kesilmiş, ya da zayıf bir ilişkidir. Bu düşünce yapılarına göre şekillenen toplumlarda sosyal ve iktisadî hayatta hakemlik işlevini en etkili şekilde yürüten ruhî ve ma’nevî değerler bir tarafa

¹⁸⁷ Fazlur Rahmân, a.g.e., 19, 20.

¹⁸⁸ Karakoç, a.g.e., 27; Sağiroğlu, a.g.e., 98, 99; Bulaç, a.g.e., 28, 29; Ahmed, Mahmud, a.g.e., 15.

¹⁸⁹ Karakoç, a.g.e., a.y.; Fazlur Rahmân, a.g.e., 20.

¹⁹⁰ Mannan, a.g.e., 55; Kartal, a.g.e., 57.

¹⁹¹ Nursî, Bediuzzaman, *Sözler*, Yeni Asya Yay., İst., 1987, s. 119. Bknz. Kartal, a.g.e., 58-62.

¹⁹² Nursî, Bediuzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, Yeni Asya Yay., İst., 1976, s. 107.

¹⁹³ Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, a.y.

itilerek toplum maddeci bir yapıya sürüklenmektedir.¹⁹⁴ İslâm ise hayatın her alanında geçerli olan tevhid düşüncesi ile ferdin toplum karşısındaki sorumluluk inancını insana benimseterek bu tür eğilimlerin önünü işin başlangıcından itibaren kesmektedir.¹⁹⁵

İslâm'ın insanlığa getirdiği iktisadî düşüncede iman, iktisadî faaliyetlere canlılık verirken, kapitalizmde imanın yerini kişisel çıkarlar ve kâr motifi, sosyalizmde de sosyal hizmet düşüncesi almıştır.¹⁹⁶ Halbuki, bunun imanın yerini tutması ve imanın hayattan soyutlanması sebebiyle doğan boşluğu doldurması mümkün değildir. Sosyalist ülkelerdeki uygulamalar bize göstermiştir ki, bu boşluğu doldurmak için işçi üretkenliği kavramı ortaya atılmış, buna binaen de sosyalizmin ana prensibi olan eşitlik ilkesi bir tarafa bırakılarak daha çok üretenlere daha fazla ücret ödeneceği va'dedilmiştir. Öte yandan manevî değerlerin kaldırılması nedeniyle işte sadakat kalmadığı gibi, insan, mala daha düşkün, daha bencil olmakta ve kanunun görmediği yerde ihanetler yapmakta sakınca göremez hale gelmektedir.¹⁹⁷

Kur'an'ın öğretilerine uygun hareket eden bir İslâm toplumunda ise, üretim ve tüketim kesimleri ne kapitalist sistemdeki gibi birbirlerinin fonksiyonudur, ne de komünist düzenlerdeki gibi, birbirinden ayrılıp kopmuştur. Aksine bir yandan bir ölçü içerisinde bu iki kesim arasında ekonomik bir bağ bulunurken, öte yandan iman ve din kardeşliği gibi ahlâk ve inanç bağları ve kurumları ile toplum bireyleri arasında sarsılmaz bir denge kurulmaktadır.¹⁹⁸

İslâm ekonomisinde özel mülkiyet ve teşebbüsün ve ölçülü rekabetin tanınması, toplumsal mücadele ve baskıları önüyor; faiz yasağı, emeksiz kazanca bir sınır çekiyor; zekât, başlı başına sosyal bir hakem olarak kapitalizmde beliren sınıflar arası uçurumun oluşumuna engel oluyor; isrâf yasağı, ölçüsüz tüketime bir dizgin vururken, cihad şuuru, hayır kavramı, sadaka ve infâk müesseseleri, iktisadî faaliyetleri toplumun ve bütün insanlığın yararına destekliyor. Böylece ekonominin, başına buyruk bir şekilde öbür alanların ve faaliyetlerin hepsini kontrolüne geçirmesi engellenmekte, aynı

¹⁹⁴ Nakvî, a.g.e., 88; Çapra, "İslâmî Refah Devleti", 125; Kutub, Muhammed, *Çağdaş Fikir Akımları*, terc. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay., İst., 1989, 2/105.

¹⁹⁵ Mannan, a.g.e., 98, 101.

¹⁹⁶ Mannan, a.g.e., 64. Komünist ve kapitalist ülkelerde manevî değerlerden kalan boşluğu doldurmak için kulüp, politik toplantılar, ideolojik konferanslar, gece okulları, tiyatro ve konserlerle vatandaşlar tatmin edilmeye çalışılmaktadır. (Mannan, a.g.e., 79.) Ancak bütün bu çalışmaların hepsi gençleri anarşi, terör, uyuşturucu, alkol, fuhuş vb. bataklıklara düşürmekten başka bir işe yaramamıştır. Nitekim bugün dünyanın en gelişmiş ülkelerinden olan Amerika'nın başkenti Washington, aynı zamanda suçun ve yoksulluğun da başkenti sayılmaktadır. Kartal, a.g.e., 61.

¹⁹⁷ Mannan, a.g.e., 65.

¹⁹⁸ Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, a.g.e., 27-28.

zamanda iş düzeni de bir takım ölçülerle büsbütün iptal edilmiş durumdan kurtarılmaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki İslâm, insanı ekonomiye değil, ekonomiyi insanın hizmetine vermiştir.¹⁹⁹

Diğer ekonomik sistem ve doktrinler, insanın ruh ve bedenden yaratıldığını unutarak sadece midenin doyurulmasını, beşerî güdülerin giderilmesini hedef alırken insan fitratını madde baskısı altında tutmakta ve fitratıyla bağdaşmaz bir hayata zorlamaktadır. İslâm ise, bizzat hayatın yaratıcısının teklifi olarak, zihin ve realitenin, teori ve pratiğin tertip sırrını bir yaratılış realitesi olarak yapısında bulunduruyor. İslâm'ın müesseseleri derece derece hayatın her yönüne bakıyor. Örneğin dinin hüküm cephesi, toplumu sağlam temeller üzerine kurar, inanç ve ahlâk sistemi, yapının içine ışık gibi sızarak haksızlık yollarını kapatır. İslâm'ın hayata ilişkin bütüncül bakışını şu gerçek ortaya koymaktadır: Zekât, bir bakıma bir din kurumu, bir bakıma bir ekonomik kurum, bir bakıma sosyal bir kurumdur. Yine ilk bakışta tamamen bir malî yasak olarak görünen faiz yasağının, borçlunun evinin gölgesinden bile faydalanmamaya kadar varan bir takvaya uzanışı vardır.²⁰⁰

Kapitalist ve sosyalist ekonomik sistemlerin ortak noktası, onların her şeyin kaynağı olarak maddeyi ve ekonomiyi görmeleri, manevî değerleri ve dini ya inkar etmeleri, ya da yok saymaları, insan hayatını dinden azade bir yaşam şekline dönüştürmeye çalışmalarıdır.²⁰¹

İster kapitalizm, isterse de sosyalizm adı altında anılsın, günümüzün maddeyi esas alan ekonomik sistemleri sadece insanın fizikî ihtiyaçları ile ilgilenmektedirler.²⁰² Fakat İslâm ekonomisinden bahsedilince, ekonomik bir olayın hem buudları, dolayısı ile sahası genişler, hem de yapısı ve mekanizması değişir. Ekonomi, basit bir daire olan insan-tabiat münasebeti olmaktan çıkarak, Allah-insan-tabiat münasebeti olur ve her şey insanın maddî ve manevî saadeti için olduğundan, insan, ekonomide sadece fizikî ihtiyaçları ile rol oynamaz, aynı zamanda manevî ihtiyaçları ile de rol oynar.²⁰³ İslâm ekonomisindeki insan, inancını tam yaşayabileceği ve ibadetlerini tam yapabileceği bir ekonomik mekanizm içinde bulunmak için uğraştığı gibi, inanç ve ibadetlerinin , yaptığı

¹⁹⁹ Karakoç, a.g.e., a.y.

²⁰⁰ Karakoç, a.g.e., 27-28.

²⁰¹ Kutub, Muhammed, *Çağdaş Fikir Akımları*, 2/105.

²⁰² Kutub, Muhammed, a.g.e., 2/111, 112; Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 49. Bizzat batılıların tesbitiyle, yukarıda söz konusu edilen sistemlerin gölgesinde yetişen neslin ayırıcı vasfı şunlardır: Yiyenler, içenler, yarışanlar ve sevişenler. Albert Camus der ki: "İleride bir tarihçi çağımızın insanlarını şöyle tarif edecektir: Onlar gazete okur ve çiftleşirlerdi." Bulaç, a.g.e., 49.

²⁰³ Bayrakdar, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 52.

ekonomik olaya etki ve katkı yapıcı bir nitelik ve yapıya sahip olduğunu da bilerek iktisadî faaliyetlerde bulunur. Böylece diğer ekonomilerden farklı olarak İslâm ekonomisinde inanç, ibadetler ve manevî değerler direkt olarak ekonominin de konusu olmuş olur.²⁰⁴

Kur'an'ın insanlara sunduğu ekonomik hükümlerin temelinde ne Marksist altyapı teorisi, ne de liberalist homo-ekonomicus insan modeli vardır.²⁰⁵ Aksine Kur'an, insana layık olduğu şekilde büyük bir değer vermiş, konu ile ilgili olarak onu hem maddî, hem de manevî refaha ulaştıracak adil ve eşitlikçi hükümler getirmiştir. Vahiyden arındırılmış bir epistemolojiden hareketle insan hayatını yönlendirmek üzere oluşturulan çağdaş ekonomik sistemler ise, insan fitratına zıt modeller önermişlerdir. Bu modellerin ön gördüğü insanda Allah sevgisi ve korkusu etkili değildir. Hatta toplumun yararına çalışan ve bunu amaç olarak kabul eden insan sayısı da azdır.

Söz konusu iktisadî sistemler, insanın gözlenmesi²⁰⁶ sonucu masa üstünde tasarlanmış oldukları için derunî özelliklerden habersizdirler. Bu sebeple de insanı sıkmakta, insanın sosyal ve iktisadî hayatında yaşama süreleri azalmaktadır. Hayatın zorlamasına karşı sürekli verdikleri tavizler yüzünden kısa bir süre sonra yaşam sahnesindeki etkilerini tamamen kaybetmektedirler.

İlk çıkışlarında tamamen maddî ve iktisadî teorilere dayanan Marksist ve liberalist sistemlerin ekonomi ile yetinmeyip zamanla ideolojik yapılarını kurmaya çalışmaları ve bunu zaman zaman dinselleştirme uğraşısını vermeleri, iktisadın, inançtan âzâde olamayacağını, din ve maneviyâtın ilişkisini kesemeyeceğini gösterir. Çünkü maneviyât ve inanç, hırsızlığın, soygunun, vurgunun, ihmalin ve ihanetin önünde engel olarak duran en etkili realitedirler. Bu da gösteriyor ki Kur'an, iktisadî hayatı adalet ve hakkaniyet ölçülerine göre tanzim ederek ve iktisada imanî bir boyut kazandırarak, iman ve manevî değerlere yer vermeyen, sadece maddî niteliğiyle öne çıkan iktisadî düşünce sistemlerinin eksik ve yanlış tarafını telâfi edecek hükümler getirmiştir.

Buna bir örnek olarak faizi ele alabiliriz. Faizin yasak olması karşısında, ondan kaçınmayı etkileyecek en etkili önleyici, imandır. Çünkü müslüman kişi, imanını mala

²⁰⁴ Bayrakdar, a.g.m., 52.

²⁰⁵ Karakoç, a.g.e., 17.

²⁰⁶ Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, 17.

tercih ederek, kalbindeki tasdikin bir gereği olarak faizden kaçınmaktadır.²⁰⁷ Nitekim faiz, hırsızlık ve katil gibi kebirlerden biri olduğu halde, bu tür büyük günahların aksine faizin hukukî bir cezası da yoktur.

Burada çağdaş batı düşünce sistemlerinde iman ile iktisadın birbirinden tamamen alakasız bir temele oturtulmasının arka planına da değinmek gerekir. Bilindiği gibi, ortaçağda kilise, mü'minlerine sadece faizi değil, ticaretle uğraşmalarını da yasaklamıştı.²⁰⁸ Daha sonra bu yasaklamadan hububat ve şarap ticareti istisna edilmiştir. Yahudilerin dinî metinleri de onlara göre Yahudi olmayanlar üzerinde tatbik edilemezdi. Bu sebeple onlar başka din mensupları ile yaptıkları muamelelerde tekellilik yapıyorlar ve onların malî bakımından ezilmesine neden oluyorlardı. İşte bu nedenden dolayı insanlar, özellikle ticaretle uğraşanlar her iki dine uygun hareket ederek iktisadî faaliyetlerde bulunamıyorlardı. İşte bu sıkıcı ve uygulanamaz düşünce karşısında çok ağır ve çetin geçen bir hesaplaşma ve tekamül sonucu kilise kendi kurallarını kabul ettirmekten vazgeçmek zorunda kaldı. Bundan sonra da din ve ma'nevî değerlerden soyutlanmış, hatta bunlara karşı savaş açan iktisadî düşünce sistemleri geliştirildi.²⁰⁹

İslâm'a gelince İslâm, bu dinler gibi iktisadî hayata baskı uygulamak bir tarafa, bizzat ticaretle uğraşan ve her fırsatta iktisadî faaliyetlerde bulunmayı teşvik eden bir peygamber tarafından tebliğ edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde, mescidin inşâsından sonra ikinci iş olarak bir ticaret pazarı kurmuştur.²¹⁰ Onun inananları da tarih boyunca hep bu yolda yürümüşlerdir. Gerçekten de müslümanlar, tarihleri boyunca İslâm'ın ekonomi konularına dair emir ve nehiylerini iyi anlayıp tatbik ettiklerinde gelişmişler, çağın en zengin toplumu olmuşlardır. İşte İslâm'ın ticaret ve iktisada verdiği bu önemden dolayı, imanı iktisattan soyutlayan düşünceler, İslâm Alemi'nde değil, batıda doğmuştur.

Burada İslâm'ın her işe tevhit ve iman çerçevesinde renk vermesine mukabil, bir Batılı bilim adamının kendi düşünce yapısını son derece güzel ortaya koyan sözünü nakletmeyi uygun gördük. Thorstein Veblen diyor ki: "Para, tüketiciler olarak ilişkilerimiz üzerinde, planlayıcılar olarak kabiliyetlerimiz üzerinde, üreticiler olarak

²⁰⁷ İman ve inancın faizden uzaklaşma üzerindeki etkisi hakkında bkz. Kutub, Seyid, *Tefsîru Âyâtî'r-Ribâ*, İslâmoğlu Yay., İst., tsz., s. 8-11.

²⁰⁸ Hamidullah, a.g.e., 5.

²⁰⁹ Hamidullah, a.g.e., 8.

²¹⁰ Kardâvî, Yusuf, "Açılış Konuşması", I. Uluslararası İslâm Ticaret Hukukunun Günümüz Meseleleri Kongresi Kombad Yay., Konya, 1997, s. 23.

metotlarımız üzerinde ve vatandaşlar olarak da ideallerimiz üzerinde nevi şahsına münhasır değişik ve müstakil bir tesir icrâ eder... Para bizim kültürümüze o derece hakim olmaktadır ki, bizim güzellik anlayışımız paralarla damgalanmaktadır. Böylece para, her konuda üzerimizde hakimiyetini kurmuştur. Görünüşte o bizim emrimizdedir, ama gerçekte biz onun emrindeyiz. Öyle ki paraya ihtiyacımız olmadığı zaman bile para için çalışırız. Kapitalist sistemde insanın başarısı, değeri, çalışma ve üretmeden ziyade sahip olduğu para ile ölçülür.”²¹¹ Yine Max Weber de kitabının “Kapitalizmin Ruhu” adını taşıyan bölümünde Ferdinand Kürnberger’in şu sözlerini nakletmekte ve bunların, Kapitalizmin muhtevasını zekice yansıttığını bvelirtmektedir: “Unutma ki, zaman paradır... Unutma ki, kredi paradır... Şu atasözünü unutma: İyi bir ödeyici, herkesin cüzdanının efendisidir. Çalışkanlık ve ölçülülüğün yanında bir adamın bütün ticarî işlerinde ilerlemesini sağlayacak dakiklik ve adaletten daha önemli bir şey yoktur.”²¹² Burada her şey, paraya göre değerlendirilmiş, adalet gibi ulvî bir erdem bile, ticareti geliştiren bir şey olarak sunulmuştur. Weber, “hırs felsefesi” bireyin bu sermayesini geliştirme eğilimini özel bir ahlâk olarak nitelemektedir.²¹³ Demek ki, bu düşünceye göre, ahlâkîliğin temelinde de daha çok para kazanma ve daha zengin olma isteği vardır. Weber’in de dediği gibi, bu anlayışın bütün ahlâkî yaklaşımları, yararcılığa dönüşür: Şerefli olmak yaralıdır, çünkü kredi sağlar, dakiklik, çalışkanlık ölçülülükde erdemdir, çünkü kredi sağlarlar.²¹⁴ Her şey bu bakışla değerlendirildiği zaman, hayatın amacında da mahiyet değişikliği meydana gelir ve artık bundan sonra kazanmak, maddî yaşam gereksinimlerini karşılayacak araç olmaktan çıkıp, insan yaşamının amacı olur.²¹⁵ Artık bundan sonra, mutlak amaç imiş gibi yapılan iş, “meslek” haline gelir.²¹⁶

Maddeyi esas alan iktisadî düşünce sistemlerinin temelini yansıtan bu sözden ve değerlendirmeden sonra, İslâmî iktisat düşüncesinin temelini yansıtan bir sözü de Hz. Ömer’den nakledeceğiz. O, vilayetlerin idarî memurlarına hitaben şöyle diyordu: “Parayı temiz kullanmanın üç yolunu görüyorum. Birincisi, meşru vasıtalarla kazanılmalıdır. İkincisi, meşru şeylere harcanmalıdır. Üçüncüsü, gayr-ı meşru şeylere

²¹¹ Ahmed, Mahmud, a.g.e., 30.

²¹² Weber, a.g.e., 41-42.

²¹³ Weber, a.g.e., 43.

²¹⁴ Weber, a.g.e., 45.

²¹⁵ Weber, a.g.e., 46.

²¹⁶ Weber, a.g.e., 53.

harcanması önlenmelidir.”²¹⁷ İşte bu iki sözü karşılaştırsak, maddeye dayalı iktisat ile imana dayanan iktisat arasındaki farkı görebiliriz.²¹⁸

Yukarıda söz konusu edilen çağdaş ekonomik sistemlerin hepsi için ortaklaşa söyleyebileceğimiz bir şey vardır ki, o da onların evrensel adaletten, yüksek ahlâkî ilkelerden yoksun olmaları, gerçek mutluluğu sağlayamamaları, aksine servet ve sermaye için dünyayı savaş alanına çevirmeleridir. Sadece maddeyi esas alan bu tek yanlı sistemlerin ana dayanağı, sömürü, adaletsizlik ve manevî değerlerden uzaklaşmadır.²¹⁹ Her iki sistem de insana gerekli fazileti verme iddiasında olmalarına rağmen, hiç birinde fert, dev istihsal çarkına bir diş teşkil etmekten öte bir değer elde edememiştir.²²⁰ Şu da bir gerçektir ki, İslâm iktisat düşüncesi ile diğer iktisat sistemleri arasındaki farklılıkların temeli Allah (tevhîd), insan, madde ve hayat anlayışlarının farklı oluşundan kaynaklanmaktadır.²²¹

²¹⁷ Numanî, Şibli, *Hiz. Ömer'in Devlet İdaresi II*, terc. Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İst., tsz., s. 357.

²¹⁸ İslâm'ın iktisat anlayışı ile günümüzde etkin olan çağdaş iktisadî sistemlerin mukayesesi hakkında bilgi için bkz. Sağiroğlu, a.g.e., 93-112; Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 33-159.

²¹⁹ Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 160.

²²⁰ Fazlur Rahmân, a.g.e., 1.

²²¹ Kutub, Muhammed, *Çağdaş Fikir Akımları*, 2/295-303; Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, 30-36, 59; Nakvî, a.g.e., 99.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KUR'AN'DA İKTİSAT KAVRAMI VE İMANÎ BOYUTU

1.1. İnanç, İbadet, Mal ve Servette İktisat

Yukarıda kelime ve kavram olarak çeşitli anlam ve tarifleriyle ele aldığımız iktisat kavramını söz konusu bilgiler ışığında genel bir bakış açısıyla değerlendirdiğimizde iktisat terimi için şöyle bir tarif ortaya çıkmaktadır: İktisat; itikat, ibadet, sosyal hayat, ahlak ve diğer alanlarda it'idalî davranmak, aşırı uçlardan ve olumsuz durumlardan kaçınmak, yani ifrat ve tefrite düşmemek demektir. Ancak iktisat kelimesi son asırlarda daha çok mal ve servet konusunda israf ve cimrilikten kaçınıp tasarruflu davranmağı ve mal ve servetle ilgilenen bilim dalını ifade etmek için kullanılmıştır. İşte biz, Kur'an'ın bu konudaki emir, hüküm ve nehiyelerine bakarak Kur'an'ın ekonomi ile ilgili ayetlerinde bütünleşmiş bir mahiyete sahip olan iman-iktisat ilişkisini tesbit etmeye çalışacağız.

İktisat kelimesinin günümüzdeki anlamda kullanılması bir tarafa Kur'an, sık sık bizleri harcama ve tüketim konusunda iktisatlı davranmaya ve sonucunu bilmeden şuursuzca ve gelişigüzel harcama yapmaktan kaçınmaya çağırır: *"Elini boynuna bağlı olarak asma. Onu büsbütün de açıp saçma. Sonra kınanmış, pişman bir halde oturup kalırsın."*²²² İnsan sermaye, tüketim, maliyet, kâr, fayda ve zararı göz önünde bulundurarak harcama yapmalıdır. Bu da bir iktisat işidir. Allah, müslümanları faydasız, gereksiz ve israflı muamelelerden nehyetmektedir: *"Onlar ki harcadıkları vakit ne israf, ne de sıkılık (cimrilik) yapmazlar; ikisi arasında orta bir yol tutarlar."*²²³ Gereksiz harcama ve tüketimden ibaret olan israfi yasaklayan çok sayıda ayetin yanı sıra, sadece mal yığmayı düşünen ve servetlerini tembelce ellerinde tutanlar da hiç iyi karşılanmamıştır: *"Der ki yığın yığın mal telef ettim."*²²⁴ ayetiyle hiç bir faydaya dönük olmayan ve bir telefattan ibaret bulunan harcamalar ve bu harcamaları gösteriş için yapmaktan başka bir amacı olmayanlar kınanırken, *"Mal biriktirip de kap içinde saklayan"*²²⁵ kişiyi da azap ile korkutmuştur.²²⁶ Yine Kur'an altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayan sermayedârları da şiddetli bir azap ile tehdit etmiştir.²²⁷

²²² İsrâ, 17/29.

²²³ Furkân, 25/67.

²²⁴ Beled, 90/6.

²²⁵ Mearic, 70/18.

²²⁶ Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 25,26.

²²⁷ Tevbe, 9/34,35.

Kur'an'ın dünyevî ve iktisadî hayata ilişkin getirdiği hüküm ve prensipleri bir araya getirdiğimizde, bunların oluşturduğu genel tabloyu şu başlıklarla ele almak mümkündür:

- a. Kur'an, diğer din ve sistemlerden farklı olarak insanın saadet ve huzurunu birbirine eşit ölçülerde olmak üzere hem rûhî, hem de cismânî sahada arzulamaktadır.²²⁸
- b. Kişi hem âhiretteki, hem de dünyadaki nasibini elde etmek için çalışmalı, gereken vasıtaları kullanmalıdır. Buna göre fert ne dinden, ne de dünyadan el etek çekemez.²²⁹
- c. Kur'an'a göre dünya ile alakalı şeyler hiçbir zaman küçümsenecek şeyler değildir. Aksine, bunlar insan cemiyetinin esasını teşkil eder.²³⁰
- d. Kur'an, insanın âhiret saadetine ulaşma yolunu gösterdiği gibi, onu dünya saadetine ulaştıracak yollar ve çareler de göstermiştir.
- e. Tabiat ile onda bulunan ni'metler, insanın hizmetine sunulmuştur.²³¹
- f. Bir çok âyette Arapların deniz seferlerine çıktıklarından, Allah'ın kendilerini bu seferlerde koruduğundan bahsedilmekte ve böylece Allah'ın kullar üzerindeki bir nimeti olarak gösterilen ticaret seferlerinin gerekli oluşu vurgulanmaktadır.²³²
- g. Kur'an, dünya hayatının unutulmamasını, ibadetler ve dinî vazifeler ile dünyevî vazifeleri yerine getirmek arasında tam bir âhengini kurulmasını istemiş, hac yolculuğunda bile ticareti tanzim etmiş, ticarî kazancı Allah'ın fazlı (hakkedilmiş bir vergisi) olarak göstermiştir.²³³
- h. Her iki alemin, yani maddî ve manevî varlığın karşılıklı saadet ve huzurunun kaçınılmaz bir zorunluluğu olarak Kur'an'da serbestlik ve takyîdatın birlikte rol oynadığı girift bir metot kullanılmıştır.
- ı. Kur'an, her iki dünya saadetine ulaşma konusunda hem güdülen amaçların, hem de kullanılan araçların meşru olmasını gerekli kılmıştır. Yoksa gayr-i meşru bir yolla amaca gidilmesi ile meşru bir amaçla gayr-ı meşru yolların kullanılmasına cevaz vermemiştir.
- i. Kur'an'da ma'rufu emretmek, münkerden nehyetmek, doğruluk, dürüstlük, adalet, ölçü ve tartıya riayet gibi genel ilkeler, aynı zamanda iktisat alanında da

²²⁸ Bknz. Bakara, 2/200-202.

²²⁹ Bknz. A'raf, 7/32.

²³⁰ Bknz. İbrâhîm, 14/32-34.

²³¹ Bknz. A'raf, 7/10; Hicr, 15/19.

²³² Bknz. Kureyş, 106/1-4; En'am, 6/63, 97; Yunûs, 10/22; Nahl, 16/14; İsrâ, 17/67 vd.

²³³ Bknz. Bakara, 2/197, 198; Kasas, 28/77; Cuma, 62/8-10.

geçerlidir. Yine Kur'an, bu tür genel kurallarla birlikte, sırf iktisadı ilgilendiren kurallar ve hükümler de getirmiştir.²³⁴

j. Kur'an'ın öğretilerine göre her şeyde i'tidal, denge, düzen ve iktisatlı olmak gerekir. Hem malî konularda, üretim ve tüketimde, hem de cismânî ve ruhânî ihtiyaçlar konusunda mu'tedil davranmak, Kur'an'ın, bütün hüküm ve ilkeleriyle gerektirdiği bir tutumdur.²³⁵

1.1.1. İnançta İktisat

İslâm, inanç bakımından en i'tidalli ve en vasat yoldur. Kur'an'ın daha ilk sûresinde bile İslâm dininin tahrif edilerek ifrat ve tefrit dinleri haline getirilen Yahudilik ve Hristiyanlık arasında en iktisatlı (dengeli) din olduğu beyan edilmektedir: *"Bizi sırat-ı müstakîme, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna hidayet et, gazaba uğramış olanların ve dalalete düşenlerin değil."*²³⁶ İslâm'da teşbîh, teccîm, teslîs, insan ve diğer varlıkların tanrılaştırılması, peygamberlerden bazısına inanıp bazısını inkar etmek gibi inançlar yoktur. İslâm, inanç konusunda her konuda i'tidali ölçü kabul etmiştir.

İslâm'ın Allah inancı, tevhîd esasına bağlı, berrak ve açık bir inançtır: *"De ki o Allah, birdir. Allah sameddir. Doğurmamış, doğrulmamıştır. Hiçbir şey ona denk değildir."*²³⁷ İşte bu ayetler, müşriklerin taştan, altından, mücevherâttan tanrı olabileceği anlayışını, Yahudi ve Hristiyanların baba olan bir tanrı inanışlarını reddettiği gibi, her türlü teşbîh, teccîm ve Allah'a layık olmayan batıl inancı da reddetmektedir. Sûrenin nüzûl sebebi olarak tefsir, hadis ve diğer İslâmî bilimlerin temel kaynak kitaplarında zikredilen ve hemen hemen bütün tefsirlerde ele alınan olaylar da bunu kanıtlamaktadır.²³⁸

Kur'an-ı Kerim'de "Ayet-i Kursî"²³⁹ de de Allah inancı en mu'tedil ve en iktisatlı olarak sunulmaktadır. Kur'an'a göre Allah, gaybı ve şehadeti bilendir,²⁴⁰ hayatı veren ve alandır,²⁴¹ gerçek hükümrandır,²⁴² gizli ve âşikarı bilir,²⁴³ hakimler hakimidir (95/8),

²³⁴ Bu maddeler hakkında geniş bilgi için bkz. Hamidullah, a.g.e., 10-15.

²³⁵ Hamidullah, a.g.e., 48. Bknz. 59/7.

²³⁶ Fatîha, 1/7.

²³⁷ İhlâs, 112/1-4.

²³⁸ Bknz. Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, Nûn Yay., İst., 1995, s. 71.

²³⁹ Bakara, 2/255.

²⁴⁰ En'am, 6/73; Tevbe, 9/94; Secde, 32/6 vd.

²⁴¹ Hicr, 15/23.

²⁴² Tâhâ, 20/14.

insanlara zulmetmez,²⁴⁴ üç değildir,²⁴⁵ üçün üçüncüsü değildir,²⁴⁶ en güzel isimlere sahiptir,²⁴⁷ mağfiret ve azap sahibidir,²⁴⁸ değişmez kanunları vardır,²⁴⁹ birdir,²⁵⁰ dilediğini yapar,²⁵¹ diridir,²⁵² hiçbir şeye benzemez,²⁵³ kendiliğinden vardır,²⁵⁴ yegane yaratıcıdır.²⁵⁵

Bu özelliklerinden başka Kur'an-ı Kerim'de Allah (c.c) ile ilgili ayetler, Allah'ı bütün noksan sıfatlardan münezzeh, kemal sıfatlarıyla muttasıf olarak tanıtmaktadır. Bu tanıtmada Allah'ın varlığından ziyade, birliğinin vurgulanmasıyla yapılmaktadır. Çünkü insanların ulûhiyyet konusunda en çok yanıldıkları husus, Allah'ın birliği mes'elesidir.²⁵⁶

Diğer dinlerin ve inançların Allah inancıyla, karşılaştırıldığında İslâm'ın en uygun ve en ma'kul Allah inancını getirdiği kolaylıkla anlaşılmaktadır. Zira لا اله الا الله *"Allah'tan başka ilah yoktur"* formülüyle ifade edilen ve bu dinin en başta gelen esasını teşkil eden cümleyle Yahudilik, Hristiyanlık ve sıradan varlıkları, Allah ile özdeşleştiren her türlü inanış mahkum edilmekte ve Allah'ın birliğine ve aşkınlığına yönelik tüm şüpheler dinden temizlenmektedir.²⁵⁷ Buradan hareketle kolaylıkla diyebiliriz ki Kur'an, en ma'kul ve en mu'tedil tanrı inancını getirmiştir.

İslâm, Allah inancında olduğu gibi peygamber inancında da, ifrat ve tefritten uzak bir bakış açısı getirmiştir. Diğer din mensupları peygamberlerini ilahlaştırırken veya Allah'ın oğlu olarak gösterirken, Kur'an'ın getirdiği peygamberlik inancına göre peygamberler de beşerdir.²⁵⁸ Bazı dinlere göre peygamberler birtakım ahlâksızlıklarla itham edilirken, Kur'an'a göre peygamberler en üstün ahlaka sahiptirler,²⁵⁹

²⁴³ Bakara, 2/77; Nahl, 16/19; Enbiyâ, 21/110.

²⁴⁴ Yunûs, 10/44,47; Rûm, 30/9.

²⁴⁵ Nisâ, 4/171.

²⁴⁶ Nisâ, 4/73.

²⁴⁷ İsrâ, 17/110; Tâhâ, 20/8; Haşr, 59/22-24.

²⁴⁸ Hicr, 15/49,50.

²⁴⁹ İsrâ, 17/77; Ahzâb, 33/38; Fâtır, 35/43.

²⁵⁰ Bakara, 2/163,255; Al-i İmrân,3/2-6; Hûd, 11/14; Haşr,59/22; Teğâbun, 64/13; İhlâs, 112/1.

²⁵¹ Bakara, 2/185; Mâide, 5/1; İbrâhim, 14/27,vd.

²⁵² Bakara, 2/185,253; Al-i İmrân, 3/26,40.vd.

²⁵³ Bakara, 2/22; En'am, 6/101,vd.

²⁵⁴ Bakara, 2/255.

²⁵⁵ Bakara, 6/73; İsrâ, 17/99;Zümer, 39/62.vd.

²⁵⁶ Özler, a.g.e., 21.

²⁵⁷ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, 23. İslâm'ın Allah inancının netliği ve diğer dinlerin inancıyla mukayesesi konusunda daha fazla bilgi için bknz. Özler, a.g.e., 21-54.

²⁵⁸ İsrâ, 17/93; Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6.

²⁵⁹ Kalem, 68/4.

ıslahatçıdırlar,²⁶⁰ keyiflerine göre konuşmazlar,²⁶¹ Yahudi ve Hristiyanlar peygamberlerin bir kısmına inanıp bir kısmını inkar ederken, Kur'an'a göre peygamberler arasında fark yoktur,²⁶² onlar gaybı bilmezler,²⁶³ onlar da beşer olup,²⁶⁴ görevlerini eda edip etmemede sorumludurlar.²⁶⁵

Peygamberler hakkında bu genel inancı beyan eden Kur'an, Yahudilerin ilâhlaştırdıkları Hz.Üzeyr ile Hristiyanların ilah olarak gördükleri Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olmadıklarını²⁶⁶ ve Hz. İsa'nın Allah'ın kulu olduğunu²⁶⁷ açıklamış ve bir çok ayette "İsa Mesih Allah'ın oğludur" diyenleri reddetmiştir.²⁶⁸

Kısaca Kur'an Allah, peygamber, şefâat, yaratma, âhiret, mülkiyet, tasarruf, rızık, kader gibi her konuda en doğru yolu göstererek²⁶⁹ insanlara inanç konusunda teşbîh, tescîm gibi batıl inançlardan ve ifrat ve tefrite sapan aşırı inanışlardan uzak mu'tedil ve muktasîd bir inanç yapısı getirmiştir.

Kur'an-ı Kerim bu özelliğini vurgulamak amacıyla İslâm dinini otuzdan fazla ayette "Sırat-ı Müstakim" ismiyle nitelendirmiş²⁷⁰ ve bir ayette şöyle buyurmuştur: *"Hiç şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Öyleyse siz de ona uyun."*²⁷¹ İslâm'ın müstakim yol oluşunun en önemli göstergesi, onun inanç konusunda istikâmet üzere olmasıdır. Nitekim hem Kur'an, hem de Hz. Peygamber sürekli olarak insana istikâmet üzere kalmayı emreder.

Kur'an, inanç konusundaki intizam ve dengeyi insanların zihnine yerleştirmek için kâinatta var olan düzeni de sürekli dikkatlere sunmaktadır. Bu münasebetle, kâinatın yapısındaki iktisadî yönleri de temas etmek gerekir. Çünkü Kur'an nazarında tabiatın her şey de birer ayet olup bu açıdan imânî bir boyut kazanmaktadırlar. Aynı kaynaktan gelen bu sözlü ve sözsüz ayetler, tam bir âhenk içinde aynı büyük hakikate işaret eder, onu simgelerler. Bu, Allah'ı Teâlâ'nın varlığı, kudreti ve sonsuz

²⁶⁰ Hûd, 11/88.

²⁶¹ Necm, 53/3.

²⁶² Bakara, 2/136.

²⁶³ Hûd, 11/31.

²⁶⁴ İbrâhim, 14/11.

²⁶⁵ A'raf, 7/6.

²⁶⁶ Tevbe, 9/30.

²⁶⁷ Meryem, 19/130.

²⁶⁸ Mâide, 5/17, vd.

²⁶⁹ İsrâ, 17/9.

²⁷⁰ Bknz. Abdü'l-Bâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, "el-Mustakim" md., s.580,581.

²⁷¹ En'am,6/153.

fiil ve tecellilere delalet eden isimleridir. Bu demektir ki, tabiat, Aşkın ve Yüce Kudret'in bir rahmet ve kudret nişanesidir.²⁷²

Allah (c.c.), kainatta hiç bir şeyi boşuna yaratmamıştır. Kainat ve kainatta bulunan her şey muntazam bir şekildedir. Mesela evrende ay, güneş, yıldızlar bulunmasaydı veya işlevlerinin yarısını görseydi, gece ile gündüz olmasaydı, yer yüzü canlı varlıkların yaşamasına elverişli bir şekilde yaratılmasaydı, kısaca kainat bugün üzerinde bulunduğu hal üzere bulunmasaydı ne yapacaktık? işte Kur'an-ı Kerim, bu gerçekleri sık sık işlemektedir. Burada kainatın yaratılışında mükemmel bir iktisat bulunduğu delalet eden bir kaç ayet ele alacağız.

a. Göklerin yaratılışında hiç bir eksiklik, düzensizlik, uyumsuzluk ve aksaklık yoktur: *"O (c.), bir biri ile âhenkli yedi göğü yaratandır. Çok merhametli olan Allah'ın yaratmasında hiç bir uygunsuzluk-eksiklik göremezsin. Gözünü çevir bir bak, bir bozukluk-eksiklik görebiliyor musun?"*²⁷³ *"Görmediniz mi, Allah yedi göğü birbiriyle nasıl âhenkli yaratmıştır."*²⁷⁴

b. Yer yüzünde hiç bir eksiklik yoktur: *"O Allah, size yeryüzünü rahat bir sergi yapandır."*²⁷⁵ *"O, sizin için yeryüzünü bir döşek, gök yüzünü bir bina kıldı."*²⁷⁶ Ayrıca mutlak kudret sahibi olduğu ve "kûn" emriyle her şeyi bir anda yaratma kuvveti bulunduğu halde Allah (c.), gökleri ve yeri altı günde yaratmıştır.²⁷⁷ Bu ayetlerden ilk üçü göklerin ve yerin, son üçü ise bunlarla beraber içindekilerin de (وما بينهما) altı günde yaratıldığını ifade etmektedir. Bu da işlerin itidal, temkin ve iktisatla yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

c. İnsanın yaratılışında iktisat ve itidal vardır: *"Biz ona (insana) iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi?"*²⁷⁸ Eğer Allah (c.), insana bir veya üç göz, birden fazla ağız, dudak ve dil verseydi, yani halihazırdaki insanın organlarını eksik veya fazla yaratsaydı, işlerin görülmesinde bir çok aksaklıklara neden olacaktı. Vücut organlarının hayata elverişli bir şekilde yaratılması da iktisattır.

²⁷² Kılıç, Sadık, "Derin Ekoloji Bağlamında Risalelerin Mesajı", Kur'an'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği, (Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu IV Tebliğleri), Sözler Yay., İst., 1998, s. 660.

²⁷³ Mülk, 67/3.

²⁷⁴ Nuh, 71/15.

²⁷⁵ Nuh, 71/19.

²⁷⁶ Bakara, 2/22.

²⁷⁷ Bknz. A'râf, 7/45; Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkân, 25/59; Secde, 32/4; Kâf, 50/38 Hadîd, 57/4.

²⁷⁸ Beled, 90/8,9.

d. Canlı varlıkların ihtiyaç duydukları şeyler iktisatlı yaratılmıştır: *"Yer yüzünde bulunan hiç bir canlı yoktur ki hepsinin rızkı Allah'a ait olmasın."*²⁷⁹ *"O, gökten su indirendir. Bununla her şeyin bitkisini bitirdik, ondan bir yeşillik çıkardık, ondan birbiri üstüne bindirilmiş taneler türetiyoruz. Ve hurma ağacının tomurcuğundan da yere sarkmış salkımlar, birbirine benzeyen ve benzemeyen üzümlerden, zeytinden ve nardan bahçeler kılıyoruz..."*²⁸⁰ Bu ve benzeri ayetler ile Allah'ın her varlığa rızkını verdiğini beyan eden ayetler, dünyada, hatta kainatta mevcut varlıkların bütün iktisadî ihtiyaçlarının karşılandığını ifade etmektedir.

Bütün bunlardan anlaşılan şudur ki, gerek kosmosta, gerekse tabiat içinde Allah'ın ayetleri olmak bakımından büyüklü, küçüklü bütün unsurlar, aynı değerdedirler. Gökler, dağlar, bulutlar, yağmurlar, kuşlar, yerde yürüyen ya da sürünen canlılar, hayvanlar, denizler, meyveler vs. bütün bunlar, ilâhî icad, inşa ve yaratış senfonisinin vazgeçilemez unsurlarıdır.²⁸¹

1.1.2. İbadette İktisat

Kur'an-ı Kerim, insanların sürekli olarak ibadetle uğraşmalarını ve dünyevî hayatı, geçim işlerini terk etmelerini istemez. Hinduizm ve Hristiyanlıkta olduğu gibi, yogilik ve ruhbanlık hayatını tasvip etmez. Kur'an'da Hristiyan zahitlerden bahsedilirken şöyle buyrulmaktadır: *"Sonra bunların izinden ard arda peygamberlerimizi gönderdik. Meryem oğlu İsa'yı da arkalarından gönderdik, O'na incili verdik; O'na uyanların kalbine şefkat ve merhamet vermiştik. Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık. Fakat kendileri Allah rızasını kazanmak için yaptılar. Ama buna da gereği gibi uymadılar. Biz de onlardan iman edenlere mukafatlarını verdik. İçlerinden çoğu da yoldan çıkmışlardır."*²⁸²

Hristiyanlar karşılaştıkları baskı, işkence, fitne ve savaşlar karşısında varlıklarını korumak için sadece ibadetle meşgul olma amacıyla dünyanın bütün zevklerinden, evlenmekten ve dünyevî çalışmalardan uzaklaşarak, dağlar, mağaralar, oyuklar ve hücrelerde inzivaya çekilmişlerdi. Güya bunu da Allah rızası için yaptıklarını

²⁷⁹ Hud, 11/6.

²⁸⁰ En'am, 6/99.

²⁸¹ Kılıç, Sadık, a.g.m., 661. Kâinattaki düzen ve âhenk hakkında geniş bilgi için bkzn. Kılıç, Sadık, a.g.m., a.g.e., 656-678.

²⁸² Mâide, 5/27.

iddia ediyorlardı. Allah'ı Teâla bu iddiayı reddederek, öyle bir şey emretmediğini beyan etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Hristiyanların bu tür anlayışları eleştirilirken oldukça dikkat çekici bir gerçeğe de temas edilmektedir: Güya Allah rızası için ruhbanlık hayatını esas alarak rahip olanların bir çoğunun, insanları aldatarak mal ve servet topladıkları ve haksız yere insanların mallarını yedikleri belirtilmektedir.²⁸³ Yani burada Kur'an, genelde Ehl-i Kitabın, özelde ise Hristiyanların dünya hayatı karşısında iki tavrını eleştirmektedir:

- a. Dünyayı bırakıp tamamen ibadetle uğraşmak.
- b. İnsanları dünyadan uzaklaştırarak, onların mallarını batıl yollarla zimmetine geçirecek kadar dünya hayatına sarılmak.

İşte Kur'an, her iki yanlış tavrı yani ifrat ile tefriti reddetmekte, buna karşılık ibadet hayatı ile dünyevî hayatı uzlaştıracı bir tavır önermektedir. Müslüman hem ibadet ve itâat ile uğraşarak Rabbinin ibadetini yerine getirecek ve ibadeti yaratılış amacı olarak benimseyecek,²⁸⁴ hem de dünya hayatındaki nasibini unutmayacak,²⁸⁵ Allah'tan hem dünya, hem de âhiret iyiliğini isteyecektir.²⁸⁶

Yine Kur'an'ın getirdiği ibadetler belirli vakitlerde eda edilir. Namaz müminlere belirli vakitlerde farzdır,²⁸⁷ hac yılda bir defa olmak üzere Kur'an tarafından belirlenmiş aylarda,²⁸⁸ oruç ramazan ayında,²⁸⁹ zekât yılda bir defa eda edilmek üzere farz kılınmıştır. Bunların yanında eğer kul daha fazla sevap ister ve Rabbinin rızasını talep ederse, mecburî olmayan nafile ibadetleri de eda edebilir. Ancak, dünyevî görevlerini ihmal etmemesi gerekir. Şu Hadis-i Şerif de İslâm'ın bu konudaki tavrını açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Enes b. Mâlik (R.A)'den, şöyle dediği rivayet olunmuştur: “Bir gün Osman b. Maz'un ve birkaç arkadaşı toplanarak şöyle bir karar aldılar: İçlerinden birisi, “Ben geceleri daima namaz kılacağım.” dedi. Öteki “Ben de her gün oruç tutacağım” dedi. Öteki de “Ben kadınlardan ayrı yaşacağım, hiç evlenmeyeceğim.” dedi. Bunları işiten Rasûlullah (s.a.v): “Siz,şöyle şöyle söyleyen kimselersiniz değil mi? Fakat şunu biliniz

²⁸³ Tevbe, 9/14.

²⁸⁴ Zâriyât, 51/56.

²⁸⁵ Kasas, 28/77.

²⁸⁶ Bakara, 2/201.

²⁸⁷ Nisâ, 4/103.

²⁸⁸ Bakara, 2/197.

²⁸⁹ Bakara, 2/185.

ki: Ben, sizin Allah'tan en çok korkanınız ve korunanınızım. Bununla beraber kâh oruç tutarım, kâh tutmam. Gecenin bir kısmında da namaz kılarım, bir kısmında da uyuyorum. Kadınlarla da evlenirim. İşte benim sünnetim budur. Herkim benim yolumdan yüz çevirirse, benden değildir.” buyurdu²⁹⁰.

Kur'an-ı Kerim insanların dünya nimetlerinden yararlanması gerektiğini,²⁹¹ gündüzün çalışmak için yaratıldığını,²⁹² helal olan şeylerden yemek ve içmenin mubah, bazı durumlarda da farz olduğunu beyan ederken,²⁹³ ibadet ile maişet arasında dengeli bir tavır önermektedir. Hatta, helal olan bir şeyi kendisine haram kılan peygamberi bile itap edip uyarmaktadır.²⁹⁴ Ayrıca müminlere de şöyle hitap etmektedir: *“Ey iman edenler, Allah'ın size helal kıldığı temiz şeyleri haram kılmayın.”*²⁹⁵

Böylece ibadet ile maişet arasında dengeli bir tavır öneren Kur'an, ibadet edilen varlık konusunda da en uygun bir tavrı önermektedir. Diğer din ve inanışlar, insanlara, putlara, heva ve heveslere, selef ve atalara, tabiatta görünen olaylara ibadeti emrederken²⁹⁶ Kur'an, bir çok ayeti Kerime'de bu tür inançları reddetmekte ve getirdiği tevhîd inancıyla sadece Allah'a ibadeti emretmektedir.

İbadet şekillerinde de Kur'an muktasid bir davranış önermiştir. Diğer dinlerde ibadet esnasında dans, çıplaklık, akla ve mantığa aykırı bir takım davranışlar, hatta kutsal fahişelik, insan kurban etme gibi bazı gayrı insanî şekiller varken²⁹⁷ Kur'an, bu tür ibadetleri yasaklamış, aksine Allah'ı Teâla'nın zâtını ta'zim etmeye, O'nun zatını eksikliklerden münezzehe kılmaya ve O'nu kemal sıfatlarıyla muttasıf kılmaya yaraşır bir şekilde ibadet etmemizi emretmiştir. İbadet âdâbını bizzat Kur'an ayetlerine dayanarak, birkaç ayetle tespit etmemiz uygun olur:

1- İbadet edilecek rab, Allah'tır, ibadet de sadece Yaratıcıya yapılır: *“Ey iman edenler sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin.”*²⁹⁸

2- İbadet konusunda, Allah'a şirk koşulmaz: *“Allah'a ibadet edin ve O'na hiç bir şey ortak koşmayın.”*²⁹⁹

²⁹⁰ Buhârî, 49-50; Müslim, 812-818.

²⁹¹ A'raf, 7/31-33.

²⁹² Yunûs, 10/67; İsrâ, 17/12; Furkân, 25/47 vd.

²⁹³ Bakara, 2/168, Mâide, 5/1-3; En'am, 6/118 vd.

²⁹⁴ Tahrîm, 66/1.

²⁹⁵ Mâide, 5/87.

²⁹⁶ Bknz. Et-Tabbara, Afif Abdu'l-Fettah, *Ruhu'd- Dini'l- İslâmî, Dâru'l- İlm li'l- Melâyin*, Beyrut, 1969, s.97-103.

²⁹⁷ Tabbarâ, a.g.e., 98; Mevdudî, Ebu'l-A'lâ, *Tarih Boyunca Tevhîd Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, Terc. Ahmed Asrar, Pınar Yay., İst. 1992, 1/447, 448; Begoviç, a.g.e., 46.

²⁹⁸ Bakara, 2/21.

3- İbadet, ıslık, alkış, şarkı vesair ile değil, rükû ve secde gibi Allah'ın zât ve sıfatlarına münasip hareketlerle yapılır: *"Onların beyt (-i şerif) önündeki duaları (ibadetleri), ıslık çalmaktan ve el çırpıp alkışlamaktan başkası değildir."*³⁰⁰ *"Ey iman edenler, rukua gidin, secde yapın ve Rabbinize (böyle) ibadet ediniz."*³⁰¹

4- İbadette ve ibadetin özü olan duada, Allah ta'zim edilecektir: *"Rabbimize yalvara yalvara ve için için (içten, hafif ses ile) dua edin. Şüphesiz O, haddi aşanları sevmez."*³⁰² Ayrıca ihlâsla, samimiyetle ve Allah rızası gözetilerek,³⁰³ riyadan uzak durularak ibadet edilecektir.³⁰⁴

Buna karşılık müşriklerin ibadetleri şöyle eleştirilmektedir:

1- *"Onlar ancak kehdilerinden önceki babalarının ibadet ettiği gibi putlara ibadet ederler."*³⁰⁵

2- *"Onlar Allah'tan başka, kendilerine ne bir fayda, nede zarar veren şeylere ibadet ederler."*³⁰⁶

3- *"Cinleri Allah'a ortak koştular. Oysa onları O yaratmıştır."*³⁰⁷

4- *"Onların beyt (-i şerif) önündeki duaları (ibadetleri), ıslık çalmaktan ve el çırpıp alkışlamaktan başkası değildir."*³⁰⁸

Burada Müslüman fakihlerin ibadetle meşgul olup, fakir kalan kişiler hakkındaki şu hükmünü nazar-ı dikkate sunmadan geçemiyoruz: Mal kazanmaya gücü yettiği halde namaz, oruç ve diğer ibadetlerle meşgul olduğundan dolayı fakir kalan kimseye zekât verilmez.³⁰⁹ Çünkü bu zat, çalışmak ve yeryüzünde rızkını kesbetmekle emredilmiştir. İslâm, ruhbanlığı kabul etmediği gibi niyetin ihlâslı olması ve çalışmanın ilâhî hudûda bağlı kalması şartıyla maişetini temin etmek için çalışmayı da en büyük ibadetlerden saymıştır.³¹⁰ O halde ibadetler bir bütündür, birini ead etmek için diğeri terkedilmez.

²⁹⁹ Nisa, 4/36.

³⁰⁰ Enfal, 8/35.

³⁰¹ Hac, 22/77.

³⁰² A'raf, 7/55.

³⁰³ A'raf, 7/29; Zümer, 39/2, 11, 14

³⁰⁴ 4/38, 142; Mâûn, 107/6.

³⁰⁵ Hud, 11/109.

³⁰⁶ Yunus, 10/18.

³⁰⁷ En'am, 6/100.

³⁰⁸ Enfal, 8/35.

³⁰⁹ Nevevi el-Mecmu, 2/190. el- Kardâvî, Yusuf, *Müşkiletu'l-Fakr We Keyfe Alecehe'l-İslâm Müessesetu'r-Risâle*, Beyrut, 1987'dan naklen, s.91.

³¹⁰ El-Kardavî, a.ge., 91.

Diğer dinler ile İslâm'ın İbadet şekillerini ve ibadetle ilgili görüşlerini karşılaştırdığımızda Kur'an'ın ibadet şekli konusunda da en iktisatlı (orta yollu) bir davranış tarzı getirdiğini görmekteyiz.

İbadetin amaçlarından biri de ibadet eden kişiye ahlâkî ve sosyal yaşantı bakımından bir takım olumlu ve düzenli alışkanlıklar kazandırmaktır. Zira rabbine ibadet eden bir insanın laubali olması, onun şahsiyetine yakışmaz. Nitekim bir hadiste şöyle buyurulmuştur: “Kişinin müslümanlığının güzel taraflarından biri de onun mâlâyaniyi (boş söz ve işleri) terketmesidir.”³¹¹ Öyleyse ibadetin bir sonucu olması itibarıyla ahlâkî ve sosyal yaşantı hususunda Kur'an'ın ön gördüğü iktisadî boyuta da değinmek yerinde olacaktır.

Kur'an, ahlâk ve sosyal yaşantı bakımından insanlara Hz. Peygamber'i örnek olarak göstermiş,³¹² peygamberin insanlara karşı yumuşak huylu olduğunu, insanlara sert ve katı metotlarla yaklaşmadığını, bağışlayan, mü'minlerle müşâvere eden, Allah'a tevekkül eden biri olduğunu,³¹³ her konuda pek büyük bir ahlak üzere bulunduğunu³¹⁴ belirterek, mü'minlerin de peygamberlerin sahip olduğu bu ahlakî özelliklere sahip olmalarını emir buyurmuştur.

Kur'an'ın getirdiği ahlakî nizama göre toplumun içinde yaşayan bir fert, daima adaletli olur,³¹⁵ af edicidir,³¹⁶ ahde vefakârdır,³¹⁷ bolluk ve darlıkta infak eder, öfkelerini yener, haklarını insanlara bağışlayarak affeder,³¹⁸ çirkin davranışlardan ve hayasızlıktan uzaklaşır,³¹⁹ alçak gönüllüdür,³²⁰ anne-babasına itaat eder,³²¹ iyiliğini başa kakmaz,³²² birlik ve kardeşlik içinde yaşar,³²³ doğru sözlüdür,³²⁴ emanete karşı sadakat gösterir,³²⁵ hayırlı faaliyetlerde bulunur ve hayırda yarışır,³²⁶ iş ve ticâret hayatında dürüst davranıp başkasının hakkına el uzatmaz, ölçü ve tartıda hakka riayet eder.³²⁷

³¹¹ Tirmizî, Züh'd, 2317; İbn Mâce, Fiten, 3976.

³¹² Ahzâb, 33/21.

³¹³ Al-i İmrân, 3/135.

³¹⁴ Kalem, 68/4.

³¹⁵ Nisâ, 4/3; Enbiyâ, 21/47; Ahzâb, 33/5.

³¹⁶ Bakara, 2/178; Mâide, 5/13; Şûrâ, 42/37.

³¹⁷ Bakara, 2/177; Enfâl, 8/56 vd.

³¹⁸ Al-i İmrân, 3/134.

³¹⁹ Al-i İmrân, 3/135.

³²⁰ Furkân, 25/63.

³²¹ İsrâ, 17/23-25; Tâhâ, 29/8; Lokmân, 31/14, 15.

³²² Bakara, 2/264; Müddessir, 74/6.

³²³ Bakara, 2/178; Al-i İmrân, 3/28; 49/10.

³²⁴ Ahzâb, 33/70.

³²⁵ Nisâ, 4/58; Enfâl, 8/28; Mü'minûn, 23/8.

³²⁶ Bakara, 2/248; Mâide, 5/48.

³²⁷ Nisâ, 4/29, 31; A'râf, 7/81; Rahmân, 55/89; Muttaffifin, 83/1-6.

Kur'an'ın ahlakî öğretileri saymakla bitmez. Bu sebeple, ahlakî prensiplerin en önemlilerini ihtiva eden Hucurât Sûresinden birkaç ayete telmihte bulunarak, diğer toplumların ve dinlerin ahlakî yapısı karşısında İslâm'ın ne kadar mu'tedil ve muktesit bir ahlakî yaşantı önerdiğini özetle tespit etmek istiyoruz.

Mü'min, Allah ve Resûlü karşısında haddini aşıp onların talimatından öne geçmez, peygamber karşısında sesini yükseltip konuşmaz, Allah'ın Resûlü karşısında alçak sesle konuşur, evinde bulunan peygamberi veya diğer insanları çağırırken hücrelerden gereksiz yerde yüksek sesle çağırılmaz, her haber getirene inanıp toplum içinde ona göre davranmaz, ulu orta tepkiler göstermez, aksine her şeyi araştırır, imana dayanarak fisk ve isyandan kaçınır, mü'minlerle çatışmaz, çatışıp savaşılan mü'min toplulukların arasını düzeltir, Müslümanları barıştırır ve adaletli davranır, Müslümanlarla kardeş olarak yaşar ve kardeşlerini barıştırır, başka insanlarla ve kavimlerle alay etmez, onları küçük düşürmez, kötü lakaplarla çağırılmaz, kötü zandan, insanların ayıbını araştırmaktan, gıybetten sakınır, ırkçılıktan uzaklaşır ve insanları, halkları, aşiretleri bir erkek ve dişiiden bilir, bir tutar, üstünlük ölçüsü olarak soy-sop, ırk-kavim, mal-makamı değil, takvayı tanır, insanlara müslümanlığından, ibadetinden dolayı minnet etmez, Allah'ın göklerin ve yerlerin gaybını bildiğini, yaptıklarından haberdar olduğunu³²⁸ bilir ve bu şuurla toplum içinde yaşar.

Kur'an'ın getirdiği bu esaslara uygun bir şekilde yaşayan fertlerden oluşmuş bir toplumda, fitne, fesat, bozgunculuk bulunmaz,³²⁹ topluma karşı ihanet yapılmaz,³³⁰ kıskançlık³³¹ ve cimrilik³³² gibi kötülükler görülmez, toplumu oluşturan fertler nefisini kötülüklerden tezkiye etmeye gayret gösterir,³³³ kötülükler, kötü fiil ve davranışlar açıkça işlenmez,³³⁴ zina ve zinaya yol açan her türlü fuhuş hareketleri yasaklanır,³³⁵ homoseksüellik gibi aşırılıklar ve haddi aşmalar³³⁶ toplumda kesinlikle görülmez. Kısaca, böyle bir toplumda kötülükler kaldırılır, yerine her türlü iyilik kâim kılınır. Böylece de "Siz, insanlar içerisinde çıkarılmış, en hayırlı ümmetsiniz, kötülükten

³²⁸ Hucurât 49/1-18.

³²⁹ Mâide, 5/64; Hûd, 11/85-116; Ra'd, 13/25 vd.

³³⁰ Enfâl, 8/71.

³³¹ Bakara, 2/109; Nisâ, 4/54.

³³² Nisâ, 4/37; Ahzâb, 33/19.

³³³ Şems, 91/9.

³³⁴ Nisâ, 4/148.

³³⁵ İsrâ, 17/32; Nûr, 24/2; Furkân, 25/68.

³³⁶ A'râf, 7/81.

nehfeder, iyiliği emreder ve Allah’a iman edersiniz..”³³⁷ ayet-i kerimesinin övgüsüne layık bir toplum oluşur.

Bu özelliklere sahip olan bir İslâm toplumunun portresini, şu ayet açık bir şekilde gözler önüne sermektedir: “وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا” Yani “*Hepiniz toptan Allah’ın ipine tutunun ve parça parça olmayın.*”³³⁸ Cemiyet olarak bir bütün halinde Allah’ın yoluna uymak, İslâm toplumunun ayırıcı vasfıdır. Ayrıca bu, hak yola uymayarak tefrikaya düşenler karşısında bu yola uyanların, üzerinde bulunduğu orta yolu göstermektedir.³³⁹

İşte esaslarını özetle sunduğumuz bu ahlâkî yapıyı, diğer din ve iktisadî anlayışlarda bu kadar uzlaşmış ve yakınlaşmış bir şekilde edildiğini görmemekteyiz. Diğer dinlerin ve iktisadî düşüncelerin önerdiği ahlâkî yapı çoğu kez ya ifrata, ya da tefrite kaçarken, İslâm’ın ölçü ve ilkelerinin etkisiyle insan hayatında oluşan ekonomik yapı, vahyin şaşmaz yol göstericiliğine bağlı kaldığı müddetçe daha dengeli, âhenkli, mu’tedil ve muktasid bir çizgide seyretnmektedir.

1.1.3. Mal Ve Servette İktisat

Kur’an, insanın mal ve servet konusundaki mülkiyet hakkını kabul etmiştir. Kur’an, mal ve servet konusunda şu hükümleri getirmiştir:

1.1.3.1. Ticaret ve alışverişi meşru ve helaldir:

*“Allah, alış-verişi helal, faizi haram kılmıştır.”*³⁴⁰

*“Ey iman edenler, birbirinizin malını karşılıklı bir anlaşma (dan doğan) bir ticaretten başka haksız yollarla yemeyin.”*³⁴¹

1.1.3.2. Servet ve mala aşırı bir düşkünlükle bağlanılmamalıdır:

“Kadınlara, oğullara, kantar kantar yığılmış altın ve gümüşe, salma güzel atlara, hayvanlara ve ekinlere duyulan (aşırı)sevgi (istek), insanlara “süslü ve çekici”

³³⁷ Al-i İmran, 3/110.

³³⁸ Al-i İmran, 3/103.

³³⁹ Kur’an’ın önerdiği dengeli ve i’tidalli ahlâkî yapının özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz.

Tabbara, a.g.e., 198-233.

³⁴⁰ Bakara, 2/275.

³⁴¹ Nisa, 4/29.

kılındı. Bunlar, dünya hayatının metâi (geçici yararı)'dır. Asıl varılacak güzel yer, Allah katında olandır."³⁴²

*"De ki: "Eğer babalarınız, çocuklarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, az kâr getireceğinden korktuğumuz ticaret ve hoşunuza giden evler sizlere Allah'tan, O'nun Resûlünden ve O'nun yolunda cihad etmekten daha sevimli ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah fasıklar topluluğuna hidayet vermez."*³⁴³

Yukarıda naklettiğimiz ayetler, mal ve servetin, evlat ve dünyevî makamların süslü, çekici ve geçici olduğunu, insanlar için asıl varılacak yerin Allah katında bulunduğunu hatırlatarak bunlara dalıp aldanılmaması ve bu şeyler sebebiyle Allah'ın unutulmaması, cihad ve infaktan vazgeçilmemesi, malın gerekli yerlere harcanması emredilmektedir. Böylece de mal ve servete düşkün olmanın gereksiz ve zararlı yönlerine dikkat çekilmektedir. Yine mal ve evladın imtihan aracı (fitne) olduğunu belirten ayetler de servet düşkünlüğünden nehyetmektedir:

*"Biliniz ki mallarınız ve çocuklarınız ancak bir fitnedir. Allah yanında ise büyük bir mükâfât vardır."*³⁴⁴

*"Ey iman edenler gerçek şu ki, sizin eşlerinizden ve çocuklarınızdan bir kısmı sizin için düşmandırlar."*³⁴⁵

*"Mallarınız ve çocuklarınız ancak sizin için bir fitne (imtihan)'dır. Allah ise katında büyük ecir olandır."*³⁴⁶

Kişi kendisini mal ve evlat sevgisine aşırı bir şekilde kaptırırsa ahiret hayatının güzelliklerinden mahrum kalır. Öyleyse insanı en güzel şeylerden mahrum bırakıp azaba sürükleyen mal, onun asıl düşmanı haline gelmiştir. İnsan mal ve servet sahibi olunca ibadetlerini terk etmemelidir. Nitekim bir Cuma günü Hz. Peygamber Cuma hutbesini okurken yiyecek yüklü bir kervanın geçtiğini gören bazıları ona doğru koşular ve mescitte yalnız on iki kişi kalmıştı. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu: *"Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrıldığı zaman, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alış-verişi bırakın!.."*³⁴⁷ Bununla ibadet vaktinde alış verişin bırakılması ve ibadete koşulması emredilmiştir. Dinî ve imanî sorumluluğun bilincinden kaynaklanan ibadetin

³⁴² Al-i İmran, 3/14.

³⁴³ Tevbe, 9/24.

³⁴⁴ Enfal, 8/28.

³⁴⁵ Teğâbun, 64/14.

³⁴⁶ Teğâbun, 64/15.

³⁴⁷ Cuma, 62/9.

edasından sonra da iktisadî ve ticarî faaliyetler teşvik edilmektedir: “*Namaz bitince yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan isteyin. Allah’ı çok zikredin, umulur ki kurtuluşa erersiniz.*”³⁴⁸ Bununla beraber ibadetini eda eden ve ticaretini sürdüren mü’minlere, ara verilmeden önemli bir ikaz gelmektedir: “*Onlar bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp oraya giderler ve seni ayakta bırakırlar. De ki: ‘Allah’ın yanında bulunan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır. Zira Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.*”³⁴⁹

Yine hac konusunda da ibadet ile ticaret arasında uzlaşma yapılmıştır. Buhârî’de İbn Abbas’dan rivayet edilen bir hadise göre O, şöyle demiştir: “*Ukâz, Mecenne ve Zu’l-Mecâz cahiliye döneminde ticaret pazarlarıydı. İnsanlar, hac mevsiminde oralarda ticâret yapmayı günah sayıyorlardı. İşte bu konuda şu âyet inmiştir: ‘(Hac esnasında) Rabbinizden bir fazl (rızık, mal) talep etmenizde üzerinize hiçbir günah yoktur.*”³⁵⁰

İslâm, cuma ve hac olayında olduğu gibi diğer uhrevî işler ile dünyevî ve maddî konularda da, ibadet ile iktisadî birbirine yakınlaştırmakta, her ikisi arasında hiçbir zıtlığın olmadığını bildirmektedir. Ancak malın dayanılmaz cazibesi karşısında sürekli uyarılarda da bulunarak insanların servete karşı olan doyumsuz hırslarını frenlemekte ve onların haksızlıkla kazanılmış mallara tapmalarını önlemektedir.³⁵¹

1.1.3.3. Servet yalnız zenginler arasında dönüp dolaşan bir otorite kaynağı olmamalıdır:

“*Allah’ın o (fethedilen) şehir halkından Rasûlü’ne verdiği fey, Allah’a, Rasûl’e, O’nun yakın akrabası olanlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Öyleki (bu mallar) sizden zengin olanlar arasında dönüp dolaşan bir devlet olmasın.*”³⁵²

“*Ey iman edenler, gerçek şu ki, (Yahudi) bilginlerinden ve (Hristiyan) rahiplerinden çoğu, insanların mallarını haksızlıkla yerler ve Allah’ın yolundan alı koyarlar. Altını ve gümüşü biriktirip de Allah yolunda harcamayanlar var ya, onlara acı bir azap müjdele! Bunların üzerlerinin Cehennem ateşinde kızdırıldığı gün, onların*

³⁴⁸ Cuma, 62/10.

³⁴⁹ Cuma, 62/11.

³⁵⁰ Bakara, 2/198. Buhârî, Buyu’ 35, Hac, 150; Ebu Dâvud, Menâsik, 5.

³⁵¹ Bodur, H.Ezber, *Sosyo-Ekonomik Açıdan İslâm’da Harcama Felsefesi ve İktisadî Dengesizlikleri Önlemedeki Rolü*, Ata.Ü.İ.F. Yay., Erzurum, 1991, s.5; Beşer, Faruk, *İslâm’da Sosyal Güvenlik*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1987, s. 24.

³⁵² Haşr, 59/7.

alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak ve (onlara) “ işte bu, kendiniz için yığıp-sakladıklarınızdır, haydi tadın biriktirip sakladıklarınızı!” (denilecek). ”³⁵³

“Mal yığıp biriktiren ve onu saydıkça sayanlara (yazıklar olsun). ”³⁵⁴ Bu ayetler, servetin yoksullar ve fakirler başta olmak üzere toplumun diğer fertlerinin zararına piyasadan çekilerek biriktirilmesini, diğer bir ifade ile zenginler ve din adamları gibi toplumun önde gelenlerinin oluşturduğu kesimin elinde dolaşan bir otorite kaynağı olmasını nehyedilmekte, bu malın fakirlere verilmesi ve Allah yolunda harcanması gerektiği belirtilmekte; aksi takdirde büyük bir azabın geleceğine dair tehdit ve ikaz yapılmaktadır. Mal ve servet, ister kapitalizmde olduğu gibi toplumdan sıyrılmış bazı sermayedârların, isterse de faşist ya da komünist toplumlarda olduğu gibi devletin veya toplum ve devlet adına yönetme iddiasındakilerin elinde dolaşan bir otorite kaynağı olsun, her iki durum da ayet tarafından reddedilmektedir.

1.1.3.4. Mal ve servet haksız ve gayri meşru yollarla elde edilemez ve üretilemez:

“Ey iman edenler, mallarınızı haksız yollarla yemeyiniz. ”³⁵⁵ Ayetin devamında karşılıklı ticarî anlaşmalar istisna edilmekte, böylece ticaretten başka her türlü gayr-ı meşru yolla mal elde etmek yasaklanmaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim rüşvet, zina, faiz, kumar, gasp, hırsızlık ve dolandırıcılık gibi yolları da yasaklayarak bunları istihsal aracı olarak kabul etmemiştir. Hatta bunlarla ilgili ayetlerde, bunların yapılıp yapılmaması, imanın varlığına ya da kuvvetine bağlı kılınmıştır.³⁵⁶

Böylece kolay yoldan servet elde etme ve insanlara zarar veren maddeleri üretip satarak servet ele geçirme yolları yasaklanmaktadır.

“Ey iman edenler, içki, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak şeytanın işlerinden olan pisliklerdir. Öyleyse bunlardan kaçınır, umulur ki kurtuluşa eresiniz. Gerçekten şeytan, içki ve kumarla aranızda düşmanlık ve kin düşürmek, sizi, Allah'ın yolundan alıkoymak ister. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi? ”³⁵⁷

³⁵³ Tevbe, 9/34-35.

³⁵⁴ Hümeze, 104/2.

³⁵⁵ Nisa, 4/29.

³⁵⁶ Gayr-ı meşru kazanç yolları konusunda bilgi için bkz. Demir, Fahri, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1986, 225-238. Ayrıca bkz. Bakara, 2/188, 218, 275, 277, 279; Nisâ, 4/160, 161; Nûr, 24/33; Rûm, 30/39.

³⁵⁷ Maide, 5/90, 91.

Ayet-i kerime, içki ile kumar arasında irtibat kurmaktadır. Gerçekten de her ikisi ayrılmaz dost gibidir. Kolay yoldan mal elde etme tutkusuna sahip olanlar, masa etrafında oturup kadehlerini tokuşturarak kumar oynarlar. Kumar kelimesinin Kur'an'da geçen şekli olan “meysir”(مَيْسِر) in, “Yüsr”(يُسْر) (kolaylık) kelimesinden türemiş olması da ilginçtir. Böylece Kur'an, bir karşılık olmaksızın ve emek sarf edilmeden kolay yollarla mal elde etmeyi yasaklamış bulunmakta, bunların Şeytan işi olduğunu, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoyduğunu belirterek, içki, kumar vesairenin imanın zaafiyeti, eksikliği veya olmayışı ile ilgili sebeplerden kaynaklandığını da dikkatimize sunmaktadır.

Kur'an, bu saydığımız yollar dışında daha birçok batıl yolu da yasaklamıştır. Burada iki önemli gerçeğe dikkat çekmek istiyoruz: Birincisi, İslâm'ın bu yasakları, kapitalist toplumlarda en çok kullanılan yollar ve insanların zengin olmak için sık sık baş vurdukları kolay zengin olma metotları olduğu gibi, bazı topluluklarda bizzat kanunlarla da meşrulaştırılan yaygın mal elde etme vasıtaları haline getirildiği de görülmektedir. Aynı zamanda, kapitalist iktisat sistemlerinin belirleyici vasfi ve ana dayanağıdır. Zira günümüz kapitalist ülkelerinin en büyük sermayeleri, bu yollarla elde edilmekte ve bu yollara harcanmaktadır!.. İkincisi: Kur'an, bu yolları yasaklarken genel olarak ya ayetin başında “ey iman edenler” ibaresini, ya ortasında “eğer iman etmişseniz” ibaresini, ya da sonunda “umulur ki kurtulursunuz, takva sahibi olursunuz, Allah'ın rahmetine kavuşursunuz, eğer iman etmişseniz” gibi ibareleri kullanır. Böylece bu tür yollardan uzaklaşmak ile iman arasında ilişki kurmakta, yani, imanın gayr-ı meşru ve haksız yollarla mal elde etmeye karşı en etkili önlem olduğunu vurgulamaktadır.

1.1.3.5. Mal ve servet gayr-ı meşru yollara harcanamaz:

Kur'an, mal ve serveti gayr-i meşru yollardan elde etmeyi yasakladığı gibi, helal yoldan elde edilmiş olsa bile, haram yollara sarf edilmesini de yasaklamaktadır. Binaenaleyh mal ve servet, içki alımı ve kullanımına, kumara ve bunlara benzer şeylere verilemez,³⁵⁸ haram yiyecek ve içeceklerde sarf edilemez,³⁵⁹ Allah'ın haram kıldığı şeylerde tüketilemez. Kur'an, malın israf edilerek tüketilmesini yasaklamakta, Allah'ın

³⁵⁸Bakara, 2/219.

³⁵⁹Mâide, 5/3; En'am, 6/145; Nahl, 16/115.

verdiği çeşitli nimetlerin adını zikrederek “Yiyin, için, fakat israf etmeyin!” şeklinde emir buyurmakta³⁶⁰, israf edenlerle Allah’ın ayetlerine iman etmeyenlerin cezası hakkettiğini bir ayette beraberce zikrederek aralarında ilişki kurmakta,³⁶¹ Allah’ın, müsrif ve yalancı olanları hidayete erdirmedeğini,³⁶² Allah’ın israfçıları sevmediğini³⁶³ beyan etmekte ve israfçıları değişik şekillerde tehdit etmektedir. Buna karşılık kurtulan mü’minlerin en önemli özelliklerinden birinin de malı tutumlu bir şekilde harcamak olduğunu şöyle belirtmektedir: *“Rahmân’ın has kulları harcadıkları zaman ne israf ederler, ne de kısırlar; ikisi arasında orta bir yol izlerler.”*³⁶⁴

Bir başka ayette de bu iktisatlı tavır şöyle emredilmektedir: *“Elini boymunda bağlanmış olarak kılma, büsbütün de açık tutma. Sonra kınanır ve pişmanlık içinde kalırsın.”*³⁶⁵

Yukarıdaki ayetlerde “سرف” (israf etmek) kökünden türemiş kelimeler kullanılırken aşağıdaki iki ayette “بذر” (bezr) kökü kullanılarak mallarını saçıp savuranlar şöyle uyarılmaktadır: *“Akrabaya hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da. Fakat israf ederek saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar şeytanın kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı nankördür.”*³⁶⁶

Mal ve servet, toplumun aleyhinde ve topluma zarar verecek şekilde de kullanılamaz. Çünkü toplumdan çekilerek biriktirilen bu servette toplumun bütün kesimlerinin de hakkı, katkısı ve yetkisi vardır. Servette değişik şekillerde emeği geçen bütün sosyal katmanları bir tarafa bırakarak, diğer bir ifade ile yok sayarak üretim ve tüketim yapılamaz.

Böylece Kur’an, mal tüketiminde ve harcamada iktisatlı davranmayı önermiş bulunmakta, ve bu konuda da iman ile iktisatlı davranma arasında değişik şekillerde ilişki kurmaktadır.

³⁶⁰ Enam, 6/141; Araf, 7/131; Nisa, 4/6. İlginçtir ki Kur’an, yetimlerin malını haksız bir şekilde yemeyi de, malı saçıp savurmayı da “isrâf” kelimesiyle ifade etmiştir. Demek ki israf etmek, yetim malını haksız olarak yemek kadar kötüdür. Bunu da ancak imanı zaif olanlar yapar.

³⁶¹ Tâhâ, 20/127.

³⁶² Gâfir, 40/28.

³⁶³ Mâide, 5/141; A’raf, 7/31.

³⁶⁴ Furkan, 25/67.

³⁶⁵ İsra, 17/29.

³⁶⁶ İsra, 17/26, 27.

1.1.3.6. Mal ve servette mâlikle beraber toplumun diğer kesimlerinin de yararlanma hakkı vardır:

Mal ve servet, sadece değişik vasıtalarla zenginleşerek toplumda sıyrılan ve onu piyasadan çekerek eline geçiren malikin kullanımına hasredilmiş değildir. Zira onda toplumun değişik kesimlerinin de hakkı vardır. Herhangi bir ferdin elinde bulunan malın üretiminde, nakliyesinde, satışında ve sair mali ilişkilerde bir çok kişinin el emeği vardır. Ayrıca kişi içinde yaşadığı toplumun eseridir. Zira toplum fertlerinin ortakça oluşturduğu imkanları kullanarak servet sahibi olmuştur. İşte bundan dolayıdır ki Kur'an, mal sahibini birçok görev ve sorumlulukla muhatap tutmuştur.

Kur'an, mal biriktirip infak etmeyenleri ve Allah yolunda harcamayanları şiddetli bir azap³⁶⁷ ve Allah'ın tutuşmuş ateşi demek olan 'hutame'³⁶⁸ isimli cehennemle tehdit etmiştir. Buna karşılık, Allah yolunda infakta bulunanları, fakir ve yoksullara yardım edenleri öven ifadelerle yer vermiştir: *"...Kendinize hayır olmak üzere infakta bulunun. Her kim kendisinin bencil tutkularından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Eğer Allah'a güzel bir borç verecek olursanız, onu sizin için kat kat arttırır ve sizi bağışlar. Allah şekûrdur ve halimdir."*³⁶⁹

Kur'an'ın öğretilerine göre mallarını Allah yolunda sarf edip peşinde eziyet ve minnet etmeyenlerin ücretleri Rableri katındadır,³⁷⁰ iman edip Allah yolunda infak edenlere büyük ecir vardır,³⁷¹ insanın infak etmesi, kendisi için daha hayırlıdır.³⁷² Gizli veya açık infak edenler, zarar etmek bir tarafa, bitmez tükenmez bir ticareti elde etmiş olurlar,³⁷³ onların infak ettiği şeyler aslında kendileri için daha faydalı olup tekrar kendilerine dönecektir.³⁷⁴

Kur'an-ı Kerim terğîb ve terhîb metotlarıyla varlıklı kimselere infakı emredip teşvik ederken, aynı zamanda kimlere infakta bulunulacağını da açıkça belirtmektedir: *"Sana neyi infak edeceklerini sorarlar. De ki: 'Hayır olarak infak edeceğiniz şey, anne-babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlardır.'"*³⁷⁵

³⁶⁷ Tevbe, 9/34,35.

³⁶⁸ Hümeze, 104/1, 9.

³⁶⁹ Teğabun, 64/16, 17.

³⁷⁰ Bakara, 2/262.

³⁷¹ Hadid, 57/7.

³⁷² Bakara, 2/276.

³⁷³ Fâtır, 35/29.

³⁷⁴ Enfâl, 8/60; Bakara, 2/276.

³⁷⁵ Bakara, 2/215.

*“Sadakalar, Allah’tan bir farz olarak, yalnızca fakirler, düşkünler, bu işlerde görevli olanlar, kalpleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlar, köleler, borçlular, Allah yolunda olanlar ve yolda kalmış olanlar içindir...”*³⁷⁶

Dikkat edilirse her iki ayette ve fey (düşmandan alınan ganimet, haraç ve cizye gibi vergi)lerin dağıtılacağı yerleri açıklayan ayette³⁷⁷ zikredilen sınıflar, zenginler de dahil toplumun bütün fertlerini ve kesimlerini kapsamaktadır. Zira herkes borçlanabilir, yolda kalabilir, fakirleşebilir ve diğer sınıflardan olabilir. Öyleyse Müslümanın malında, başta annesi, babası ve nafakasından sorumlu olduğu kimseler olmak üzere, toplumun her kesiminin faydalanma hakkı vardır.³⁷⁸ İşte bu gerçeği Kur’an şöyle mu’ciz bir şekilde formüle etmektedir:

*“Akrobaya , miskine ve yolcuya hakkını ver. Ve malını saçıp savurarak israf etme.”*³⁷⁹

*“Akrobaya, miskine ve yolcuya hakkını ver. İşte bu, Allah’ın rızasını dileyenler için en hayırlı olanıdır.”*³⁸⁰

Bu iki ayette infak etmek emredilirken, mal ve servet sahibine *“onların hakkını ver”* ibaresi kullanılmıştır. Demek ki Kur’an’daki servet telakkisine göre mal, sadece mülkiyetini elinde bulunduran şahsa ait değildir. Çünkü başkalarının da bu mal ve servette hakkı vardır. Bu hak, mal sahibinin malını üretmesinde, onların da katkı payının bulunmasından geliyor. Ayrıca toplumda aciz ve sakat olan fertler de her zaman bulunur. Acziyet de bir mazerettir. Dolayısıyla acizlerin kazanma yolu, fert ve devlettev alacakları vergilerden geçer. Bu gerçek aşağıdaki ayetlerde daha açık bir şekilde anlatılmaktadır:

*“Onların mallarında dilenip isteyen ve mahrum olanlar için de bir hak vardır.”*³⁸¹

*“Onlar ki mallarında belirli bir hak vardır, dilenip isteyenler ve mahrum olanlar için.”*³⁸² Her iki ayette de ‘onlar’dan maksat, cennete girmeyi hakkeden dini bütün muttakilerdir.³⁸³

³⁷⁶ Tevbe, 9/60.

³⁷⁷ Haşr, 59/7.

³⁷⁸ Burada şu hususa dikkat çekmek gerekir: Kur’an, bunları söylerken, Komünizm gibi ferdin mülkiyetini elinden almamakta, bu işleri ferdin vicdanına havale etmektedir. Aksi halde İslâm’ın komünizm ile özdeşleşmesi söz konusu olacaktır. Bazı arap ülkelerinde bu hataya düşülmüş, “İslâm Sosyalizmi” gibi sloganlar kullanılmıştır. Ayıca bu ayetler, işi olduğu ve çalışma gücüne sahip oldukları halde, tembel oturup başkalarının malına göz dikenler için değildir.

³⁷⁹ İsra, 17/26.

³⁸⁰ Rum, 30/38.

³⁸¹ Zariyat, 51/19.

Son iki ayette iki husus dikkat çekicidir:

a. “Onların malları” (أَمْوَالُهُمْ) kelimesi ile mallar, vasıfları belirtilen mü'minlere nisbet edilerek onların mal ve servet üzerindeki sahip ve mâlik olma konumları kabul edilmektedir.

b. “Dileyip isteyen ve mahrum olanlar için bir hak vardır” (حَقُّ الْمُسْئِلِ وَالْمَحْرُومِ) ibaresiyle de bu mal ve servetin kullanımında münferit olmadıkları, bunda bizzat nassla belirlenen kesimlerin de hak sahibi oldukları hatırlatılmaktadır.

Bir başka açıdan ayeti değerlendirdiğimizde şöyle bir tabloyu da görmekteyiz: Mal ve servet konusunda insanlar iki kategoriye ayrılırlar. Mal ve servet sahibi olanlar ve mal ve servetten mahrum olanlar. Ayet-i Kerime birinci kesimin özel mülkiyet hakkını tanımakta, ikinci kesimi de mal ve servetin faydasına iştirak ettirmektedir. İşte burada Kur'an'ın önerdiği sosyo-ekonomik yapının çok önemli bir vasfı olan “özel mülkiyetin kabulü ile beraber toplumsal yükümlülüklerin yüklenmesi” şeklindeki özel mülkiyet ile kamu mülkiyeti arasında “uzlaştırma-te'lif” özelliği de ortaya çıkmakta ve İslâm'ın sosyo-ekonomik yapısının uygulandığı toplumlarda dayanışma, kardeşlik ve yardımlaşma bilincinin hakim olduğu, olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Bu tablonun alt yapısına bakıldığında toplum binasının üzerinde kurulduğu temelin iman, imanî gerçekler ve iman kardeşliği olduğu görülecektir. Çünkü bu düşünce olmazsa normal durumda her insanın bencil, çıkarıcı ve sadece kendine yararlı olmak isteyeceği tabiidir. Zira her insan doğumdan itibaren nefsinin derinliğinde bu özelliği taşımaktadır.³⁸⁴ Halbuki iman ve dinden kaynaklanan şuur, müslümanın böyle bir tutum takınmasını engellemekte, kişinin din kardeşini kendisine tercih etmesi (îsar)ni emretmektedir. Nitekim Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: “*Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenler karşısında içlerinde bir kaygı duymazlar. Kendileri zaruret içerisinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korumursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.*”³⁸⁵ Bu ayet, fakir bir sahabînin Hz. Peygamber'in isteği üzerine bir adamı misafir olarak evine götürüp, sadece kendisine ve hanımına yetecek yemeği ona vermesi ve onun utanmadan yemesi

³⁸² Mearic, 70/24, 25.

³⁸³ Bknz. Zariyat, 51/15-19; Mearic, 70/22-30.

³⁸⁴ Tabbara, a.g.e., 215.

³⁸⁵ Haşr, 59/9.

için de hanımına gizlice ışığı söndürtmesi üzerine nazil olmuştur.³⁸⁶ Hz. Peygamber'in meşhur olan şu hadisi de bunu ifade etmektedir:

“لَيْسَ الْمُؤْمِنُ بِالْبَيْ يَشْبَعُ وَجَارُهُ جَائِعٌ إِلَى جَنْبِهِ” *Mü'min, kendisi tok olup da yanındaki komşusu aç kalan kişi değildir.*³⁸⁷

Ayrıca Kur'an'da rızıktan bahseden ayetlerde sık sık (رَزَقْنَا) şeklinde rızık Allah'a nisbet eden ayetler³⁸⁸ ile “Onlar kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infak ederler” şeklindeki ibareler³⁸⁹ malın hakikî sahibinin Allah olduğu gerçeğini telkin etmekte ve böylece de Allah'a, topluma, toplumun fertlerine karşı sorumlu olunduğu inancını kalbe yerleştirerek malda başkalarının da hakkı bulunduğu hususuna dikkat çekmektedir.

Bir çok ayetin açık veya kapalı anlamlarından anlaşılıyor ki malda mâlikle beraber toplumun diğer kesimlerinin de yararlanma, kullanma ve istifade etme hakkı vardır. Bu hak da din kardeşliğinin bir gereği olup meşruiyeti bizzat Kur'an ayetlerine ve Hadîs-i Şeriflere dayanır.

³⁸⁶ Tabbara, a.g.e, a.y. Daha önce kabile savaşlarıyla birbirlerine zulüm yapan, hatta kız çocuklarını bile diri diri gömen ashabın, iman ettikten sonra sosyal yardımlaşma ve dayanışma konusunda ne kadar ilerlediğini göstermesi bakımından bu olay fevkalade önemlidir. Bu sebeple ilgili rivayeti dipnot olarak alıyoruz. Bu olayla ilgili rivayet şöyledir: Ebû Hüreyre radiya'llâhu anh'den rivâyete göre, bir kişi (Ebû Hüreyre'nin kendisi) Nebî sallâ'llâhu aleyhi ve sellem'e geldi: “Yâ Resûlâ'llâh! Açlıktan zayıfladım, tahammülüm kalmadı!” diye şikâyet etti. Resûlullâh onu (it'âm için) kadınlarına gönderdi. Kadınlar: “Bizim yanımızda sudan başka bir şey yoktur!” diye îade ettiler. Bunun üzerine Resûlullâh yanında bulunanlara: “Şu aç kim taâmına ortaklar, yâhut kim konuklar? buyurdu. Ensâr'dan bir kişi ayağa kalktı: “Ben! diye cevap verdi. Ve misâfir ile (evine) eşinin yanına gitti. Ve: “Haydi Resûlullâh sallâ'llâhu aleyhi ve sellem'in misâfirini ağırla!” dedi. Fakat kadın: “Çocukların azığından başka evimizde bir şey yok ki!” diye cevap verdi. Kocasını: “O yemeğini getir, ışığını yak; çocuklarını da uyut!” dedi. Kadın da akşam yemek yenileceği sırada yemeğini hazırladı, ışığını yaktı; çocuklarını da uyuttu, sonra kalktı, kandili düzeltir gibi oynayıp söndürdü. Bu sûretle karı, koca kendilerini misâfire yemek yiyor gibi göstermeğe teşebbüs ettiler. İkisi de aç gecelediler, sabah olunca ev sâhibi Resûlullâh sallâ'llâhu aleyhi ve sellem'e gitti. Resûlullâh onu görünce şöyle buyurdu: “Bu gece Allah sana güldü; yâhut karı, koca sizin güzel hareketinize hayret etti ve Allah Azze ve Cel şu kavli şerîfini inzâl buyurdu: “وَيُؤْتُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ” ve Ensâr, kendilerinin fakr ü ihtiyâcı olsa bile misâfir ve Muhâcirleri nefislerine tercîh ederler.” Ez-Zebidî, Zeynu'd-Dîn Ahmed b. Ahmed, *Tecrid-i Sarih*, terc. Naim, Ahmed, Miras, Kamil, D.İ.B. Yay., Ankara, 1991, 10/16-17., (Hadis No. 1527).

³⁸⁷ Es-Suyûtî, Celalu'd-Dîn Abdu'r-Rahman b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-Sağîr fî Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Matbaatu Mustafa el-Babî, Mısır, tsz., 2/135. Suyûtî, İbn Abbas'dan rivayet edildiğini belirttiği bu hadisin sahih olduğunu ve Buhârî, Edebu'l-Müfred'de; Taberânî, el-Kebîr'de; Hakim, Müstedrek'te; Beyhakî, es-Sünen'de geçtiğini söyler. A.g.e., a.y.

³⁸⁸ Bknz. Abdulbâkî, el-Mu'cem, 311,312.

³⁸⁹ Bakara, 2/3; Enfâl, 8/3; Ra'd, 13/22; İbrahim, 14/31; Hac, 22/35; Kasas, 28/54; Secde, 32/16; Fâtır, 25/19; Şûra, 42/38.

1.1.3.7. Mal ve servet Allah'ın lütuf ve nimetidir:

Kur'an'ın ihtivâ ettiği ve ölçüler çerçevesinde oluşan iktisadî anlayış, bazı dinler ve iktisadî anlayışlar gibi, servet ve mal düşmanlığı yapmaz, malı, serveti ve onu elinde bulunduranı veya onu kazanmak için çalışanı lanetlemez; tam tersine, mal ve serveti Allah'ın lütfü, nimeti ve fazileti olarak kabul eder. Bu konuda bir çok ayet gösterilebilir. Ancak, aşağıdakilerin yeterli olduğuna inanıyoruz:

*“Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundanisteyin...”*³⁹⁰

Burada Allah'ı Teâla dinin direği ve en büyük ikinci rüknü olan namaz ibadeti ile dünyevî işlerin temeli olan mal ve servet kazanmayı birlikte zikretmiş, alış-veriş ve ticaretle elde edilecek şeyleri “fazlullah” olarak kabul etmiştir.

Yine Kur'an-ı Kerim'de zekât, infak (zekât dışı harcamalar), keffaret, diyet, fide gibi malî ibadetler emredilmiştir. Bunların hepsi de Allah'a yaklaştıran vesilelerdir. Şayet mal ve servet kötü olsaydı, Allah'a ibadet etme gibi ulvî bir yakınlaşma vesilesi konumunda sunulamazdı. Ayrıca bu tür malî emirlerde zenginlere Allah'a yaklaştıracı vesilelere yapışma daveti yapıldığı gibi fakirlere de zengin olup Allah yolunda mal harcama ve malî ibadetleri eda etme sevabına nail olmak için çalışıp helal yollardan servet kazanmaya dair teşvik de vardır.

Sırf mâlî bir ibadet olan zekât ve diğer malî ibadetlerde olduğu gibi sırf bedenî bir ibadet olan namaz ve hem mâlî, hem de bedenî bir ibadet olan hac konusunda da ibadet ile ticaret kaynaştırılmış, aynı ayette ticaretle bir arada zikredilmiştir. Cuma ayetinde olduğu gibi *“Rabbinizden gelecek bir fazlı aramanızda size herhangi bir günah yoktur..”*³⁹¹ ayetinde de hac ibadeti esnasında ticaret yapma konusunda hem açıkça teşvik yapılmakta, hem de elde edilecek mallar Allah'ın fazlı (lütfü ve keremi) olarak gösterilmektedir. İşte bu durum, İslâm'ın, mala ve ticarete ne kadar değer verdiğinin başka bir göstergesidir.

Mal ve serveti Allah'ın fazlı olarak zikreden ayetlerden birkaç tanesini aşağıya alıyoruz:

1. *“Rabbiniz'den olan bir fazlı aramanız için size gündüz ayetin(güneş)i, aydınlık verici bir şekilde kıldık.”*³⁹²

³⁹⁰ Cuma, 62/10.

³⁹¹ Bakara, 2/198.

³⁹² İsra, 17/12.

2. “Allah’ın kendilerine fazlından verdiği şeyler (i infak etme) konusunda cimrilik yapanlar, bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar.”³⁹³

3. “...Allah’tan onun fazlını isteyin.”³⁹⁴

4. “Onlar (cimriler), Allah’ın kendilerine fazlından verdiğini gizleyenlerdir.”³⁹⁵

Bu tür ayetlerde mal, ya Lafzatullah’a ya da ona aid olan bir zamire nisbet edilir. Ayrıca Kur’an, malı hayır kelimesi ile de tavsîf etmiştir: (وَأَنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ) “Ve o (insan), mal sevgisine aşırı derecede düşkündür.”³⁹⁶ Bu ayetlerde verilen mesajlarla bir taraftan insanlara ticarî ve iktisadî faaliyetler teşvik edilirken, yani iktisadî teşebbüs özendirilirken diğer taraftan da mal ve servetin gerçek sahibi olan Allah’ın ismi zikredilerek maddî ilişkilerdeki ilâhî unsurun unutulmaması ikazı yapılmaktadır.

İşte burada İslâm’ın, diğer alanlarda olduğu gibi iktisadî alanda da yapının temeline imanı yerleştirmesinin önemli hedeflerinden biri daha karşımıza çıkmaktadır. Bu, gerçekten de önemlidir. Zira iman temeline dayanmayan bir iktisadî yapıyı getirenler ve servetinde imanı unutanlar, zamanla bunun Allah’ın fazl ve nimeti olduğunu da unutarak mal ve serveti tamamen kendi maharet ve marifetiyle kazandığı bir üstünlük kaynağı olarak telakki edecek kadar ileriye giderler. İslâm ise insanın bu za’fını bildiği için bu adımların istikâmetini daha baştan itibaren; onu iman yoluna doğru yönlendirmektedir.

1.1.3.8. Mal ve servet, dünya ve ahiret saadetini elde etme ve Allah’a yaklaşma aracıdır:

Buraya kadar zikrettiklerimizden de anlaşıldığı gibi Kur’an-ı Kerim’in insanlara önerdiği iktisadî hayat tarzının en önemli özelliği, imanî bir temele sahip olmasıdır. Bunu isbat eden delillerden biri de Kur’an ayetlerinde malın, dünya saadeti ile beraber ahiret saadetini de elde etme araçlarından ve Allah’a yaklaştıracı vesilelerden biri olarak gösterilmesidir. Zira İslâm, insan hayatının dünyevî uğraşlar ve uhrevî emeller şeklinde ikiye bölünmesini kabul etmez. İslamî çözüm her konuda muvahhid bir hayat felsefesi getirerek bu tür yapay bölünmeleri ortadan kaldırmaktadır.³⁹⁷ Nakvî’nin ifadesine göre,

³⁹³ Ali-i İmran, 3/180.

³⁹⁴ Nisa, 4/32.

³⁹⁵ Nisa, 4/37. Bknz. Abdûlbâkî, a.g.e., 522.

³⁹⁶ Adiyât, 100/8.

³⁹⁷ Nakvî, a.g.e., 23.

insanın maddî hedefler peşinde koşma arzusu ile, ona eş kuvvetteki ruhsal yücelme özlemi arasındaki sentez, dünya işlerini kutsal anlamıyla birlikte değerlendirerek İslâm sisteminin “bütünselliğini” güvence altına alır.³⁹⁸ Aşağıda bu özelliği maddeler halinde inceleyeceğiz.

1.1.3.8.1. Ahiret saadetini temin etme ve Allah’a yaklaşma aracı olarak mal:

İslâm’daki “kurban” hadisesi, Allah’a yaklaşma ve âhiret saadetini temin etme amacı doğrultusunda dünya malının kullanılmasını sembolize eden en güzel örnektir. Bu olayın arka planında şu gerçek yatmaktadır: İnsan, Rabbine yaklaşmak ve O’nun sevgili bir kulu olup cennet nimetine kavuşmak için Rabbinin kendisine verdiği malı onun yolunda feda eder.

Daha önceki bölümlerde de zikredildiği gibi Kur’an-ı Kerim, bir çok yerde insanları mal ve servet düşkünlüğü karşısında uyarmış ve onları, bu düşkünlük nedeniyle aldanarak imtihanı kaybetmemeleri konusunda uyarmıştır. Bütün bu ayetler topluca şu hakikati de kapsamış olmaktadırlar: Mal ve servet, sonuna kadar d alınacak bir amaç değil, aksine dünya ve âhiret saadetini elde etmenin, bunun da ötesinde Allah’ın hoşnutluğunu kazanarak O’na yakınlaşmanın aracıdır. Kur’an’da iki yerde “الوسيلة” (el-vesîle) kelimesi kullanılmaktadır. Bunların birincisi şudur: “*Ey iman edenler, Allah’tan korkun, O’na yaklaşmaya yol arayın ve yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz.*”³⁹⁹ Bu ayetten sonra 36. ayette diyetten, 38. ayette hırsızlığın cezasından, 40. ayette göklerin ve yerin mülkiyetinin Allah’a ait olduğundan bahsedilmektedir. Dikkat edilirse çeşitli açılardan iman boyutuyla ele alınan bu kavramlar aynı zamanda iktisadî yönü de bulunan kavramlardır. Demek ki gerçek kurtuluş için bu ayetlerde açıkça zikredilen iman, ibadet, ahlâk ve cihad hususları ile beraber iktisadî unsurların da rolü vardır.

Kur’an, mal ve serveti, Allah’a yaklaştıran ve âhiret saadetini temin eden bir araç haline getirmenin yollarını değişik üsluplarla bizlere anlatmaktadır. Bütün bu üslupların hepsinin ortak noktası da hepsinde iktisadî olayların, hükümlerin imanla sıkı bir alaka içerisinde sunulmasıdır. Şimdi bu sıkı ilişkinin bütünleşmiş bir halde ele alındığı birkaç ayeti inceleyeceğiz.

³⁹⁸ Nakvî, a.g.e., 26.

³⁹⁹ Maide, 5/35.

1. *"Onların mallarından sadaka al ki bununla onları (günahlardan) temizleyesin, onları arındırasın..."*⁴⁰⁰ Bu ayet, sadakanın günahları temizlediğini anlatmaktadır. Aynı mesaj, Yüce Allah'ın İsrâil oğullarına vahyettiği şu ayette de vardır: *"....Ben sizlerle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, peygamberlerime inanır, onları desteklerseniz ve Allah'a güzel borç verirsiniz, andolsun ki sizin günahlarınızı örterim ve sizi altından ırmaklar akan cennetlere sokarım..."*⁴⁰¹ Demek ki sadaka insanı günden arındırır, Rabb'e yaklaştırır, âhirette cennet nimetlerine kavuşturur.

2. Kur'an; zekât, infak, sadaka, nafaka, keffaret, vakıf vb. malî tasarrufları imana dayanan ibadetler olarak kabul etmiştir. Örneğin otuz iki yerde namaz ile zekât yan yana zikredilmiştir.⁴⁰² İkisinin beraberce zikredilmesi, aralarındaki ilişkinin kemal derecesinde olmasından dolayıdır.⁴⁰³ Biri bedenî, kavî ve ruhî bir ibadet iken, öteki malî ve ruhî bir ibadettir. Allah'a yaklaşmanın ve dünya ve âhiret mutluluğunu elde etmenin en büyük yolu da ibadettir.

3. Kur'an, zekât olarak verilen malların mükafat sebebi olduğunu ve bu mükafatın da bizzat Allah (c.c.) tarafından verileceğini açıkça zikretmektedir: *"Namazı kılın, zekâtı verin, kendiniz için yapıp gönderdiğiniz iyi amelden her şeyi Allah'ın katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yapmakta olduğunuz şeyleri noksansız olarak görür."*⁴⁰⁴ Demek ki Allah'a, Allah'ın mükafatına, rahmetine, her şeyi gördüğüne inanmak, kişiyi malını sarf ederek başkalarına yardımcı olmaya sevk eder.

4. Kur'an, zekât ve diğer malî ibadetleri iman kavramıyla beraber zikretmektedir:

a. *"Eğer namaz kılar, zekât verir ve resûllerime iman ederseniz ..."*⁴⁰⁵

b. *"Her kim ki Allah'a ve Ahiret Gününe iman eder, namaz kılar ve zekât verirse .."*⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Tevbe, 9/103.

⁴⁰¹ Maide, 5/12.

⁴⁰² Bknz. Abdülbâkî, *Mu'cem*, 331,332.

⁴⁰³ İbn Abidin, Muhammad Emin, Haşiyetu Reddu'l-Muhtar Ala Durri'l-Muhtar, Kahraman Yay., İst., 1984, 2/256. Durru'l-Muhtar'da ikisinin 82 defa beraber zikredildiği söylenmişse de İbn Abidin şerhinde (2/256) doğru sayının 32 olduğunu belirtmiştir. İkincisi doğru olmakla beraber birincisini zekâtı ifade eden başka kelimelere, ya da namazla beraber zikredilen diğer malî ibadetlere hamledebiliriz. Sibâî de namazla zekâtın otuz yerde beraberce zikredildiğini belirtir. Sibâî, Mustafa, *İslâm Sosyalizmi*, Terc. A. Niyazoğlu, Dergah Yay., İst., 1976, s.226.

⁴⁰⁴ Bakara, 2/110. Ayrıca bknz. Bakara, 2/277; Nisa, 4/162, vd.

⁴⁰⁵ Maide, 5/12.

⁴⁰⁶ Tevbe, 9/18.

c. *“Onlar ki namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir ve âhirete kesin olarak inanırlar...”*⁴⁰⁷

5. Kur'an, zekât vermemeyi “küfür” kelimesi ile beraber zikretmiştir: *“Onlar, zekâtı vermezler ve âhireti inkar edenler de yine onlardır.”*⁴⁰⁸ Demek ki âhiret inancı bulunmayan bir insan, bin bir zahmetle kazandığı malını dünyevî menfaati olmadığı müddetçe kolay kolay kimseye vermez. Zira çıkardan başka, karşılığında bekleyeceği bir şey de yoktur.

6. Kur'an, zekât vermeyi namazla beraber zikrederken, Allah'ın dininin bunu gerektirdiğini de belirtir: *“Onlar namazı kılar, zekât verirler. İşte sağlam din de budur!”*⁴⁰⁹ *“Eğer onlar tevbe eder, namaz kılar ve zekât verseler, bu takdirde artık din kardeşinizdirler.”*⁴¹⁰

7. Kur'an, zekâtın Allah'ın rızasına ulaştırdığını zikreder: *“(İsmâil a.s.) ailesine namazı ve zekâtı emrederdi ve Rabbinin katında razı olunan biriydi.”*⁴¹¹

Kur'an-Kerim, başta sadaka ve zekât olmak üzere malî ibadetlerin hepsinde iman ile iktisat arasında sıkı bir ilişki kurmuştur. Her şeyden önce bunlar, ibadettir. İbadettir ama, aynı zamanda dünyevî ve maddî boyuta sahiptirler. Bir başka ifade ile bunlar, maddî değeri olan şeylerdir. Madde ise ekonomide çok önemli bir yer tutar, ama her şey demek değildir.⁴¹² Çünkü İslâmî anlayışa göre beşerî münasebetler iman, ahlak ve vicdanla paralel seyrini sürdürür. İslâmî kaynaklara bakacak olursak, İslâmın maddî ve manevî hayatı birden kucaklayan ve onların âhenkli bir şekilde yürütmesine gayret eden semavî bir din olduğunu görürüz.⁴¹³

Bu temel düşünceden hareketle kolaylıkla şöyle diyebiliriz: Allah'ın rızasını kazanmak, ona yaklaşmak ve böylece dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek için iman, ibadet, ihlâs, dine uygunluk, günahlardan arınma vs. şeyler gerekir. İşte infak, sadaka ve zekât gibi malî ibadetler, bu sayılan hususları gerçekleştiren çok önemli vesilelerdir. Öyleyse İslâm nazarında ve Kur'an'ın getirdiği mal ve servet telakkisinde mal ve servet, Allah'a yaklaşmanın önemli bir aracıdır. Müslüman, tembel tembel oturmayacak, çalışıp çabalayacak, bir taraftan diğer ibadetlerini eda edecek, diğer

⁴⁰⁷ Neml, 27/3; Lokmân, 31/4.

⁴⁰⁸ Fussilet, 41/7.

⁴⁰⁹ Beyyine, 98/5.

⁴¹⁰ Tevbe, 9/11.

⁴¹¹ Meryem, 19/55.

⁴¹² Armağan, a.g.e., 20; Begoviç, a.g.e., 308.

⁴¹³ Armağan, a.g.e., 58.

tarafından da malını yer ve zamanda infak edecek, böylece hem dünyasını, hem de Âhiretini kazanacaktır. .

1.1.3.8.2. Dünya saadetini temin etmede malın rolü:

Kur'an, bir çok ayette insanların maldan ve dünyevî nimetlerden faydalanması gerektiğini belirterek helal şeylerden yararlanmayı, haram kılanlara sert itaplarda bulunmaktadır.

Ancak konuyla ilgili olarak insana bir takım kaçınılmaz gerçekleri de hatırlatmadan geçmemektedir. Konuya girmeden önce Kur'an'ın dünyaya bakışını kısaca gözden geçirmenin yararlı olduğuna inanmaktayız.⁴¹⁴

Kur'an-ı Kerim, insanlara dünya hayatı konusunda iki gerçeği hatırlatmaktadır:

- a. Dünya hayatı geçicidir,⁴¹⁵ ve oyun ve eğlenceden ibarettir.⁴¹⁶
- b. Dünya hayatı bir imtihandır.⁴¹⁷

Birinci gerçeği ifade eden ayetler, aynı zamanda “dünyayı tamamen terk edin” manasında herhangi bir imâ ihtiva etmemekte, ikinci gerçeği ifade eden ayetler ise, imtihanı geçmek için dünya ile uğraşmayı gerekli kılmakta ve bu konuda bir takım mesuliyetler yüklemektedir. Öyleyse insan, dünya hayatındaki imtihanı vermek için, dünya nimetlerinden yararlanacak,⁴¹⁸ hem dünya hem de ahiret arasında dengeli ve âhenkli bir hayat kuracak,⁴¹⁹ dünyayı âhiret nimetlerini elde etmek için bir fırsat olarak bilecek ve böylece her iki hayatın nimetlerini kazanmaya gayret gösterecektir.⁴²⁰ İşte dünya hayatının gerçek yüzünü ortaya koyan bu hususların şuuruna varmak, dünya ve âhiretin her ikisini de ihmal etmemenin ve her ikisinde de mutluluğa ermenin ilk adımıdır. Bunun aksi hali olan dünyaya dalma, ya da âhireti unutma durumu, mutluluktan uzaklaşma nedenidir.

Dünya hayatı konusunda iki yanlış tutum olan dünyayı terk etmek ile dünyaya dalmak arasında, dünyaya aldanmadan ve onun hakikatini unutmadan dünyayı, âhireti

⁴¹⁴ Kur'an'ın sunduğu dünya anlayışı konusunda daha fazla bilgi için bkz. Demir, Şehmus, *Kur'an'ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya Âhiret Münasebeti*, Ata. Ü. S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1995.

⁴¹⁵ Kehf, 18/15,16; Hadid, 57/ 20.

⁴¹⁶ En'am, 6/32; Ankebut, 29/64; Muhammed, 47/36.

⁴¹⁷ Ankebut, 29/2,3.

⁴¹⁸ A'râf, 7/31,33.

⁴¹⁹ Kasas, 28/77.

⁴²⁰ Al-i İmrân, 3/145,148.

elde etme durağı olarak görme şeklindeki en iktisatlı ve i'tidalli tutumu öneren İslâm, kişinin dünya hayatında mutlu olabilmesinin vasıtalarından biri olarak malı ve malî çalışmaları da kabul etmiştir.

İnsan, dünya hayatında bir çok ihtiyaçla karşılaşmaktadır. Beslenme, giyinme, eğitim, binek gibi bir çok ihtiyaç alanı vardır. Dünyevî açıdan mutlu insan, bu ihtiyaçlarını gideren ve maddî açıdan sıkıntı çekmeyen kişidir. Maddî sıkıntı çeken kişiler, dünyevî hayatlarında mutsuz oldukları gibi dinî hayatta da bir çok sıkıntı yaşarlar. Mesela ibadetlerini rahat ve huzurlu bir gönül ile huşu içerisinde eda edemezler. Çünkü kendileri ibadette iken akılları aile fertlerinin nafakası, zarurî ihtiyaçların temini ve geçim derdinden kaynaklanan borç vs. ile meşguldür. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Mü'minin nefsi, ödeninceye kadar borcuna bağlıdır."*⁴²¹ Hatta öyle bir gün gelir ki ilâhî kader konusunda önce sitayiş, sonra şikayet, ardından da isyan yoluna başvurur. Nitekim fakir sahabîler bile Rasûlullah'ın yanına giderek malî ibadetleri yapamama ve bu konuda zenginler kadar sevap kazanamama hususunda şikâyetle bulunmuşlardı.⁴²² Dolayısıyla şu gerçek ortaya çıkmaktadır: Kişi, dinî hayatta mutlu olması için dünyevî hayatta, dünyevî hayatta da mutlu olması için dinî hayatında mutlu olmalıdır.

Her insan dünyada belli bir müddet yaşamak zorundadır. Fert, Yüce Yaratıcının kendisi için belirlemiş olduğu zaman kesitini tamamladıktan sonra ölüm gerçeği ile yüz yüze gelecektir.⁴²³ Kur'an, insana dünya hayatını terk etmek, dünyada fakir, miskin, zelil, sıkıntılı, mazlum ve mutsuz yaşamalarını emretmez. Aynı şekilde bazı tasavvufî ve felsefî düşüncelerin önerdiği şekilde inziva hayatına çekilerek toplumsal sorumluluklardan uzak kalmayı ve sadece ferdî bir yaşam tarzını sürdürmeyi de önermez.

Öyleyse insan, Yaratıcısının kendisine yaşama fırsatı verdiği bu dünyada yine O'nun belirlediği ölçüler çerçevesinde mutlu yaşamaya ve mutlu yaşatmaya çalışmalıdır. Bu gerçek, Kur'an'da değişik üsluplarla anlatılmıştır: *"O, yeryüzünü size döşek kıldı."*⁴²⁴ ayeti ile yeryüzünde rahat bir yaşam sürdürülmesi teşvik edilmektedir. *"Gökleri ve yeri yaratan, gökten suyu indirip onunla size türlü meyveler çıkaran, izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize veren, nehirleri de size akıtan ancak*

⁴²¹ Tirmizî, Cenâiz, 76; İbn Mâce, Sadakât, 12; Ahmed, Müsned, 2/440.

⁴²² İbn Mâce, Zühd, 6; Ahmed, Müsned, 5/192.

⁴²³ Demir, Şehmus, a.g.e., 27.

⁴²⁴ Bakara, 2/22.

Allah'tır. Adetleri üzere seyreden güneşi ve ayı size faydalı kılan, geceyi ve gündüzü istifadenize veren yine Allah'tır. O, size istediğiniz her şeyden verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini sayacak olursanız, sayamazsınız."⁴²⁵

Cenâb-ı Allah bu ayetlerde insanın dünya hayatındaki refah ve saadeti için gereken her şeyi yarattığını ve onun hizmetine sunduğunu açıklamaktadır. İnsanın yeme, içme ihtiyacının giderilmesi için gökten (bulutlardan) su indirir, yeryüzünde çeşitli meyveler çıkarır. Karada bulunan şeylerle beraber, denizdeki varlıkları da insana sunmuş, insanların deniz ticaretini yapmaları için denize gemiyi taşıma kapasitesini vermiştir. İnsanın, her türlü işini görebilmesi için geceyi dinlenme, gündüzü de çalışma zamanı yaparak kulların istifadesine sunmuştur. Böylece insanlara, bütün ihtiyaçlarını gidermesi ve dünya hayatında mutlu bir hayat sürdürmesi için kainatı en uygun bir şekilde yaratmış ve her türlü nimeti onların hizmetine sunmuştur.

Şu hadis, Allah'ın kullarına verdiği nimetleri mu'ciz olarak anlatmaktadır:

"Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyete göre Nebî (s.a.s.)'den, Azîz ve Celîl olan Allâhu Teâlâ'nın şöyle buyurduğu rivâyet olunmuştur: *'Ben, iyi kullarım için göz görmedik, kulak duymadık ve insan hayâline gelmedik (yakın meleklerin ve gönderilen peygamberlerin bile vâkıf olmadıkları) birtakım ni'metleri hazırladım. Ey mü'min kulum, sen bildiğin ni'metleri şöyle bırak. (Yani onlar, Allâh'ın hazînesinde bulunan gizli ni'metleri yanında çok hafif olan şeylerdir.)* Râvî Ebû Hüreyre bundan sonra, *فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءُ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ* (Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.)" ⁴²⁶ âyetini okudu."⁴²⁷

Kur'an, bu gerçeği te'kid etmek için "سخر" kökünden türeyen kelimeleri kullanarak sık sık güneşi, ayı, yıldızları, geceyi, gündüzü, denizi,⁴²⁸ hatta yeryüzünde bulunan her şeyi,⁴²⁹ bir diğer ayette ise hem yer yüzünde, hem de göklerde bulunan her şeyi teshîr ettiğini⁴³⁰ belirtmektedir. Ayetlere teker teker değinmek yerine kısaca belirtirsek Kur'an'da yirmi iki yerde "سخر" kökünden türeyen kelimeler kullanılarak

⁴²⁵ İbrâhim, 14/32,33,34.

⁴²⁶ Secde, 32/17.

⁴²⁷ Buhârî, Bed'u'l-Halk, 8; Müslim, el-Cenne ve Sıfatı Neîmihâ, 2, 4, 5; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'an, 2; İbn Mâce, Zühd, 39;; Dârimî, Rikâk, 105.

⁴²⁸ İbrâhim, 14/32; Nahl, 16/13,14.

⁴²⁹ Hacc, 22/65.

⁴³⁰ Lokmân, 31/20; Câsiye, 45/13.

kainatta bulunan her şeyin insanın hizmetine sunulduğu açıklanmaktadır. Bu ayetlerden on bir tanesinde söz konusu kelime “لكم” (siz insanlara) lafzına, iki yerde “لنا” (bize) lafzına, altı yerde güneş, ay, deniz gibi varlıklara, iki yerde Hz. Davûd’a,⁴³¹ bir yerde de Hz. Süleyman’a⁴³² nisbet edilmiştir. Bütün bu ayetlerde geçen “سخر” kelimesi, her şeyin insanın dünyevî refahı ve mutluluğu için istifadeye sunulduğunu ifade etmektedir. Ancak Hakka Sûresi’nde bu nimetlere nankörlük ederek azabı ve helâkı hak eden Âd kavminin kendisiyle helak edildiği önünde durulamayacak kadar şiddetli ve uğultulu olan fırtınayı ifade eden (رِيحٌ صَرْصَرٌ) lafzına raci’ olarak kullanılmıştır: “Allah onu (o fırtınayı) ardarda yedi gece, sekiz gün onların üzerine teshîr (musallat) etti.”⁴³³ Müfessirler de bu ayette geçen “سَخَّرَهَا” kelimesine “سَلَّطَهَا” yani “onu musallat kıldı,⁴³⁴ onu azap ve kahıyla gönderdi”⁴³⁵ anlamını vermektedirler.

Aynı şekilde Kur’an, “جعل” kökünden türemiş bir çok kelimeyi kullanarak da kainatta bulunan şeylerin insanın hizmetine sunulduğunu beyan etmektedir. Burada birkaç örnek vereceğiz.

a. “O Allah ki yeryüzünü size döşek, gökyüzünü bina kıldı (جعل)...”⁴³⁶ Teshîrden bahseden ayetlerde olduğu gibi “جعل” kelimesi de “لكم” lafzına nisbet edilerek diğer şeylerin insanlar için yaratıldığı belirtilmektedir.⁴³⁷ Bu üsluptan iki ayet nakledeceğiz.

“Allah, evlerinizi sizin için bir huzur ve sükun yeri yaptı ve sizin için davar derilerinden gerek güç gününüzde, gerekse konaklama gününüzde kolayca taşıyacağınız evler; yünlerinden, yapağularından ve kullarından belli bir süreye kadar (faydalanacağınız) bir ev eşyası ve bir ticâret malı meydana getirdi.”⁴³⁸

“Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı. Dağlarda da sizin için barınaklar yarattı. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar yarattı. İşte böylece Allah, müslüman olmanız için üzerinize nimetini tamamlıyor.”⁴³⁹

⁴³¹ Enbiya, 22/79; Sad, 38/18.

⁴³² Sad, 38/32.

⁴³³ Hakka, 69/7.

⁴³⁴ İbn Kesîr, a.g.e., 3/538; Neseî, a.g.e., 3/286; Es-Sabûnî, Muhammed Ali, *Savfetu't-Tefsîr*, Desaadet Yay., İst., tsz., 3/435; ez-Zühaylî, Vehbe, et-Tefsîru'l-Vecîz, Dâru'l-Fikr el-Muasır, Dimaşk, 1996, s. 567; Mahluf, Haseneyn Muhammed, *Kelimâtu'l-Kur'an*, 379.

⁴³⁵ Suyûtî- Mahallî, Celâleyn, 526.

⁴³⁶ Bakara, 2/22.

⁴³⁷ En'am, 6/1,97; Yunus, 10/5; Nahl, 16/ 72,80,81.

⁴³⁸ Nahl, 16/80.

⁴³⁹ Nahl, 16/81.

“O Allah ki sizi yeryüzümün halifeleri kıldı.”⁴⁴⁰

“Doğrusu biz sizi yeryüzüne yerleştirdik ve size orada geçim vasıtaları (مُعَايِش) verdik.”⁴⁴¹

“Yeri uzatıp yaydık, orada sarsıntıyı önleyen dağlar yerleştirdik ve yeryüzünde tartılan her şeyden nice bitki bitirdik. Orada hem sizin için, hem de sizin besleyicileri olmadığınız varlıklar için gerekli besinler ve geçim vasıtaları yarattık.”⁴⁴² Diğer bir çok ayette Allah’u Teâla, geceyi dinlenme, gündüzü aydınlanma vasıtası,⁴⁴³ gündüzü çalışıp maişeti temin etme vesilesi,⁴⁴⁴ güneş ve ayı, çalışmaya ve yaşamaya elverişli şekilde, aydınlatıcı özellikte⁴⁴⁵ yarattığını belirtmektedir.

b. Aynı gerçekler (خلق) kökünden gelen kelimelerle de ifade edilmiştir:

“Çardaklı ve çardaksız üzüm bahçeleri, ürünleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O’ dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını verin. Fakat israf etmeyin, çünkü Allah, israf edenleri sevmez.”⁴⁴⁶

“Hayvanlardan yük taşıyanı ve tüyünden döşek yapılanları yaratan O’dur. Allah’ın size verdiği rızıktan yiyin, şeytanın adımlarına uyumayın...”⁴⁴⁷

“Allah’ın yükseklerden (bulutlardan) Sizlere su indirdiğini, ondan çeşitli renklerden meyveler çıkardığını görmüyor musun?”⁴⁴⁸

Yukarda ele aldığımız ayetlerde insanların, başta barınma, korunma, giyinme, beslenme, çalışma, ticaret yapma, istirahat etme, gezip dolaşma ihtiyaçları olmak üzere her türlü ihtiyacının Allah tarafından karşılandığı, başka bir ifadeyle yaratıcının, kainatı insanların bütün ihtiyaçlarının giderileceği şekilde yarattığı ifade edilmektedir.

Böylece Kur’an, insanın dünyevî huzuru, mutluluğu ve rahatı için kainatın müsait ve münasip bir şekilde yaratıldığını belirtir. Aynı şekilde insanın dünya hayatında mutlu olmasını sağlayan hukukî, sosyal, ahlâkî, iktisadî ve bilimsel gerçeklere de dikkat çekmiş, bu alanlarla ilgili emirler, nehiyeler, prensipler ve hükümler teşri kılmiştir.

⁴⁴⁰ En’am, 6/165; Fâtır, 35/39.

⁴⁴¹ A’raf, 7/10.

⁴⁴² Hicr, 15/20, 21.

⁴⁴³ Neml, 27/76; Nebe, 78/9, 10.

⁴⁴⁴ Nebe, 78/11.

⁴⁴⁵ Nebe, 78/13.

⁴⁴⁶ En’am, 6/141.

⁴⁴⁷ En’am, 6/142.

⁴⁴⁸ Fâtır, 35/27.

Bu cümleden olmak üzere bozgunculuğu,⁴⁴⁹ adam öldürmeyi,⁴⁵⁰ kumar oynamayı,⁴⁵¹ zulüm ve haksızlığı,⁴⁵² zina ve benzeri fuhuş ilişkilerini,⁴⁵³ zina iftirasını⁴⁵⁴ ve bunlar gibi hem ferdin hem de toplumun huzurunu bozan şeyleri yasaklamış, bu konuda bir takım dünyevî cezalar teşri kılmuştur. Yine aynı amacın gerçekleşmesi için iyi, güzel, faydalı ve gerekli olan her şeyi de emretmiştir. Kısaca belirtirsek, ma'rufu emretmiş, münkeri nehyetmiştir: *"Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."*⁴⁵⁵

Buraya kadar zikrettiğimiz malumattan da anlaşıldığı gibi Kur'an, dünya hayatında mutlu olması için insana her türlü nimetin verildiğini açıklamaktadır. Öyleyse insan, Allah'ın kendisine verdiği elindeki mal, servet, ve imkanları âhiret saadetini de temin edecek şekilde kullanacak, Allah'ın belirlediği sınır ve ölçüleri aşmayacak, böylece de dünya ve âhiret saadetinin her ikisini de eline geçirecektir.

1.2. Temel İnanç Esasları Açısından İmân-İktisat İlişkisi

İmanın iktisatla ilgi ve alakası denince, gündelik hayatında maddeyi esas alan kişilerin aklına hemen "imanla iktisat arasında ne tür bir ilişki olabilir?" şeklinde bir soru gelebildiği gibi, maneviyâta inanan bir çok kişinin aklına da imanla iktisat kavramları arasında dolaylı ilişkiler bulunsa bile, direkt bir ilişkinin olmaması gerekir." şeklinde i'tirazî bir düşünce arız olmaktadır. İman ile iktisat arasında dolaylı veya direkt bir ilişkinin varlığını veya yokluğunu isbat etmek için iman kavramına ve temel inanç esaslarına göz atmakta yarar vardır.

1.2.1. İman ve Amelî Hayatta İktisat:

İmanın lügat anlamı, "bir şeye gönülden bağlanmak, onun şu veya bu şekilde olduğuna kesinlikle karar vermek, inanmak"tır. İ'tikatta aynı manaya gelir.⁴⁵⁶ Dini bir

⁴⁴⁹ Maide, 5/64; Hud, 11/85.

⁴⁵⁰ Nisa, 4/92, 93.

⁴⁵¹ Maide, 5/90, 91.

⁴⁵² Bakara, 2/124; Nisa, 4/168; Maide, 5/45.

⁴⁵³ Nur, 24/2, 3.

⁴⁵⁴ Nur, 24/1, 6, 9.

⁴⁵⁵ Nahl, 16/90.

⁴⁵⁶ Cürçânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Kostantiniye, 1300, s. 27; Topaloğlu, Bekir "Din-İman ve İslâm", İslâm'da İnanç Esasları, M.Ü.İ.F Yay., İst., 1999, s. 35; Aydın, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1973, s. 121.

terim olarak ise iman, Cenâbı Allah (c.c.)’dan alıp insanlara tebliğ ettiği kesinlikle bilinen konularda Hz. Muhammed’i tasdik etmek, O’nun doğruluğuna kesin olarak hükmetmektir. Bu tanım, dinin özü olan i’tikadî hükümlerin tamamını içine aldığı gibi, dinin kesin emir, yasak ve tavsiye oluşları bakımından amelî ve ahlâkî hükümlere de şâmil olur.

Tasdikin hakikati, gönüllü olarak kabul etme olmaksızın, haber verenin verdiği haberi kalbî bir nisbetle bir hükme bağlamak değil, aksine teslim olmak denebilecek şekilde bu nisbeti iz’an etmek, yani gönüllü olarak kabul etmektir. Bu tasdîkte boyun eğmek, itaat etmek anlamı da vardır.⁴⁵⁷ Tasdîk anlamıyla kullanıldığında küfrün zıddı olur.⁴⁵⁸ Bunlardan da anlaşılıyor ki, iman bir kalp ve gönül hadisesidir. Altı ana prensip halinde sıralanan iman esaslarını kavrayan akıl, onların gerçekliğini tasdik edip benimseyen de kalptir.⁴⁵⁹

İmanın daha ayrıntılı tanımı, bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmıştır: *“İmân, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine Âhiret Gününe ve bir de hayrıyla, şerriyle beraber kadere inanmandır.”*⁴⁶⁰

Eş’arî ve Maturîdîlere göre kalbin tasdiki, Cehmiye’ye göre kalbin ma’rifeti, Mürci ve Kerrâmiye’ye göre dilin ikrârı, İmam Ebu Hanife, Pezdevî, Nesefî ve Serâhsî gibi alimlere göre kalbin tasdiki ve dilin ikrârı, Hâriciye, Mu’tezile ve Zeydiye ile İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve Şafî’ye göre kalbin tasdiki, dilin ikrârı ve amelden ibarettir.⁴⁶¹

Bütün bu görüşlerin hepsini “tasdik”e indirgemek mümkündür.⁴⁶² Zira dil ile ikrâr ve cevârih ile amel de kalbin tasdikine bağlıdır. Tasdik etmeyen birinin dil ile söylemesi ya da amel etmesi, nifaktan başka bir şey değildir. Öyleyse karşımıza bir soru çıkmaktadır. Acaba Kur’an ve Sünnette bulunan iktisadî hüküm, prensip, emir ve nehiyleri iman açısından nasıl yorumlayacağız? İşte burada iman-amel mes’elesi devreye girmektedir. Bu münasebetle kısaca iman-amel konusuna değinmek gerekir.

⁴⁵⁷ Taftâzânî, Saduddin, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu’l-Akâid)*, Terc. Uludağ, Süleyman, Dergah Yay., İst., 1991, s. 276.

⁴⁵⁸ Ebu’l-Muntehâ, *Şerhu Fıkhi’l-Ekber*, Salah Bilici Yay., İst., tsz., s. 3.

⁴⁵⁹ Topaloğlu, *“Din-İman ve İslâm”*, 34.

⁴⁶⁰ Buhârî İmân, 37; Müslim, İmân, 5, 7; Ebû Dâvûd, Sünnet, 15; İbn Mâce, Mukaddime, 9; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1/51.

⁴⁶¹ Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu’l-Mevâkıf*, y.y., tsz., s. 593; Abdu’l-Melik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâti’l-Edilleti fî Usûli’l-İ’tikâd*, Mektebetu’l-Hanicî, 1950, Mısır, s.396; Kılavuz, Ahmed Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, Ensar Yay., İst., 1993, s. 18-27.

⁴⁶² Cüveynî, el-İrşâd, 397.

İmânın en asgari noktası, “tasdik” olarak nitelense bile, amel ile sıkı bir ilişkisi vardır. Çünkü imân, ancak amel ile etkisini sürdürebilir. Amelsiz bir imân, zamanla körelip imân olmaktan çıkar. Bu sebeple Kur’an, sürekli “*imân eden ve salih amellerde bulunan*” kullardan bahseder.⁴⁶³ Yine Kur’an’da amel ile ilgili bir hüküm, emir ve nehiy getirilirken “*ey imân edenler*” tabiri kullanılmaktadır.⁴⁶⁴ Burada birkaç âyeti ele alıp iktisadî problemin imân-amel ilişkisi açısından yorumuna çalışacağız.

Bir âyette “*kim mü’min olarak salih amel işlerse..*”⁴⁶⁵ buyurulmuştur. Burada salih amelin şartı olarak imân zikredilmiştir. Öyleyse amelin geçerliliği, imâna bağlıdır. Riba ile ilgili âyette de “*Ey iman edenler! Allah’tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terk edin.*”⁴⁶⁶ buyurulmuştur. Burada da ribayı bırakmak, imana bağlı bir amel şeklinde sunulmuştur. Yine inkârcıların özellikleri belirtilirken, “*Onlar zekât vermezler ve âhirete de inanmazlar.*”⁴⁶⁷ Buyurularak küfür ile zekât vermeme ameli arasında ilişki kurulmuştur. Aynı şekilde “*Dini yalanlayanı gördün mü?*”⁴⁶⁸ sorusundan sonra “*O, yetimi hırpalayan, miskîn kişiyi doyurup yedirmeye teşvik etmeyendir.*”⁴⁶⁹ Buyurulmuştur. Burada tekzîb (dini yalanlamak) ile yardımlaşmayı önlemek, ihsân, infâk gibi hayırlı faaliyetlerden kaçınmak arasında bir ilişki kurulmuştur. Yardımlaşma, sosyal adalet, fertlerin refah içinde yaşama sigortası ve benzeri konular da “mâûn” kapsamına giren ve iktisadın en önemli konularından olan şeylerdir.

Kur’an’ın her tarafında rastlanılması mümkün olan bu ilişkinin haricinde, tamamen iktisadî konulara hasredilmiş en uzun âyet “müdâyene” âyetinde⁴⁷⁰ de her bir iktisadî hükümden sonra imân ile ilgili bir mesaj verilmiştir. Böylece imân ile amel, bu bağlamda da imân ile iktisat arasında bazen dolaylı, bazen de direkt bir ilişki kurulmuştur.

Kur’an’da amel ile imân arasında ilişki kuran âyetler, aynı zamanda amel ile imân arasındaki farklılıklara da dikkat çekmektedir. Böylece biz, amel etmeyenim imansız sayılması hatasından da korunmaktayız. Nitekim, “*Şayet mü’minlerden iki grup*

⁴⁶³ Bknz. Bakara, 227; Yunus, 9; Hûd, 23; Lûkmân, 8; Fussilet, 8; Buruc, 11; Beyyine, 7; Ankebût, 7,9,58; Fâtır, 7; Şûrâ, 22; Ahkâf, 2 vd.

⁴⁶⁴ Bakara, 153, 183, 187; Al-i İmrân, 59; Enfâl, 20, 27; Nûr, 21; Ahzâb, 70; Ahkâf, 33; Cuma, 9.

⁴⁶⁵ Tâ-Hâ, 112.

⁴⁶⁶ Bakara, 2/278.

⁴⁶⁷ Fussilet, 41/7.

⁴⁶⁸ Mâûn, 107/1.

⁴⁶⁹ Mâûn, 107/2, 3.

⁴⁷⁰ Bakara, 2/282.

*birbirleriyle savaşırlarsa..*⁴⁷¹ âyetinde imân ile büyük günahların dahi aynı anda bir şahısta toplanabileceği bildirilmektedir.⁴⁷²

İmânın amelle ilişkisini açıkça ortaya koyan bazı hadisler vardır. Bunlardan bir kaç tanesini aşağıya alıyoruz:

“Huzuruna gelen bir heyet üyelerine Hz. Peygamber şöyle sorar: ‘*Tek bir Allah’a imân etmenin ne olduğunu biliyor musunuz?*’ Onlar da ‘*Allah ve Resûlü daha iyi bilir.*’ derler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘*Allah’tan başka tanrı bulunmadığına, Muhammed’in O’nun Resûlü olduğuna şahitlik yapmak, namaz kılmak, zekât vermek ve ganimet olan malların beşte birini vermektir.*’ buyurmuştur.”⁴⁷³

Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*İmân, yetmiş küsur şu’bedir. Bunun en üstünü ‘Lâilâhe illellâh’ demek, en aşağısı da insanlara eziyet veren şeyleri yoldan kaldırmaktır.*”⁴⁷⁴

Taftazânî, bu iki hadisi imân-amel ilişkisi açısından yorumlarken, bunların, İslâm’ın meyvesini, neticesini ve alametlerini açıklama gayesini gözettiğini söylemektedir.⁴⁷⁵ Durum böyle olsa bile, Hz. Peygamber’in ilk muhataplarının bu hadisi bu tür felsefî ve kelâmî yorumlara uygun bir şekilde anlamaları zor bir ihtimaldir. Onların, Allah’a inanmak ile namaz kılmak arasında saklı bulunan ve derin tartışmalara sebep olan imân-amel ilişkisini ilk etapta düşünmediğini söylemek daha kolaydır. Öyleyse şu tesbit yapılabilir: Hz. Peygamber, imândan soranlara imân ile ameli aynı ibare ve ifadede sunarken, ikisinin ortak noktasına da dikkat çekiyordu. Bu ortak nokta da şudur: Her ne kadar amel, imanın bir parçası değilse de,⁴⁷⁶ imân, bir kalbî tasdik olarak namaz kılmayı, zekât vermeyi gerektirdiği gibi, namaz ve zekâtta da kalbî tasdik varlığı şarttır.

İbadetlerde olduğu gibi, gündelik hayatın sağlıklı işlenmesi ve ilâhî öğretilere bağlı oması da imanı gerekli kılmaktadır. Nitekim bu gerçeği gören İmam Ebu Yûsuf (v. 182), Harun Reşid’in isteği üzerine günün ekonomik mes’elelerinin çözümü konusunda bir ekonomik program olarak hazırladığı “Kitabu’l-Harac”da sürekli imanî gerçeklere dikkat çekmektedir. Örneğin şöyle demektedir: “Ey mü’minlerin emîri, bu

⁴⁷¹ Hucurât, 49/9.

⁴⁷² Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 133.

⁴⁷³ Buhârî, İmân, 40. Krş. Müslim, İmân, 7.

⁴⁷⁴ Buhârî, Hibe, 35; Müslim, İmân, 58; Tirmîzî, İmân 6; Ebu Dâvûd, Edeb, 160; İbn Mâce, Mukaddime, 9; Nesâî, İmân, 16; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2/445.

⁴⁷⁵ Taftazânî, Şerhu’l-Akâid, 286.

⁴⁷⁶ Neseî, a.g.e., 1/13.

ümmetin işini boynuna takan Allah'tır. Allah'ın sana verdiği bu görevde ümmetin haklarını zayi etme. Muhakkak ki her yönetici Rabbine dönecektir. Öyleyse tek bir an bile olsa, Allah'ın sana verdiği bu gözetleme yetkisini hak ile ikame et. Çünkü kıyamet gününde ancak halkı mutlu olan bir yönetici mutlu olur. Allah, kıyamet gününden seni sakındırmaktadır, sen de sakın. Bir gün gelecek, Allah sana hesap soracak, öyleyse nasıl cevap vereceğini düşün."⁴⁷⁷

Bundan anlaşılıyor ki, ilk İslâm büyükleri, ameli imanın bir parçası saymamakla beraber, inancın pratik hayattaki önemini ve ekonomik hayat üzerindeki etkisini vurgulamayı da ihmal etmemişlerdir.

Buraya kadarki açıklamalardan hareketle iktisadî hükümleri iman-amel ilişkisi açısından ele aldığımızda şu değerlendirme ortaya çıkar: Allah'a imân eden bir mü'minin, Kur'an'daki iktisadî hükümleri kalben tasdik etmesi gerekir. Yine Hz. Peygamber ve Kitaba imân eden herhangi bir fert, bunu yapmakla beraber, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrîrleriyle, özellikle mütevâtir olarak rivayet edilen haberlerle teşri' kıldığı iktisadî hükümleri de tasdik etmelidir. Aksi takdirde kat'î bir yolla sâbit olan din-iktisadî bir kuralı, prensibi, hükmü, emri veya nehyi inkâr etmek sûretiyle imân iddiasında bulunamaz. Çünkü bir çok iktisadî hüküm, zarûrât-ı dîniyye sayılacak kadar kat'îdirler.

İmanın, kalp ile tasdik ve dil ile ikrar şeklindeki tarifi akaid ilminde "taklidî imân" olarak adlandırılır. Bu derecedeki basit bir iman ediş, şüphesiz kişiye ruhî haz ve mutluluk verir. Fakat insanın ekonomik işleri de dahil, bütün dünya işlerinde bir şuurulluk içinde olmasını sağlamayabilir. İnsanın işlerinde şuurlu olabilmesi için tahkikî ve tafsîlî bir imâna sahip olması, onu yaşaması ve tecrübe konusu etmesi gerekir. Kısaca, iman ettiği Yüce Varlık'ın ekonomik olaylar da dahil, bütün olaylarla olan ilgisini tanıması gerekir. İşte böyle kuvvetli bir iman, kişinin ekonomik tavır ve faaliyetleri üzerinde oldukça büyük etki yapar.⁴⁷⁸ Zaten sağlam ve sahih bir iman, hayatın her alanında etkili olan bir imandır.⁴⁷⁹

Ehl-i Sünnet kelâmcıları imân-amel münasebetini açıklarken sürekli şu uyarıyı da yapmaktadırlar: Amel etmeyen kişi, mü'minlikten çıkmaz. Bir insan, İslâm'ın sunduğu imân esaslarını kalbiyle tasdik ettiği takdirde Allah nezdinde mü'mindir. Dil ile ikrâr ise onun mü'min olduğunun bilinmesine yarar. Uzuvarla amel etmeye, örneğin

⁴⁷⁷ Kâdî Ebu Yûsuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harac*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., s. 3-6.

⁴⁷⁸ Bayrakdar, Mehmet, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 53.

⁴⁷⁹ Kardâvî, Yusuf, *el-İmân ve'l-Hayât*, İntişârâtı Edeb, tsz., 15-17.

namaz kılmaya, oruç tutmaya gelince, bunlar imânı teşkîl eden unsurlar değildir. O halde imân esaslarını kalbiyle tasdik etmekle birlikte Allah'ın emir ve yasaklarının gerçekliğini benimseyen, fakat amelde eksiği bulunan, ilâhî emirleri yerine getirmeyen kimse yine mü'mindir. Böyle bir kimse dinin pratik hükümlerini yerine getirmediği için günahkârdır.⁴⁸⁰

Dikkat edilirse, bu tür yorumlarda hep amel etmeyen kişiyi mü'minlik hali üzere bırakma çabası ve imândan soyutlayanlara karşı onu koruma endişesi sezilmektedir. Bu, nassların da gerektirdiği bir şeydir. Ancak durum ne olursa olsun, hiçbir görüş, imânın amel ilişkisinin bulunmadığını iddia edip de savunmuş değildir. İ'tikadî fırkalar amel etmeyi kâfir, fâsık, mücrim, iki menzil arası (âdeti yarısı mü'min-yarısı kâfir), veya gerçek mü'min şeklinde tarif ettiklerine göre, hepsinin imân ile amel arasında bir ilişkiyi i'tiraf ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Buradan hareketle imân ile iktisadî hükümler arasındaki ilişkiye geçebiliriz: Allah'ın indirdiği kitapta ve O'nun peygamberi olan zâtın sünnetinde bir çok iktisadî hükümlerin yer aldığı bilinmektedir. Bu hükümlerin büyük bir kısmı da sübûtu kat'î olanlardır. Öyleyse bunlara imân etmek, yani kalben tasdik etmek gerekir. Namazı inkâr eden bir kimsenin durumu neyse, ribâyı helal görenin ve Allah'ın ni'metlerinden yararlanmanın ya da ticaretin haram olduğunu söyleyenin durumu da odur. Demek ki mü'min sayılabilmek için, en azından bun iktisadî hükümleri kalben tasdik etmek gerekir. Bunları uygulamaya gelince, imân ettikten sonra onlara uymamak, onlarla amel etmemek, öncelikle mü'minin Allah'a yönelik olan sevgi ve saygısına, ve onun tasdik ettiği diğer imân esaslarına yakışmaz. Hatta daha ileri safhalarda, onlarla amel etmemek, onlara aldırmama, yani onları değersiz görme aşamasına kadar gidilecektir. Bunun hükmünü ise şu âyet açık bir şekilde ortaya koyar: *"Rabbinin âyetleriyle uyarılıp, daha sonra onlardan yüz çevirenden daha zalim kim vardır? Elbette ki biz, mücrimlerden intikam alanlarız."*⁴⁸¹

İşte bundan dolayıdır ki, alimler, amelsiz imânın kişiyi kurtaramayacağını, âhiret saadetine yeterli gelemeyeceğini belirterek⁴⁸² amel ile beslenmeyen ve nerede ise kuru bir iddiadan ibaret kalan imânın, hayatın sonuna kadar koruyamama tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu uyarısını yapmaktadırlar.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Topaloğlu, "Din-İman ve İslâm", 36.

⁴⁸¹ Kehf, 18/57; Secde, 32/22.

⁴⁸² Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 134.

⁴⁸³ Topaloğlu, "Din-İman ve İslâm", 36.

Özetle söylersek, Kur'an, Allah tarafından gönderilmiştir. Onda bulunan hükümler arasında iktisadî hükümler de vardır. Bunlara imân etmek vâcip, inkâr etmek ise küfrü gerektirir. Bu sebepten dolayı Kur'an, sürekli değişime ma'ruz kalan iktisat alanında, değişmeyen temel esasları belirleyip insana geniş bir hareket alanı bırakmıştır. İster imânla ilişkili, isterse ilişkisiz olsun, bunu belirlemek de insanın görevidir. Ancak iktisadî bir hükme varırken, Rabbinin kitabındaki temel esasları da unutmamalıdır.

Bu hazırlık bilgisinden sonra temel inanç esaslarında imân-ilişkisini ve bu esasların iktisadî faaliyetler üzerindeki etkilerini sırasıyla ele alacağız.

1.2.1.1. Allah İnancının İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:

İnsanlık tarihi bize gösteriyor ki, en ilkel devirlerden beri, her çağda yaşayan insanlarda Allah fikri ve tapınma düşüncesi, dolayısıyla bir din ve Allah inancı var olagelmıştır. Hatta Allah inancı, her insanda yaratılıştan itibaren vardır.⁴⁸⁴ İnsanlar, tarih boyunca üstün ve aşkın olduklarına inandıkları bir veya bir çok tanrının kudretine teslim olmuş, o kuvvetin sahibine korku ve ümit ile bağlanmış, ona kurbanlar ve ibadetlerle yaklaşmak istemişlerdir.⁴⁸⁵ Bu da gösteriyor ki, insanlar tarihin başlangıcından itibaren maddî ve ma'nevî muamelelerinde sürekli yüce bir tanrı ya da aşkın bir varlık düşüncesinin gölgesinde, yani etkisinde kalmışlardır.

Aklın gerekli kıldığı bu gerçek, kutsal kitaplar tarafından da tavzîhe kavuşturulmuştur. Örneğin Kur'an, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ile eşi Havva'nın Allah'a inandığını, ona dua ve niyazda bulunduklarını, yani tek bildikleri ilâha ibadet ettiklerini belirtmektedir.⁴⁸⁶ Bu ilk anne ve babadan türeyip çoğalan insan nesli de yaratılışının tabîî özelliklerini yitirmedeği sürece daima inanmıştır.⁴⁸⁷

Allah'ı inkâr edenlere gelince, bunların sayısı gerçekten de çok az olmuştur.⁴⁸⁸ İlk insanlar içerisinde ateist var mıydı bilinmez. Ancak bilinen bir şey vardır ki, ilk insanın ilk çocuklarından olup yeryüzünde Allah'a ilk isyân eden Kabil de tanrıya inanıyordu. Onu o hale getiren, inançsızlığı değil, kibri ve hasedi idi.

İnsanları inkâr problemine sürükleyen sebeplerden biri de onların tembellikleri, menfaat düşkünü olmaları, süflî arzularının baskısı sebebiyle irade zaafına

⁴⁸⁴ Kılavuz, a.g.e., 50; Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 170.

⁴⁸⁵ Kılavuz, a.g.e., 51.

⁴⁸⁶ A'râf, 7/23.

⁴⁸⁷ Topaloğlu, a.g.m., 46.

⁴⁸⁸ Topaloğlu, a.g.m., 46.

düşmeleridir.⁴⁸⁹ Bunun temelinde ise iktisadî bir problem vardır. Yani, ticarî ve iktisadî hayata katılamayan, ya da bu alanda çalıştığı halde başarılı olamayan, veya başarılı olduktan sonra iflas eden ve böylece fakru zarûret içerisinde bulunan bir çok kimse, suçu Allah'a, O'nun adaletsizliğine yükleyerek inkâra düşebilir. Hz. Peygamber'in "*Fakirlik neredeyse küfür olacaktı.*"⁴⁹⁰ Şeklindeki ifadesinin anlamlarından biri de budur. Bu durumlarda hemen inkâra yönelenlerin bu tavrından, onların güçlü bir iradeye sahip olmadıkları anlaşılır. İradesiz, dirençsiz, direniş bilmez, hazır yiyici tıynetle bulunan fertlerin iktisadî hayatta başarılı olmaları mümkün değildir. Demek ki, başarılı olamayan bu insanlar suçu Allah'a, O'nun adaletsizliğine yükleyerek işin kolay tarafına başvururlar.

Allah ve din inancına sahip olmayan insanlar ve toplumlar, ruhî bir boşluk içerisinde bulunduklarından, iktisadî faaliyetlerinde dinamik ve canlı olsalar bile, onların bir kısmı, zevk alma duygusundan mahrumdurlar. Sanki onlar, istemeden çalışmaktadırlar. Aynı şekilde mal ve madde karşısında daha hırslı bir duruma geldiklerinden dolayı, diğer bir kısmı da dünya yaşamını, mal ve para biriktirmeyi âdetâ bir dinî vecd içerisinde hayatlarının biricik gayesi olarak görmektedirler.⁴⁹¹ Böylece inançsızlığın her halükarda iktisadî hayat üzerinde olumsuz etki yapabileceği anlaşılmaktadır. Çünkü iktisadî faaliyetlerde isteksizlik ve pasiflik ile dünyaya, mala hakim olma hırsının her ikisi de insanlığın başına bir çok felaketler getirmiştir.

Tanrı inancına sahip olmayanların üzerinde bulunduğu bu olumsuz durumlara karşılık Allah inancına sahip olanlar, güçlü bir iradeye sahiptir. Bu hükmü genel olarak ileri sürebiliriz. Buna göre Allah'a inanıp da zayıf iradeli olanların varlığı da tabîî bir olay olacaktır. Ancak şu da bir geçektir ki, nice zayıf iradeli insan vardır ki, iradesi yüce bir varlık şuuruna dayandıktan sonra güçlü, kuvvetli hale gelmiştir. Böyle bir duruma gelen bireyin iktisadî hayatta daha canlı ve daha başarılı olması beklenir.

Burada karşımıza önemli bir problem çıkmaktadır: Allah'a inananların ve yüce varlık düşüncesine sahip olanların daha başarılı olmaları gerekirken, neden dindâr kesimler daha fakirdir? Ya da yukarıdaki yorum doğruysa, inkâr edenlerin yoksul, inananların ise zengin ve varlıklı olmaları gerekir. Bu sorunun günümüze yansıyan şekli şöyledir: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'dan ibaret olan tek tanrı inancına sahip dinlerin toplumlar üzerinde etkilerinin güçlü bir şekilde bulunduğu dönemlerde bu

⁴⁸⁹ Topaloğlu, "*Allah'a İman*", 59.

⁴⁹⁰ Suyutî, *el-Câmiu's-Sağîr*, 2/9.

⁴⁹¹ Başgil, *İlmin Işığında Günümüz Mes'eleleri*, 188; Sağıroğlu, a.g.e., 65.

dinlerin mensupları fakirlik ve yoksulluk içindeydi. Halbuki 18. yüzyıldan itibaren dinlerin egemenliğini kaldıran pozitivistimin, materyalizmin ve benzeri maddî düşünce sistemlerinin benimsenip yaygınlaşmasından sonra dünyada teknik, bilimsel ve iktisadî atılımlar, gelişmeler ve kalkınmalar hızlandı. Bunun sebebi nedir?

Bu soruyu cevaplamak onu sormak kadar kolay ve basit değildir. Zira işin, tarihî, sosyolojik, kültürel, ekonomik ve dinî sebepleri yanında daha bir çok sebepleri vardır. Bunların hepsini tahlil edemediğimizden, iki hususu belirtmekle yetineceğiz.

a. İlk olarak, “din ve Allah inancı, insanın iradesini güçlendirir ve başarıda etkili olur.” demek, “her dindâr başarılıdır.” manasına gelmez. Dolayısıyla dindâr ve inanan insanın başarısız kalması, fakir yaşaması, iktisadî alanda gerilemesi son derece tabîî bir şeydir. Burada tabîî olmayan, her dindârı başarılı, her dinsizi başarısız, ya da tersini iddia etmektir. Günah kavramın bakarsak, günah işleyen herkese, “inkâr ettiğinden dolayı işlemiştir.” Denilemediği gibi, burada da böyle bir tavır sergilenemez. Ancak düşünmemiz gereken bir husus da şudur: Allah inancına sahip başarısız bir dindâr, aksi halinde daha başarısız olacaktı. Hatta bunun da ötesinde hırsızlık, gasp gibi yollara saplanarak topluma zarar veren bir insan olması çok kolaydı. Demek ki, inanç ya insanı başarılı kılar, ya da yasa dışı yollara karşı frenler. Bu tür işlerle uğraştığını kabul etsek bile inancın, daha büyük boyutlara varan suçlardan engellediğini de ileri sürebiliriz.

b. Soru, dinlerin iktisadî kalkınmaya engel olduğu ve dinin geri kalmışlık nedeni olduğu varsayımına dayanarak sorulmaktadır. Bir başka bir ifadeyle sorunun zımnındaki eleştiri, bu tür bir varsayımına bağlıdır. Bu durumda varsayımın doğruluğu ve şüphe götürmez oluşu ispatlanmalı, ondan sonra soru sorulmalıdır. Aynı şekilde dindârların da şu soruyu sorma hakkı doğar: Madem ki din geri bırakıyor ve materyalizm gibi inkârcı felsefeler ve düşünceler varlıklı hale getiriyor, öyleyse her dindârın fakir, her inkârcının da zengin olması gerekir. Halbuki, Marksizm-Komünizm örneğinde görüldü ki, inkâr, toplumlar üzerinde asırlar boyu tedavisi sürecektir ve bir çok durumda telafisi mümkün olmayan tahripkar etkilerde bulunmuştur.

Bugün maddî ve iktisadî açıdan ilerlemiş ve kalkınmış sayılan batıda insanların içine düştüğü fuhuş, uyuşturucu, bencillik, çıkarıcılık gibi hasletlerden kaynaklanan bunalım, intihar, stres ve daha bir çok âfet, onların kalkınmışlığını yok etmeye aday bir alternatif gibi durmaktadır. Örneğin, bir AIDS problemi, günümüz müreffeh toplumların kolay masraflarla üstesinden gelebileceği bir sorun değildir. Bu tür problemlerin çözümü için, dünyanın her tarafından öngörülen ilaç ise inançtır.

Öte yandan pozitivistimin ortaya çıkışından bugüne kadar geçen bir buçuk asırlık zaman içerisinde ilim çok ilerlemiştir. Ancak yirminci asrın ilim adamlarının büyük bir çoğunluğu pozitivistimin aksine, Allah'ın varlığına inanmaktadır. Gerçi bunlar, kâinâtın yaratıcısı, geliştiricisi ve yöneticisi olarak deney ve gözlemlerle isbât edilmiş bir varlık bulmuş değildirler. Ne var ki, ilim adamı da düşünen bir insandır. Büyük bir hayranlıkla incelediği tabiat olayları ve nesnelerinin ardında, kâinâtın ötesinde bir kudretin, bir düzenleyicinin, hikmeti sanat ve maharetle yaratan bir varlığın bulunup bulunmadığını düşünür. Ona göre böyle bir varlığın mevcudiyetini kabul etmek, onu inkâr etmekten çok daha makuldür.⁴⁹² Hatta inanç konusunda dünyaca meşhur ilim adamları arasında yapılan çeşitli anketler vardır. Bu anketlerin neticesinde yaklaşık bir hesapla, bilginlerin %83'ünün inançlı, %10'unun din konusuyla ilgilenmediği, %7'sinin de bir din inancına bağlanmadığı anlaşılmıştır.⁴⁹³

Allah inancını kabul etmeyen ve ateist temayüllere sahip olan iktisadî sistemler, insanların çalışma hayatında başarılı olmaları için, Allah yerine başka bir inanç, varlık veya ideal yerleştirmek zorunda kalmışlardır. Örneğini Marksizm sosyal adalet, sınıfsız toplum, sosyalist eşitlik gibi kavramlarla işçilere daha rahat, daha müreffeh bir hayat ümidi vermekte ve bu ümitle çalışmalarını kamçulamaktaydı. Ama bu, tutmadı ve gün geldi, iktisadî hayatta düzensizlik, disiplinsizlik, güvensizlik, üretimde kalite düşüklüğü, çalışma ve iş hayatında baştan savma ve kayıtsızlık realiteleri hakim oldu, bunun sonucunda da komünizm, ütöpik hedeflerine varmadan bizzat komünist yöneticiler tarafından yürürlükten kaldırıldı.

Kapitalist iktisat sistemleri ise din duygusu ve Allah inancı yerine müreffeh ve konforlu yaşam ümidini yerleştirdi. Bunu halka benimsetmek için de top modeller ve ülke ekonomisini elinde bulunduran birkaç sermayedâr yaratarak, onları birer tanrı makamında sundu. Normal halk tabakalarına göre onlar, kudret ve kuvvetine erişilemez aşkın varlıklardır.

İşte bu da gösteriyor ki, iktisadî hayatın başarılı olması için ve insanların gerçek müreffeh hayata kavuşması için din ve Allah inancı gereklidir. Bu inanç hem çalışanlar için en büyük motivasyonu sağlayacak, hem de ümitsizliğe kapılanları hayattan koparan nedenlere karşı direnç, enerji, kuvvet ve sabır verecektir. Günümüzde iktisadî hayatta

⁴⁹² Topaloğlu, "Allah'a İman", İslâm'da İnanç Esasları, M. İ.F.A.V. Yay., İst., 1999, s. 54-55.

⁴⁹³ Topaloğlu a.g.m., 55. Sabık, Seyyid, *el-Akâidu'l-İslâmiye*, s. 49'dan naklen.

kendisine ihtiyaç duyulan en büyük kaynak da dirençli, sabırlı, girişken ve sağlam iradeli insanların var olmasıdır.

İnsan, şu dünyada yalnız başına yaşayan aciz ve çaresiz bir varlıktır. Zira zayıf yaratılmıştır.⁴⁹⁴ Varlıkların en bilgisi olmasına rağmen, bir çok açıdan eksik ve yetersizdir. Öyleyse onun, eksiksiz ve gücü her şeye yeterli olan, mutlak kudret ve kuvvet sahibi bir varlığa dayanıp ona tam güvenerek yaşaması, zorluklara göğüs germesi gerekir. Bu duygu ve ihtiyaç tatmin edilmediği takdirde bir çok sıkıntı ve acılara sebep olur. Onun için Allah'a iman, huzur, sükun ve rahatın kaynağıdır. Bu düşünceye sahip olan birisinin, meçhuller ve muammalarla dolu, aynı şekilde karanlık bir saha olan istikbali aydınlanmış olacaktır. Allah'a tevekkül, onu ümitsizlikten kurtarıp yaşama gücü, çalışma şevki, ilerleme aşkı ve yükselme ideali verecek, böylece içinde yaşadığı dünyayı ma'mur bir hale getirip sonraki nesillere miras bırakacaktır. Allah'a imân, aynı zamanda cesaret, şecaat, teşebbüs, hamle ve güç kaynağı olacaktır.⁴⁹⁵

Allah inancı, sıkışık ve dar durumlarda kalanların, yüce bir güce dua edip teselli bulmaları açısından da iktisadî hayata etkide bulunur. Borçlular ödeme gücünü, fakirler geçinme vasıtalarını, zayıflar savunma kabiliyetini, çaresizler çareyi, yoksullar refahı hep ondan ister.⁴⁹⁶ Burada şunu da belirtmemiz gerekir: Bu insanların yüce varlığa dua etmeleri, onların çalışmaya teşebbüs etmeden "gökten sofrâ" istemeleri demek değildir. Zira artık mu'cize gösteren peygamberler gelmeyeceği gibi, sağlam bir Allah inancına sahip olan bir fert, "ben çalışmayacağım, lütfundan sen bana ver ey Rabb'im." Diyerek çalışmaktan uzak kalmaz. Aksine çalışır, teşebbüs eder, iktisadî hayattaki mücadelesini sürdürür, ondan sonra bu çalışmaların akamete uğramaması için dua eder. Bu ise hem çalışma azmini artırır, hem de olumsuz durumlara takılıp kalmayı, açık bir ifadeyle tembelliğine dinî bir kılıf bularak iktisadî faaliyetlerden kaçınmayı önler.

Diğer bir açıdan da düşünürsek şu hakikati de görürüz: İyi ahlâkın, güzel huyların, doğruluğun, dürüstlüğün, hak ve hukuka saygılı olmanın, başkalarının yardımına koşmanın kaynağı da Allah inancıdır. Yine en güzel isimler ve en iyi fiiller, Allah'ın isimleri ve fiilleridir.⁴⁹⁷ Allah (c.c.)'ın güzel isimleri arasında âdeta ekonomik isim ve sıfatları olarak tabir edebileceğimiz birbirinden güzel sıfatları vardır. Rezzâk,

⁴⁹⁴ Nisâ, 4/28.

⁴⁹⁵ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 52.

⁴⁹⁶ Uludağ, a.g.e., 53.

⁴⁹⁷ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 54.

Vehhâb, Gânî, Mâliku'l-Mülk, Rahîm, Nâfi' ve daha bir çok isim.⁴⁹⁸ Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak ve onun bazı vasıflarıyla sıfatlanmak da mü'minin hedeflerinden biridir. Öyleyse samimî bir mü'min de Rabbi gibi merhametli, şefkatli, adaletli, iyiliksever olmalıdır.⁴⁹⁹ Yine bu sıfatlara inanan bir insanın güçlü, girişken, mucit, âdîl, yapıcı, inşa edici, bilgin ve sanatkâr, tabiat kaynaklarına malik ve hakim, malı kontrolüne geçiren ve zengin, dünya hayatındaki zorluklara karşı koymada muktedir, yaptığı ve imâr ettiği şeyleri güzel tasvîr eden, kendisine ve başkalarına yararlı, sürekli yükselen ve yükselten, malî ilişkileri mürakebe ve kontrol eden, rızkını temin dip başkalarını da doyuran, sabırlı ve dirençli, kendi yükünü taşıyarak başkasına muhtaç olmayan, maddeyi yöneten, bütün bu özellik ve imkanlarına karşı şükreden bir kul olmalıdır. İşte bütün bu özellikleri, Allah'ın iktisadî hayatla ilişkisi olan isim ve sıfatlarından hareketle tesbit ettik. Eğer Allah'a inanan bir insan, bu sıfatlara gerçekten de sahip olursa, artık hiçbir iktisadî problem bulunmaz.

Bu isimler incelendiğinde bunların insan davranışı üzerinde iki ayrı etkisinin olduğu görülmektedir: Birincisi, insana maddî ve dünyevî işlerinde manevî bir tavır alışını öğretmekte ve onu böyle bir tavra yönlendirmektedir. İkincisi ise, insanı maddî ve aktif bir tavır almaya itmektedir. Yani insanı, elverdiği ölçüde yukarıdaki ilâhî isim ve sıfatların manalarını kendinde gerçekleştirmeye, onları kazanmaya sevk etmektedir.⁵⁰⁰ Müslümanın, yaptığı her önemli işe başlamadan önce Allah'a hamdetmenin gerekliliğine şâret eden hadisler⁵⁰¹ de Allah inancının sadece ibadet ve i'tikâd sahasında değil, aynı zamanda günlük hayatın her safhasında, bu arada iktisat alanında da etkili olduğunu gösterir. Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in bu konudaki emir ve direktiflerine iman eden ve bunları uygulayan mü'min bir kişi görecektir ki, iman ettiği Allah, kendisinin maddî ve ekonomik yaşantısı ile de ilgili ve onların içinde yakînen hazır ve nâzır olan bir varlıktır.⁵⁰² Bunu Peygamberimiz, iki kişinin ortaklık yaptığında Allah'ın da üçüncü ortak olduğunu ifade etmesinde daha net olarak görmekteyiz.⁵⁰³

⁴⁹⁸ Bayrakdar, Mehmet, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 53.

⁴⁹⁹ Uludağ, a.g.m., 55.

⁵⁰⁰ Bayrakdar, Mehmet, a.g.m., 53.

⁵⁰¹ İbn Mâce, Nikâh, 19; Ebu Dâvûd, Edep, 18. İlgili hadis, bir çok meşhur kitapta ve halk arasında "Besmele ile başlanmayan her değerli iş, kesiktir." şeklinde rivayet edilirken Kütüb-i Sitte'de ismini verdiğimiz kaynaklarda şöyle geçmektedir: "كل امر لا يبدأ فيه بالحمد اقطع: Hamd ile başlanmayan her değerli iş, kesiktir."

⁵⁰² Bayrakdar, Mehmet, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 53.

⁵⁰³ Ebu Dâvûd, Kitabu'l-Buyu', 26; Suyûtî, el-Câmiu's-Sağîr, 1/77. Suyûtî, ilgili hadisin hasen olup Ebu Dâvûd'un Sünen'inde ve Hâkim'in Müstedrek'inde geçtiğini belirtir.

Allah, kulu ile ortaklığını isimlerinin insan ve tabiattaki tecellileri ile ve insanın o tecellilerin şuurunda olarak o doğrultuda iş yapmasıyla kurar.⁵⁰⁴

Son olarak şunu belirtmeliyiz ki, Allah inancı, toplumun sermayedâr ve fakir-fukârâ kesimi, kapitalist ve ezilen kesim şeklinde ikiye ayrılmasını ve bazılarının diğerleri üzerinde tasallut kurmasını, insanların birbirlerini kullaştırmalarını da engellemektedir. Böylece insanı hem dıştan, hem de içten esir ederek onun hürriyet ve istikbalini tehdit eden unsurları ortadan kaldırmış, ve onu tam bağımsızlığa ve serbestliğe kavuşturmuştur. Bu özgürlük herkese verilince de insanın bütün kabiliyet ve istidatları, bedenî, zihnî ve ruhî melekeleri bu serbestlik dahilinde gelişerek olgunlaşacak, kâmil insan idealine bu yolda ulaşılacaktır.⁵⁰⁵

Eskiden kabile halinde yaşayan insanların bir kısmı Mezopotamya'nın mahsuldar arazisinde bir araya gelerek tarihin ilk devletleri olan Sümer, Akad, Elam, Babil ve Asur devletlerini M.Ö. 4000 senelerinde kurdular. Bu devletler zamanında ilim ve sanat kendini göstermiş ve çivi yazısı denen bir yazı icad edilmişti. Bütün bu devletler, gök ilâhı ve yer ilâhı dedikleri ve insan şeklinde tasavvur ettikleri ilâhlara tapmışlardır. M.Ö. 4000 yıllarında Orta Asya'dan Mezopotamya'ya göç edip yerleşen kavimler, Mısır ve Ege sahillerine gitmişlerdir. Onlar da gittikleri yerlerde devletler kurmuşlardı. Eski Mısır Medeniyeti, Ege'de kurulan Eski Yunan Medeniyeti, Avrupa'dan gelen Dor'lar ile Anadolu'dan giden Akad'lar Yunanistan ve Ege sahillerine yerleşmişlerdi. Ayrıca Anadolu'da Hitit, Firikya, Lidya ve İyon medeniyetleri kurulmuştu. Bunlardan başka İran, Roma, Suriye ve Irak tarafları ile daha bir çok yerde medeniyetler kurulmuş, bütün bu medeniyetlerin hepsinde de değişik şekillerde bile olsa, mutlaka belli bir din ve ilâh inancı vardı. Tek tanrı, çok tanrı, insan veya başka suretlerdeki tanrı, nasıl olursa olsun, hepsinde "Tanrı"ya inanma, veya bu inancın nüvesi, etkisi vardır. Bu sebeple, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar, her toplumda din ve tanrı inancı yaygın olmuş, inançsızlık çok cüz'î olmuştur.⁵⁰⁶

Buradan hareketle şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar kurulan ve adı bize ulaşan veya ulaşamayan bütün medeniyetlerin temelinde din unsuru, tanrı inancı, peygamber katkısı vardır. Bunları çıkardığımızda bütün medeniyetler yıkılmış, darmadağın bir bina gibi olur. Nitekim

⁵⁰⁴ Bayrakdar, Mehmet, a.g.m., 53.

⁵⁰⁵ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 54.

⁵⁰⁶ Bilsel, Halim Hilmi, *Allah Vardır*, Yağmur Yay., İst., 1975, s. 148-155.

Kur'an'da Nûh (a.s.)'in kavmi,⁵⁰⁷ Hz. Hûd'un kavmi olan Âd,⁵⁰⁸ Hz. Salih'in kavmi Semûd,⁵⁰⁹ Lût (a.s.)'in kavmi Sedom,⁵¹⁰ Şuayb (a.s.)'in kavmi Medyen,⁵¹¹ Firavun ile onun destekçilerinin⁵¹² ve bir çok kavimlerin⁵¹³ Tevhîd Düşüncesinden vazgeçmeleri, peygamberlere karşı çıkmaları, dini emirleri uygulamamaları, şirk, küfür, fiske ve fücür üzere yaşamaları sonucu elîm bir azapla yok olup gittiklerini belirtmektedir. Onların helak olmalarının sebebi şudur: İnsan, insanî benliğinden sıyrılarak ve eşyaya, maddeye yaklaşarak kendini onun emirlerine amade kıldıkça Allah'tan uzaklaşıp inkâra yönelir. Bir diğer ifadeyle eşya, insanı her taraftan kuşattığında ve insan maddî medeniyetin kaçınılmaz şartı olarak maddeciliğe ve materyalist eğilimlere yöneldiğinde, o da eşya gibi bir varlık seviyesine düşer.⁵¹⁴ Eşya nasıl ki, çok kısa bir süre sonra çürümeye mahkum ise, eşyalaşan insan da çürümeye ma'ruz kalır.

Demek ki, medeniyetleri ayakta tutan şey, din ve Allah inancıdır. Buna göre iktisadî hayatın başarısı da inanca bağlıdır. Öyleyse başarısız ve geri kalmış toplumlar ile başarılı ve ileri ekonomiye sahip toplumlar da dine ve inanca sahip çıkmak zorundadır.

1.2.1.2. Peygamberlere İnanmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:

Peygamberlere imân konusu, İslâm dininin ve diğer geçmiş semâvî dinlerin bilinmesin de önemli yeri bulunan bir esastır.⁵¹⁵ Allah (c.c.) insanlar arasından seçtiği bir takım şahsiyetleri bu iş için görevlendirmiş, kullarına kendi buyruk ve yasaklarını bu kişiler aracılığıyla bildirmiştir.⁵¹⁶ *"Peygamberliği kime vereceğini en iyi Allah bilir."*⁵¹⁷ Bu sebeple peygamberlik, çalışmakla elde edilemeyecek vehbî bir makamdır.⁵¹⁸

İnsanlar hem dünyevî, hem de uhrevî işlerinin tedbîr ve idaresinde peygamberlere muhtaçtırlar. Din, ibadet, cennet, cehennem, hesap gibi konularda tavzîh

⁵⁰⁷ Nûh, 71/ 1-4; A'râf, 7/63; Hûd, 11/27, 34; Yunus, 10/71-73; Şuârâ, 29/105, 116.

⁵⁰⁸ Hakka, 69/6-8; Zâriât, 51/41, 42; A'râf, 7/72.

⁵⁰⁹ Hûd, 11/65-68; A'râf, 7/78; Kamer, 54/30, 31, vd.

⁵¹⁰ Neml, 27/57, 58; A'râf, 7/83, 84; Kamer, 54/33-36 vd.

⁵¹¹ Şuârâ, 26/176-185; A'râf, 7/91, 92; Hûd, 11/94, 95; Ankebût, 29/37.

⁵¹² Enfâl, 8/130-136.

⁵¹³ Hacc, 22/45.

⁵¹⁴ Karakoç, *İslâm*, 14.

⁵¹⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, *"Peygamberlik Müessesesi ve Peygamberler"*, İslâm'da İnanç Esasları, M.İ.F.A.V. Yay., İst., 1999, s. 161.

⁵¹⁶ Kılavuz, a.g.e., 134; Atay, a.g.e., 14.

⁵¹⁷ En'am, 6/124; Cuma, 62/4.

⁵¹⁸ Kılavuz, a.g.e., 134.

ve tebyîn vazifesini eda eden peygamberler, dünyevî ve iktisadî konularda da insanlara yol göstermiş, bu alanlarda da tatbîk etme görevini yerine getirmişlerdir. Başka bir ifade ile, insanların, en kısa ve sağlam yoldan giderek dünya ve âhiret saadetine kavuşması, fikren ve ahlâken yükselmesi, ancak peygamberlerin öğrettikleri buyrukları yerine getirip yasak olduğunu haber verdikleri şeylerden kaçınmak ile mümkün olabilir.⁵¹⁹ Ayrıca peygamber gönderilmemiş olsa, o zaman insanlar, hangi şeyler faydalı, hangi şeyler zararlıdır diye uzun süre düşünmek zorunda kalacaklardı. Ya da zararlı ve faydalı şeyleri tesbit edip birbirinden ayırabilmek için tek tek tecrübe etme yoluna girecekler, deneme yanılma metodunu kullanma sonucu bunları öğreneceklerdi. Bu durumda da ölümle yüz yüze geleceklerdi, veya öğrenene kadar, insan nesli dinazorlar gibi yok olup gidecekti.⁵²⁰ Peygamberlerin bunu öğretmesi, insanlara hem zaman kazandırmış, hem de faydalı olan şeylerden istifade etmeyi ve maddî kaynakları kullanmayı öğretmiştir. Ayrıca insan neslini haram ve zararlı şeylerden korumaları da onların bir çok tahribat, israf, bela ve musibete duçar kalmalarını önlemiştir.

Peygamberlerin insan olarak gönderilmelerinin sebeplerinden biri de onların dünyevî, maddî ve iktisadî alanda öncülük yapmalarının gerekliliğidir. Onlar bu hayata katılacaklar ki, insanların onlardan istifadesi tam olsun. Yoksa sırf ibâdet ve din işleri için birilerinin gönderilmesi gerekseydi, melekler ya da cinler de bu görevi eda edebilirlerdi, veyahut ilâhî emirnâmelerin ve kitabın bir mu'cize olarak gökten nazil olması yeterli olabilirdi. Halbuki, dünyevî, maddî, iktisadî, ticarî işlerin bizzat peygamber tarafından teorik ve pratik olarak anlatılması, uygulanması gerekir. Peygamber, getirdiği şeyleri önce kendisi yaşayacak, uygulayacak ve insanlar dinin nasıl yaşandığını bizzat gözleriyle görecekler ki, ondan örnek alınabilsin. Aksi takdirde onların filozoflardan farkı kalmazdı.

Bir çok âyet de işin bu boyutuna dikkat çekmektedir: “De ki: ‘Ben de ancak sizin gibi bir beşerim.’”⁵²¹ “Muhakkak ki biz senden önce yemek yiyen, çarşılarında yürüyen peygamberler gönderdik.”⁵²² “Biz onları (peygamberleri), yemek yemez birer (cansız) ceset olarak yaratmadık. Onlar (bu dünyada) ebedî de değillerdir.”⁵²³ “Onlar (bir de) şöyle dediler: Bu ne biçim peygamber; (bizler gibi) yemek yiyor, çarşılarında dolaşıyor! Ona bir melek indirilmeli, kendisiyle birlikte o da uyarıcı olmalıydı! Yahut

⁵¹⁹ Kılavuz, a.g.e., 136.

⁵²⁰ Kılavuz, a.g.e., 137.

⁵²¹ Furkân, 18/110; Fussilet, 41/6 vd.

⁵²² Furkân, 25/20.

⁵²³ Enbiyâ, 21/8.

kendisine bir hazine verilmeli veya içinden yeyip (meşakkatsizce geçimini sağlayacağı) bir bahçesi olmalıydı. (Ayrıca) o zalimler (müminlere): Siz, ancak büyüye tutulmuş bir adama uymaktasınız! dediler.”⁵²⁴ “Andolsun senden önce de peygamberler gönderdik ve onlara da eşler ve çocuklar verdik.”⁵²⁵

Bu âyetlerde peygamberlerin beşer oldukları açık ve net bir şekilde vurgulanmaktadır. İktisadî hayat ise insanın varlığına dayalıdır. En kâmil, en mükemmel insanlar peygamberler olduğuna göre, en ideal iktisadî hayatı da onlar yaşarlar. Öyleyse insanların bu alanda da onlardan örnek almaları gerekmektedir. Öte yandan bu âyetlerde peygamberlerin çarşı pazarlarda dolaştıkları ve yemek yedikleri belirtilmiştir. İktisadî hayatın büyük bir kısmı da zaten yemek, içmek ihtiyacını, yani insanın gıda ihtiyacını gidermek için sarf edilen çabalardan ibaret olup çarşı pazarlarda geçer. Peygamberlerin eşlerinin ve çocuklarının oluşu, onların da aile geçimini temin etmek için çalıştıklarını gösterir. Nitekim her peygamberin, peygamberlik haricinde dünyevî bir mesleği de vardı.

Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz: Peygamberlik müessesesi, dünyevî ve maddî hususlarda insanları düşünmeye, araştırmaya ve çalışmaya teşvik eder, akıl ile tesbit edilip bilineni de te'yîd ve tasdik eder.⁵²⁶ Öyleki peygamberlerin ta'limatları ve bizzat örnekliliği sayesinde tarihteki ekonomik gelişme süreci bugünkü seviyeye ulaşmıştır. Yani, insanlığın şimdiki merhaleye ulaşmasında bu müessesenin önemli katkıları olmuştur.⁵²⁷ Zaten nübüvvet, terim olarak Allah'ın, dinî ve dünyevî konularda insanları bilgilendirip buyruklarını haber vermek üzere bir insanı seçip elçilikle görevlendirmesi demektir.⁵²⁸ Demek ki, peygamberler kainâtın yaratılışı, oluşumu, yaratılış amacı, işleyişi ve sonu, âhiret alemi, insanın değeri, önemi ve görevleri gibi konularla beraber, bilgi üretme yöntemleri, fert ve toplumun mutluluğu için dünya hayatında uyulması gereken belli başlı kurallar gibi insanın sosyal hayatını ilgilendiren hemen her konuda da vahiy yoluyla bilgiler getirmiş, bunları öğretmiş ve diğer insanlara tebliğ etmişlerdir.⁵²⁹

⁵²⁴ Furkân, 25/7,8.

⁵²⁵ Ra'd, 13/38.

⁵²⁶ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 58.

⁵²⁷ Uludağ, a.g.e., 59.

⁵²⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, *“Peygamberlik Müessesesi ve Peygamberler”*, 161.

⁵²⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 162.

Peygamberlerin tebliğ ettikleri şeyler arasında sağlam bir iktisadî yapının göz ardı edemeyeceği şu prensipler de vardır: Adaletli davranmak,⁵³⁰ doğruluğu benimsemek,⁵³¹ emaneti korumak,⁵³² fakirlere, yetimlere, yolda kalmışlara ve her türlü ihtiyaç sahibine maddî ve ma'nevî yardımda bulunmak,⁵³³ borçluya mühlet tanıyıp gerekirse alacağı bağışlamak,⁵³⁴ ticarî alış-verişlerde ölçü ve tartıyı tam yapıp insanların hakkını vermek. Bu tür davranışlar, ferdî, sosyal ve iktisadî hayat açısından vazgeçilmez öneme sahiptir.

Peygamberlerin görevleri arasında şu iki husus da yer almaktadır: Dünya ve âhirete ait ilâhî buyrukları tebliğ edip açıkladıktan sonra bunları bizzat uygulayarak insanlara örnek olmak ve onlara öğüt vererek dünya malına düşkünlüklerini azaltıp üstün ahlâklı ve erdemli kişiler olmalarını sağlamak.⁵³⁵ Bu iki görev ise, iktisadî faaliyetleri doğrudan ve dolaylı yollardan ilgilendirmekte, hatta etkilemektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, peygamberlerin iktisat alanında örnekliği üç şekilde olmuştur:

- a. İktisadî alanla ilgili ilâhî emir, yasak ve hükümleri açıklamak,
- b. Bunları birer insan olarak maddî, iktisadî yönüyle uygulamak, bu bağlamda peygamberlikten başka bir mesleğe de sahip olmak,
- c. Tebliğ ve uygulama ile örnek olduktan sonra, diğer insanları da çalışmaya, ticarî ve iktisadî faaliyetlerde bulunmaya teşvîk etmek.

İslâm filozofları, insanların peygamberlere olan ihtiyacını açıklarken insanlığın iktisadî alanda da onlara muhtaç olduğuna ısrık tutmaktadırlar. Onlara göre İnsan, medenî bir varlıktır. Bu sebeple insan hayatının sürdürülebilmesi için karşılıklı ilişkilere ihtiyaç vardır. Yine insanların genel veya özel, ihtiyaçlarını giderebilmesi için bir takım muamelelerde bulunması gerekir. İşte bu işlerin düzenli, ve tamam olması için, işlerin inceliklerini de kapsayan bilgilere, adalet ve insaf esasları üzerinde kurulmuş kesin kanunlara ihtiyaç vardır. İnsanlar, tarihte bunları kendi bildiklerine göre yaptıklarında bir çok bela ve musibetlere düşmüşler, oluşturdukları kanunlarla zulme ve haksızlığa sebep olmuşlardır. Öyleyse hayatta gerekli olan bilgi, kanun ve

⁵³⁰ Bakara, 2/282; Mumtehhine, 60/8.

⁵³¹ Gâfir, 40/3.

⁵³² Mu'minûn, 23/8; İnsân, 76/7.

⁵³³ Bakara, 2/264, 267; İbrâhîm, 14/31; Rûm, 30/38.

⁵³⁴ Bakara, 2/280

⁵³⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 189.

müesseselerin bağlı olması gerektiği ilke ve kuralları getiren peygamberlerin gönderilmesi gerekir.⁵³⁶

Görülüyor ki, İslâm filozoflarına göre, insanların peygamberlere ihtiyacı, sadece dinî ve uhrevî alanda değildir. Çünkü onlara göre yaratılış itibarıyla toplum halinde yaşamak zorunda olan insanın, içtimaî ve medenî yaşayışlarını düzenlemek için gerekli kanun ve ilkeleri bildiren,⁵³⁷ bunları uygulayarak insanlara hak ve adaleti en güzel şekilde öğreten, bu bağlamda insanların ticarî ve iktisadî faaliyetlerinin ölçülerinin bağlı olacağı genel prensipleri tanzim eden peygamberlerin gönderilmesi gerekir.

Bu konuda gösterilecek en büyük örnek de Hz. Peygamber'in getirdiği kitabın bir çok iktisadî hükmü (borç, şirket, akid, mülkiyet vs...) kapsamı, O'nun bu hükümleri açıklaması ve uygulaması, bunun da ötesinde ticaretle uğraşan ve ticareti teşvik eden biri olmasıdır. Ticaretle uğraşan Hz. Peygamber, hem bi'setten evvel, hem de sonra herkese iyilik yapan, muhtaçlara ve güçsüzlere yardım eden, fakirleri gözetten, geçimini çalışarak sağlayan, dünya malına ve lüksüne düşkünlük göstermeyen, elindeki malı insanların maddî sıkıntılarını gidermek için cömertçe harcayan biriydi.⁵³⁸ Yine O, istediği takdirde her türlü dünya ni'metine ulaşabildiği halde, buna iltifat etmeyen bir kişi olmayı tercih etti. Önüne serilen her türlü maddî ve ma'nevî imkanı reddederek ve ölümü göze alarak peygamberlik görevini hiçbir ücret istemeden eda etmiştir. Mal, madde ve dünyevî eşyanın insan üzerindeki tasallutunun nasıl devrileceği, onun insanın boynuna attığı esaret zincirinin nasıl kırılacağını göstermiştir. Bunu yaparken de hayatının her safhasında en azla yetinmeyi ilke olarak uygulamıştır.⁵³⁹

Peygamberlerin sıdk, emânet, ismet, fetânet ve tebliğ şeklinde beş vacip sıfatı vardır.⁵⁴⁰ Bunlar hayatın her alanında gerekli olan ve her müslümanın sahip çıkması gereken sıfatlardandır. Bu sıfatlar, kelâm kitaplarında i'tikadî açıdan yorumlanmış ve konu ile ilgili bir çok tartışmalar da yapılmıştır. Biz burada bu tartışmalara girmeden kısa bir şekilde söz konusu sıfatları iktisadî bir yorum ile analize tabi tutacağız.

a. Sıdk: Peygamberler asla yalan konuşmazlar. Söz, fiil ve davranışlarında doğruluktan başka bir şey görülmez. Peygamberlerin doğruluk sıfatına sahip oldukları

⁵³⁶ Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 2/133; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/416; Yüksel, Emrullah, *Kelâm Dersleri (İlâhiyat ve Nübüvvet)*, Ata. Ü.İ.F. Yay., Erzurum, 1986, s. 41, İbn Sinâ, *el-Necât*, Mısır, 1938, 2/303, 304 ve İbn Rüşd, *Menâhîcu'l-Edille Fî İ'tikâdi'l-Mille*, 216'den naklen.

⁵³⁷ Yüksel, Emrullah, a.g.e., 41, 42.

⁵³⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 203.

⁵³⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.e., 204.

⁵⁴⁰ Kılavuz, a.g.e., 138-140; Atay, a.g.e., 14.

konusunda bir çok âyet de vardır. Şu âyette yalan konuştuğu iddia edilen İbrâhîm (a.s.) hakkında mübalağa sığası kullanılarak doğruluk vasfı vurgulanmıştır. “*Kitap’ta İbrahim’i an. Zira o, sıdkı bütün bir peygamberdi.* (إِنَّهُ كَانَ صَدِيقًا نَبِيًّا)”⁵⁴¹

Doğruluk, hayatın her alanında olduğu gibi, iktisadî hayatta da gerekli olan bir prensiptir. Ticarî ve iktisadî hayatın gelişmesi de bu prensibe bağlıdır. Doğruluktan uzaklaşan tâcir, işletme ve kuruluşlar müşteri kaybederler. Öyleyse iktisadî faaliyetlerde doğruluk ve sadakat esas alınmalı, yalan üzere hiçbir muamele yapılmamalıdır.

b. Emânet: Peygamberlerin hepsi emin oldukları gibi, müslüman da her alanda emânet vasfını taşımalıdır. Bu vasf da ticarî ve iktisadî hayatta mihenk görevi görür. Zira iktisadî faaliyetler, karşılıklı güven esasına dayanır. Karşılıklı güvenin ve emânetin olmadığı, aldatma ve hıyanetin olduğu bir toplumda ticarî faaliyetler sağlıklı ve kolay bir şekilde sürdürülemez, iktisadî gelişme, kalkınma ve ilerlemeden bahsedilemez. Şunu da belirtmekte yarar vardır: Hz. Peygamber’e cahiliye döneminde “emin” vasfının verilmesi daha çok onun iktisadî ve ticarî hayattaki emanetine dayalıdır. Nitekim, Hz. Hatice de bu yüzden ona ticaret kervanını teslim etmişti.⁵⁴² Yine İslâm’ın zekât, sadaka ve diğer ticarî konulardaki hükümlerden anlaşılan bir gerçek de şudur ki, İslâm işçilerle işverenler arasında güvenilirliğe büyük değer vermektedir.⁵⁴³ Hatta İslâm’ın meşru kıldığı bir çok alış verişler, emanete dayanmaktadır.

c. İsmet: Günah işlememek demektir. Peygamberler, Allah tarafından korunduklarından dolayı günah işlemezler.⁵⁴⁴ İktisadî hayatın meşruiyeti de haramdan ve günah sayılan faaliyetlerden arındırılmasıyla sağlanır. Müslüman, her alanda olduğu gibi, iktisadî hayatında da günahlardan kaçınacak, üretim ve tüketimde gayr-ı meşru yollardan uzaklaşacaktır. Kur’an’da iktisat alanını doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren bir çok ölçüler, hükümler vardır. İşte iktisadî muamelelerin meşru olması, bunlara uygun olmasına bağlıdır.

d. Fetânet: Akıllı, zeki ve uyanık olmak manasına gelir.⁵⁴⁵ Peygamberlik görevi yeni gelen dinin insanlara benimsetilebilmesi için bunu gerektirir. Buradan ilhâm alarak şu iktisadî yoruma gitmek mümkündür: İktisadî faaliyetlerde başarılı olmak için müteşebbisin zeki ve uyanık olması gerekir. Zira bu hayat ve alan, karmaşık ilişkilerle

⁵⁴¹ Meryem, 19/41.

⁵⁴² Afzalur Rahmân vd., *Sîret Ansiklopedisi*, 2/274.

⁵⁴³ Fazlur Rahmân, a.g.e., 35.

⁵⁴⁴ Kılavuz, a.g.e., 138.

⁵⁴⁵ Kılavuz, a.g.e., 139.

donanımlıdır. Projelerini, plan ve programını, bunların hesabını bilmeyen, değişik projeler üretemeyen, ticarî hayatta kâr ve zarar konusunda dengeli, düzenli idarede bulunamayan bir tâcir ve müteşebbis ya da bir kurum ve kuruluş, başarılı olamayacağı gibi, iflasa da gidebilir. Bugün dünya çapında yaygın olan ve mallarını her tarafta büyük kârlarla satışa arz eden, piyasayı yönlendiren dev firmalar, hep zekice ve ustaca projeler üreten, bunları başarıyla uygulayan kişiler sayesinde bu dereceye ulaşmışlardır. Hz. Peygamber (s.a.s.) de ticarî hayatında zeki idi. Bu sebeple Hz. Hatice namına yaptığı ticaret seferinden dönerken kendisinden önce bu işi yapanlardan daha büyük bir kâr ile dönmüştü. Bundan da anlaşılıyor ki, O, zekasını hem dinin tebliğinde, hem de ticarî faaliyetlerinde kullanmaktaydı.

e. Tebliğ: Bildirmek, ulaştırmak demektir.⁵⁴⁶ Peygamberler, dinlerini insanlara ulaştırırken, onları ikna edecek ve onların kabul edebileceği metotlar kullanırlar. Onların başarısı, kulun düşünüp anlaması ve talep etmesi, Allah'ın hidayet vermesi, bununla beraber tebliğin de başarılı ve etkili olmasına bağlıdır. İktisadî faaliyetlerde buna tekabül eden ise reklâmdır. İnsanları ikna edebilecek, etkileyecek ve yönlendirecek reklamların değeri gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktadır. Çağımızda reklamı kullanmayan firma yoktur. Öyleki, malı daha kaliteli üretme yarışından çok, daha etkileyici reklam yapma yarışına girmektedirler.

Burada şunu da belirtmek gerekir: Reklamın aldatmaya yönelik olmaması, gayr-ı insanî ve gayr-ı ahlâkî unsurları taşımaması gerekir. Zira günümüzde yaygın olarak kullanılan reklamlar, bu iki yönüyle İslâm'a ters bir şekilde işlemektedir. Müslüman, malının reklamını yapacak ama, aldatma, yalan gibi günah unsurlarından uzak duracaktır. Bu konuda ıslak buğdayı kuru buğday altına bırakan kişiye Hz. Peygamber'in yaptığı ihtârı örnek gösterebiliriz.

Kısaca söylersek, İslâm düşüncesi ve Kur'an'ın genel muhtevası, müslüman bir tâcirin, müteşebbisin ve iktisatçının doğruluk ve emânet sahibi olmasını, iktisadî faaliyetlerde gûnahtan ve iktisadî suçlardan uzak kalmasını, zeki ve uyanık bir şekilde plan, proje çizip akıllı kararlar almasını, dince ölçüleri belirlenmiş şekilde reklâm yapmasını gerekli kılmaktadır. Bu ise İslâm düşüncesinin iktisadî faaliyetlerde bulunmayı, ilerlemeyi, kalkınmayı ve gelişmeyi teşvik ettiğini gösterir.

Peygamberlerin vacip sıfatlarının bu şekilde iktisadî bir bakış açısıyla değerlendirilmesi iktisadî ve ticarî hayatın bağlı olması gereken ölçü ve prensiplerin ya

⁵⁴⁶ Kılavuz, a.g.e., 140.

da adap-erkanın tesbiti bakımından önemlidir. Bu sebeple de müslüman ve mü'min bir tacirin onların bu özelliklerini örnek alması gerekmektedir. Ancak onların iktisadî hayat açısından insanlara yaptığı en büyük katkı, örnek alınmanın da ötesinde medeniyetlerin oluşumundaki rolleridir.

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar bir çok medeniyetler geçmiştir. Bunlar arasında o kadar üstün imkanlara sahip olanlar vardı ki, üzerlerinden binlerce yıl geçtiği halde hâlâ eserleri canlı bir şekilde göz önünde bulunmakta ve dimdik ayaktadır. Kur'an-ı Kerîm bu hususu şöyle te'kîd etmektedir: *"Andolsun ki, onlara da size vermediğimiz kudret ve serveti vermiştik."*⁵⁴⁷ *"Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz bütün imkânları kendilerine verdiğimiz, gökten üzerlerine bol bol yağmurlar indirip evlerinin altından ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helâk ettik"*⁵⁴⁸

Her iki âyette de *"size vermediğimiz imkanları onlara verdik."* İbaresini geçmekte, ikinci âyette ise onların dünyevî refah ve mutluluk içinde yaşadıkları açıkça belirtilmektedir. Hitit, Sümer, Akad, Mısır, Yunan, Pers ve daha bir çok medeniyetler bunlar arasındadır. Bütün bunlar öyle birden bire kurulmuş değillerdi. Kur'an'ın tasdik ve tasvîr ettiği, tarihin de zikrettiği bu medeniyetlerin oluşması, gelişmesi, yaşaması ve Ehrâmlar gibi günümüze kadar gelip de günümüzün zirvede sayılan teknolojisinin beceremeyeceği harikaları inşâ etmeleri uzun ve zorlu bir çalışmanın eseridir.

Bu medeniyetlerin oluşup gelişmesi için temellerini atan bazı insanların olması lazımdır. Din mensuplarına göre bu temeli atanlar peygamberler, buna inanmayanlara göre ise bilim adamları ve filozoflardır. Burada her iki kesimin etki ve katkılarını teslim etmek lazımdır. Ancak ana rolün kimlere ait olduğunu tesbît etmeye çalışacağız.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem, yeryüzüne gelirken, yeryüzü bugünkü gibi dört başı ma'mur ve yaşama tamamen elverişli değildi. Yeryüzünü mesken ve ma'mur bir hale getirme görevi ilk peygamber olan Âdem (a.s.)'a aitti. Kur'an, O'nun adını zikretmeden bu vazifesine şöyle değinmektedir: *"Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet), Mekke'deki (Kâbe)'dir."*⁵⁴⁹ Dikkatimizi çeken husus şudur: Bu inşâ edilen bina hem yerleşme mekanı, yani evdir, hem de hidayet ve bereket mekânı, yani ma'beddir. Bu sebeple de sonra gelen insanlara kible yapılmıştır. Öyleyse bu evin

⁵⁴⁷ Ahkâf, 46/26.

⁵⁴⁸ En'am, 6/6.

⁵⁴⁹ Al-i İmrân, 3/96.

inşası iki alanda örnek olmuştur: Ev olması açısıyla dünyevî ve maddî muamelelerin, çalışma ve faaliyetlerin, yani medeniyetlerin; ma'bed olması açısından da din ve inanışların sembolü olmuştur. Bu da açık bir şekilde medeniyetlerin ilk kurucusunun Hz. Âdem olduğunu göstermektedir. Hz. Âdem'in halife olduğundan bahseden âyetler de bu gerçeği desteklemektedir: *"Hatırla ki Rabbin meleklere: 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.' dedi. Onlar: 'Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun?' dediler. Allah da onlara: 'Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim.' dedi."*⁵⁵⁰ Melekler, insanın kan dökeceğinden ve fesat çıkaracağından bahsederlerken, Allah da yaratacağı varlığın, onların bilemeyeceği bir çok şeylerle uğraşacağını da bildiriyor. Yani insan, sadece söz konusu günahlarla uğraşmayacak. Allah, insanı daha güzel, daha uygun ve yüce görevleri eda etmesi için yaratacaktır. Bu varlığın görevlerinden birisi de medeniyetler kurmaktır ki, bunun ilk numunesi de Âdem (a.s.)'dır.

Yeryüzünü imâr ve ta'mîr edip yüksek medeniyetler kurma görevi Âdem (a.s.)'dan sonra zürriyetine intikal etmiştir: *"Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur."*⁵⁵¹ Başka bir âyette daha açık ifade vardır: *"Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra onların yerine getirdi (sizi halife kıldı) ve yaratılıştaki sizi onlardan üstün kıldı."*⁵⁵² İnsan nesli de Hz. Âdem'den sonra peyderpey eserler geliştirdi, yeni teknik ve aletler icat etti, günden güne gelişti, kalkındı, ilerledi ve böylece büyük medeniyetler kurdu.

İnsan nesli bu medeniyetleri kurarken, her konuda örnek olan peygamberler kendilerine yol gösteriyordu. Zira akıl, dünyevî ve maddî alanda da bir çok şeyi keşfedemez.⁵⁵³ Örneğin Hz. Âdem ile ilk çocukları, dünyadaki yaşamın ilkini sürdürürken hangi yiyecek ve içeceğin zehirli, öldürücü ve zararlı, hangilerinin de faydalı olduğunu bilemezlerdi. Onları tecrübe edip bir çok kurban vermeleri, sık sık ölmeleri gerekirdi. Halbuki, Kur'an, her şeyin isminin Allah tarafından Âdem (a.s.)'a öğretildiğini,⁵⁵⁴ ve Âdem ile Havva'yı dünyaya göndermeden önce belli bir müddet

⁵⁵⁰ Bakara, 2/30.

⁵⁵¹ En'âm, 6/165.

⁵⁵² A'râf, 7/69. Daha geniş bilgi için bkz. A'râf, 7/69; Yunûs, 10/14, 73; Fâtır, 35/39 vd. Bu âyetlerde peygamberler kavimlerine kendilerinden önceki kavimlerin yerine yeryüzüne mirasçı olduklarını ve onlardan bir çok toplumun helâk olduğunu hatırlatarak onları uyarmaktadırlar.

⁵⁵³ Es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *en-Nubuvvetu ve'l-Enbiyâ*, Mektebetu'l-Gazzâlî, Dımaşk, 1985, s.26.

⁵⁵⁴ Bakara, 2/31.

cennette konukladığını, hatta onlara hangi gıda ve meyvelerin yenilip hangilerinin yenilmediğini öğrettiğini de belirtmektedir.⁵⁵⁵ Bu, şunu ifade eder: Hz. Âdem, ideal bir yerleşme yeri olan cenneti gördüğüne göre, dünyaya inince, onu da o hale getirecekti. Bu hedefi bizzat gözleriyle gördü, içinde belli bir miktar yaşadı ve dünyaya geldikten sonra da bunu gerçekleştirmenin ilk adımını attı. Ancak elindeki imkânlar ile kıt zamanı buna yetmedi. İşin kalan kısmı da nesline geçti.

Hz. Âdem'den sonra gelen peygamberler de bu görevi edâ etmişler ve insanlara seviyelerine göre yeni şeyler, teknikleri icatlar, aletler vs. öğretmişler. Böylece insanlığın gelişme sürecine kendi imkânları çerçevesinde katkıda bulunmuşlardır. Örneğin Hz. Nûh insanlara gemi yapımını,⁵⁵⁶ Hz. İdris yazı yazmayı,⁵⁵⁷ ve ilk defa elbise dikip giymeyi,⁵⁵⁸ Hz. Dâvut demir yapım ve kullanımını,⁵⁵⁹ Hz. İbrâhîm ve İsmâîl bina-inşaat yapımını ve yerleşme birimlerini kurmayı,⁵⁶⁰ Hz. İsâ tıp ilminin ulaşmak için hedef seçeceği noktayı,⁵⁶¹ Hz. Lukmân hikmeti,⁵⁶² Hz. Mûsâ denizde yol açmayı,⁵⁶³ Hz. Süleyman maddî medeniyette nasıl kuvvetli ve hükümrân olunacağını,⁵⁶⁴ Hz. Şuayb, ticarî hayatın bağlı olması gereken kuralları,⁵⁶⁵ Hz. Talût savaş tekniklerini,⁵⁶⁶ Hz. Yûsuf kıtlık gibi olağan üstü haller iktisadî tedbirlerin nasıl alınacağını,⁵⁶⁷ Hz. Zülkarneyn de güneş, deniz ve karayı gözeterek,⁵⁶⁸ enerji kaynaklarını ve astronomik bilgileri, aynı şekilde bakır, demir ve benzer maddeleri kullanmak sûretiyle aşılmaz sedler inşâ ederek⁵⁶⁹ savaş ve benzeri durumlardaki korunma yöntemlerini öğretmişlerdir. Bunların icad edilmesi ve insanlara öğretilmesi,

⁵⁵⁵ Bakara, 2/35.

⁵⁵⁶ Hûd, 3744. Bknz. Fazlur Rahmân, a.g.e., 22.

⁵⁵⁷ En-Neccâr, Abdulvehhab, *Kasasu'l-Enbiyâ*, 24; Aydemir, Abdullah, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, T.D.V. Yay., Ankara, 1990, s. 43; Suyûtî-Mahallî, *Celâleyn*, 564; Fazlur Rahmân, a.g.e., 22. Mahallî şöyle der: "Kalemle ilk yazı yazan, İdris (a.s.)'dır." A.g.e., a.y. Hz. İdris, aynı zamanda insanlara şehircilik ve plan öğretti ilk kişidir. Kavmine öğrettiği bu bilgileri tatbik ederek, yeryüzünde şehirlerin inşa edilmesini sağlamıştır. Onun zamanında 188 şehir vardı. Gölcük, Şerafettin ve Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Yay., Konya, 1991, s. 254; En-Neccâr, Abdulvehhab, a.g.e., 26. Hz. İdris'in ve onun öğretilerinden doğduğu ifade edilen Hermetizm'in medeniyetin doğup gelişmesindeki katkıları hakkında daha fazla bilgi için bknz. Nasr, Seyid Hüseyin, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, İnsan Yay., İst., 1988, s. 167-152; Sağlam - Acarkan, a.g.e., 411-423.

⁵⁵⁸ Aydemir, a.g.e., 43.

⁵⁵⁹ Sebe', 34/10, 11.

⁵⁶⁰ Bakara, 2/125.

⁵⁶¹ Al-i İmrân, 3/49; Mâide, 5/46.

⁵⁶² Lukmân, 31/3.

⁵⁶³ A'râf, 107, 108, 117.

⁵⁶⁴ Sebe', 34/ 12, 13.

⁵⁶⁵ A'râf, 85-93; Hûd, 84-95; Şuârâ, 176-191; Ankebut, 36, 37.

⁵⁶⁶ Bakara, 2/247, 249.

⁵⁶⁷ Yûsûf, 12/47-49, 55.

⁵⁶⁸ Meryem, 18/86, 90.

⁵⁶⁹ Meryem, 18/95-97.

medeniyetin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Denebilir ki, şayet peygamberler bunları beşeriye öğretmeseydi, bugün üzerinde bulunduğumuz maddî ve teknik gelişmeye sahip olamayacaktık. Zira bunlar medeniyetin gelişme sürecinin ilk adımlarıdır. Çünkü son adımı atmanın yöntemi, ilk adımı atmaktır. Şu da bir gerçektir ki, peygamberlerin ortak dini olan İslâm, aynı zamanda bir medeniyet öncüsüdür.⁵⁷⁰

Bundan da anlaşılıyor ki, medeniyetlerin oluşumunda ve bugünkü sürece ulaşmasında peygamberlerin rolü ve katkısı büyüktür. Peygamberler, insanların bilmediği şeyleri vahiy yoluyla öğreniyor ve onları insanlara öğretiyorlardı. Bu gerçeği ifade eden iki âyet nakletmekle yetineceğiz: *“Bunun üzerine ona (Nûh’a) şöyle vahyettik: ‘Gözlerimizin önünde (muhafazamız altında) ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap.’”*⁵⁷¹ *“Andolsun, Davud’a tarafımızdan bir üstünlük verdik. ‘Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin’ dedik. Ona demiri yumuşattık. Geniş zırhlar imal et, dokumasını ölçülü yap. (Ey Davud hanedanı!) İyi işler yapın. Kuşkusuz ben, yaptıklarınızı görmekteyim, diye (vahyettik). Sabah gidişi bir aylık mesafe, akşam dönüşü yine bir aylık mesafe olan rüzgârı da Süleyman’a (onun emrine) verdik ve onun için erimiş bakırı kaynağından sel gibi akıttık. Rabbinin izniyle cinlerden bir kısmı, onun önünde çalışırdı. Onlardan kim emrimizden sapsa, ona alevli azabı tattırırdık. Onlar Süleyman’a kalelerden, heykellerden, havuzlar kadar (geniş) leğenlerden, sabit kazanlardan ne dilerse yaparlardı. Ey Davud ailesi! Şükredin. Kullarımdan şükreden azdır!”*⁵⁷²

Bu âyetleri yorumlamaya ve tefsîrlerdeki açıklamalarına bakmaya, ya da konuyla ilgili tarihî bilgilere göz atmaya gerek yoktur. Zira âyet son derece Açık ve net bir şekilde Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman’ın devrindeki medeniyetin ve teknolojinin seviyesini ortaya koymaktadır. Bu, öyle yüksek bir seviyedir ki, çağımızın zirvede olduğu iddia edilen teknolojik seviyesi, bilimi ve sanatı onun yanında kıyas kabul edilemeyecek kadar geri kalır.

Şimdi bu gerçeklerle beraber, inananların şunu sormaya hakları doğar: Bütün bunlardan sonra, medeniyetin oluşumunda ve gelişiminde peygamberlerden daha fazla katkısı olanlar var mıdır? Kur’an’a bakılırsa elbette ki en büyük rol vahye aittir. Zira bu, başka bir âyette daha açık bir şekilde vurgulanmaktadır: *“Biz, demiri indirdik ki, onda*

⁵⁷⁰ Şeriatî, a.g.e., 24.

⁵⁷¹ Mu’minûn, 23/27. Bknz. Hûd, 37.

⁵⁷² Sebe’, 34/10-13.

büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır.”⁵⁷³ Demir, insanlık tarihinde büyük işlevler görmüştür. Günümüz medeniyetinin temeli de demir üzerinde kuruludur. Fabrikalar, aletler vs. hep demir ya da demir hükmünde olan madenlerdendir. Âyet, açıkça “*biz indirdik*” derken, onun yapılış ve işlenişinin vahye dayandığını da ifade etmektedir.

Bu gerçeğe beraber, ana realiteyi de unutmamak lazımdır: Bütün bu medeniyetlerin başındaki idareci, yönetici ve yönlendirici de ya peygamber, ya onun inanani, ya da ondan etkilenen biridir. Her üç ihtimalde de Allah’ın, dinini insanlara öğretmeleri için gönderdiği peygamberlerin etkisi ve rolü görülmektedir. Bundan da şu anlaşılıyor ki, bu peygamberler, bir taraftan insanlığın medeniyet ve kültür seviyesini yükseltirken, diğer taraftan da insanlara Allah’ın dinini, imanı, tevhîdi, ibadeti ve diğer dinî yükümlülükleri öğretiyorlardı. Kısaca ifade edersek, onlar imân ile madde, imân ile iktisat, ibâdet ile dünyevî faaliyetler arasında dengeli bir ilişki, kurmuşlardı.

Medeniyetin kuruluşundan sonra geliştirilmesi safhası gelmektedir. Peygamberler bu alanda da insanlığa yol göstermişlerdir. Ancak zamanlarındaki imkanlar günümüz seviyesine göre ilkel ve geri olduğundan dolayı, doğrudan doğruya ampül, elektrik, uçak, füze vs. icad etmek yerine o günkü insanların anlayabileceği bir şekilde ve istedikleri bir uslub ile öncülük yapmışlardır. Bu uslub ise mucize göstermektir. Zira günümüzdeki gelişmelerle karşılaştırıldığında peygamberlerin mu’cizelerinde tekniğe teşvik eden bir çok yönün bulunduğu tesbit edilecektir. Öyleyse mu’cizeleri de bu açıdan değerlendirmeye ihtiyaç vardır.

Mu’cize, “insanları aciz bırakan” anlamında olup, tabiat kanunlarının üstünde, fevkalâde ve harikulâde bir olaydır. Bunlar, Allah’ın kâinatta yarattığı tabiat kanunlarını (sünnetullahı) geçersizliğini ve tesirlerini kısa ve geçici bir süre durdurmak üzere peygamberler tarafından gösterilen, nübüvvet ve risâletin isbat delilleridir.⁵⁷⁴ Mu’cizeler sadece peygamber olanlar tarafından hiçbir bilimsel yöneme başvurulmadan gösterilen ve tabiat kanunlarını, bilimsel uygulamaları aşan hadiselerdir.⁵⁷⁵

Mu’cizenin, peygamber olmayanların elinde zuhur etmeyeceği üzerinde tam bir icma vardır. Ancak çağımızda bilim ve teknolojinin gelişmesi sonucu, peygamberlerin gösterdiği mu’cizeler kadar harikulâde şeylerin gerçekleştirilebileceğini iddia edenler de vardır. Nitekim Şiblî Nu’mânî, Allah’ın koyduğu âdetin bozulması ve mu’cizenin

⁵⁷³ Hadîd, 57/25.

⁵⁷⁴ Kılavuz, a.g.e., 147.

⁵⁷⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 172.

harikulâde olması fikrinin doğru olmadığını belirterek peygamberlerin maddî mu'cizelerinin de tabiat üstü olmayan hadiseler olduğunu iddia etmiştir.⁵⁷⁶

Konunun bu boyutu ile ilgili tartışmaları bir tarafa bırakarak, iktisadî düşünce açısından mu'cize mes'elesinden hareketle bir takım tesbitlerde bulunmaya çalışacağız. Peygamberler, kendi devirlerinde ilerlemiş olan dallarla ilgili olup o günkü insanların gerçekleştiremeyeceği şeyleri gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Hz. Musa devrinde sihirbâzlık yaygın iken,⁵⁷⁷ Hz. Musa onların sihirlerini bozan ve onları aşan mu'cizeler göstermişti.⁵⁷⁸ Hz. İsa döneminde tıp çok ilerde iken, O (a.s.) tıbbın beceremeyeceği şekilde çamurdan kuş sûreti yapıp ona üfleyerek kuş yapıyor, körü ve alacalıyı iyileştiriyor, ölüleri diriltiyordu.⁵⁷⁹ Son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.) de gönderildiği çağda ilerleme açısından zirvede olan edebiyât, belâğat, fesâhat ve i'câz konusunda erişilemez yücelikte olan Kur'an- Kerîm'i getirmiştir.⁵⁸⁰

Peygamberlerin gösterdiği mu'cizelere her ne kadar bugünkü teknik ile de ulaşamıyorsa da onların ilgili oldukları dallarda bir hedef olarak kabul edilip ona ulaşılacakmış gibi çalışmaya da hiçbir engel yoktur denilebilir. Buna göre modern çağın bilgin insanı peygamberlerin mu'cizelerini taklit ederek teknoloji ve iktisat alanında büyük gelişmelere ve atılımlara varabilir. Örneğin Hz. Salih'in kavmine mucize olarak sunduğu devenin⁵⁸¹ taştan çıktığını belirten rivayetlere⁵⁸² bakılırsa, bir insanın değişik bir vesile ile de olsa, taştan süt çıkarmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradan ilham alacak olan günümüz insanı da taşı değişik yöntemlerle kullanarak ya da suya değişik maddeler katarak süt özelliğinde bir gıda (örneğin çocuk maması), veya şifa vesilesi olan bir ilaç türü veyahut insana hayat veren daha başka şeyler üretebilir. Hz. İbrâhîm, ateşte yanmamış ve sağ salim kalmışsa,⁵⁸³ günümüz insanı da yangın ve benzeri olaylarda insan hayatını kurtarmak amacıyla ateşe, ısıya, sıcaklığa ve sıcak havaya karşı

⁵⁷⁶ Özervarlı, M. Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İ.S.Â.M. Yay., İst., 1998, s. 101,102.

⁵⁷⁷ A'râf, 7/111, 112, 113.

⁵⁷⁸ A'râf, 7/107, 108, 116-120.

⁵⁷⁹ Al-i İmrân, 3/49.

⁵⁸⁰ Bakara, 2/23, 24.

⁵⁸¹ A'râf, 7/73; Hûd, 11/64; Şuârâ, 26/155 vd.

⁵⁸² Sabûnî, *en-Nubuvvet ve'l-Enbiyâ*, 245. Hz. Salih'in devesinin taştan çıktığı ve içtiği su kadar süt verdiği konusunda Kur'an'da açık bir bilgi olmadığı gibi mu'teber hadis ve siyer kaynaklarında da kat'î bir nass yoktur. Konuyla ilgili kaynaklar, âhad yolla rivayet edilen hadisler, müfessirlerin tefsîr kitaplarında ayetlere yaptıkları açıklamalar ile Ehl-i Kitaptan müslüman olan seleften isrâiliyât yoluyla rivayet edilen haberlerdir. Fahreddin er-Râzî (Mefâtih) de bu hususa dikkat çekmiştir. Konuyla ilgili fazla bilgi için bkz. En-Neccâr, *Kısâsu'l-Enbiyâ*, 61-64; Sâbûnî, a.g.e, 245.

⁵⁸³ Enbiyâ, 21/ 58-69.

dayanıklı elbiseler yapabilir. Hz. Mûsâ, cansız bir âsâyı, canlı bir hale getirmişse,⁵⁸⁴ günümüz insanı bunu taklit ederek cansız varlıklardan can veren, can kurtaran tıbbî malzemeler veya canlı şekiller gösteren, canlı yayınlarda bulunan telefon, telgraf, televizyon, bilgisayar vs. gibi, hatta daha ileri safhada araç-gereçler üretebilir. Yine Hz. İsâ, körleri ve alacaları iyileştirip ölüyü diriltmişse, çağımız bilim adamı, sağlık alanında ciddi atılımlarda bulunabilir, nitekim bulunmuştur da. Son örnek olarak, Hz. Peygamber İsrâ ve Mi'râc olayını gerçekleştirmişse, insan da bundan ilhâm alarak aya, gezegenlere, yıldızlara, hatta mümkünse güneşe bile çıkmalı, ya da onlardan istifade etmelidir. Peygamber elinden zuhur eden mu'cizeler, insanın örnek almasını engellemez. Bunlar, zâhir oldukları gün, insanların inanması için delil idiyse, günümüz insanı için bilim, teknoloji vs. için birer teşvik aracıdır. Mu'cizeleri, modernizmin cazibesine kapılarak inkâr etmek, normal olay gibi görmek, ya da başka bir şekilde te'vil etmek yerine, harikulâde oluşunu ve peygamberlere has oluşunu kabul ederek bu şekilde değerlendirmek daha sağlıklı bir tavır olmalıdır.

Peygamberlerin gösterdiği mu'cizelerin hepsini bu açıdan değerlendirdiğimizde, teknoloji alanında olduğu gibi, iktisadî alanda da çok ileri seviyelere götürecek plan ve projeler üretebiliriz. Ekonomik alanda Hz. Yûsuf'un⁵⁸⁵ kıtlığa karşı aldığı tedbîrlerde gösterdiği başarıyı ve performansı örnek alabiliriz. Bu tedbîrler her ne kadar diğer mu'cizeler kadar insanı aciz bırakacak türden değilse de, yine de iktisadî başarı ve ilerleme, ekonomik problemleri çözme konusunda yönlendirici bilgiler vermektedir. Öyleyse diğer insanlar da bu tür tedbîrleri alarak ve bunları daha da geliştirerek, fakirlik, işsizlik, enflasyon gibi problemleri çözebilir, kalkınma ve ilerlemeyi gerçekleştirebilirler. Buradan da anlaşılıyor ki, peygamber inancının iktisat alanındaki etki ve rollerinden biri de en güçlü duygu olan din ve inanç duygusunu harekete geçirerek iktisadî kalkınma ve gelişmeye teşvîk etmesidir.

Peygamberler mu'cize göstermişler ama, bu yola her zaman başvurmamışlardır. Çünkü onların sürekli mu'cize hali üzerinde bulunması, örnekliklerini ortadan kaldırır. Öyleyse onların da normal bir beşerî hayat sürdürmesi lazımdır. Nitekim peygamberlerin hepsi de dünyevî işlerle meşgul olup aile ehlinin nafakasını te'mîn ediyorlardı. Çünkü onlar peygamberlik görevini eda ederken hiç kimseden ücret almıyorlardı. Bu anlamda *"De ki: Ben buna (peygamberlik görevime) karşılık sizden bir*

⁵⁸⁴ Tâhâ, 20/17-21.

⁵⁸⁵ Yûsuf, 12/47, 48, 49.

ücret istemiyorum."⁵⁸⁶ şeklinde bir çok âyet vardır.⁵⁸⁷ Öte yandan onlar, diğer insanlara el emeği ile geçinmeği tavsiye etmişlerdir. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in "*Hiç kimse kendi elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir.*"⁵⁸⁸ şeklindeki vecîz ifadesini ilkâ ederken kendisi de buna tabiydi. Hatta bu tür tavsiye ve teşviklere en çok uymaları gerekenler, peygamberlerdir. Zira onlar, yapmadıklarını söylemezler.

Peygamberler de dünyevî işler, geçim ve nafaka işiyle de meşgul olduklarına ve risâlet ile nübüvvet görevi karşılığında hiçbir ücret almadıklarına göre, onların da diğer insanlar gibi meslek sahibi olmaları gerekir. Bu konuyu açıklığa kavuştururan hadisler de vardır. Nitekim Hz. Peygamber, Mekke'de çobanlık yaptığını ve diğer peygamberlerden çobanlık yapmayanların bulunmadığını belirtmiştir.⁵⁸⁹

Bu gerçek, daha çok fütüvvet ve ahilik ile ilgili olarak tasavvuf kitaplarında ele alınmaktadır. Tasavvufçular, özellikle de ahilik meşrebine müntesip olanlar, her meslek erbâbının peygamberlerden bir pîrinin olduğunu kabul etmişlerdir.⁵⁹⁰ Onlara göre Hz. Âdem çiftçilerin, Hz. İdrîs hallaçların, Hz. İdris terzi ve hattatların, Hz. Nûh tâcirlerin, Hz. Salih deveçilerin, Hz. İbrâhîm sütçü ve marangozların, Hz. İsmâîl avcılarının, Hz. İshâk çobanların, Hz. Uzeyr bağcılarının, Hz. İlyâs dokumacıların, Hz. Davut zırhçı ve demircilerin, Hz. Lûkmân hekimlerin, Hz. Yunus balıkçıların, Hz. İsâ seyyahların, Hz. Muhammed de bahçıvan ve tâcirlerin pîridir.⁵⁹¹ Bu bilgilerin bazıları bizzat Kur'an âyetlerine ve sahih hadislere dayandığı halde bir kısmı da zayıf hadislere ve isrâiliyât rivâyetlerine dayanmaktadır. Buna rağmen hepsinin bir bütün olarak ortaya koydukları bir gerçek vardır: Peygamberlerden her birinin maddî bir mesleği de vardı.

Kur'an- Kerîm'de Hz. Âdem'in dünyayı imâr etme görevinin de içinde bulunduğu halifelik vazifesiyle yükümlü tutulduğu,⁵⁹² Hz. Mûsâ'nın çobanlık yaptığı,⁵⁹³ Hz. Davut'un demircilik ve zırh yapımı ile uğraştığı,⁵⁹⁴ Hz. Davut ile Süleyman'ın

⁵⁸⁶ En'âm, 6/90.

⁵⁸⁷ Bknz. Yusûf, 12/104; Furkân, 25/57; Sebe', 34/47 ; Yâsîn, 36/21; Şûrâ, 42/23.

⁵⁸⁸ Buhârî, Buyu, 1930; Ahmed, Mûsned, 19552; İbn Mâce, Ticârât, 2129.

⁵⁸⁹ Buhârî, İcâre, 2; İbn Mâce, Ticârât, 5. İlgili hadis şöyledir: "Allah'ın gönderdiği hiçbir peygamber yoktur ki, çobanlık yapmamış olsun. Ashab: 'Ya sen?' diye sorunca şöyle cevap verdi: Evet, ben de Mekkelilerin birkaç kararîti (dinardan bir parça) karşılığında çobanlık yapardım."

⁵⁹⁰ Bu konuda bknz. Ecer, Ferhat ve Yıldırım, Arif, "Ahi Birlikleri Ve Bir Belge", Atatürk Üniversitesi İktisadî ve İdârî Bilimler Fakültesi Araştıram Merkezi İşletme Dergisi, cilt: 7, sayı: 3-4, Ağustos, 1988, Erzurum, 1989, s. 252-262. Bu makalede bir çok peygamber ile velilerin değişik mesleklerin kurucusu ve pîri oldukları konusunda bilgi verilmektedir.

⁵⁹¹ Türer, Osman, *Ana Hatları İle Tasavvuf Tarihi*, Seha Yay., İst., 1998, s. 157, 158.

⁵⁹² Bakara, 2/30.

⁵⁹³ Kasas, 28/26-28.

⁵⁹⁴ Enbiyâ, 21/80; Sebe', 34/10, 11.

meliklik yaptığı,⁵⁹⁵ Hz. Yusuf'un kıtlığa karşı ziraî proje ürettiği,⁵⁹⁶ ziraatla uğraştığı ve maliye işleri ile ilgilendiği,⁵⁹⁷ Hz. Nûh'un gemi yapma işiyle uğraştığı,⁵⁹⁸ Hz. Hızır'ın duvar ustası olduğu,⁵⁹⁹ Hz. Zülkarneyn'in de çok büyük bir kudret, iktidar ve güç sahibi olduğu,⁶⁰⁰ demir ve bakırı kullanarak aşılmaz bir sed yaptığı⁶⁰¹ açık bir şekilde vurgulanmaktadır.⁶⁰²

Peygamberler bu meslekleri icrâ ederlerken, aynı zamanda nübüvvet ve risâlet görevini de eksiksiz bir şekilde edâ ediyorlardı. Böylece hem ilâhî, semâvî, dinî faaliyetlerle meşgul oluyorlar, hem de dünyevî, maddî ve iktisadî faaliyetlerde bulunuyorlar, böylece de insanların, dünya ve âhiret saadetine her ikisine de nasıl kavuşacaklarını bilfiil öğretiyorlardı. Öyleyse peygamberlere inanan insanlar da onlar gibi meslek sahibi olmalı, ticârî hayata katılmalı, iktisadî girişimlerde bulunmalı, bunu yaparken de ilâhî yükümlülük ve gerekliliklere bağlı kalmalıdır.

Buradan hareketle peygamber inancının iktisadî faaliyetlerdeki rolü ve etkisine geçiyoruz. Peygamberlerin yukarıda ele aldığımız vasıflarını ve medeniyetlerin kuruluş ve gelişme safhalarındaki katkılarını bilen dindâr ve mü'min insanlar, elbette ki kendilerini onlardan örnek almak zorunda hissedecekler. Buna göre bir mü'min, din ve diyanetine bağlı olduğu kadar, bilimsel, teknolojik, iktisadî ve maddî konularda da çalışmalı, insanlığa medeniyet ve kültürü öğretmeli, sürekli ilerlemeye ve kalkınmaya doğru koşmalıdır. İşte peygamberler hakkındaki böyle sağlam bir inanç, iktisadî faaliyetlerde teşvik edici ve motivasyon sağlayıcı bir etkide bulunur. Buna inanarak çalışan bir mü'min, iktisadî faaliyetlerini bir ibadet aşkıyla yapar, hatta bunu dinin yüklediği bir vazife, iman gerektirdiği bir misyon olarak telakki eder. Bunun yanında peygamberlerin meslek sahibi olduğunu bilen bir meslek erbâbı, onları meslektaş olarak görmekten de gurur duyacaktır.

⁵⁹⁵ Enbiyâ, 21/79; Sâd, 38/20, 26.

⁵⁹⁶ Yûsuf, 12/46-49.

⁵⁹⁷ Yûsuf, 12/55, 56.

⁵⁹⁸ Hûd, 37-44.

⁵⁹⁹ Kehf, 18/77.

⁶⁰⁰ Kehf, 18/84, 95.

⁶⁰¹ Kehf, 18/96. 97.

⁶⁰² Burada şu ihtârı da yapmak isteriz. Peygamberlerin meslekleri hakkında bir çok kıssalar uydurulmuştur. Bu konudaki rivayetlerin karşılaştırılması ve sahih olanlarının tesbiti konusunda bkz. Aydemir, Abdullah, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, T.D.V. Yay., Ankara, 1990.

1.2.1.3. Kitaplara İmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:

İslâm Akaidi'ne göre inanılması zarurî olan esaslardan biri de ilâhî kitaplara imân etmektir.⁶⁰³ Kitaplara inanmak demek, yüce Allah'ın peygamberlere inanç, ibâdet, ahlâk ve dünya hayatına ilişkin hükümler ihtivâ eden metinler vahyettiğine⁶⁰⁴ ve bu kitaplarda bulunan şeylerin hepsinin doğru ve hak olduğunu kabul etmek, bunlara inanmak demektir.⁶⁰⁵

Semâvî kitaplar şöyle tarif edilmiştir: Allah (c.c.)'ın insanlar arasından seçtiği ve kendilerine “*peygamber*” denilen mümtâz şahsiyetlere, yalnız kendi milletlerine veya bütün beşeriyete tebliğ etmek üzere vahyettiği kitaplara ilâhî kitaplar denir.⁶⁰⁶

Bir insan, Allah'ın peygamberlerine gönderdiği ilâhî kitaplara inanmadıkça müslüman olamaz.⁶⁰⁷ Çünkü Kur'an- Kerîm'de Allah'a, meleklerine, âhiret gününe ve peygamberlere inanmanın yanı sıra semâvî kitaplara inanmak da bütün insanlara emredilmiş ve bunları inkâr edenlerin haktan tam anlamıyla sapmış kimseler oldukları bildirilmiştir.⁶⁰⁸

İnsanlar, nefislerini ve şeytanı yenebilmek için daima Allah'ın yardımına, yani vahye dayanan ilâhî kitaplara, dolayısıyla bu kitapları kendilerine tebliğ edip öğretecek peygamberlere muhtaçtır. İlâhî kitapların ve peygamberlerin lüzumuna inandıktan sonra da beşer tarihinin her devrinde yaşayan milletlerin bir peygambere ve mukaddes bir kitaba sahip olabileceğini kabul etmek ve bunlara da inanmak, akl-ı selîmin îcâbıdır.⁶⁰⁹ Kur'an-ı kerîm'de insanlar arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir zemine oturabilmesi için doğru ve faydalı bilgilere yer verilmiş, hak yola ulaşma konusunda insanların, her şeyi bilen Allah'ın gönderdiği kitaplara muhtaç olduklarına dikkat çekilmiş, insan hayatında gerekli olan bir çok konuda hüküm getiren kitapların indirilmiş olduğu bildirilmiştir.⁶¹⁰

Kur'an, vahyin ve peygamberliğin, muayyen bir şahsa veya millete mahsus olmadığını ve her millete bir peygamber gönderildiğini şöyle açıklamıştır: “*Hiçbir millet yoktur ki, kendi içinde (onlzu azaba karşı) korkutup uyarın bir (peygamber)*

⁶⁰³ Yavuz, Yusuf Şevki, “İlâhî Kitaplar”, İslâm'da İnanç Esasları, M.İ.F.A. YAY., İst., 1999, s. 213; Atay, a.g.e., 11.

⁶⁰⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 213.

⁶⁰⁵ Kılavuz, a.g.e., 158.

⁶⁰⁶ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 301.

⁶⁰⁷ Kılavuz, a.g.e., 158.

⁶⁰⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 213-214. Bu konudaki âyetler için bkz. Bakara, 2/285; Nisâ, 4/136; Şûrâ, 42/15 vd.

⁶⁰⁹ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 304.

⁶¹⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 214. Bknz. Bakara, 2/213.

gelmiş olmasın.”⁶¹¹ Yine şöyle buyrulur: “Her milletin bir peygamberi vardır.”⁶¹² Kendilerine peygamber gönderilen kavimlere ya suhuf, ya Tevrat, İncil gibi kitaplar gönderilmiş, ya da bu kavimlerin kendilerinden öncekilere gelen kitap ve suhurlara uymaları istenmiştir.⁶¹³

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. İbrâhîm ve Mûsâ'ya indirilen sahifelerden bahseden iki âyet vardır.⁶¹⁴ Ebu Zer(v. 32/652)'den gelen zayıf bir rivayete göre Allah (c.c.) yüz sahife indirmiş, bunlardan elli sahife Şit'e, otuz sahife İdrîs'e, onu İbrâhîm'e, on sahifesi de Mûsâ'ya verilmiştir.⁶¹⁵ Ancak meşhur görüşe göre on sahife Hz. Âdem'e, on adedi Hz. İbrâhîm'e, elli adedi Hz. Şit'e, otuz adedi de Hz. İdrîs'e verilmiştir.⁶¹⁶ Büyük kitaplara gelince onların varlık delili hem kutsal kitapların bizzat kendileri, hem de tarihin onların varlığından haber vermesidir.

İslâm inancına ve Kur'an-ı Kerîm'in açıklamalarına göre, ilâhî vahiy vasıtasıyla Allah (c.c.)'ın hidayet yolunu göstermesi, Hz. Âdem ile başlar.⁶¹⁷ Allah Teâlâ'nın büyük bir lütuf ve inâyeti olan vahiy ni'metinden hiçbir millet mahrum kalmamış, kendi zaman ve ihtiyaçlarına göre vahiy inmiş, ilâhî emir ve yasaklar bu yolla insanlığa bildirilmiştir. Zamanın gelişmesi ve beşerî seviyenin yükselmesi ile mütenâsip olarak vahiy ile getirilen hakikatler de geliştirilmiş, her devirde yaşayan insanların kabiliyetlerine, idrâk ve anlayış seviyelerine uygun olarak her şey gittikçe açıklanmıştır.⁶¹⁸

İlk insanların idrâk seviyesi ve genel ihtiyaçları ile, daha sonra gelen ve asırlar boyunca gelişen insan topluluklarının anlayış dereceleri ve sosyal ihtiyaçları şüphe yok ki, değişmiş ve gelişmiştir. İndirilen vahiyler de bu değişme, gelişme ve ihtiyaçlara uygun olarak geliştirilmiş, daha önce gelip de bulunulan devirde lüzum görülmeyen bazı emir ve yasaklar kaldırılmış, ya da önceki devirde bulunmayan yeni emir ve yasaklar konulmuş, kapalı bırakılan hususlar açılmıştır. Ancak i'tikadî konularda nesih ve değişiklik yapılmamış, daha geniş bilgiler verilmiştir. Böylece de meçhul kalan

⁶¹¹ Fâtır, 35/24. Ayrıca bkz. 2/4, 117, 213, 285.

⁶¹² Yunus, 10/47; İsrâ, 17/15.

⁶¹³ Bknz. Bakara, 2/213; Al-i İmrân, 3/3, 48, 50; Nisâ, 4/163; Mâide, 5/43, 46, 47; A'râf, 7/157; Enbiyâ, 21/105.

⁶¹⁴ Necm, 53/36-37; A'lâ, 87/14-19.

⁶¹⁵ Bknz. Kılavuz, a.g.e., 160; Yazır, a.g.e., 7/5768, 5769.

⁶¹⁶ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 304.

⁶¹⁷ Bakara, 2/34; Al-i İmrân, 3/33, 34.

⁶¹⁸ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 308.

hususlar aydınlatılmış, beşeriyetin fert ve cemiyet olarak gelişmesini, insanların refah ve saadetini sağlayacak imânî, ibâdî, ahlâkî, sosyal ve iktisadî esaslar öğretilmiştir.⁶¹⁹

İnsanların anlayış, kültür, medeniyet seviyesi ile sosyal ve iktisadî konumu ilerledikçe kutsal kitaplarda da bu alanlarla ilgili bilgiler artmıştır. Öyleki, beşerî seviye, ilâhî gerçekleri kavrayabilecek bir idrâk seviyesine ulaştıktan sonra, artık insanları iyiye, güzele ve her yönden terakkîye sevk edecek, refah ve saadetlerini sağlayacak ilâhî esaslar, emir ve yasaklar bildirilmiş ve bunlar en son olarak Kur'an ile mükemmel seviyeye ulaştırılmıştır.⁶²⁰

Burada kısaca önemli bir gerçeğe dikkat çekip geçmek isteriz: Kutsal kitapların, insan ihtiyaçlarına göre nazil oluşundandır ki, Kur'an'da iktisadî konular diğerlerine göre daha yoğun geçer. Kur'an, insanlık tarihinin son döneminin kitabıdır. Son dönemin, özellikle 19. asırdan itibaren kıyamete kadar gidecek devrin en önemli alanı da iktisat olmuştur. İnsanlığı yöneten Kapitalizm, Emperyalizm, Sosyalizm gibi sistemlerin temeli de iktisada dayanır. Bugün çağımızın tedavülde bulunan konuların en tartışmalı olanı ve en çok önem göreni de ekonomik problemlerdir. İşte bu ihtiyaç, Kur'an'ın iktisadî konulara diğerlerinden daha çok yer vermesine neden olmuştur. Müsteşriklerin Kur'an aleyhindeki itirazlarından biri de onun dünyevileşmiş bir üslup üzere ticarî terimler kullanmasıdır.

Kutsal kitapların, insanların durum ve seviyelerine göre değişmeleri, bir taraftan insanlığın belli bir süreç içerisinde geliştiğini gösterirken, diğer taraftan da bu gelişme ve kalkınmanın kutsal kitapların gözetim ve kontrolü altında gerçekleştiğini göstermektedir. Başka bir ifade ile, insanlığın sosyal ve iktisadî seviyesi ancak vahiy ile yükselmiştir.

Bugün dinden ve kutsal kitaplardan uzaklaşarak, tamamen maddî ve pozitif düşünce ruhuyla oluşturulan iktisadî sistemlerin ana prensipleri öyle havadan yağmış, tesadüfen oluşmuş, ya da sırf akıllı ve zeki insanlar tarafından üretilmiş şeyler değildir. Bunlar, uzun asırlardan beri gelen tecrübelerin üstüne kurulmuştur. Bu tecrübe ve birikimin temelinde ise din ve imân, yani kutsal kitapların insanlığa getirdiği esaslar vardır. Ülgener bu gerçeği şu şekilde ifade etmektedir: "İktisat tarihi, dünden bugüne dikkatli bir şekilde gözden geçirilirse, bu konuda en etkin rolün manevî-dinî olduğu görülür. Gündelik hayat da dahil, ilk defa basit, iddiasız bir sadelikle karşımıza öyle

⁶¹⁹ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 308.

⁶²⁰ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 309.

fikirlerle, öyle sözlere ve deyişlere rastlanır ki, çoğunun başlangıçta veya formasyonu sırasında dinî-mistik i'tikat kanallarından süzüle süzüle meydana çıktığı ve asırlar geçtikçe dinî hüviyetini kaybederek içi boşalmış, çıplak kalıplar halinde zamanımıza devredildiği anlaşılr.⁶²¹

Okuma-yazma imkânlarının çok kısıtlı olduğu tarihin erken devirlerinde çeşitli peygamberlere gönderilen vahiylerin, risaleler halinde kayda geçirilip suhuf adını alması ve gönderildikleri peygamberler zamanındaki imkânlarla belirli tabletler, levhalar ve çeşitli malzemeler üzerinde yazılması,⁶²² kültür ve medeniyetin oluşum ve gelişiminde kaçınılmaz bir öneme sahip olan yazının geliştirilmesini sağlamıştır. Bu gelişme o kadar önemlidir ki, ilk defa kalem ile yazı yazan peygamber Hz. İdrîs'in ölmediği, hâlâ hayatta olduğu düşünülmüştür. Gerçekten de yazı var olduğu müddetçe, O büyük peygamber de var olacaktır.

İşte yazıyı öğretmekle medeniyetin temelini sağlamlaştıran kitaplar, ele aldıkları konu ve hükümlerle de insanlığın maddî ve ma'nevî seviyesini yükseltmişlerdir. Şöyle ki, Kur'an dışındaki diğer kutsal kitaplar ile suhuflar günümüze ulaşamadığından muhtevâları bilinmemekle beraber, Kur'an'ın beyanlarından anlaşıldığına göre suhuf ve kitaplar akâid, ibâdet, muamelât, ahlâk ve sosyal hayatla ilgili bilgileri içeriyorlardı.⁶²³ Hamdi Yazır bu hususu şöyle açıklar: "Önceki Peygamberlere indirilmiş ilk suhuflarda ve bilhassa İbrahim ve Musa'nın suhuflarında zikredilen ilâhî emirler, İslâm dîninin açıklanmış olan hakikatleri, yüce Allah'ı tevhîd ve tenzih, okumak, va'z ve tezkîr, saygı, tezekkî, zikir, salât ile felâh, âhiretin dünyadan hayırlı ve bekalı olması esasları ve her dînin esası olan gerçeklerdir."⁶²⁴ Son ilâhî kitap olan Kur'an'ın diğer semâvî kitaplar ile suhufların içerdikleri anlam, ilke, hüküm ve kuralları anahatlarıyla içerdikleri söylenmektedir.⁶²⁵ Kur'an'ın ele aldığı konuların ve hükümlerin hepsi, insanların barış, huzur ve selametini sağlamaya yöneliktir. Kur'an, fert, toplum, millet, ümmet ve insanlık bazında olmak üzere insanları dînî ve dünyevî bakımdan ıslâh etmeyi amaçlar. Bunun için de inanç, ibâdet, ma'nevîyât ve ahlâk gibi konularla beraber iktisat gibi dünyevî konulara ilişkin emirler de teşri' kılmıştır.⁶²⁶ İktisat, bu konular arasında büyük öneme sahip olup o alanların önde gelenlerinden biridir. Kur'an, iktisadî alanda bir çok

⁶²¹ Üggener, a.g.e., 15.

⁶²² Yavuz, Yusuf Şevki, "İlâhî Kitaplar", 217.

⁶²³ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 218.

⁶²⁴ Yazır, a.g.e., 8/5768, 5769.

⁶²⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 218.

⁶²⁶ Bknz. Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., 225.

hükümler getirmiştir. Bu araştırmamızın söz konusu hüküm, emir ve prensipleri genel olarak değerlendirmesinden dolayı onları ayrı ayrı zikretmeyeceğiz. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki, Kur'an ve Kur'an'ın sembolize ettiği daha önceki kutsal kitaplar, insanların dünya ve âhiret saadetini gerçekleştirmeye vasıta olacak hükümler getirmiştir. İşte insan, bu hükümlere iman edip, bunları can-ı gönülden uygularsa, iktisadî alanda bir çok gelişmeler olacak ve bir çok iktisadî problem çözülecektir. Kur'an, içerdiği prensipler ile insanı çalışmaya, ilerlemeye, kalkınmaya götürecek ve bir ibâdet aşkıyla motive edecek en etkili mesajdır. Kur'an'ın insanlara telkîn ettiği i'tikadî, ahlâkî, sosyal, iktisadî esaslara sadık bir şekilde imân eden ve bunları Allah rızası için uygulayan bir kimsenin karaborsacılık, tekellilik, tefecilik yapmayacağı, rüşvet, yolsuzluk, gasp, hırsızlık gibi yollara başvurmayaacağı da apaçık bir şekilde bilinmektedir. Hele kutsal kitapların kalplere ve vicdanlara yerleştirdiği imân, en güçlü devletin casus ve polislerinden daha büyük etkiye ve engelleyici yaptırıma sahiptir. Bu yaptırım gücünden sonra insanların birbirlerini ezmeyeceği ve malî, maddî, iktisadî tasallutu altına almaya teşebbüs etmeyeceğini hiç kimse inkâr edemez.

Kısaca belirtirsek, kitaplara ve onların içerdiği esaslara, hükümlere imân etmek, çalışmaya, ilerlemeye, kalkınmaya teşvîk ettiği gibi, iktisadî suçları da engellemektedir. Zaten günümüz insanının önem verdiği en büyük problemlerden ikisi de bunlardır.

1.2.1.4. Meleklerle İmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:

Dilcilere göre melek kelimesi sözlükte “kuvvet, kudret, götürme ve elçilik yapma anlamlarına gelen “أَلَكْ، لَأَكْ، مَلَكْ” köklerinin birinden türemiş olup “elçi, güçlü, kuvvetli, tasarruf ve idare eden” manalarına gelir.⁶²⁷ İstilahta ise melekler, Allah tarafından yaratılmış, çeşitli şekillerde görünebilen, zor işlere güç yetirebilen, dişilikleri ile erkeklikleri bulunmayan ve sürekli Allah'a itaat eden latif varlıklardır.⁶²⁸

Meleklerle inanmak, iman esaslarından biridir.⁶²⁹ Melek inancı, Kur'an'ın kesin nasslarıyla sabit olan bir konudur. Temel itibarıyla melekler, insanoğlunun beşerî idrâk vasıtalarıyla tanıyamayacağı yapıda olan varlıklardır.⁶³⁰

⁶²⁷ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 287; Çelebi, İlyas, “Melekler”, İslâm'da İnanç Esasları, M.İ.F.A.V. Yay., İst., 1999, s. 232.

⁶²⁸ Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 2/40,41.

⁶²⁹ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 289; Çelebi, İlyas, a.g.m., 232; Kılavuz, a.g.e., 173.

⁶³⁰ Çelebi, İlyas, a.g.m., 238.

Meleklerle imanın İslâm inanç esasları arasında önemli yer işgal etmesinin sebebi, peygamberlere vahiy yoluyla kitap gönderildiğine inanmanın yolunun meleklere inanmadan geçmesidir. Dolayısıyla peygamberlere ve kitaplara inanmadan önce, meleklere iman etmek gerekir. Bu sebeptir ki, iman esasları arasında meleklere iman konusu, Allah'a imandan sonra gelir.⁶³¹

Melekler, Allah'a isyan etmeyen, bıkip usanmadan bütün emirlerini yerine getiren şerefli varlıklardır.⁶³² Başka bir ifade ile onlar, diğergâmlığın ve emre itaat etmenin güzel bir numunesini teşkil ederler.⁶³³ Kur'an'da şöyle buyrulur: *"Kuşkusuz Rabbin katındakiler O'na kulluk etmekten kibirlenmezler, O'nu tesbih eder ve yalnız O'na secde ederler."*⁶³⁴ Yine şöyle buyrulur: *"Göklerde ve yerde kimler varsa O'na aittir. O'nun huzurunda bulunanlar, O'na ibadet hususunda kibirlenmezler ve yorulmazlar."*⁶³⁵ *"O'ndan (emir almazdan) önce konuşmazlar; onlar, sadece O'nun emri ile hareket ederler."*⁶³⁶

Buna iman eden bir mü'min de meleklerin bu özelliğinden örnek alarak isyan sayılan şeylerden uzaklaşır, ilâhî emirleri yerine getirir ve melekler gibi sâf, nûrânî, temiz bir hale gelir. Bu ahlâk ve yapıya sahip olan fertlerin, iktisadî hayattaki önemi büyüktür. Zira iktisadî hayat, çalışkan, girişken, başarılı ve güçlü fertlere muhtaç olduğu gibi, vurgunculuk, soygunculuk, yoksulluk yapmayan ve görevlerini hakkıyla eda eden insanlara da muhtaçtır.

Kur'an, melekler hakkında şu gerçeği de dikkatlere sunmaktadır: *"Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız. İki melek (insanın) sağında ve solunda oturarak yaptıklarını yazmaktadırlar. İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın."*⁶³⁷ Meleklerin, insanın iyi ve kötü, bütün davranışlarını tesbit ettiği inancında olan bir insan, kontrol altında olduğunu bilir ve ona göre hareket eder.⁶³⁸ Bu da iktisadî suçların işlenmemesi ve vazife şuuruyla sorumluluk duygusunun yerleşmesinde önemli etkiye sahiptir. Başka bir âyette şöyle buyrulur: *"Şunu iyi bilin ki üzerinizde bekçiler var. Değerli yazıcılar var. Onlar, yapmakta olduklarınızı"*

⁶³¹ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 289.

⁶³² Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 288.

⁶³³ Uludağ, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri, 67.

⁶³⁴ Bakara, 2/206

⁶³⁵ Enbiyâ, 21/19.

⁶³⁶ Enbiyâ, 21/27.

⁶³⁷ Kâf, 50/16, 17, 18.

⁶³⁸ Atay, a.g.e., 10.

*bilirler.*⁶³⁹ Bu ve konuyla ilgili diğer âyetlere inanan bir toplumda hırsızlık, gasp, hilekârlık, karaborsacılık gibi iktisadî suçların yaşanmaması, dolayısıyla mal telefinin olmaması için her köşeye bir bekçi ve polis dikmeye gerek kalmaz.

Bundan da anlaşılıyor ki, melekler, ferdî ahlâkın düzenli ve sağlıklı, içtimâî nizamın ve iktisadî hayatın sürekli ma'kul bir tarzda işlemlerini de te'min ederler. “*Kirâme-i Kâtibîn*” meleklerine inanmak, insanın hal ve hareketlerini kontrol altında tutmasına yardımcı olduğu gibi, “*Münker*” ve “*Nekîr*”e inanmak da kişilere sorumluluk duygusunu ve hesap verme inancını yerleştirir.⁶⁴⁰

Allah (c.c.), meleklerin her birine veya her bir nev'ine ayrı ayrı görevler vermiştir. böylece onları çeşitli işlerde vasıta yapmıştır. Bu da her şeyi usûlüne göre münasip bir vasıta ve aletle yapmanın lüzumuna işaret eder. Allah (c.c.) bile belli işleri yaparken belli vasıtalar kullanır ve her şeyi belli bir sebebe bağlarken, kul nasıl olur da vasıtaya tevessül etmez ve sebebe baş vurmaz? Öyleyse kulun sebepsiz rızık sahibi olmak ve çalışıp çabalamadan hazır şeyleri yemek istemesi, iktisadî bir tabirle ifade edersek, hayalî ihracat gibi kolay yollardan zengin olmaya girişmesi, Allah'ın cârî ve mer'î kanunlarına aykırıdır.⁶⁴¹ Meleklerin varlığına inanmak, onların zorluklar karşısında insanları desteklediği, onları manen ve rûhen güçlendirdiği, yalnızlıktan kurtardığı inancını da gerektirir.⁶⁴² Nitekim Bedir ve Uhud savaşlarında melekler, müslümanlara yardım etmişlerdi.⁶⁴³ Bu inanca sahip olan bir müslüman, iktisadî hayatta sıkça karşılaşılan zorluklara karşı direnir ve güçlü bir rûh hâleti içerisinde başarıya ulaşmak için mücadele verir. Böyle bir hâlet-i rûhiye, gerilikten ilerlemeye, fakirlik ve yoksulluktan kalkınmışlığa doğru yürümenin en etkili motivasyonudur.

Melekler içerisinde “*müdebbirât*” adıyla anılanları, kâinâtın nizam ve intizamında ilâhî iradenin icrâsına vasıtalık ederler.⁶⁴⁴ Hz. Mikâîl de kâinâtta tabîî olayları icrâ etmek, yağmur yağdırmak, rüzgar estirmek gibi hadiseleri tedbir etme ve rızık sahiplerine ulaştırma göreviyle vazifelendirilmiş melektir.⁶⁴⁵ Bu bilgiler şunu gösteriyor: Allah (c.c.), nasıl ki vahiy gibi kutsal ve son derece önemli bir konuya Hz. Cebrâîl'i, ölüm gibi önemli bir gerçeğe Hz. Azrâîl'i, Sûr'a üfürmek gibi mühim bir

⁶³⁹ İnfitâr, 82/10, 11, 12.

⁶⁴⁰ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 67.

⁶⁴¹ Uludağ, a.g.e., 66.

⁶⁴² Uludağ, a.g.e., 66, 67.

⁶⁴³ Enfâl, 9; Al-i İmrân, 124, 125.

⁶⁴⁴ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 290.

⁶⁴⁵ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 292; Kılavuz, a.g.e., 180.

realiteye Hz. İsrâfil'i tahsis etmişse, iktisadî alanı ilgilendiren bazı işleri de Hz. Mikâil'e tahsis etmiştir. Bu da iktisat alanının önem ve değerini gösterir. Öyleyse bir müslüman da iktisadî faaliyetlere önem vermeli ve bu alanda çalışmalıdır.

Meleklerin yapısı ve yaratılış özelliklerinden ilham alarak bilim ve teknoloji alanında bir takım keşifler de yapılabilir. Mesela vahiyden hareketle aynı anda çok uzak yerlere haber ulaştırma, meleklerin güçlü oluşu ve zor işleri yapmalarından ilhâm alınarak zor işleri becerebilecek araç ve gereçler yapma, enerji ve gücü yüksek makineler icad etme gibi şeyler yapılabilir. Çünkü meleklerin son derece güçlü, kuvvetli ve süratle hareket edebilen varlıklar olduğu Kur'an tarafından bizlere bildirilmiştir.⁶⁴⁶ Onların bu yaratılışta olduklarının bildirilişinde bile bir teşvik anlaşılmalıdır. Eğer sadece dinî bir bilgi açısından onlara inanmak gerekseydi, onların emin oldukları, Allah'a itaat edip isyan etmedikleri ve bazı görevlerle muvazzaf oldukları bilgisi yeterli olmalıydı. Aksi halde meleklerin güçlü oluşunu bilmenin fazla faydası olmaz. Öyleyse bundan ders çıkarmak ve onların bu gücünü makinelerle taklit edip kazanmak gerekir.

Aynı şekilde hafaza melekleri ile kiram kâtibîn meleklerinin amelleri yazıp kayda geçirmeleri, bilgisayara bilgi yükleme ve uzun süre onları koruma işini çağrıştırmaktadır. Onların yaptığı işlerden ilhâm alınarak bilgisayar alanında günümüz seviyesinden daha ileri seviyede icadlar yapılabilir. Dolayısıyla meleklerin görevlerinin bilim ve teknik alanında zihin açıcı, proje üretmeye teşvik edici bir çağrışım yönü de vardır. Bu da inancın derinden derine nasıl etkilerde bulunduğunu gösterir.

Son olarak şunu belirtelim: Meleklerden bazıları kâinâtın idaresi ve ilâhî kanunların icrâsıyla görevlidirler. Kur'an'da çeşitli fonksiyon ve işlevleriyle âlemi idâre edenlere yemin edilmesi,⁶⁴⁷ insanların canını alan "*ölüm meleği*"nden söz edilmesi,⁶⁴⁸ Bedir ve Uhud savaşlarına katıldıklarının belirtilmesi⁶⁴⁹ ve onların bazı görev ve özelliklerinden bir çok âyetler içerisinde bahsedilmesi, meleklerin dünya ile irtibatlarının bulunduğunu ve ilâhî iradenin yerine getirilmesinde vasıta olarak kullanıldıklarını gösterir.⁶⁵⁰ Yine arşı taşıyan ve arşın etrafında dolaşan meleklerin⁶⁵¹ fonksiyonları da düşünüldüğünde onların tabiat kanunlarının yerine getirilmesinde çok etkili oldukları görülür. Çünkü arş, kâinâtın ilâhî varlık tarafından idaresini gösteren bir

⁶⁴⁶ Fâtır, 35/1; Hâkka, 69/17; Meâric, 70/4.

⁶⁴⁷ Naziât, 79/5.

⁶⁴⁸ Secde, 32/11.

⁶⁴⁹ Enfâl, 9; Al-i İmrân, 3/124, 125.

⁶⁵⁰ Çelebi, İlyas, "*Melekler*", 242.

⁶⁵¹ Zümer, 39/75; Mü'min, 40/7; Hâkka, 69/17.

semboldür ve bunu taşıyan melekler de bu idarenin temini hususunda kullanılan vasıtalar⁶⁵².

İşte bu gerçek, işlerin idaresinde araç ve gereçlerin kullanımının gerekliliğini ortaya koyar. Yine bu gerçek, çağımızda sadece maddeye dayalı teorilerden oluşmuş iktisadî düşünce sistemlerinin düşünemediği bir boyutu da ortaya çıkarmaktadır. Bu sistemler, herhangi bir teori ileri sürerken, inanç unsurlarını nazar-ı itibara almadıkları için, uygulamalarında bir çok eksiklikler ve aksaklıklar doğmaktadır.

Öyleyse, melek inancının, iktisadî faaliyetlerde büyük bir role ve etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.1.5. Kaza Ve Kadere İmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:

Kader ve kadr, gücü yetmek, bir şeyin hacmini ve şeklini belirlemek, bir nesneyi biçimlendirmek, bir şeyi başka bir şeyle karşılaştırmak gibi manalara gelir.⁶⁵³ Terim olarak kader veya takdîr, Maturîdîlere göre Allah (c.c.)'ın bütün nesne ve olaylarıyla kâinâtı ezelde planlamasından ibarettir. Kaza ise söz konusu nesne ve olayları ezeldaki plan uyarınca icrâ edip yerine getirmektir. Eş'arîler ise Maturîdîlerin kaza dediğine kader, kader dediğine de kaza adını verirler.⁶⁵⁴

Kur'an-ı Kerîm'de eş anlamlı veya yakın anlamlı sayılan kader, kadr, takdîr ve miktar kelimeleri on yedi âyette, çeşitli fiil sığılarıyla da yirmi beş âyette Allah'a nisbet edilmektedir. Bazı araştırmacıların da söyledikleri gibi, Kur'an'da geçen bu kelimeler, terim anlamından çok, şekillendirme, hesaplı ve ölçülü olarak yaratıp yönetme gibi sözlük manalarında kullanılmıştır.⁶⁵⁵ Kur'an'da kırktan fazla yerde geçen "kaza" kelimesinin de aynı mahiyette olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁵⁶

Kaza ve kader kelimeleri Kur'an'da günümüzde anlaşılan ve tartışılan bir problem olarak görülen "kaza" ve "kader" mefhumundan biraz farklı gerçekleri (düzeni intizam, denge, ölçü vs.) ifade etse de, Kur'an'ın genel muhtevâsında bu konunun yer

⁶⁵² Çelebi, İlyas, a.g.m., 243.

⁶⁵³ Kaza ve kader kelimelerinin değişik lügat anlamları hakkında bkz. Gölcük, Şerafettin, *Bâkullâni ve İnsanın Fiilleri*, TDV. Yay., Ankara, 1997, s. 219-222.

⁶⁵⁴ Topaloğlu, Bekir, "Kader", *İslâm'da İnanç Esasları*, M.İ.F.AV. Yay., İst., 1999, s. 143; Gölcük, a.g.e., 220; Kılavuz, a.g.e., 106, 107. Kaza ve kaderle ilgili olarak Eş'arîlik, Maturidilik ve Mu'tezile arasındaki görüş farklılıkları hakkında özet bir bilgi için bkz. Gölcük, a.g.e., 223-239.

⁶⁵⁵ Topaloğlu, a.g.m., 147. Bknz. Abdu'l-Bâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cem*, "k-d-r" md.

⁶⁵⁶ Topaloğlu, a.g.e., 148. Bknz. Abdu'l-Bâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cem*, "k-z-y" md.

almadığını söylemek mümkün değildir.⁶⁵⁷ Bir başka açıdan düşünürsek, kader inancı, Allah'a iman etmenin bir parçasıdır. Diğer bir ifade ile kaza ve kader, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bir konudur.⁶⁵⁸ Dolayısıyla kaza ve kadere iman, Allah'ın ilim, irade, kudret ve tekvîn sıfatlarına iman etmek demektir.⁶⁵⁹ Kaza ve kadere inanmak, kısaca, dünyada meydana gelmiş ve gelecek olan her şeyin, Allah'ın ilmi, iradesi, takdîri ve yaratması ile olduğuna inanmaktır.⁶⁶⁰ Ancak bu, insanın elinde hiçbir ilim, irade, kuvvet ve yapma kapasitesinin olmadığı manasına gelmez. Başka bir ifade ile Allah'ın her şeyi takdîr edip yarattığına inanmak, insanın hiçbir şey yapamayacağına ve etrafında cereyan eden olaylara tamamen teslim olması gerektiğine inanmak değildir. Çünkü Allah'ın ilmi, kulun seçimine bağlı olup, Allah'ın ezelde bir şeyi bilmesinin, kulun iradesi ve tercihi üzerinde zorlayıcı bir etkisi yoktur. Yani biz, Allah bildiği için belli işleri yapmıyoruz. Aksine biz, bu işleri yaptığımız için Allah bunları ezelde biliyor ve takdîr ediyor.⁶⁶¹

Buraya kadar belirtilenlerden şuna varıyoruz: Kaza ve kadere inanmak, insanların bunu bahane ederek kendilerini sorumluluktan kurtarmalarını, “ne yapalım, Allah böyle takdîr etmiş” diyerek çalışmaktan, emek sarf etmekten, ilerlemekten uzaklaşmasını ve tembel tembel oturup rızkı, refahı, bolluğu Allah'tan beklemesini, yani Allah'ın kendisine “mâide”yi indirmesi temennisiyle hayatını sürdürmesini gerektirmez. Zira kaza ve kadere güvenerek çalışmayı bırakıvermek, herhangi bir işin sebebine yapışmamak, sebeplere sarılmamak doğru değildir. Allah (c.c.) her şeyi bir sebebe bağladığına göre, insanın bu sebeplere yapışıp çalışması ve neticeyi de Allah'a havale etmesi gerekir.⁶⁶² İslâm'da kader inancıyla beraber, cüz'î irâde de kabul edildiğinden kadere iman, kişiyi sorumluluktan kurtarmak, tembellik için bir bahane, ihmalkârlık için bir mazeret teşkil etmez.⁶⁶³

Bundan da anlaşılıyor ki, İslâm aleminin iktisadî alanda gerilemesini kaza ve kader inancına bağlamak yanlıştır. Bu eleştirinin tek bir haklı tarafı vardır, o da müslümanlardan oluşan geniş halk kitlelerinin yanlış bir kader anlayışına sahip

⁶⁵⁷ Topaloğlu, “Kader”, 148; Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 253, 254. Kaza ve kaderle ilgili olarak şu âyetlere bkz. Bakara, 2/177; Nisâ, 4/136; Ra'd, 13/8; Hicr, 15/21; Furkân, 25/2; Kamer, 54/49 vd.

⁶⁵⁸ Topaloğlu, “Kader”, 148; Kılavuz, a.g.e., 106.

⁶⁵⁹ Kılavuz, a.g.e., 107; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 70; Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 253, 261.

⁶⁶⁰ Kılavuz, a.g.e., 108.

⁶⁶¹ Kılavuz, a.g.e., 108.

⁶⁶² Kılavuz, a.g.e., 111.

⁶⁶³ Uludağ, a.g.e., 70.

olmasının, onların pasifleşmesine neden olduğu görüşüdür. Bu pasiflik ve bunun neden olduğu gerileme de dinden ve kader inancından değil, asırların ihmalinden gelen bir yanlış anlamadan kaynaklanmaktadır. Bunun ötesinde kader inancının duraklamaya, donukluğa ve tembelliğe sürükleyip, insanları pasifleştirdiğini iddia etmek güçtür.

Müslümanları pasifliğe iten bu yanlış kader anlayışının toplumda yayılmasının en önemli sebeplerinden biri, onların hayatın gidişatına uymayan ve bir çok problemleri doğuran böyle bir anlayışı sorgulayıp gerçek kader inancına ulaşma yerine buna razı olup ihmalkârlık yapmaları, diğeri de cebri görüşlerin tarih boyunca bazı devlet adamlarınca gizli veya açık bir şekilde desteklenmesidir. Zira cebir anlayışı, insanları hallerinden razı olmaya ve bütün filleri doğrudan doğruya Allah'a izafe ettiğinden dolayı idarecilerden kötü durum ve gidişatları düzeltme isteğini köreltmeye yarar. Avrupalı bilim adamları ve oryantalistler de bunu istismar ederek, İslâm denince hemen koyu bir cebriyecilik ve kadercilik, müslüman denince de mutlak cebre, değişmez alın yazısına inanan, irade ve ihtiyarı yok sayan, tedbire riayet, esbâba tevessül etmeyen, kendini atalet ve tembelliğe terk eden insan hükmünü verirler. Halbuki müslümanlar, mutlak cebir fikrini en kuvvetli delillerle çürüten, insanın irade ve ihtiyar sahibi olduğunu Avrupalılardan çok önce bilimsel platformlarda tartışıp isbat eden, insan fiilleri ve insan hürriyeti konusunda sayılamayacak kadar eser te'lif eden, pratik hayatta da esbâba tevessül ederek tedbirlerini alan, sonra Allah'a tevekkül eden, yani kudreti dışındaki hususları ilâhî kudretin emânetine bırakan ve bu hususu batı insanına öğreten insandır. Hatta "önce deveni bağla, sonra tevekkül et!" demek de batı krallarına değil, İslâm halifelerinden Hz. Ömer'e nasip olmuştur. Demek ki kaza ve kader akîdesi, İslâm'ın ilk devirlerinde ve Orta Çağda müslümanların terakkî ve medeniyet öncüleri olmalarına mani olmamıştır.⁶⁶⁴

Müslümanların kaza ve kader inancı yüzünden geri kaldığını iddia etmek, pratik hayat açısından da mümkün değildir. Zira pratikte hemen hemen bütün insanlar hayatlarını irade hürriyeti esasına dayandırarak planlayıp yürütürler. Arzu ettikleri hedeflere ulaşabilmek için gerekli gördükleri tedbirleri alır, başarısızlık halinde tekrar teşebbüste bulunur, çeşitli yöntemlere başvurur ve ellerinden gelen her imkân kullanmaya gayret gösterirler. Bunu yaparken her zaman bir risk bulunabileceğini de hesaba katarlar. İşte pratik hayatın genel seyrini aksettiren bu tablo, insanların hem kendi irade hürriyetlerine inanıp güvendiklerini, hem de iradelerini aşan bir alanın da

⁶⁶⁴ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., 261.

bulunduğunu hesaba kattığını göstermektedir.⁶⁶⁵ Yani hayat, hem beşerî hürriyeti, hem de ilâhî iradeyi hesaba katmak ve “gayret bizden, tevfik Allah’tan” cümlesinde ifadesini bulan bir uzlaşmayı gerçekleştirmek sûretiyle devam etmektedir.⁶⁶⁶

Kader konusunda, müslümanları geri bırakan ve pasifleştiren bir şey varsa, oda şu iki husustan kaynaklanmaktadır:

a. Kendi tembellik, zaafiyet ve taşkınlıklarını kadere yükleyenlerin yanlış kader anlayışı.⁶⁶⁷

b. kader konusunda müslümanlara yarar sağlamayan bazı tartışmalara girmek.⁶⁶⁸

Buraya kadar anlatılanları da hesaba katarak şunu söyleyebiliriz: Kader inancı, iktisadî hayat açısından oldukça önemli yararlar sahiptir. Bunları aşağıda birkaç madde halinde sıralayacağız.

1. kader inancı, insanı, dinî ve dünyevî hayatını hayatın realitelerine göre düzenlemeye ve hem hayatın, hem de dinin kurallarına uymaya sevk eder.⁶⁶⁹ Bu da iktisadî hayatın düzen ve disiplin içerisinde sürdürülmesini sağlar.

2. Kader inancı, insana sorumluluk duygusunu benimsetir.⁶⁷⁰ Kul, kader ve kazaya inandığından, fiillerini sadece kendisine mal etmediği gibi, cüz’î iradeye sahip olduğundan dolayı sorumluluktan da kaçamaz. Dolayısıyla iktisadî hayatında işni bilerek ve sorumluluğu üstlenerek faaliyet gösterir. Bu ise ilerlemenin ve başarılı olmanın anahtarıdır.

3. Kadere iman, her şeyin Allah tarafından tanzim ve tertip edildiğine itikat etme manasına geldiğinden, her şeyden evvel insanın zihnine bir düzen fikrini yerleştirir, hadiseleri sebepleriyle izah etme alışkanlığını kazandırarak tesadüflüğü ve keyfiliği ortadan kaldırır, hadiseler arasında bir münasebet görme şuurunu hakim kılar ve bunlarla beraber sürekli ölçü ve oran konusu üzerinde durmayı te’mîn eder. Zira kader, bir anlamıyla her şeyin bir ölçüye, orana ve sebebe bağlanması manasına gelir.⁶⁷¹ Bütün bu hususların iktisadî hayatla ilgisi, ilişkisi ve bu hayat üzerindeki rolü ve etkisi açıktır.

4. Kadere iman, insanın aklına metanet, zihnine açıklık, muhakemesine sağlamlık, gönlüne aşk, sevgi ve şevk, yüreğine azim, karar ve cesaret, fiillerine de

⁶⁶⁵ Topaloğlu, “Kader”, 148.

⁶⁶⁶ Topaloğlu, a.g.m., 149.

⁶⁶⁷ Topaloğlu, a.g.m., 149.

⁶⁶⁸ Topaloğlu, a.g.m., 155.

⁶⁶⁹ Topaloğlu, a.g.m., 155.

⁶⁷⁰ Topaloğlu, a.g.m., 155.

⁶⁷¹ Uludağ, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 70.

canlılık verir. Bunlarla beraber düşünmeye sağlam bir dayanak olur. Eşya ve olaylar arasında kader dediğimiz ölçü ve illiyet üzerinde düşünmek de insanı araştırma ve incelemelere girişerek eşya ve olaylar arasındaki kaide ve kanunları bulmaya teşvîk eder.⁶⁷² Bu da iktisadî ve teknolojik hayatta bir çok îcatları yapmaya sevk eder. Bugün müslüman milletlerin eksik taraflarından birisi de teknolojik alanda âlet ve makine üretmemeleri, onları başkalarından tedârik etmeleridir. Halbuki çağımızdaki müslüman halk kitleleri, sağlam ve sahih bir kaza ve kader inanışına sahip olsaydı, İslâm tarihinde sık sık rastlanıldığı gibi, batılular teknik îcatları müslümanlardan öğrenip ülkelerine ithal edeceklerdi.

5. kadere iman, insan iradesine güç, sağlamlık ve cesaret verdiği için ona inanan insan, kararlı, azimli, metin, sabırlı, girişken ve sebatkâr olur. Bu huya sahip insanlarda acz, zaaf, gevşeklik ve tembellik bulunmaz.⁶⁷³ İktisadî hayatın düzelmesi ve problemlerin çözülmesi, ancak sağlam iradeli fertler tarafından gerçekleştirilir.

6. Kadere iman, tehlikeli durumlarda ve musibet zamanlarında, iktisadî da ilgilendiren darlık ve kıtlık gibi durumlarda insanlara teselli vermekte, onların içini ferahlatmaktadır.⁶⁷⁴ Bu da olağanüstü durumlarda toplum fertlerinin dağılmasını, milletlerin parçalanıp yok olmasını önler, aksine insanları birbirlerine yaklaştırarak yeni bir rûhla aktiviteye, çalışmaya, gelişmeye sevk eder. İktisadî açıdan güçlü olmanın yollarından biri de işte bu ruhtur.

7. Kadere iman, iktisadî suçların önlenmesinde de etkilidir. Zira ezelde kismetine düşen şeyin mutlaka kendisini bulacağına ve ne yaparsa yapsın, başkalarının kismetine düşen şeyi kendine mal edemeyeceğine inanan bir kimse, kendine ait olanla kanaat ederek başkasının hakkına tecavüz etmez, hak-hukuk gözetir, görevini eksiksiz yerine getirir, hile yoluna sapmaz ve diğer suçları işlemez. Bunların tam tersine sadakat ve samimiyetle çalışır. Ayrıca, ihtiras ve haset ateşi içerisinde yanmaz, tamahkâr ve cimri olamaz. Bu sebeple de hem beden, hem de rûh itibarıyla zinde olur.⁶⁷⁵ Günümüzde iktisadî hayatın en büyük problemlerinden biri de, iktisadî suçların işlenmesidir. Kaza ve kader, bu suçları azaltma ya da en az işlenebilen bir sınıra çekmede büyük bir etkiye sahiptir.

⁶⁷² Uludağ, a.g.e., 70.

⁶⁷³ Uludağ, a.g.e., 70.

⁶⁷⁴ Uludağ, a.g.e., 70.

⁶⁷⁵ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 71.

Kısaca, İslâm'daki kader anlayışı, insanı tembel, âtıl, zelil, miskin ve çekingen değil, tam tersine faal, cevval, hamleci, müteşebbis ve atik yapar. Başka türlü neticeler veren kader inancı islâmî değildir.⁶⁷⁶

Kaza ve kader konusunda bu genel muhtevâyı yansıttıktan sonra, konuyla ilgili üç mes'eleyi de ele almakta fayda vardır.

1. Allah'ın kainatı insana müsahhar kılması: Kaza ve kadere inanmak, her şeyin Allah tarafından takdir edilip yaratıldığını ifade etmekle beraber, insanın irade sahibi olduğunu ve yeryüzünde halifelik denilen bir yetkiye sahip kılındığını da ifade eder. Zira Allah, insanı yeryüzünde yetki ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak yaratmıştır. Bu da onun, bazı şeyler üzerinde tasarruf ve hüküm sahibi olmasını gerektirir. Bu sebeple Allah (c.c.), kâinâtı insana müsahhar kılmış, onun emrine vermiştir.

Müslümanın iktisadî muamelelerde başarılı bir performans sergileyebilmesi için onun, kâinât üzerinde yetki sahibi olduğunu bilmesi gerekir. Ancak bu bilgi ve inanç, tek başına yeterli değildir. Zira buna inanan bir kimsenin iktisadî faaliyetlere girişmesi, kâinatta saklı bulunan maddeleri ve kaynakları arayıp gün yüzüne çıkarması, böylece de hizmetinde kullanması gerekir.⁶⁷⁷

Allah (c.c.) da bu gerçeği bir çok âyette vurgulayarak insanların su, güneş, deniz, dağ, demir, yağmur, gece, gündüz, ateş vs. kaynaklardan yararlanması gerektiğini ifade etmektedir. Burada birkaç âyetle yetineceğiz: *“(O öyle lütufkâr) Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı; izni ile denizde yüzip gitmeleri için gemileri emrinize verdi; nehirleri de sizin (yararlanmanız) için akıttı. Düzenli seyreden güneşi ve ayı size faydalı kıldı; geceyi ve gündüzü de istifadenize verdi. O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız. Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür!”*⁶⁷⁸

“Şimdi bana, ettiğinizi haber verin. Omu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz? Dileseydik onu kuru bir çöp yapardık da şaşar kalırdınız. “Doğrusu borç altına girdik. Daha doğrusu, biz yoksul kaldık” (derdiniz). Ya içtiğiniz suya ne dersiniz? Buluttan onu siz mi indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz? Dileseydik onu tuzlu yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi? Söyleyin şimdi bana, tutuşturmakta olduğumuz ateşi, onun

⁶⁷⁶ Uludağ, a.g.e., 71.

⁶⁷⁷ Şahâte, Hasan, “el-Cevânîbu'l-Akâidiyye fi'l-İktisâdi'l-İslâmî”, Mecelletu Terbiyetu'l-İslâmiyye, sayı: 34, Kanunu's-Sânî, 1999, Bağdat, s. 46.

⁶⁷⁸ İbrâhîm, 14/32-34.

ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan biz miyiz? Biz onu bir ibret ve çölden gelip geçenlerin istifadesi için yarattık."⁶⁷⁹

İşte bu meâldeki âyetler, iktisadî muamelelerin canlı, dinamik olmasını gerekli kılmaktadır. Buna göre insan, ibadetlerini ve dinî görevlerini eda etmekle beraber, iktisadî muamelelere de girişecek, kâinatta gizli kalan ni'metleri açığa çıkarıp onlardan yararlanacaktır.

Bunu yapan müslüman, elbette gücünün, belli bir sınıra gelirken yetersiz geldiğini de görecektir. Dolayısıyla buradan ilâhî kudreti i'tirâf etme noktasına ulaşacaktır.⁶⁸⁰ Bu da şunu gösteriyor: Müslümanı Allah'a ulaştıran yol, sadece tasavvufta olduğu gibi zikir, inzivâ, riyazet metotları değildir. Kişi, iktisadî faaliyetlerini ilerlettikçe, Allah'ın kudretinin yüceliğine, O'nun ni'metlerinin bolluğuna, rahmet ve faziletinin büyüklüğüne ulaşır.⁶⁸¹ Demek ki iktisadî hayat, İslâm düşüncesinin ölçülerine göre tamamen maddî bir olay değildir. O, maddî bir alan olmaktan da öte, Allah'a ulaşip yaklaşmanın yollarından biridir.

İşte kaza ve kader inancına bu bakış açısıyla bakıldığında İslâm'a ve müslümanlara atfedilen bazı yanlış işlerin, gerçekte kaza ve kader inancıyla bağdaşmayacağı açıkça anlaşılır.

2. Rızıkta farklılığın oluşu: Rızık, kendisinden istifade edilen her şey manasında olup⁶⁸² iki kısımdır: Beden için olan zâhirî rızıklar (gıda ve azıklar gibi) ve rûh ve kalp için olan bâtinî rızıklar (ilim ve ma'rifet gibi).⁶⁸³ Bu geniş anlamından hareketle, yağmur, aylık maaş, zevce gibi şeyler de rızık olarak ifade edilir.⁶⁸⁴ Mu'tezile haram malı rızık olarak kabul etmemektedir.⁶⁸⁵ Mu'tezile'den bazılarına göre rızık, kişinin mülkünde olan şeydir.⁶⁸⁶ Bu ise hayvanların rızıkının da Allah'a ait olduğunu belirten âyete⁶⁸⁷ ters düşer. Çünkü hayvanlar, malik olmakla nitelenemezler.⁶⁸⁸ Bir şeyin

⁶⁷⁹ Vâkıâ, 56/63-74.

⁶⁸⁰ Şahâte, a.g.m., 16.

⁶⁸¹ Şahâte, a.g.m., 16.

⁶⁸² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/405; Cüveynî, *el-İrşâd*, 364, 365.

⁶⁸³ Zeydân, Abdülkerim, *İlâhî Kanunların Hikmetleri*, terc. Saltan, Nizamettin, İhtar Yay., İst., 1997, s. 343.

⁶⁸⁴ Zeydân, a.g.e., 343.

⁶⁸⁵ Abdülcebbâr, *Şerh*, 787.

⁶⁸⁶ Cüveynî, *el-İrşâd*, 364.

⁶⁸⁷ Hûd, 11/6.

⁶⁸⁸ Cüveynî, *el-İrşâd*, 364; Gölcük, a.g.e., 241.

rızık olmasında malik olma şartı olmayınca, gasp edilen malın da rızık olduğu anlaşılır.⁶⁸⁹

Âyet ve hadislerde kullanılan rızık kelimesi genel olarak şunu ifade eder: İster altın, gümüş, hayvan, ziraat mahsulleri, meyveler, gayr-ı menkul, yenilen, giyilen, içilen, oturulan meskenler ve sair mallar gibi maddî zenginlik veya ilim, ma'rifet, derece, mevki, riyâset, akıl, zeka, güzel ahlâk gibi kendisinden istifade edilen manevî zenginlik, yani dünyada kendisinden faydalanılan şeyler olsun, isterse de Allah'ın rızası, sevabı, cennet, cennetteki ni'metler, şefa'at gibi gaybî haberlerle bildirilen, yani âhirette kendisinden yararlanılacak şeyler olsun, bütün bunlar rızık kapsamına girmektedir.⁶⁹⁰ Hatta Kur'an, şehitlerin kabir hayatında da rızıklandığını bildirir.⁶⁹¹ Kur'an'ın sunduğu bu anlamlar çerçevesinde, ekonomik bir tarif yapmak gerekirse, "rızık, temelde canlıların yeryüzünde yaşama imkanlarını temin eden ekonomik kaynakların tümüdür" denilebilir.⁶⁹²

Allah (c.c.), canlılara hareket kabiliyeti vererek ve bir yerden başka yere intikal ettirerek⁶⁹³ rızık kazanma sebeplerine sarılma yeteneği üzerine yaratmış, onları belli kabiliyet ve bedeninde rızık kazanmasına yardımcı olacak organlarla azıklandırmıştır. Kullarına rızık verme hususunda Allah'ın sünneti, kendi seçimleriyle sarıldıkları sebepler sayesinde rızıkın kullara ulaşması, Allah'ın o sebepleri onlara kolaylaştırması, bunun yanında da kendi kullarını çalışmaya teşvik etmesi, hatta gönderdiği kitap ve elçiler aracılığıyla helal yollardan rızık talebini emretmesidir.⁶⁹⁴

Allah (c.c.), yeryüzünün çeşitli yerlerine göç ve sefer edip ticaret ve kazanç işlerinde çalışmayı emretmektedir: *"Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Şu halde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah'ın rızıkından yeyin. Dömiş ancak O'nadır."*⁶⁹⁵ Hadiste de *"Allah, çalışıp kazanan mü'min kulumu sever."*⁶⁹⁶ buyurulmuştur. Allah'ın hem Kur'an'daki âyetleri, hem de evrendeki yasaları gereği

⁶⁸⁹ Cüveynî, el-İrşâd, 364. Maturidilik, Eş'ariye ve Mu'tezile fırkalarının rızık konusundaki görüşleri hakkında özet bir bilgi için bkz. Gölcük, a.g.e., 240-244.

⁶⁹⁰ Zeydân, *İlâhî Kanunların Hikmetleri*, 345.

⁶⁹¹ Al-i İmrân, 3/169.

⁶⁹² Bulaç, Ali, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 253.

⁶⁹³ Hûd, 6.

⁶⁹⁴ Zeydân, a.g.e., 348.

⁶⁹⁵ Mülk, 67/15.

⁶⁹⁶ İbn Kesîr, a.g.e., 4/397.

insan çalışmak ve Allah tarafından kendisi için yaratılmış olan rızkını aramak zorundadır.⁶⁹⁷

Rızkın ele geçmesi ilâhî takdîrin bir gereği olarak çalışmaya bağlı olunca, çalışmanın azlığı veya çokluğuna göre rızkın mütefavit olması da tabîi olmaktadır. Ancak her çalışanın, daha çok mal elde edebileceğini düşünmek de gerekmez. Zira yine ilâhî takdîr gereği, nice az çalışan, çok çalışandan daha çok rızka kavuşur. Bu da takdîrin bir gereğidir.

Rızkın farklı oluşu konusunda Kur'an, bize iki önemli hususu öğretmektedir:

a. Allah, insanların birbirlerine hizmet etmeleri için, sosyal bir gereklilik olarak rızkın farklı oluşunu takdîr etmiştir: *"Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır."*⁶⁹⁸

Dolayısıyla insanlar arasında zengin-fakir, alim-cahil, yöneten-yönetilen vs. tabakalar olacaktır ki, dünyada ferdî bir hayatın bile kendisine bağlı olduğu sosyal bir yaşam mümkün olsun. Zira herkes her işi tek başına yapamadığından, dünya hayatı ancak insanlar arasındaki yardımlaşma, dayanışma ve görev paylaşımıyla mümkün olur.

b. Rızık konusundaki farklılığın bir diğer hikmeti de insanların yeryüzündeki taşkınlıklarının önlenmesinin ve onların maddî tasarruflarının sınırlanmasının zaman zaman gerekmesidir.⁶⁹⁹ Şu âyetler bu konuda fikir vermektedir: *"Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde azarlardı. Fakat O, (rızkı) dilediği ölçüde indirir. Çünkü O, kullarının haberini alandır, onları görendir."*⁷⁰⁰ Başka bir âyette de şöyle buyrulur: *"Allah kiminize kiminizden daha bol rızık verdi. Bol rızık verilenler, rızıklarını ellerinin altındakilere verip de bu hususta kendilerini onlara eşit kılmazlar. Durum böyle iken Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar?"*⁷⁰¹

Allah, hikmeti gereği zenginliğe layık olanı zengin, fakirliğe layık olanı da fakir yapar. Şayet herkesi zengin yapsaydı, azıp tuğyana düşeceklerdi.⁷⁰² Hepsini fakir yapsaydı yok olup giderlerdi.⁷⁰³

⁶⁹⁷ Sağlam, Bahaettin -Acarkan, a.g.e., 188.

⁶⁹⁸ Zuhurf, 43/32.

⁶⁹⁹ Zeydân, İlâhî Kanunların Hikmetleri, 359.

⁷⁰⁰ Şûrâ, 42/27.

⁷⁰¹ Nahl, 16/71.

⁷⁰² Alak, 96/6, 7.

⁷⁰³ Zeydân, İlâhî Kanunların Hikmetleri, 359. Bknz. Zemahşerî, Keşşâf, 4/223; Kurtubî, a.g.e., 16/27; İbn Kesîr, a.g.e., 4/115.

Rızık konusunda farklılığın olması, ilâhî takdîr gereği olunca, insanların da çalışması ve iktisadî muamelelere girişmesi, böylece Allah (c.c.)'ın kendisine taksim ettiği rızıkı elde etmesi ve buna razı olması gerekir.⁷⁰⁴

Bu konuda Allah (c.c.)'ın bize önemli bir ihtârı vardır: *“Allah'ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı) hasretle arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah'tan lütfunu isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir.”*⁷⁰⁵ Buna göre fakir olduğunda zengine bakıp aşağılık kompleksine, zengin olduğunda da kibre ve istikbara kapılmamak gerekir. Diğer bir gerçek de şudur: Rızıkta farklılık, Allah'ın zengini sevdiğini ve zenginün üstün olduğunu göstermediği⁷⁰⁶ gibi, fakirlik de Allah'ın fakir kulu sevmediğini ve fakirin aşağı mertebede olduğunu göstermez. Çünkü İslâm'a göre üstün olmanın ölçüsü mal, zenginlik, makam vs. değil, takvadır.⁷⁰⁷

3. Fiyat tahdidinde ilâhî takdîrin rolü: Kaza ve kader konusuna bağlı ve insanın fillerinden olan ekonomik hayatın işleyişi, kelâm kitaplarında “fiyatların artıp eksilmesi” şeklinde incelenmektedir.⁷⁰⁸ Bu konu, Kâdî Abdulcebbar,⁷⁰⁹ Cüveynî⁷¹⁰ ve Bakıllânî⁷¹¹ tarafından ele alınmıştır. Günümüzde de zaman zaman tartışılmaktadır.

Mu'tezilî olan Kâdî Abdulcebbar, fiyatı ikiye ayırmaktadır:

1. İnsanların ticarî muameleleri esnasında gerçekleşen fiyat,
2. Satılan eşyanın karşılığı olan gerçek fiyat.

Birinci fiyat, ülke ve zamana göre değişebilir. Bu fiyatın artıp eksilmesinde Allah'ın, sultanın ve devletin sebep olabileceğini kaydeden Abdulcebbar'a göre, Allah, bir şeyi azaltıp ona ihtiyacı arttırmakla fiyatların yükseltir, ya da bunun aksi olan bir durumla fiyatı düşürür. Sultan ve devlette vatandaşlara belli bir fiyat tahdîd ederek artma ve eksiltme yapar.⁷¹² Buradan da anlaşıyor ki, Abdulcebbar, fiyat tahdîdinde, bir başka ifade ile iktisadî hayatın işleyişinde Allah'ın kaza ve kaderini kabul etmektedir.⁷¹³

Cüveynî'ye göre ise, fiyat, eşyanın mübadelesinde değer tesbit edilîşidir. Eşyanın fiyatları ise Allah'ın hükmü üzere cereyân eder. Yani O'nun takdîr ve kazasına

⁷⁰⁴ Şahâte, a.g.m., 16, 17.

⁷⁰⁵ Nisâ, 4/32.

⁷⁰⁶ Şahâte, a.g.m., 17.

⁷⁰⁷ Hucurât, 49/13.

⁷⁰⁸ Gölcük, Şerafettin ve Toprak, Süleyman, *Kelâm*, 254. Gölcük, *Bakıllânî ve İnsanın Fiileri*, 245.

⁷⁰⁹ Abdulcebbar, *Şerhu Usûlil'l-Hamse*, 788.

⁷¹⁰ Cüveynî, *el-İrşâd*, 367.

⁷¹¹ Bakıllânî, *et-Temhîd*, 330.

⁷¹² Abdulcebbar, *Şerh*, 788.

⁷¹³ Abdulcebbar, *Şerh*, 789.

bağlıdır. İşin temeline inilirse, eşyanın fiyatlarının insan iradesine bağlı olmadığı görülecektir. Çünkü eşyanın az veya çok olması, genişlik veya kıtlığın oluşu, gayretin sarf edilmesi, sebeplerin varlığı, istek ve arzuların az veya çok oluşu gibi fiyatlara te'sir eden ve görünüşte insanın iradesi ile ilgili olan şeyler de aslında Allah'ın fiillerindendir. Yani insanın iradesine tabi olan şeyler, ilk planda Allah'ın irade ve takdîrine bağlıdır. Mu'tezile'nin fiyat tahdidini kulların fiillerinden sayması ise reddedilmiştir. Öyleyse fiyat tahdidinde tek müessir güç, Allah'tır.⁷¹⁴

Bakillânî'ye göre ise, fiyatların artış veya düşüşü, Allah'ın katındandır. Çünkü hem satma veya alma arzusunu, hem de malın kazanılması, muhafaza edilmesi ve stoklanmasına yönelik arzu ve isteği O yaratmıştır. Varlıkları besin almaya muhtaç kılan ve yaşamayı gıdaya bağlı hale getiren, Allah'tır. Şayet Allah (c.c.), varlıkları besin alma ihtiyacında yaratmasaydı veya insanı eşyaya değer veren bir varlık şeklinde var kılmasaydı, bu varlıklar da besine ve eşyaya değer vermez, onlarla ilgilenmezdi.⁷¹⁵

İşte kişinin mal alım-satımına yönelik eğilim ve ihtiyacı, aynı zamanda onu üretme, muhafaza etme ve tüketme arzusu ile yeme, içme ihtiyacı, yani besine bağlı bir hayat yaşama zorunluluğu olmasaydı fiyatlara gerek kalmazdı. Ancak, Allah'ın, yarattığı varlığın hayatını mala eğilim ve besine muhtaç olma esasına bağlı kılması, iktisadî hayatın temelinin oluşturmakta ve fiyat düşüş ve artışını gerekli kılmaktadır. Gerçekte ise bu her iki etken de Allah tarafından yaratılmıştır.⁷¹⁶

Bâkılânî, iktisadî hayatı insanların kazanma ve biriktirme isteği ile ihtiyaç duygusuna bağlı kıldığına ve bu iki etkenin de bizzat Allah tarafından yaratıldığına işâret ettiğine göre, o, iktisadî hayatın işleyişini kaza ve kader açısından değerlendirmiş olmaktadır.⁷¹⁷ bunu yaparken de insanın biyolojik yapısına, psikolojik ve sosyal özellik ve durumlarına, oradan da iktisadî hayatta oynadığı role dikkat çekmekte, bunları da ilâhî irade, takdîr ve yaratmaya bağlı kılmaktadır. Buna göre Bâkılânî'nin iktisat anlayışı, ihtiyaç ve istek kavramı temeline, işin özünde ise ilâhî takdîre dayalı bir anlayıştır.⁷¹⁸

Abdulcebbâr, Cüveynî ve Bâkılânî'nin fiyat tahdîdini ilâhî kadere bağlı kılmaları, onların insan unsurunu, insanın irade ve yetkisini inkâr ettikleri anlamına gelmez. Zira kader inancı, tabiat ve insanın içine girdiği yaşama vetiresini ve tabiat

⁷¹⁴ Cüveynî, *el-İrşâd*, 367.

⁷¹⁵ Bâkılânî, *et-Temhid*, 330.

⁷¹⁶ Gölcük - Toprak, *Kelâm*, 255-256.

⁷¹⁷ Gölcük - Toprak, a.g.e., 256.

⁷¹⁸ Gölcük - Toprak, a.g.e., 257.

ötesini bir determinizme bağlama ve bu determinizmin ördüğü sebepler ağını tek sebep, sebeplerin sebebi olan yaratıcıya bağlama inancıdır.⁷¹⁹ İnsanın fiillerinde belli bir özgürlük varsa da, işin temelinde ilâhî takdîr yine de vardır. Çünkü insana irade ve yapma hürriyetinin verilmesi de ilâhî takdîrî bir gereğidir. Öyleyse insanların, sultan veya devletin fiyat tahdîdinde bulunmaları, onda bir artış veya azalışa neden olmaları, onların gerçek fiyatı belirlediğini değil, fiyata cüz'î irade oranında bir cüz'î müdahalede bulunduklarını gösterir. Başka bir ifadeyle, eşyanın pahalı veya ucuz olması, ilk etapta Allah (c.c.)'ın o eşyayı az veya çok yaratmasına, ona zatî bir değer verip vermemesine ve o eşyayla ilgili şartları zorlaştırıp kolaylaştırmasına bağlı olur. Örneğin kıtlık, deprem ve kuraklık gibi durumlar bir kısım eşyanın azalmasına, dolayısıyla pahalı olmasına neden olur. Bütün bunlar, Allah'ın fiilidir. İnsanlar ise içinde bulundukları durum ve şartlara göre eşyaya bir fiyat belirleyip ticaretlerini yapmaktadırlar. Yani ucuz veya pahalı olmasını sağlamak, değerli ve değersiz kılmak, az veya çok olmasına neden olmak Allah'a, iktisadî ortama göre fiyat belirlemek de insana aittir. İşte "إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمُسَعِّرُ" (Gerçek fiyat belirleyen, Allah'tır.)⁷²⁰ hadisinin ifade ettiği mana da bu olsa gerek.

Burada meşhur iktisatçı Adam Smith'in "gizli el" dediği olay gündeme gelmektedir. Smith, gizli bir elin piyasayı yönlendirdiğini ifade ediyordu. Ancak kendisinden sonrakiler, ekonomik sistemin cemiyet menfaatine en iyi şekilde işlemesi için, kontrolün gerekli olduğunu öne sürdüler.⁷²¹ İslâm'ın ekonomik ilkelerine baktığımızda, bu iki düşüncenin uzlaştırılmasının daha iyi olduğunu görmekteyiz. Zira İslâm'da her şey aslında Allah'ın iradesiyle olmaktadır. Dolayısıyla "gizli el" derken biz, "ilâhî takdîr"i anlayabiliriz. Ayrıca İslâm ekonomiyi öyle başboş da bırakmamış, bir takım ölçülerle sınırlama da getirmiştir. Böylece takdîr inancı ile insan yetkisinin tahdîdi uzlaşmaktadır.

Kader konusu ve fiyatların tahdidi ile ilgili olarak pratik hayattan bir örnek gösterip konuyu farklı bir alana çekmek isteriz. Kelamcılar, iktisadî hayatın tarım, hayvancılık, küçük imalatçılık ve ticarî seferlerin bölgesel olduğu, herkesin ferdî olarak çalıştığı ve günümüzdeki gibi globalleşmenin, uluslar arası dev şirketlerin bulunmadığı bir dönemde, konuyu değerlendirmişlerdi. Ama bugün iktisat alanında büyük

⁷¹⁹ Karakoç, İslâm, 38.

⁷²⁰ Tirmizî, Buyu', 76; İbn Mâce, Ticârât, 27; Ahmed b. Hanbel, Bâkî Müsnedi'l-Müksirîn, 3/85; Dârimî; Buyu', 13.

⁷²¹ Ahmed, Mahmud, a.g.e., 18.

dalgalanmalar olmakta, iktisadî konjoktür dünya çapındaki dalgalanmalardan dolayı değişebildiği gibi, tamamen bir kaç dev firmanın isteğine, yani spekülâtif ilişkilerle de değişmektedir. Yani, mal çok olduğu halde daha fazla kar elde edilsin diye piyasaya sürülmüyor, hatta itlaf ettiriliyor. Veyahut merkez bankaları kredi kısıntısında bulunabilir, bankalar ve bankerler sanayicilere istikraz imkanı sunmayabilir.⁷²² İşte buna benzer durumlarda, fiyatın artıp eksilmesi, bazı durumlarda insan faktörüne bağlı olmaktadır. Öyleyse burada Allah'ın fiyatları belirlediği düşüncesi, önceki dönemlerdeki kadar açık olarak gözükmüyor. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, insan ne yaparsa yapsın, Allah'ı, eşyanın yaratıcısı sıfatından, şartları genişletip darlaştırma tasarrufundan, yağmur, güneş, enerji, petrol gibi kaynakların mutlak maliki oluşundan soyutlayamaz. Buna göre her halükârda, iktisadî hayatımızda kaza ve kaderin rolü ve etkisi büyüktür.⁷²³

Burada Cemaleddîn Efganî'nin şu sözünü (özetle) nakletmek uygun olacaktır: “Kaza ve kadere iman, cebir düşüncesinden arındırıldığında cesaret ve ileriye atılmayı, tehlikelere ve zorluklara karşı direnmeyi ve hayatın gerekli kıldığı görevlere el atmayı sağlar. Çünkü ecelin sınırlı olduğuna, rızkın takdîr edildiğine, eşyanın tasarrufunun Allah'ın elinde olduğuna inanan bir fert, nasıl olur da hakkından vazgeçer, ümmetini ve milletini savunmaktan, ilerlemeden kaçınabilir?”⁷²⁴

1.2.1.6. Âhirete İnanmanın İktisadî Faaliyetlerdeki Rolü:

Âhiret, son, sonra olan ve son gün anlamlarına gelir. islâm akaidinin ulûhiyet, nübüvvet ve meâddan oluşan üç ana esasından (usûl-i selâse) birini teşkil eder. Kur'an-ı

⁷²² Ahmed, Mahmud, a.g.e., 23. Kapitalist iktisat sisteminde bazen sabotaj yapılmakta, yani insanlar yaşam için nice gerekli şeylere muhtaç iken, gereksiz şeyler üretilir. Bazen da damping ismi altında halkın ihtiyaç duyduğu malların büyük bir kısmı, fiyatlar artsın diye istihalden hemen sonra imha edilmektedir. İşte bu tür uygulamaların da fiyat üzerindeki etkisine dikkat etmek lazımdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in fiyata müdahale etmediği zamanda malların bir çoğunun ithal edildiği bir dönem olduğunu, tahdîdin neticesinde ithalin durup karaborsanın yayılması ve ihtiyaç duyulan malların azalıp pahalılışması tehlikesinin bulunduğunu hatırlatmak isteriz. Bknz. Tabakoğlu, a.g.e., 101, 103.

⁷²³ Konu ile ilgili olarak daha fazla bilgi ve değerlendirme için bknz. Gölcük, Bâkallânî ve İnsanın Filleri, 245-250; Yıldırım, Arif, “Kelâm Açısından Fiyatların Yükselişi ve Düşüşü”, EKEV AKADEMİ Dergisi, c. 1, sayı. 2, Mayıs, 1998, Erzurum, s. 147-160; Mert, Muhit, “Kelâm İlminde Fiyat Konusundaki Tartışmalar: Bâkallânî ve Kâdî Abdülcabbar örneği”, EKEV AKADEMİ Dergisi, c. 1, sayı. 2, Mayıs, 1998, Erzurum, s.161-171. Fiyatın tahdîd edilmesi ile ilgili hadisin fikhî ve iktisadî yorumu için bknz. Tabakoğlu, Ahmet, a.g.e.,101-104.

⁷²⁴ Kardâvî, *el-İmân ve'l Hayat*, 230.

Kerîm'de 110 defa geçen "âhiret" kelimesi bir çok isimle de zikredilmiştir.⁷²⁵ Terim olarak ise âhiret, dünya hayatını takib eden, ona benzer fakat daha değişik ve ölümsüz bir hayattan, ebediyet alemine ait çeşitli merhaleler ve hallerden ibarettir.⁷²⁶

Kur'an'da sık sık âhiret inancı telkin edilmekte ve kurtuluşun ancak diğer iman esaslarıyla birlikte âhirete imanla mümkün olacağı açıkça belirtilmektedir.⁷²⁷ Burada âhiret inancını yansıtmaya yerine onu, iktisadî ilgilendiren alanını ele alacağız.

Kur'an, dünya hayatı ile âhiret hayatını karşılaştırarak birinin geçici, diğerinin de asıl yaşanılacak ve yaşamaya değer yer olduğuna dikkat çeker. Bu bağlamda şunları belirtir: Dünya hayatı bir oyun ve eğlence, Âhiret ise Dâru'l-Karar ve Allah'la buluşma yeridir.⁷²⁸ Dünya hayatı, âhiret hayatını kazanmanın uğrak yeridir ve sebeple dünya hayatı, bir imtihan merkezi olmuştur.⁷²⁹ Herkes bu dünyada imtihan olmakta, kimi zengin, kimi fakir, kimi âmir kimi memur vs. olarak yaşayarak ilerde karşılaşılabilecek bekâ yurduna ulaşmak için sınavını geçmek için çalışmakta veya çalışmalıdır. Şayet bu yaşam sürecinde imtihanda hile yapan varsa, ya da imtihan kurallarına aykırı davranan varsa o da sonucunu, cezasını görecektir.⁷³⁰ İşte o gün hesap sorulacak, herkese her işlediği gösterilecek ve gereken karşılık verilecektir.⁷³¹ İnsanların dünya hayatında işledikleri her şey, Kur'an'ın "suhuf", "kitap" ve "siccîn" şeklinde ifade ettiği amel defterlerinde korunacak ve insanlara sunulacaktır.⁷³² Bu konuda sadece iki âyet nakledeceğiz: *"Her insanın amelini (veya kaderini) boynuna bağladık. İnsan için kıyamet gününde, açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarırız. Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak kendi nefsin yeter."*⁷³³ *"Kitap ortaya konmuştur: Suçluların, onda yazılı olanlardan korkmuş olduklarını görürsün. "Vay halimize! derler, bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın (yaptıklarımızın) hepsini sayıp dökmüş!" Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez."*⁷³⁴

⁷²⁵ Topaloğlu, Bekir, "Âhiret", DİA, I, 543; Çelebi, İlyas, "Âhiret", İslâm'da İnanç Esasları, M.İ.F.A.V. Yay., İst., 1999, s. 271; Uludağ, 63; Atay, a.g.e., 16; Kılavuz, a.g.e., 197, 199.

⁷²⁶ Topaloğlu, Bekir, "Âhiret", DİA, I, 543; Çelebi, İlyas, a.g.m., 271.

⁷²⁷ Bknz. Nûh, 71/17,18; eş-Şuârâ, 26/81-102; Yusuf, 12/101; Meryem, 19/33 vd.

⁷²⁸ Ankebut, 29/64; el-Mü'min, 40/39; Hadid, 57/20 vd.

⁷²⁹ Mülk, 67/2.

⁷³⁰ Bknz. Câsiye, 45/21,22.

⁷³¹ Câsiye, 45/29-28; Mü'minûn, 23/115; Kıyâmet, 75/36-40; vd.

⁷³² İsrâ, 17/13; Zuhuruf, 43/80; Mutaaffîn, 83/8-9.

⁷³³ İsrâ, 17/13,14.

⁷³⁴ Kehf, 18/49. Ayrıca bknz. Hâkka, 69/19,20,25,26; İnşikâk, 84/6-13; Câsiye, 45/28/29 vd.

İşte bu âyetler fert ve topluma sorumluluk ve vazifeye bağlılık şuuru vermekte⁷³⁵ hak ve hukuka saygılı olmayı temin eder.⁷³⁶ Zaten âhirete inanmanın en önemli sebeplerinden birisi de insanın, bu dünyada yaptıklarından hesaba çekileceği, bütün suç veya iyiliklerinin karşılık göreceği şuurunu vermektir.⁷³⁷ Bu bağlamda düşünüldüğünde âhirete inanmanın iki büyük faydası görülür:

a. İnsanın, bu dünyada gizli veya açık olarak işlemiş olduğu bütün işlerden sorumlu olacağını bilmesi, onun iyi hareket etmesine sebep ve yardımcı olur. Çoğu zaman da kötülüğü engeller ya dahafifletir.⁷³⁸

b. Zulme uğrayan, hakkı alınan, malı elinden alınan kimseler, ahirette haklarını alacaklarına inandıklarında ruhî buhran, ümitsizlik, stres ve benzeri durumlara düşüp psikolojik rahatsızlıklara maruz kalmayacağı gibi,⁷³⁹ kendi hakkını almak için hasımına kendi eliyle ceza vermeye kalkışmaz. Aynı şekilde fakir ve yoksullar da varlıklı insanların mallarına göz dikmez ve sorunsuz bir hayat yaşayacağı ümidiyle sabreder. İşte bu, toplumda anarşinin ve daha bir çok hastalığın gelişip yayılmasını önler.

İşte toplum fertlerinin bu tür problemlerden uzak kalışının iktisadî hayat ve kalkınma ile sıkı bir ilişkisi vardır. Zira fertleri ruhî bunalıma ve anarşizme düşmüş bir toplum, askerî ve siyasî hayatında olduğu gibi, iktisadî hayatında da başka toplumların istilasına maruz kalır. Günümüzde iktisaden geri kalmış toplumların fertleri genellikle huzursuz kişilerden, bu toplumlar da anarşi ve terörün sindirdiği halklardan müteşekkildir. Demek ki, âhirete iman, toplumun iktisadî hamlelere girişmesi için fertlere girişkenlik ruhunu kazandırmakta ve onların ümidini, moralini yükseltmektedir.

Bu dünya hayatından sonra başka bir hayata imanın zengin ve varlıklı kimseler üzerinde de etkisi vardır. Bu dünya eksik ve fanidir. Buradaki nimetler de sonlu ve sınırlıdır. Halbuki Allah'ın lütfü ve nimetleri sonsuz, sınırsız, bâkî ve ebedîdir. Allah (c.c.) kullarına bu dünyada verdiği nimetleri öbür dünyada daha güzelleriyle tamamlayacaktır.⁷⁴⁰ İşte bu düşüncede olan bir zengin, malının bir gün yok olacağını bildiğinden, insanlar üzerinde iktisadî tasallut kurmaya çalışmaz, emri altında çalıştırdığı işçilerine zulmetmez, onların haklarını verir ve âhiretteki daha büyük nimetlere kavuşmak için malını Allah rızası için fakir ve yoksullara verir. Bu

⁷³⁵ Çelebi, İlyas, "Âhiret", 297; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 64.

⁷³⁶ Uludağ, a.g.e., 64.

⁷³⁷ Atay, a.g.e., 14; Uludağ, a.g.e., 64.

⁷³⁸ Atay, a.g.e., 16, 19.

⁷³⁹ Atay, a.g.e., 16; a.g.e., 64.

⁷⁴⁰ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 63, 65; Kılavuz, a.g.e., 200.

düşüncenin yaygın olduğu toplumda elbette ki yoksulluk ve işsizlik probleminin çözümünde önemli adımlar atılmış olur ve toplumun iktisadî hayat ile yapısında büyük değişiklikler görülür.

Kur'an, azabın olmayacağını ileri sürüp âhirete iman getirmeyenlerden bahsederken şöyle buyurur: *"Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz, demişlerdir. Ve dediler ki: Biz malca ve evlâtça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz."*⁷⁴¹ Burada toplumun ileri gelen ve zengin olan kesimi, mal ve evlatlarına güvenerek şımarırlar, zamanla âhireti inkar ederler. İşte bu tür insanların yönetimindeki bir iktisat, azgınlığa, şımarıklığa götürür. Çünkü onun temelinde inanç yoktur.

Nitekim âhîret fikrini hesaba katmadığı, dolayısıyla kanaatkârlığa mahal vermediği için kapitalizmin ve sosyalizmin uygulandığı toplumlarda ekonomik hayat zamanla azmanlaşmakta, bu doktrinlere inananların oluşturduğu toplumlardaki azgınlık ya da iktisadî yoksulluklar kontrol edilemez bir duruma gelmektedir.⁷⁴²

Öyleyse şunu belirtebiliriz: Gerek Allah'a ve ahirete, gerekse diğer iman esaslarını benimsemek, bunlara inanmak, dinî hayatta gerekli ve önemli olduğu gibi, dünyevî ve iktisadî alanda da fevkalade gerekli, önemli ve tesirlidir. Çünkü İslâm'a göre insanın iktisadî davranışlarının temelinde sadece maddî değil, bunlardan daha güçlü ve bunlara hakim olan Allah rızası ve ebedî âhîret hayatı ideali yatar.⁷⁴³ Bir diğer husus, İslâm ekonomisindeki manevî müeyyidelerin tesirli olması için Allah'a imanın simgelediği ve diğer beş esasın da süslediği İslâm Akaidinin benimsenmesi şarttır. Çünkü Allah'a, meleklerle, peygamberlere, kitaplara, cennet, cehennem, hesap, mîzân gibi unsurlarıyla beraber âhirete inanmayan fertlerden oluşmuş bir toplumda ne iyilik adına hareket edilmesi, ne de iktisadî suçların önlenmesine yönelik çalışmaların başarılı olması beklenir. Pek tabîîdir ki, bunlara iman etmeyen kimselere "hırsızlık yapma, hayır hasenâtta bulun, Allah'ın, malında farz kıldığı zekât ve sadakamı ver" gibi teşviklerde bile bulunamaz. Zira bu teşvik ve tavsiyelere uyması için kendisini uyarak insanî vicdanını harekete geçirecek kuvvetli bir faktör de kalmamıştır. Bütün bunlardan da anlaşılıyor ki, İslâm ekonomisi, Allah fikrinin ağır bastığı bir ekonomidir.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Sebe', 34/34, 35.

⁷⁴² Sağiroğlu, a.g.e., 63.

⁷⁴³ Özsoy, a.g.e., 24.

⁷⁴⁴ Mannan, a.g.e., 160.

1.2.2. TEMEL İSLÂMÎ PRATİKLERDE İMAN-İKTİSAT İLİŞKİSİ

Kalbin tasdikinden ibaret olan iman iktisadî faaliyetlerde etkili ve önemli görevler ve fonksiyonlar icra ettiği gibi, kişinin inandığı esasları tayin edilmiş ve özel bir takım şekilleri yaşaması, tecrübe etmesinin pratik yansıması olan ibadetler de insanın ekonomik faaliyetlerinde önemli roller oynar. Bu fonksiyonlar ve roller, bizzat ibadetlerin yapılış biçimleri ve şartlarında gizlidir. Zekâ, sadaka, hac, oruç gibi ibadetlerin çoğu, insanın ekonomik faaliyetleri ile doğrudan doğruya ilgilidir. Bazıları da dolaylı olarak ilgilidir.⁷⁴⁵ Genel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde hemen hemen bütün ibadet şekillerinin iki unsura bağlı olduğu görülür: Birisi, ibadetin içinde geçtiği zaman, diğeri de ibadetin, içinde yapıldığı mekandır.⁷⁴⁶ Zaman ve zamanlama ile mekan ve mekanlamanın ekonomideki önemi büyüktür. Bütün ekonomik hesaplamalar, zaman ve mekana bağlı olarak yapılır.⁷⁴⁷ Bu iki unsurun israf edilmesi dince istenmeyen bir şeydir. Burada her iki unsur hakkında iki ayrı gerçeğe de dikkat çekmek gerekir. Birincisi, zaman ve mekanın israf edilmesi dince yasaklanmıştır. İkincisi de dindeki ibadetler, uygun zaman ve mekanlarda eda edilmektedir. Örneğin namaz beş vakitten, oruç bir aydan, hac yılda bir aydan, ömürde bir seferden fazla olmak üzere farz kılınsaydı, sosyal ve ekonomik hayatta da zorluk çıkarıcı ve insanın gücünü aşan ibadetler olacaktı. Mekan açısından düşünürsek, her namazın ille camide kılınması emredilseydi, ya da Cuma ve bayram namazları ile hac müstesna, her ibadet ille de belirli mekanlarda eda edilmek zorunda bırakılsaydı, insana bir çok zahmetler verilmiş olurdu. Halbuki bütün ibadetlerin zaman ve mekan o kadar iktisatlı bir şekilde tasarlanmıştır ki, insanın ne sosyal ne de ekonomik hayatına hiçbir menfi etkisi yoktur.

İbadetlerde göze çarpan diğer bir husus da Allah rızası, ihlas ve samimiyetin birinci planda olması gerçeği ve gerekliliği ile beraber her ibadetin kendisinde iki türlü faydayı barındırmış olmasıdır. Ferdî ve toplumsal fayda. Bir başka açıdan bakılırsa, ibadetlerde maddî ve manevî fayda şeklinde iki ayrı fayda türü de vardır.⁷⁴⁸ İşte ibadetlerin ferdin ve toplumun yararına işlemesi, zaman ve mekan tasarrufunu

⁷⁴⁵ Bayrakdar, Mehmet, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 54.

⁷⁴⁶ Bayrakdar, Mehmet, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 55; Daryal, Ali Murat, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, M.Ü.İ.F. Yay., İst., 1994, s. 58. İbadetlerde en kısa bir zaman diliminin ne kadar önemli olduğu ve ibadete hasredilmiş olunan bu zamanın ihmalinin nelere mal olduğu hakkında bkznz. Daryal, a.g.e., 58-63.

⁷⁴⁷ Bayrakdar, Mehmet, a.g.m., 55.

⁷⁴⁸ Daryal, a.g.e., 68, 69.

öğretmesi, manevî faydalarının yanı sıra maddî konuda da bir çok faydaları sağlaması, müslüman bir insanın hayatının her alanına nüfuz ederek onun iş hayatı ile ibadet hayatını birleştirmektedir.⁷⁴⁹

Bu genel çerçeveden sonra temel İslâm pratiklerinde iman ile iktisat arasındaki ilişkileri biraz ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Ancak Mehmet Bayrakdar'ın bu konudaki bir değerlendirmesini kısaca dikkatlere sunmadan geçemeyeceğiz. O diyor ki: "İbadetlerin ve inancın insanı ekonomik yapmaya sevk etmesi bazı kimselere ütöpik bir düşünce gibi gelebilir. Fakat her sistemin prensiplerinin, kendi sisteminin bütünlüğü içinde geçerli ve verimli olduğunu hatırlarsak, İslâm inanç ve ibadetlerinin bu tür fonksiyonları icra etmesi de insana İslâmî bir şuurun gerçekten verilmesi ve onların eğitilmesi ile tam İslâmî ekonomik sistemin uygulandığı bir toplumun içinde geçerli ve verimli olur. Yani insanı, imanının ve ibadetlerinin neler ifade ettiğinin şuuruna varacak şekilde eğitmekle olur."⁷⁵⁰

İbadetlerin faydalarından bahsedilirken, bütün bu faydaların insanın yararına olduğunu ve Allah'ın bunların eda edilip edilmemesi karşısında hiçbir yarar kesbetmediğini veya zarara düşmediğini belirtmeye gerek bile yoktur.⁷⁵¹ Ancak günümüzde ideolojik sarhoşluk diye nitelenebilecek bir ruh haletine sahip bazıları, çağdaş dünyada ibadetlerin edasının boşuna zaman harcamaya sebep olduğunu iddia etmektedirler.⁷⁵² Bu tür iddialara değer verip onları cevaplamak yerine ibadetlerin fert ve toplum üzerindeki yararlı etkilerini bilimsel çalışmalarla isbat etmek gerekmektedir. Aşağıda temel İslâmî pratikleri biraz detaylı ele almamızın nedenlerinden biri de budur.

1.2.2.1. Temizlik : Temiz Fertler, Temiz Toplum Ve Temiz Bir İktisadî Yapı

Temizlik, bizzat Hz. Muhammed'in ifadesiyle "*imânın yarısı*"⁷⁵³ veya "*bir bölümüdür*."⁷⁵⁴ Çünkü "*Allah da nezîftir ve nezâfeti sever*."⁷⁵⁵ Genel olarak temizlik iki kısımdır:

⁷⁴⁹ Daryal, a.g.e., 70-75.

⁷⁵⁰ Bayrakdar, Mehmet, "*İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü*", 56.

⁷⁵¹ Daryal, Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri, 77.

⁷⁵² Daryal, a.g.e., 78.

⁷⁵³ Müslim, Taharet, 1.

⁷⁵⁴ Müslim, Taharet, 1; Tirmizî, Daawât, 86; İbn Mâce, Tahâret, 5; Dâremî, Vudu, 2; Ahmed, Müsned, 4/260. Yukarıdaki meşhur hadis, aslında bir hadisin bir parçasıdır. Söz konusu olan hadis, Müslim ve Daremi tarafından "الطهور شرط الايمان" şeklinde rivayet edilirken Tirmizî "الوضوء شرط الايمان" şeklinde, İbn Mâce de "اسباغ الوضوء شرط الايمان" şeklinde rivayet etmişlerdir.

⁷⁵⁵ Tirmizî, Edeb, 41.

- a. Maddî Temizlik,
- b. Ma'nevî Temizlik.

Maddî temizlik de iki kısımdır:

a. Genel Temizlik: İnsanın, vücudunu, elbisesini, oturduğu ve kalktığı yeri ve çevresini temizlemesi, temiz tutmasıdır. Bu temizlik çeşidi insanın görünüşünün ve kıyafetinin düzgün ve temiz olmasını da kapsamaktadır.

b. Özel Temizlik: İslâm Dini'ne göre yapılan, namaz gibi ibadetlerin yapılması için gerekli olan resmî, şeklî bir temizliktir. Bu da iki türlüdür: Gusletmek, yani baştan tırnağa yıkanmak; abdest almak, yani namazdan önce vasfı belirli yıkanmayı yapmaktır.⁷⁵⁶

Temizlik, İslâmî bakış açısına göre en büyük ibadet olan namazın vazgeçilmez bir şartıdır. İslâm'da temizlik, biri beden, diğeri ruh olmak üzere iki türlüdür: Bütün emir ve yasakların esas maksadı kalp tezkiyesi ve ruh tezkiyesidir. Ruh tasfiyesi ile maddeden, nefisten ve şeytandan gelen kir ve paslar gönülden silinip atılır.⁷⁵⁷

Namazdan önceki küçük ve büyük abdest ile bedenin, elbisenin ve mekanın temizliği ile dış temizliği yapan insan, namaz ile de iç temizliği yaparak hem maddî, hem de manevî temizliği yapmış olur.⁷⁵⁸ Namaz, günde beş defa bedenin kirlenmeye en fazla maruz kalan kısımlarının yıkanması ile beraber rahatlık ve gevşekliliğe karşı sert bir tedbîr olmaktadır.⁷⁵⁹

İslâm'da aslolan ruh temizliğidir. Beden temizliği ise bunun vazgeçilmez bir vasıtasıdır. Bu vasıta olmadan ondan güdülen gaye de hasıl olmaz. Bir hadiste *"Evinizin önünde akan bir nehir olsa da günde beş defa bu nehirde yıkansanız, üzerinizden kirden bir iz kalır mı hiç? İşte beş vakit namaz da böyledir, günahları siler, süpürür."*⁷⁶⁰ buyurulmuştur. Yani namaz, insanın ruhunu yıkar, kalbini saf, arı ve pâk hale getirir.⁷⁶¹ Diğer ibadetlerin hepsi de aynı şekilde ruh ve kalp temizliğini gerçekleştirirler. Bundan da anlaşılıyor ki İslâm, her ibadetin özüne temizliği yerleştirmiştir.

İslâm ma'nevî temizliğe değer verdiği gibi, maddî temizliğe de büyük değer verir. Öyleki ilk nazil olan ayetlerde, yani Hz. Peygamber'in bi'setinin ilk yıllarında

⁷⁵⁶ Atay, a.g.e., 72.

⁷⁵⁷ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 72.

⁷⁵⁸ Uludağ, a.g.e., 72.

⁷⁵⁹ Begoviç, a.g.e., 294.

⁷⁶⁰ Müslim, *Mesâcid*, 51.

⁷⁶¹ Uludağ, a.g.e., 72.

“*Elbiseni temiz tut.*”⁷⁶² Mealindeki ayet nazil olmuştur. Üstelik bu ayet, “*Rabbini tekbirini yap(yüceliğini ilan et!)*”⁷⁶³ emrinin peşi sıra gelmiştir. Hz. Peygamber bu ayetin nüzulünü anlatırken “*ثم حمى الوحي وتتابع*” (*daha sonra vahiy kızıştı ve birbirini takip etti*)⁷⁶⁴ buyurmuştur. Buna göre Kur’an’ın diğer hüküm, prensip, kavram, emir ve nehiyleri temizlik emrinden sonra gelmiştir. Yani yepyeni bir bina olarak kurulan İslâm’ın temeline temizlik yerleştirilmiştir.

Bazı müfessirler her ne kadar buradaki temizlikten maksadın günahlardan arınma olduğunu söylemişlerse⁷⁶⁵ de, bunun yanında şu gerçeği de sunmak isteriz: Bu ayet inerken daha yeni dinin asıl mahiyeti hakkında yeterli bilgi gelmemiştir. Sadece ileriye yönelik îma ve sembolik anlatımlar vardı. Dolayısıyla o günkü muhatapların aklına gelecek ilk anlam lafzın mutlak anlamıydı.⁷⁶⁶ Zira ilk ayetler, teşbîh, mecaz, istiâre, kinâye gibi edebî sanatlara yer vermekle beraber açık ve net beyana sahipti. Nitekim İbn Sîrîn de bu ayeti tefsir ederken “*elbiseni su ile yıka*” anlamına geldiğini belirtirken İbn Zeyd şöyle açıklar: “*İlgili ayetin nazil olduğu dönemde müşrikler yıkanmazlardı. Bu sebeple Allah Teâlâ elbiseleri yıkamayı emretti.*” İbn Cerîr et-Taberî de bunu tercih etmiştir.⁷⁶⁷ İbn Kesîr, bu görüşleri serdettikten sonra şöyle der: “Âyet bütün bunların hepsini (yani kalp, niyet, elbise temizliğini) kapsar. Ancak Araplar bu ifadeden mutlak olarak elbise temizliğini anlarlar.”⁷⁶⁸

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılıyor ki beden, elbise, mesken ve çevre temizliği de manevî temizlik gibi önemlidir. Çünkü Kur’an, bu tür temizliği, namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerden önce, imân ile beraber teşrî’ kılmuştur. Ayrıca bu, iman gerektirdiği şeylerdendir. Çünkü mü’min şuna inanır: Allah temizliği emretmiştir, temizi sever. Hz. Peygamber de hayatı boyunca temizliğe önem vermiş, her fırsatta bunu benimsetmeye çalışmış, hatta bir temizlik timsâli, âbidesi olmuştur.

⁷⁶² Muddessir, 74/4.

⁷⁶³ Muddessir, 74/3.

⁷⁶⁴ İbn Kesîr, a.g.e., 3/564.

⁷⁶⁵ Neseffî, a.g.e., 4/308. Neseffî ayete yapılan günahlardan arınma şeklindeki tefsiri, “ار” edatını kullanarak diğer anlamlardan sonra naklediyor. Bundan da anlaşılıyor ki, O, lafzın zahiri anlamını, yani elbise temizliği görüşünü, batını anlamlara tercih etmektedir. Bknz. a.y.

⁷⁶⁶ Sahâbîlerden Adiy b. Hâtim’in, oruç vaktini açıklayan ayetteki (2/187) “Beyaz ip siyah ipten ayırt edilinceye kadar yiyip için” kaydını gerçek anlamıyla alarak ipleri karşılaştırması olayı da bunu destekler. Bknz. Müslim, Siyam, 33, 35; Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’an, 2; Ebu Dâvûd, Savm, 1; Nesâî, Savm, 29; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 3/460; Dâremî, Savm, 7.

⁷⁶⁷ İbn Kesîr, a.g.e., 3/565.

⁷⁶⁸ İbn Kesîr, a.g.e., 3/565.

Maddî temizliğin akla, nesle, rûha ve mala faydası olduğundan dolayı namaz, kıraat ve tavaf gibi ibadetlerde şart koşulmuştur.⁷⁶⁹

Temizlik insan hayatı için oldukça önemlidir. Pislik ve kirlilik ise çoğu zaman ölümle sonuçlanan, bedeni güçsüz bırakan bir çok hastalığın sebebidir. İnsanların, insanlara faydalı olan hayvanların salgın hastalıklar ve kıranla karşı karşıya gelmelerinin sebebi de pisliktir. Bu tür bir ortamda yetişen bir kafa doğru dürüst çalışmadığı gibi hasta ve cılız bir neslin zürriyeti de sağlıksız olur. Öte yandan pislik ve kirlilik, mal ziyanına da yol açar, bitkilerin ve hayvanların sıhhatli şekilde gelişmesine de engel olur.⁷⁷⁰ Mikroplar insanların gıdalarına karıştığında hem gıda maddeleri, hem de insan zarar görmektedir. Böylece bereket gider. Zira zenginliğin bir sebebi temizlik iken, yoksulluğun sebeplerinden biri de onun zıddıdır. İslâm'da ağaç dikmenin teşvik edilmesinin, dikilen ağaçların ve ormanların yok edilmemesinin, yeşilliği korumanın istenmesinin sebeplerinden biri de temizliğin insan, toplum ve çevre bakımından taşıdığı önemdir.⁷⁷¹

Kur'an-ı Kerîm'de Allah (c.c.)'ın, Hz. İbrâhîm ile İsmâîl'e *"Evimi temiz tutun!"*⁷⁷² şeklinde emrettiğinin belirtilmesi, mesken ve çevre temizliğine; hayırlı ve nifaslı kadınlara temizleninceye kadar yaklaşılmamasının,⁷⁷³ ya da cünüp iken yıkanmanın emredilmesi⁷⁷⁴ cinsel hayattaki temizliğin önemine; zekâtın malı temizlediğinin⁷⁷⁵ ifade edilmesi iktisadî hayatın temiz olması gerektiğine dikkat çeker. Dünyevî ve maddî işlere bulaşan insan, çoğu sefer bir çok maddî ve ma'nevî kirlerle kirlenmektedir. Bileğine kadar maddeye dalan, ayakları dünyaya yapışıp yükselmeyen ve beyni sadece menfaat ve maddeyi düşünen insan, abdest alırken hem maddî, hem de manevî açıdan temizlenmekte, dünyanın ezici çarkına kaptırdığı kollarını, ayaklarını kurtarıp arındırmakta ve böylece yüzünü de yıkayarak temiz bir yüz, perçemini meshederek ve ondaki tozları silerek açık ve parlak bir alınlı rabbinin huzuruna çıkmaktadır. Bundan sonraki safhada ise namazla kalbini, ruhunu, iç organlarını temizleyip arındırmaktadır.

Allah (c.c.), Kur'an'da bir çok yerde gıda temizliğine de dikkat çekmektedir: *"Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yeyin, şeytanın peşine*

⁷⁶⁹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 73.

⁷⁷⁰ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 73.

⁷⁷¹ Uludağ, a.g.e., 74.

⁷⁷² Bakara, 2/125; Hac, 22/26.

⁷⁷³ Bakara, 2/222.

⁷⁷⁴ Maide, 5/6.

⁷⁷⁵ Tevbe, 9/103.

düşmeyin; zira şeytan sizin açık bir düşmanınızdır."⁷⁷⁶ Kısaca şunu diyebiliriz ki Kur'an ve İslâm, maddî ve ma'nevî temizliği gerçekleştirmek için nazil olmuştur.⁷⁷⁷

Temizlik konusu, iktisadî alanda da oldukça önemli bir konudur. Bugün bütün dünyada en fazla masraf tutan alan, sağlık alanıdır. Aids, stres gibi ruhî ve maddî mikrop-lardan kaynaklanan hastalıkların tedavisine harcanan sermaye ile sanayi, teknoloji, bilim, sanat ve diğer alanlardaki eksiklikler telafi edilmeye, boşluklar doldurmaya, ihtiyaçlar giderilmeye çalışılırdı, ma'nevî hastalıklardan kaynaklanan savaşı-lara harcanan sermaye, söz konusu alanlara aktarılsaydı, bütün dünyanın iktisadî durumu bugünkünden çok iyi olacaktı. Bu durumun temelinde İslâm'ın temizlik hakkında öğrettiklerinin ihmal edilişi büyük yer tutar.

İşte İslâm'ın hem maddî, hem de ma'nevî temizliğe önem vermesinin ve onu imanın parçası ve yarısı, bazı ibadetlerin de şartı saymasının hikmet ve sırrı böylece daha iyi anlaşılmaktadır. Şunu da belirtelim ki temizlik, bütün yönleriyle iktisadî ilgilendirmektedir. Zira güçlü bir ekonomi, ancak fertleri ve kendisi her açıdan temiz olan toplumlar tarafından oluşturulur.

1.2.2.2. Namaz: İman, İbadet Ve İktisadın Bütünleşmesinin Sembolü:

Arapça karşılığı "salat" (الصلاة) dil bilginlerine göre dua, tebrik, yüceltmek,⁷⁷⁸ tam övgü⁷⁷⁹ manalarına gelir. Taftâzânî, salat kelimesinin şer'î namaz manasında bir kavram olarak kullanılmadan önce, dua manasında kullanıldığını belirtmiştir.⁷⁸⁰ Daha sonra belli rükünlerden ibaret ve dinî bir ibadet olan namazı ifade etmek için kullanılmıştır.⁷⁸¹ Bazılarına göre salatın manası, kişinin kendisini yakıcı ateşten koruması ve tezkiye etmesidir.⁷⁸²

Namaz, Kur'an-ı Kerim'de seksen defa geçen "salat" kelimesinin karşılığı olmuştur. Kur'an'da "tesbih etmek" kelimesi de namaz kılmak manasında kullanılmıştır. "Salat" kelimesi de namazdan başka dua, ibadet vs. anlamlarda da kullanılmıştır. Ama seksen yerde sadece namazı ifade eder.⁷⁸³

⁷⁷⁶Bakara, 2/168. Bknz. Bakara, 2/57, 172; Mâide, 5/88; Nahl, 16/72, 144; Tâhâ, 20/81; Mu'minûn, 23/51.

⁷⁷⁷Bknz. Maide, 5/6.

⁷⁷⁸El-İsfâhânî, Ragıp, *el-Mufredat*, 287; Ebu'l-Beka, *el-Kulliyât*, 552.

⁷⁷⁹Ebu'l-Beka, a.g.e., 552.

⁷⁸⁰Ebu'l-Beka, a.g.e., 553.

⁷⁸¹Ebu'l-Beka, a.g.e., 553.

⁷⁸²Ebu'l-Beka, a.g.e., 554.

⁷⁸³Atay, a.g.e., 98.

Kur'an- Kerim'de "salat" (الصلاة) kelimesi şu anlamlarda kullanılmıştır:⁷⁸⁴

- a. Beş vakit namaz: وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ⁷⁸⁵
- b. İkinci namazı: تَخِيسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ⁷⁸⁶
- c. Cuma namazı: إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ⁷⁸⁷
- d. Cenaze namazı: وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ⁷⁸⁸
- e. Din: أَصَلَوْتُكَ تَأْمُرُ⁷⁸⁹
- f. Kıraat ve tilavet: وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافَتْ بِهِ⁷⁹⁰
- g. İbadet ve ma'bed: لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى⁷⁹¹
- h. Dua ve yakarış: وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنْ صَلَوَتُكَ سَكَنَ لَهُمْ⁷⁹²

Namaz, vakti iktisatlı olarak değerlendirmeyi öğreten bir ibadettir. Çünkü o, belirli vakitlerde kılınmak üzere farz kılınmıştır.⁷⁹³ "Sabır ve namazdan yardım dileyin"⁷⁹⁴ ayetinden de anlaşıldığı gibi, namaz kişiyi ruhî bakımdan güçlendirmekte ve hayatın zorluklarına karşı direnmeye alıştırmaktadır. "Ailene namazı emret; kendin de ona sabırla devam et. Senden rızık istemiyoruz; (aksine) biz seni rızıklandırıyoruz. Güzel sonuç, takvâ ile dir." ⁷⁹⁵ Şeklindeki ayette de namazın sabır kaynağı olduğu vurgulanmaktadır.

İktisadî hayat açısından sabırlı olmak, zorluklara karşı direnebilecek bir yapıya sahip olmak son derece önemlidir. Çünkü toplum ve fertler, güçlü bir ruh yapısı ve direnip sabırla çalışarak gelişir. Ruh yapısı bozuk, morali kötü ve direnme gücüne sahip olmayan toplumların, hayatın zorluklarını aşarak teknoloji, bilim, ekonomi ve diğer alanlarda kalkınması, ilerlemesi mümkün değildir. Kur'an, ruh yapısı bozuk olanların, namaza kalkarken tembel ve isteksizce kalktıklarını belirtir.⁷⁹⁶ Halbuki müslüman, canlı, güçlü, çalışkan ve girişken olmalıdır: "Kuvvetli mü'min, Allah katında zayıf mü'minden daha hayırlı (üstün) ve daha sevimlidir. Şu da var ki, hepsinde de hayır vardır." ⁷⁹⁷ Kur'an, namaz kılmayanların şehvet yollarına düşeceğini belirtir: "Onlardan

⁷⁸⁴ Ebu'l-Bekâ, a.g.e., 555.

⁷⁸⁵ Bakara, 2/3.

⁷⁸⁶ Maide, 5/106.

⁷⁸⁷ Cuma, 62/9.

⁷⁸⁸ Tevbe, 9/84.

⁷⁸⁹ Hud, 10/87.

⁷⁹⁰ İsrâ, 17/110.

⁷⁹¹ Nisâ, 4/43.

⁷⁹² Tevbe, 9/103.

⁷⁹³ Nisâ, 4/103.

⁷⁹⁴ Bakara, 2/45.

⁷⁹⁵ Tâhâ, 20/132.

⁷⁹⁶ Nisâ, 4/142; Tevbe, 9/54.

⁷⁹⁷ Müslim, Kader, 34; İbn Mâce, Mukaddime, 10; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 3/366.

sonra gelen bir grup, namazı zayı' ettiler ve şehvetlere uydular."⁷⁹⁸ Buna karşılık hayırlı işleri yapmak da namazla irtibatlandırılmıştır: *"Biz, onlara hayırlı şeyler yapmalarını ve namaz kılmalarını emrettik"*⁷⁹⁹ Ayrıca *"Namaz hayasızlıktan ve kötülükten alı koyar."*⁸⁰⁰ Namazın alıkoyduğu kötülüklerden bir kısmı da iktisadî suçlardır. Buna göre namaz kılan bir insan, Rabbinin gözetiminde olduğunu bildiği için hırsızlık, soygunculuk, rüşvet alma, başkasının malını zimmetine geçirme gibi günahlardan kaçınır.

Günahların etkisinden kurtulmanın ve ruh yüceliğine ulaşmanın en etkili yolu namazdır. Hakkı verilerek kılınan namazın ruhu iyileştireceği ve kişiyi iyi şeylere sevk edeceği açıktır. Gerçekten de namaz, ruhu yücelttikten sonra dinamik bir yapı ile ferdi topluma gönderir: *"Namaz kılınınca yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfünden isteyin."*⁸⁰¹ Ferdi, iktisadî hayatta başarılı kılan etmenlerden biri de onun dinamik bir ruha sahip olmasıdır.

Kur'an, namazla beraber zekâtta bahseder ve ikisini bir çok yerde beraber zikretmiştir. Aynı şekilde namaz ile kurbanı da birlikte ele almıştır.⁸⁰² Cuma ve bayram namazı, iktisadî durumu farklı olan herkesi bir araya toplar. Yani iktisadî girişimciler ile malî durumu kötü olanları tanıştırır ve onların dayanışmalarını sağlar. Bu da günümüzde sendikaların yapmak istediği amaçlardan biridir. Toplum fertlerinin birbirlerini tanımaları, özellikle dinî bir merkezde ibadet vesilesiyle bir araya gelmeleri iktisadî açıdan çok önemli bir olaydır. Zira zenginin zenginle tanışması, onları daha büyük atılım ve yatırımlarda bulunmaya sevk eder, zenginin fakiri tanınması da ona yardım etmesine, iş vermesine vesile olur. Böylece fakirlik probleminin çözümünde de ilerleme sağlanır.

Namazda safda boş kalan bir yerin doldurulmasının neredeyse farz olacak kadar önemli olması insana âhenkliliği öğrettiği kadar, şuurlu bir kimseye mekânın israf edilmemesi gerektiğini de hatırlatır. Bu da tabiatın ve tabiatla bulunan imkân ve kuvvetlerin israfa yol açmadan en güzel biçimde kullanılması gerektiği inancını zihinlere yerleştirir.⁸⁰³

⁷⁹⁸ Meryem, 19/59.

⁷⁹⁹ Enbiya, 21/73.

⁸⁰⁰ Ankebut, 29/45.

⁸⁰¹ Cuma, 62/10.

⁸⁰² Kevser, 108/2.

⁸⁰³ Bayrakdar, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 55; Begoviç, a.g.e., 297.

Kur'an, namazın ticarî hayata canlılık verdiğini belirterek, müslümanları çalışmaya, ilerlemeye teşvik etmekle beraber, bir de uyarıda bulunmaktadır: *"Onlar bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona giderler ve seni ayakta bırakırlar. De ki: Allah'ın yanında bulunan, eğlenceden ve ticaretten daha yararlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır."*⁸⁰⁴ *"Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlardır. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar."*⁸⁰⁵ *"Onlar (o müminler) ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirse namazı kılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülükten nehyederler. İşlerin sonu Allah'a varır."*⁸⁰⁶

Bunlardan anlaşılıyor ki namaz kılan bir müslüman sürekli Allah'ı hatırlar, ticarete aşırı bir şekilde dalıp başkalarının haklarını gasbetmekten kaçınır ve iktisadî suçlar işlemek yerine hayırlı amellerde bulunur. Bununla beraber, tembel oturamaz, aksine sürekli eylem yapar bir hale gelir. Çünkü namaz, belli vakitlerde faz kılındığından mü'mini harekete geçirir. Böylece de girişim ruhunu geliştirir. Ayrıca günde beş vakit namazın kılınması ile namaz için ezanın okunması yani vakitlerin ince bir ayarlanma ile belli aralıklara bölünmesi, güzel bir zaman ayarlanması ve zamanda iktisatlı davranmanın en güzel örneğidir.⁸⁰⁷

Öte yandan bir müslümanın günlük, haftalık, aylık, yıllık ve ömürlük olmak üzere beş türlü zamanlaması vardır. Beş vakit namaz ona günlük, Cuma haftalık, oruç aylık, zekât yıllık, hac da ömürlük zaman planlamasını öğretir. Bu suretle insan, dikkatli ve disiplinli bir çalışma hayatına girer. İslâm dininde tembelliğin ve ataletin men edilip çalışma ve iş görmenin kutsî bir görev ve âdeta bir ibâdet sayıldığı dikkate alınacak olursa, bu anlayışa sahip olan bir cemaatin ilerlemesi ve yükselmesi işten değildir. Max Weber, Avrupa'daki ilerlemenin, Calvenizm'in ve Püritanizm'in iş ve meslek ahlâkı sahasına getirip yerleştirdiği disiplinli çalışmanın eseri olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁰⁸ Eğer dakik bir zamanlama ile disiplinli ve düzenli çalışma, ilerleme ve yükselme sebebi ise bunun en güzel örneği İslâm'da vardır. *"Vakit nakittir."* Anlayışı İslâm cemiyetinde meşhur olmuştur. Namazdaki vakit ayarlaması bu açıdan değerlendirildiğinde şöyle bir mesaj alınır: İnsan ömrü çok değerli bir şeydir. Sabahtan akşama kadar, hatta ömrü boyunca belli zamanlardaki görevlerini eda etmek için zaman kollayan ve bu işleri

⁸⁰⁴ Cuma, 62/11.

⁸⁰⁵ Nûr, 24/37.

⁸⁰⁶ Hac, 22/41.

⁸⁰⁷ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 78.

⁸⁰⁸ Weber, a.g.e., 46-48.

görmeye hazırlanan bir kimse elbette ki pısrık ve uyuşuk değil, daima faal ve cevval olacaktır.⁸⁰⁹ Demek ki namaz, insana aktif bir özellik kazandırarak ferdi, iktisadî faaliyetlerde bulunmaya ve toplumu da iktisadî kalkınmaya sevk eden bir ibadettir.

Aşağıdaki iki âyet namazın iktisadî hayattaki iki önemli etkisini ortaya koymaktadır: *“Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir.”*⁸¹⁰ *“(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alı koyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir.”*⁸¹¹ Birinci âyete göre namaz Allah ile kul arasındaki münasebetleri düzenler. Böylece de kulu Allah'ın yardım ve inayetine nail olacak bir gönül temizliğine ve ruh yüceliğine hazırlar. İkinci âyete göre namaz, kulun ruhî ve ahlâkî yapısı üzerinde olumlu tesiri sayesinde, insanlar arasındaki münasebetlerin insanca ve müslümanca kurulup gelişmesini sağlar. Namaz, kötülükten alıkoyduğuna göre, namaz kılan kişi, iktisadî tutum ve davranışlarında kendisini bu ölçülere dikkat etmek zorunda hissedecektir.⁸¹²

Maun Sûresi'nde açıkça belirtildiği gibi, hakiki bir namaz, insanı infaka teşvik eder. İyilik ve yardımlaşmaya yanaşmayıp bu tür hayır işlerini engelleyenler ise namaz kılmış sayılmaz. Hatta yetimleri kovup miskinlere yedirmeyi teşvik etmemek, dini yalanlayanların özelliği olarak sunulmuştur.⁸¹³

Namaz, kişiyi dünyaya dalmaktan da kurtarır. Örneğin yoğun işlerine dalan bir insan, gün boyunca Allah'ı unutabilir. Zamanla kendini dünyanın ezici çarklarına kaptırabilir. İşte namaz böyle bir insanı günde beş vakit uyandırmakta ve zamanının bir kısmının ibadetle geçmesine neden olmaktadır. aynı zamanda kişi, çalışma zamanının bir kısmına ara vererek ibadet ettiğinden kısmî bir mal eksikliğine uğrar. Böylece, ibadet için, malî faydasını feda etmektedir. İşte bu açıdan namaz, malî bir ibadet de olmaktadır.⁸¹⁴ Bu ise iki açıdan önemlidir:

a. Müslüman, malından ve zamanından fedakârlık ederek kapitalist ekonomik toplumların yetiştirdiği bencil, çıkarıcı, faydacı ve duygusuz insan tipini ortadan kaldırır.

⁸⁰⁹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 79; Begoviç, a.g.e., 295.

⁸¹⁰ Bakara, 2/153.

⁸¹¹ Ankebut, 29/45.

⁸¹² Çağırıcı, Mustafa, *“İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması”*, İslâm Üzerine Düşünceler, TDV. Yay., Ankara, 1991, s. 34.

⁸¹³ Mâûn, 107/1-7.

⁸¹⁴ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 80.

b. Müslüman, geçici bir dönem bile olsa, dünyayı terk ederek madde üstü bir aleme ve hayata doğru ulvî bir yolculuğa girmiş olur. Hatta secde esnasında Rabbine en yakın bir makama vardığını hisseder.

İşte bu özelliklere ve duyguya sahip olan bir insanın iktisadî hayatındaki düzen, samimiyet, dürüstlük ve diğer iyi, güzel, hayırlı özelliklerin hakim olması ne kadar kolaysa, onun hayatında hırsızlık, gasp, rüşvet gibi iktisadî suçların yer bulması da o kadar imkan dışıdır. Çünkü “Allah, en büyüktür” diyerek bütün dünyevî kaygılarını maddî hususları elinin tersiyle arkaya atıp Mevlâsı’nın huzuruna çıkan ve her gün beş defa mi’raca yükselip ruhunu temizleyen, kalbini kötülüklerden arındıran bir insan,⁸¹⁵ bugün değişik iktisadî kesimler tarafından “temiz toplum” diye nitelenen ve özlenen ideal toplumu oluşturacak ferttir. Genel veya özel bir anket yapıldığında, ya da istatistiklere bakıldığında toplumda işlenen bir çok suçlardan uzaklaşanların ve dürüst bir iktisadî hayata sahip olanların içerisinde namaz kılanların sayısının kılmayanlardan daha çok olduğu görülecektir.⁸¹⁶

İslâmiyet, cami ve cemaat örneğinde görüldüğü gibi, içtimaî faaliyetlere ve müşterek teşebbüslere büyük önem vermiştir. Bundan dolayı hem ibadet, hem de ticaret alanında müşterek teşebbüs ruhunu kurumsallaştırmıştır. İbadet açısından, müslümanların günde beş defa camide toplanmalarını teşvik etmiş, haftada bir defa toplanmayı farz, iki bayram münasebetiyle yılda iki defa toplanmayı vacip/sünnet, her sene dünyanın her tarafından gelmek üzere Ka’be’nin etrafında görüşüp toplanmayı farz kılmıştır.⁸¹⁷ Ticarî açıdan ise şirket, müfavada, müzaraa gibi ortaklık yapma sûretiyle gerçekleştirilen muamele şekillerine büyük önem vermiştir. Öyleki fıkıh kitaplarında en fazla sayfa kaplayan bölüm, “Kitabu’l-Bey”dir.⁸¹⁸

Hız. Peygamber de bir kutsî hadiste şöyle buyuruyor: “Allah Teâlâ ortak olan iki kul hakkında şöyle der: Ben iki ortağın üçüncüsüyüm. Onlardan biri diğerine hıyanet ettiğinde, ben de aradan çekilirim.”⁸¹⁹ Burada toplumsal dayanışmanın ve birlik ruhunun önemi vurgulanmaktadır. İşte namaz da bu ruhu kazandırmakta ve bunun bir gereği olarak zengin-fakir, aristokrat-varoş vs. ayırımı yapılmasına fırsat vermeden

⁸¹⁵ Uludağ, a.g.e., 81.

⁸¹⁶ Uludağ, a.g.e., 82. Bak. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/456.

⁸¹⁷ Uludağ, a.g.e., 83.

⁸¹⁸ Kitabu’l-Bey’, Kitabu’ş-Şerike, Bâbu’n-Nafaka, Feraiz bahisleri ile riba ve zekât mes’eleleri gibi ticarî ve iktisadî konular, fıkıh kitaplarının içeriğinin yaklaşık %50’sini kapsar. Örneğin Hanefî kaynaklarından olan bir ciltlik İhtiyâr kitabının büyük bir kısmı ile iki ciltlik Hidâye kitabının ikinci cildinin neredeyse tamamı, bu konulardan bahseder.

⁸¹⁹ Ebu Dâvud, Buyu’, 2936.

toplumun sınıf kavgalarına düşmesini önler.⁸²⁰ Toplumun değişik kesimlerini bir araya getiren namaz ve cemaat olgusu, yoksulları aşağılık, varlıklı olanları da yükseklik duygusundan kurtarmaktadır.⁸²¹ Kısaca namaz ve cemaat gerçeğinin, sosyal ve iktisadî eşitliğin gerçekleşmesinde büyük rolleri vardır.⁸²² Bunun ise bir çok sosyolojik ve psikolojik faydası vardır. Şayet bu sosyo-psikolojik faydalar sağlanmazsa, bunlar toplumda önemli hastalıklara ve problemlere neden olacaktır. Bunların tedavisi için hem uzun zamanlar, hem de yüklü miktarda servetler harcanmak zorunda kalınacaktır. Demek ki, namazın diğer alanlardaki faydalarının iktisadî boyutu da vardır.

Namazın, kötü ve çirkin şeylerden menettiği bizzat Kur'an ayetiyle sabittir.⁸²³ Ancak namaz, günümüzde namaz kılanlara bir tesir yapmıyorsa, bu, insanların namazın dayandığı başka bir esası ihmal etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu esas da helalinden yemektir. İbadetler bu esasa dayanmadıkça hem Allah katında geçersiz olur, hem de bu dünyada faydaları gerçekleşmez. Genelinde helalinden yeme, içme ve giyinme konusuna ve bunun nasıl tatbik edileceğine önem verilmemektedir.⁸²⁴

Son olarak namazla ilgili kısa bir iktisadî değerlendirme yapalım. Namaz, iktisadî düşüncenin temeline Allah inancını yerleştirmeyi, iktisadî hayatı bu düşünce ile sürdürmeyi sağlar. Cuma, teravih ve bayram namazları, zenginler açısından müteşebbisleri bir araya getirdiği gibi, iktisadî problemleri olanla olmayanları da bir araya getirir. Böylece de iman ve iktisada dayalı bir kardeşliği tesis eder. Kusef ve husuf namazları, zor hallerde ve olağan üstü durumlarda Allah'ı hatırlatmaktadır. Seferilikte namazın rekâtlarının azaltılması ve namaz vakitlerinin birleştirilmesi de dinin iktisada verdiği önemi göstermektedir. Çünkü seferlerin çoğu ticarî ve iktisadî gayelidir. Dolayısıyla bu gayenin gerçekleşmesi için seferilik namazında vakit açısından tasarruf yapılarak iktisatlı bir ruhsat verilmiştir. Nihayet, cenaze namazı da iktisadî hayata dalan insanlara ölüm, Âhiret, kabir hayatı, mîzan, hesap vb. halleri hatırlatmakta; ölen kişi açısından ise müteşebbisin iktisadî hayatını ibadetle sona erdirmektedir.

Kısaca namaz, İslâmî dünya görüşünün bir ifadesi olduğu kadar, İslâm'ın dünyayı nasıl düzenlemek istediğini de göstermektedir.⁸²⁵

⁸²⁰ Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 92.

⁸²¹ Daryal, a.g.e., 92.

⁸²² Daryal, a.g.e., 92-102.

⁸²³ Ankebût, 29/45.

⁸²⁴ Atay, a.g.e., 98. Atay, helalinden yemenin ihmal edilmesini "İslâm'ın günümüzdeki ana problemi" olarak kabul eder. Bknz. Atay, a.g.e., 98.

⁸²⁵ Begoviç, a.g.e., 293.

1.2.2.3.Oruç:Varlık İçinde Yoksulluk Deneyimi Ve Zor Şartlara Hazırlanış

1.2.2.3.1. Oruç: Akıl, Kalp Ve Midenin Tezkiyesi/ Toplumsal Ve Kişisel Tedavi:

Savm, asıl itibariyle yeme, içme, konuşma ve yürümede kendisini bir şey yapmaktan tutmak demektir.⁸²⁶ Şer'î ıstılahta ise mükellefin ibâdet niyetiyle imsâk (fecd-i sâni, fecd-i sâdik) vaktinden akşam vaktine kadar yeme, içme, cima' ve istika (kusma)'dan kendisini tutmasıdır.⁸²⁷ "إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا" ayetinde savm kelimesi konuşmamak, sözden imsak manasında kullanılmıştır.⁸²⁸

Oruç, sahip olduğu faydaların genel olmasından dolayı bütün ümmetlere farz kılınmıştır: "Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz."⁸²⁹ Ancak orucun ve Ramazan ayının müslümanlar açısından değeri farklı ve daha büyüktür. Çünkü " Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır."⁸³⁰ Kur'an'da i'tikadî, ibadî ve muamelâtla ilgili hükümlerle beraber iktisadî hükümler de vardır. Demek ki Ramazan ayı, insanlara iktisadî konularda da bir takım emir ve ölçülerin nazil olmaya başladığı aydır. Kur'an'ın nazil olup insanlık hayatı üzerinde etkisini göstermesinden sonra iktisadî hayatta yepyeni bir nizam ve uygulama görüldü. Öyle ki dünyanın iktisadi veçhesi değişti denebilir.

Kur'an'ın iktisadî hayata kazandırdığı faydalardan biri de oruç vesilesiyle elde edilen hasletler ve yararlarıdır. Gerçekten de oruç, insana kazandırdığı hasletlerle iktisadî hayatta önemli etkilerde bulunmaktadır. Namazda olduğu gibi oruçta da vakti düzenleme vakit israfını önleme durumu vardır. Zira oruçlu kişi yeme, içme ve benzeri faaliyetlere ayırdığı zamanda kazanmakta, ibadet, kıraat, dua gibi onlardan daha değerli, daha yüce faaliyetlere vakit ayırmaktadır. Yine oruçlu kişi, toplumda iktisadî durumu iyi olmayan fakir, miskin kişilerin hallerini bizzat yaşayarak onların katlanmakta olduğu zorlukları öğrenmektedir. Şayet zenginse yardım faaliyetlerine, fakirse yeme, içme ve diğer ihtiyaçlar karşısında direnişe alışır. Ayrıca zengin veya fakir her müslümanın

⁸²⁶ İsfahânî, Râgıb, a.g.e., 293; Ebu'l-Bekâ, a.g.e., 563; el-Mavsili, *el-İhtiyâr*, 125.

⁸²⁷ İsfahânî, a.g.e., 293; Ebu'l-Bekâ, a.g.e., 563; El-Mavsili, a.g.e., 125.

⁸²⁸ İsfahânî, a.g.e., 293.

⁸²⁹ Bakara, 2/183.

⁸³⁰ Bakara, 2/185.

savaş, kıtlık, darlık, fakirlik gibi çeşitli musibetlerle karşı karşıya olan ve sonu belirsiz bir dünya hayatına karşı hazırlıklı, eğitilmiş ve dayanıklı bir halde olması lazımdır. Toplumlari olağan dışı hallerde yok olmaktan kurtaran ve ayakta tutan ruh işte bu direniş ruhudur. Oruç ise bu ruhu kazandıran en etkili eğitim aracıdır. Açlık veya yeme ile imtihan olmak, hayatta en önemli sınav olduğu için ilk insan da yeme sınavına tabi tutulmuştu.⁸³¹ Sanki bu sınav, insan neslinin dünya hayatındaki yaşam mücadelesinin uğrunda yapılacağı temel ihtiyacın ne olduğunu daha önceden göstermek hedefini taşıyordu. Bir başka ifadeyle bu olay, insana iktisadî faaliyetlerinin değerini imâen anlatma yoluydu.

Oruç, sakınma (takva)'yı gönüllere yerleştirmek için farz kılınmıştır.⁸³² Sakınma tabirinin Kur'an'da özel bir yeri ve anlamı vardır. Bu sebeple mü'minlerden ısrarla takva sahibi olmalar, Allah'tan sakınmaları istenmiştir.⁸³³ Takva sahibi bir mü'min, iktisadî hayatında da dininin emirlerine göre hareket eder, bu konudaki yasaklardan uzaklaşır. Zaten insanda hayır duyguları ile şer duyguları birbiriyle çarpışma halindedir. Oruç vesilesiyle ruh güçlenip bedene hakim olduğundan kişi, kötü şeylerden uzaklaşır, iyi şeylere yönelir.⁸³⁴ Buna göre oruç tutan muttakî bir mü'min, kaçakçılık, uyuşturucu ve fuhuş ticareti, vurgunculuk, hayalî ihracat gibi toplum kesimlerinin haklarına tecavüz etme yollarına başvuramaz.

İnsan nefsinin iki büyük ihtirası vardır: Cinsî arzu ve yemek-içmek arzusu. İnsanı çoğunlukla ahlâk ve din dışı davranışlara iten de bu iki ihtirastır. Oruç ise bu tür ihtiraslara karşı sabır ve metanet kazandıran eğitim, bir bakıma tasfiye çalışmasıdır.⁸³⁵ Nitekim Hz. Peygamber de evlenmeye güç yetiremeyen gençlere oruç utmalarını tavsiye ederek orucun, gayr-ı meşru tutum ve davranışlara kişiyi koruyan bir kalkan olduğunu ifade etmiştir.⁸³⁶

Oruç, ibadet olduğu gibi bir iktisadî faaliyettir aynı zamanda. Çünkü oruç tutan müslüman, Ramazan ayında vaktini bir yandan namaz, zikir, kıraat, dua gibi ibadetlerle geçirir, öbür taraftan da zekât, fitre ve sadaka verip i'tikafa çekilir, yeme, içme ve şehvî isteklerden uzaklaşıp geçici bir süre dünyayı, dünyevî meşgaleleri terk etmiş

⁸³¹ Bknz. Bakara, 2/35.

⁸³² Bakara, 2/183.

⁸³³ Çağırıcı, Mustafa, "İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması", 35.

⁸³⁴ Uludağ, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri, 87.

⁸³⁵ Çağırıcı, Mustafa, "İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması", 36.

⁸³⁶ Buhârî, Kitâbu's-Savm, 2; Müslim, Siyâm, 162; Ebû Dâvûd, Savm, 25; Tirmizî, İmân, 8; Nesâî, Siyâm, 42; İbn Mâce, Siyâm, 1; Dâremî, Savm, 27; Ahmed, Müsned, 1/195..

olur.⁸³⁷ Az yemek, az uyumak, az konuşmak, gün boyunca ibadet içerisinde olduğundan dolayı hal ve hareketlerini kontrol altında tutmak, böylece kısa bir güne bir çok işi sığdırmak, elbette ki iktisadî bir davranıştır. İşte bu davranışıyla insan, bir aylık eğitimi ile on bir aylık iktisadî hayatın zorluklarına karşı dayanıklı ve hazırlanmış bir hale gelir.

Öte yandan oruç, insanı, meleklerin özelliklerine sahip kılan bir etkiye sahiptir. Melekler yemekten, içmekten, cinsî ilişkiden ve boş sözler edinmekten münezzehtirler. Oruç tutan kimse de bunlardan uzaklaştığı için hayvanî duygulardan kurtularak ve maddî alemin esiri olmaktan çıkarak Rabb'ine yakınlaşır, mânâ alemine yükselir. Böyle bir insan, oruçtan sonra tekrar beden memleketine ve maddî aleme dönünce, çalışarak ve iyi işler yaparak ebedî saadeti kazanmayı hedefler, artık nefsinin esiri ve hırsının kulu olmayacak, bencil değil, diğergâm; menfaatperest değil, hakperest olacaktır. Bu insanda hayır yapma isteği uyanır, iyilik hisleri ve yardım etme arzuları kabarır, insanlar cömertleşir ve bu duygu toplum fertlerini kapsar, genelleşir.⁸³⁸

Orucun iktisadî hayata yaptığı etkilerden bazıları da şunlardır: Oruç sebebiyle cemiyette bulunan zengin ve varlıklı kişiler, fakirleri hatırlayıp ihtiyaçlarını gidermeye yönelirler. Yine oruç, bazı tüketim mallarına olan talebi azalttığı gibi bazılarına da arttırır. Yani arz ve talepte önemli bir değişikliğe neden olur. Bu suretle bazı ihtiyaç maddelerinin fiyatları kısmen düşer, bazı maddelerde bolluk görülür. Bu durum bir taraftan tasarrufa neden olurken diğer taraftan da yoksul kesim ile varlıklı olanlar arasında yardımlaşmayı sağladığından aralarındaki uçurum küçülür, kin, nefret ve haset sevgi, saygı ve dostluğa dönüşür. Böylece toplum kesimleri arasındaki sınıf kavgaları önlenir, kaynaşma ve birleşme hâsıl olur.⁸³⁹

Oruç sebebiyle bir çok insan iş bulmakta, ailesinin ihtiyaçlarını gidermektedir. Bunu gerçekleştiren şeylerden biri de oruç yüzünden verilen keffaretlerdir. Kur'an, bir ayetinde bu durumu şöyle açıklar: *"Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakir doyumu kadar fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilerseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır."*⁸⁴⁰ Yine oruçlu iken

⁸³⁷ Uludağ, a.g.e., 87.

⁸³⁸ Uludağ, a.g.e., 88.

⁸³⁹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 89.

⁸⁴⁰ Bakara, 2/184.

orucu kasden bozmak da keffaret gerektirir. Bu da iki ay oruç tutmak, veya bir köle azad etmek ya da altmış miskine yemek yedirmektir.⁸⁴¹ Aynı şekilde yemin keffareti de yoksullara yardımı gerektirir: *“Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek, yahut onları giydirmek, yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamıyan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!”*⁸⁴² Yine adam öldürmek de diğer cezası ile beraber keffareti gerektirir: *“Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölünün ailesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdansa ise mümin bir köle azat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdansa ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”*⁸⁴³ Zihar keffaretinde de durum böyledir: *“(Buna imkân) bulamayan kimse, hanımıyla temas etmeden önce ardarda iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur.”*⁸⁴⁴

Bütün bunlarda oruç ile maddî yardımlaşmanın yan yana bulunduğunu görmekteyiz. Bunlar, orucun ferdin iktisadî hayatında etkili olan kişisel boyutudur. Bunun haricinde orucun, toplumsal açıdan iktisadî hayatı etkileyen tarafları da vardır. Ramazan orucu, toplumsal açıdan da bir çok olumlu faaliyetlere sebep ve sahne olmaktadır. oruç, insanın iradesini ve azmini güçlendirmektedir.⁸⁴⁵ İktisadî açıdan gelişmiş ve kuvvet sahibi olan toplumlar ise ancak iradesi ve azmi güçlü fertlerden oluşur. Zira bireyleri zorluklara karşı dayanıklı olan bir toplum, öyle kolay bir şekilde dağılmaz. Orucun kardeşlik ve dayanışma ruhunu yerleştirdiği bir millet, çözülüp yok olmaz. Yeme, içme ve şehvî duygularına mahkum insanların oluşturduğu toplumlar ise

⁸⁴¹ El-Merğînânî, Burhânu’-Dîn Ebu’l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyetu’l-Mubtedî*, Dâru’l-Erkâm, Beyrut, tsz. 1/150.

⁸⁴² Mâide, 5/89.

⁸⁴³ Nisâ, 4/92.

⁸⁴⁴ Mücâdele, 58/4.

⁸⁴⁵ Atay, a.g.e., 93.

daha kolay çözümler. Demek ki oruç, gelişme ve ilerleme kapasitesine sahip fertleri bulunan bir toplumun oluşumunda önemli bir katkıya sahiptir. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz: Orucun, gerek kişisel, gerekse toplumsal hayat açısından iktisadî hayatı olumlu yönden etkileyen bir ibadet olduğu inkar edilemeyen bir realitedir.

Oruç, dinin insanı zaptetmesi, insanın tabiat üstüyle reel bağlantı kurması, hayvanî vasıflardan melekliğe doğru yolculuk, içteki karanlıkların eriyişi ve yerini metafizik ışıkların almasıdır.⁸⁴⁶ Oruç, ruha öz kazandıran, onu billurlaştıran ve insana taptaze bir yürek bağışlayan bir ibadettir.⁸⁴⁷ Müslüman bir ailede yaşayan bir çocuk, anladığı andan ölümüne kadar oruç sayesinde muazzam bir duygu ve ruh eğitimi yaşayarak görmektedir. Böylece daha çocuk iken, orucun kazandırdığı kutsal bir yardım severlik, cömertlik, korku, sevgi ve heyecan uğruna fedakârlıkta bulunarak yemek, içmek, şehvî isteklerini gidermekten feragat eder.⁸⁴⁸ Böylece kutsal bir dünyanın içine girip orada mutlak gerçeği yaşayan müslüman,⁸⁴⁹ artık her türlü kötülükten arınmıştır. Böyle bir insanın iktisadî hayattaki değeri büyüktür. Çünkü iktisadî açıdan en değerli ve en gerekli kaynak, “insan” ve “insan gücü” kaynağıdır. Bu insan, şayet özel bir eğitimden geçerek yüce değerlerle vasıflanmışsa, o zaman iktisat açısından değeri son derece büyüktür. Şu bir gerçektir ki günümüzde iktisaden gelişmiş olan ülkelerin elde etmek isteyip elde edemedikleri en değerli kaynak da budur. Batı dünyası, akıl almaz kalkınmasından sonra, hâlâ böyle bir değeri ve kaynağı aradığının farkında bile değildir.

Aynı şekilde bugün dünyanın her tarafında “temiz toplum” arayışları vardır. Bu arayışların ulaşmayı hedeflediği “temiz toplum”dan maksat, rüşvet, soygun, hayalî ihracat, vurgunculuk gibi iktisadî suçların bulunmadığı, iş hayatında dürüstlük ve ahlâkîliğin hakim olduğu toplumlardır. Böyle bir toplum ise ancak ruh tezkiyesinden geçmiş fertlerden oluşur. Beden ve ruh açısından temizlenmenin en etkili yollarından biri de oruçla tezkiye metodudur. Çünkü orucun gayesi, kâmil ve faziletli insan tipini vücuda getirmektir.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Karakoç, *İslâm*, 52.

⁸⁴⁷ Karakoç, a.g.e., 53.

⁸⁴⁸ Karakoç, a.g.e., 56.

⁸⁴⁹ Karakoç, a.g.e., 53.

⁸⁵⁰ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 86. Orucun, iktisadî boyutları da bulunan psiko-sosyal faydaları için bkz. Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 119-144.

1.2.2.3.2. İ'tikâf: Maddî Alemden Soyutlanış, Kısmî Bir Dünya Terki

Denemesi

Ramazanın son on gününü veya son haftasını ve birkaç gününü i'tikafla geçirmek, yani bu süre içinde terk-i dünya ederek bir münzevî gibi yaşamak sünnettir. Öbür dinlerde olduğu gibi devamlı olarak dünyayı terk edip, inzivaya çekilmek veya hristiyan ruhbanlığında olduğu gibi, dünyayı tamamıyla terletmek yerine İslâm'da Ramazan ayında beş on günlük i'tikaf ve diğer zamanlarda da boş vakitlerde halvet, yani yalnızlığı tercih etmek vardır. Bir çok ahlâkî ve ruhî hastalıklar insanlarla ihtilatin neticesi olarak bulaştığından cemiyette bulunmada ihtiyaç ve lüzum bulunmaması halinde yalnızlığın tercih edilmesi tavsiye edilir. Bu hal, dedikodudan ve lüzumsuz şeylerden uzak kalmak içindir. Hem nefis muhasebesi ve murâkabesi, hem de tefekkür ve teemmül bakımından buna ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü halvet, ilhâm kaynağıdır. Ayrıca fitraten temiz olan insanın, bir çok ruhî ve bedenî hastalığın kaynağı olan cemiyetten zaman zaman uzaklaşıp vicdanı ile baş başa kalması, yıldızlı semayı, engin dennizleri, dağları ve ormanları seyretmesi zihnini zenginleştirir, gönlünü saflaştırır. Hz. Peygamber'in, vahiy gelmeden evvel Hira Mağarası'nda inzivaya, geldikten sonra i'tikafa çekilmesi bu hususun önemine işaret eder. Hz. Peygambere ilk vahiy, halvette iken gelmişti. Bu sebeple Kadir Gecesi'nde i'tikafa girmek tavsiye edilmiştir. İ'tikaf demek, insanın en yüksek zirvelere çıkarak madde alemine yukardan bakması ve fânî dünyayı ibret gözüyle kuşbakışı seyretmesi demektir.⁸⁵¹ Bir bakıma dünyayı geçici bir süre ile terk etmek, dünyevî ihtiras ve çabalardan kurtulmak ve mânâ alemine dalmak demektir. Çünkü i'tikaf esnasında fert bazı nefsanî istekleri bir tarafa bırakır: *"Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu sınırlara yaklaşmayın. İşte böylece Allah âyetlerini insanlara açıklar. Umulur ki korunurlar."*⁸⁵² Bu da ferdin kapitalistleşmesini ve diğer insanlar üzerinde tasallutunu kurmaya çalışmasını önler. Modern dünyanın şikayet ettiği insan tiplerinden biri de i'tikafın ortadan kaldırdığı bu tiptir. Bu sebeple i'tikafın iktisat açısından değeri büyüktür.

⁸⁵¹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 90.

⁸⁵² Bakara, 2/187.

1.2.2.4. Hac: Evrensel Bir Dinî Ve İktisadî Kongre:

Kelime anlamı bir yeri ziyaret etmeye azmetmek olan hac, şer'î ıstılahta ibadet maksadıyla şartlarına ve rükünlerine riayet ederek Ka'be'yi ziyareti kastetmektir.⁸⁵³ Hac, hem bedenî, hem malî bir ibâdet olduğundan, namaz ve oruç gibi bedenî, zekât gibi malî ibâdetlerdeki hikmet ve faydaların hepsini de kapsamaktadır. Hz. Peygamber'in "mebrûr" diye vasıflandırdığı bu ibadet, insanı maddî ve ma'nevî kirlilerden arındırır, kalbini saflaştırarak çevreyi aydınlatan bir meş'ale haline getirir.⁸⁵⁴ Çünkü Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Bir kimse hac görevini yerine getirir, bu arada fena söz ve hareketlerden sakınırsa, artık annesinden doğduğu gündeki kadar günahsız hale gelir."*⁸⁵⁵

Hac, insana elindeki malın asıl sahibinin Allah olduğunu, kendisinin bu mal üzerinde bir emanetçi makamında bulunduğunu, dolayısıyla asıl mâlikin isteği doğrultusunda onu idare etmek zorunda olduğunu öğreterek maldaki ilâhî etki ve unsuru hatırlatır. *"Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnîdir."*⁸⁵⁶ Burada iki gerçeğe dikkat çekilmektedir:

- a. Malın asıl sahibi Allah olduğu için kişinin malını onun emrine uygun bir şekilde kullanması gerekir.
- b. Gücü yettiği halde hacca gitmeyen kimse Allah'a karşı nankörlük yapmıştır. Çünkü elindeki malı Allah kendisine vermiş iken o, bu ilâhî nimetin gereğini yerine getirmiyor, Rabbinin malla ilgili olan bir emrine riayet etmiyor. İşte bu iki önemli gerçeği öğrenen bir kişi, memleketine döndükten sonra kapitalistleşemez, insanlar üzerinde zorbalık ve üstünlük taslayamaz. Buna göre hacda kapitalistleşmeyi ve feodal bir yapıya sahip çıkmayı önleyen mesajlar da saklıdır.

Beş vakit namaz, Cuma ve bayram namazlarında olduğu gibi, hacda da kollektif bir ibâdet olma özelliği vardır. Beş vakit namaz günlük, Cuma namazı haftalık, hac ise yıllık bir kongredir. Kolay kolay bir araya gelmeleri mümkün olmayan dünya müslümanlarının temsilcileri konumundaki hacılar, tarihi çok önceden tesbit edilmiş, geciktirilmesi veya öne alınması mümkün olmayan bir zamanda muntazam bir şekilde

⁸⁵³ İsfahânî, a.g.e., 114; Ebu'l-Bekâ, a.g.e., 360.

⁸⁵⁴ Uludağ, a.g.e., 94.

⁸⁵⁵ Buhârî, Hac, 4; Müslim, Hac, 38; Nesâî, Hac, 4; İbn Mâce, Menâsik, 3; Ahmed, Müsned, 2/229;

Dâremî, Menâsik, 7.

⁸⁵⁶ Al-i İmrân, 3/97.

yılda bir kere bir araya gelir, memleketlerinin durumlarından birbirlerini haberdâr eder, karşılıklı danışmalarda bulunur ve İslâm âleminin, her alanda olduğu gibi, iktisat ve ticâret alanındaki problemleri de dile getirilerek çözümlenmeye çalışılır. Bu sayede İslâm cemiyeti, evrensel bir dayanışma üzere kenetlenmiş ve kaynaşmış bir kütle haline gelir. Bu tarzda bir birlikten ise kuvvet doğar.⁸⁵⁷ Dolayısıyla hac, İslâm âleminin iktisadî durumunun iyileşmesinde ve müslümanların gelişmesinde büyük katkılarda bulunmaktadır.⁸⁵⁸

Hac ibadeti, âhiretteki haşır ve neşir olayına benzetilir. Yalınayak, baş açık Ka'be'de Allah'ın huzuruna çıkmak, âhiretteki ilâhî huzura varmakla mukayese edilir. Hacda dikişsiz elbise giymek ve ihrama girerek bir çok dünyevî işlerden men olunmak, dünyadan alakayı kesip her türlü mal ve mülkiyet iddiasını terk ederek tam bir fakr ve ihtiyaç hali ile Allah'a yönelmeyi ve O'nun dergahına sığınmayı ifade eder. Bir insanın, medeniyetin getirdiği sun'î şeylerden sıyrılarak başlangıçtaki hayata, ilk fitrata ve en önceki hale dönmesi, insan elinin eseri olan her şeye bu noktadan bakıp onları yeni baştan değerlendirmesi tarihten ve cemiyet hayatından gelen âdet ve alışkanlıklardan uzak kalarak gerçekçi ve tabîî bir düşünce tarzına ulaşmasına imkan vermesi bakımından son derece anlamlıdır. Bu vaziyet, insana "dünyaya, hiçbir şeye sahip olmaksızın çıplak olarak geldim, dünyadan yine öyle gideceğim, o halde doğumla ölüm arasında sahip olacağım maddî şeylere hırs ve tamahla bağlı olmam, bu yolda zulmetmem, haksızlık yapmam ve ahlâk kaidelerine aykırı davranmam benim için son derece zararlıdır." kanâatını verir.⁸⁵⁹ Hac yapan kişi bu düşünceye daha önce de varmıştı, ama onu yaşamamıştı. Haccı, bütün mallarını, servet, sermayesini, makam ve mevkisini, evini-barkını, çoluk-çocuğunu terk edip ülkesinden uzaklaşırken, dünyadan tecerrüt ederek Allah'ın rızasına ermek için harekete geçince bunu düşünüyordu. Ama hacda bunu bizzat uygulama sahasına koydu.⁸⁶⁰ Buradan hareketle şu düşünceye varıyoruz: Zenginlere farz olan hac, dünyanın ve malın dinî ve ahlâkî maksatlar için kullanılması ve harcanmasının tipik bir örneğidir.⁸⁶¹ Yoksa hac, ümerânın seyahat,

⁸⁵⁷ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 94; Şeker, Mehmet, *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1991, s. 103,105.

⁸⁵⁸ Uludağ, a.g.e., 96.

⁸⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, terc. Uludağ, Süleyman, Dergah Yay., İst., 1983, s.11,958; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 96.

⁸⁶⁰ Uludağ, a.g.e., 97.

⁸⁶¹ Uludağ, a.g.e., 98.

zenginlerin ticaret, fakirlerin dilenmek ve bazı insanların gösteriş için yaptıkları şekli bir ibadet ve itibar aracı değildir.⁸⁶²

Haccın dünya çapında bir toplantı ve kongre olması, onun dinî hayat bakımından olduğu gibi, dünyevî hayat açısından da büyük anlamlar ihtivâ ettiğini ve bir takım kuru nutukların atılmasından, manasız bir toplantıdan ibaret şekli bir gereklilik olmadığını gösterir. O, müşterek ibadet etmeyi ve hep birlikte Allah'a yönelmeyi, toplu edadan kaynaklanan heyecanla ruhları arıklamayı ve yüceltmeyi temin eder.⁸⁶³ Bu imanî temele sahip olan hac, her milletten ve ırktan, her renkten ve ülkeden gelen insanları kaynaştırır. Burada önemli olan husus, bütün insanları kendi örf ve geleneklerinden, giyiniş ve kıyafetlerinden sıyrarak, onları tek tip bir elbisede birleştirmesidir. İnsanları doğuşlarındaki durumlarıyla bir araya getirerek aralarında olan toplum ve kıyafet farklarını, mal, makam vb. statü ve ayrıcalıkları ortadan kaldırır ve ilk durumlarının biçâreliklerini hatırlamak üzere tam eşitlik içinde Yüce Allah'ın huzurunda bir araya gelmeye çağırır.⁸⁶⁴ Haccın kazandırdığı bu şuurun iktisadî hayat açısından faydası şudur: Hacda eşitliği ve dünyevî şeylerin geçiciliğini öğrenen insanlar, memleketlerine dönünce artık sömürü, emek istismarı, iktisadî tasallut ve tekellilik gibi haksız davranışlardan kaçınırlar. Bu da toplumda sınıf kavgalarının görülmesini engeller.

Haccın önemli rükünlerinden biri de Ka'be'yi tavaf etmektir. Ka'be, Allah Teâlâ'ya ibâdet edilmek üzere yeryüzünde inşa edilmiş bulunan ilk ma'beddir. Ka'be, aslında bir sembol olup, önemli anlamlar ihtivâ etmektedir.⁸⁶⁵ Bütün ma'bedlerin yönünü çevirdiği ana ma'bed olan Ka'be, aslında Hz. Adem tarafından bir yerleşme yeri, bir ev olarak yapılmıştı. Yani o, hem bir ma'bed, hem de bir yaşam merkezi idi. Bir başka ifade ile din ile dünya, madde ile ma'nâ işlerinin aynı anda icrâ edildiği yerd. İşte bu da İslâm'ın imân, ibâdet ve dünyevî hayat arasında ne derece sağlam ve yakın bir ilişki kurduğunu göstermektedir.

Hac, bir diğer açıdan toprağa maneviyât ve ruhaniyet kokusu vermektedir. İslâm'da hadd-i zatında mübarek bir yer düşüncesi yoktur. Ancak haccın eda edildiği mekanlar bu ibadetin verdiği şevk ve huşu sebebiyle kutsal havanın teneffüs edildiği yerler haline gelmiştir. *"Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı*

⁸⁶² Gazalî, *İhyâ*, 1/269, 3/351.

⁸⁶³ Atay, a.g.e., 92.

⁸⁶⁴ Atay, a.g.e., 93.

⁸⁶⁵ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 95.

vardır."⁸⁶⁶ Orada, eda edilen ibadetler, okunan dualar oradaki zamana, mekana, havaya, taşa ve toprağa emniyet, bereket ve kutsallık atfetmiştir. Bu husus, İslâm'ın, dünyanın her tarafına yayılması sayesinde her yerin de bu hale getirilmesini sembolize eder. Böylece maddî ve dünyevî şeylere, ma'nevî ve derûnî anlamlar katılması gerektiği de anlaşılmaktadır.

Hac esnasında ilmî kongreler yapılmalı, ticârî ve sınaî fuarlar kurulmalıdır.⁸⁶⁷ Çünkü hac, daha çok, toplumda belli bir itibarı olan ve iktisadî durumu orta tabakanın üstünde bulunan kişilerce edâ edilir. Dolayısıyla dünyanın her tarafından temsilcilerin hazır olduğu bir vakitte böylesine evrensel bir ticarî, iktisadî kongre gerçekleştirme fırsatı her zaman ele geçmez. Hac esnasında ticârî faaliyetlerde bulunmak ibadete halel getirmediği gibi, ibadetin tamamlayıcı bir unsurudur. Zira bu, bizzat ayet tarafından teşvik edilmiştir: *"(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfü (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz."*⁸⁶⁸ Burada ibadet ile beraber ticaretin de yapılabileceği belirtilmektedir. *"İnsanlar arasında hacı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen argın develer üzerinde, kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için sana gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyin, hem de yoksula, fakire yedin. Sonra kirlerini gidersinler; adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Ev'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler"*⁸⁶⁹ Burada da hacın yararlarından bahsedilir. Bunlar hem dünyevî yani ticarî ve iktisadî yararlar, hem de dinî, uhrevî yararlardır.⁸⁷⁰

Hacın iktisadî hayata katkılarının biri de güvenliği öğretmesidir. Çünkü ticarî ve iktisadî hayatın başarılı olması için güvenliğin önemi son derece büyüktür. Tarihte olduğu gibi günümüzde de bütün iktisadî faaliyetler karşılıklı güvene dayanır. Güvenli olmayan bir ortamda bu tür faaliyetler sürdürülemez. İşte hac, bunu öğretir: *"Oraya giren emniyetle olur."*⁸⁷¹

⁸⁶⁶ Al-i İmrân, 3/97.

⁸⁶⁷ Atay, a.g.e., 93.

⁸⁶⁸ Bakara, 2/198.

⁸⁶⁹ Hacc, 22/27, 28, 29.

⁸⁷⁰ İbn Kesîr, a.g.e., 2/537.

⁸⁷¹ Al-i İmrân, 3/97.

Diğer bir açıdan düşünersek, haccın zamanda tasarruflu ve iktisatlı davranmayı öğrettiğini de görürüz. Çünkü hac belli zamanlarda farz olduğu gibi onun şartları, rükünleri, farz , vacip ve sünnetleri de değişik zamanlara bağlıdır. Zaman tasarrufunun da ticarî açıdan önemi büyüktür: *“Hac, bilinen aylardadır.”*⁸⁷²

Hacda yapılan hatalar sebebiyle verilen kurbanların fakirlik probleminin çözümüne etkisi vardır. Hatta günümüzde bu kurban etleri, fakir ülkelere, tabii âfetlere ma'ruz kalmış toplumlara gönderilmektedir. Bu, haccın, uluslararası bir yardımlaşmayı, dayanışmayı da öğrettiğini göstermektedir. Konu ile ilgili âyette şöyle buyurulmaktadır: *“Haccı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alı konursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fide gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır.”*⁸⁷³ Burada da görülüyor ki her fırsatta fakir ve yoksullara yardım emredilmektedir. Beşeriyetin huzuru için gerekli olan yardımlaşma, dayanışma, fakir kesimi koruma ve toplum fertlerinin birbirlerine sahip çıkıp sıkıntı ve dertlerine ortak olması ibadetin geçerliliğini bir unsurudur. Bir başka ifade ile müslüman sadece fikrî, bedenî ve sözlü bir takım inanç, şekil ve ifadelerle ibadet etmez. Onun ibadetinin kapsamında yoksullara yardım etmek, yani iktisadî problemleri çözmek de vardır.

Haccın öğrettiği ve gerekli kıldığı bu yardımlaşmanın bazı ölçüleri de vardır. Toplum fertleri, ancak iyi şeyler üzerinde yardımlaşır. Yoksa sömürmek, başkasının malını gasbetmek, emeğe saygısızlık etmek, devlet ve toplum açısından ise emperyalizme ve kapitalizme yönelmek üzere yardımlaşma yapılamaz: *“Ey iman edenler! Allah'ın (koyduğu, dinî) işaretlerine, haram aya, (Allah'a hediye edilmiş) kurbanı, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere (tecavüz ve) saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Haram'a girmenizi önledikleri için bir topluma karşı beslediğiniz kin sizi tecavüze sevk etmesin! İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın,*

⁸⁷² Bakara, 2/197.

⁸⁷³ Bakara, 2/196.

günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çetindir."⁸⁷⁴

İşte iktisadın iman, dîn ve ibâdetle kaynaştığı alanlardan biri olan haccın öğreti ve mesajlarından bazıları da bunlardır. İnsanlığın iktisadî durumu ne kadar çok ilerlerse ilerlesin mutlaka haccın mesajlarına kulak vermek zorunda kalacağız.

1.2.2.5. Zekât: Bir İbadet Ve İktisat Fenomeni

Zekât, İslâm ekonomisinde önemli bir yer işgal eder. Özellikle zayıf ve fakir kesimlere yardım ve ekonomik destek sağlamak amacıyla teşri kılınmıştır.⁸⁷⁵ İslâm'ın ilk döneminde fakirlere gönüllü olarak verilen yardım ve sadakaları ifade etmekteydi.⁸⁷⁶ Müslümanlar Medine'de siyasî, idarî ve iktisadî güce sahip olunca hicretin ikinci senesinde zekât farz kılındı ve "zekât tabiri", bir müslümanın toplum adına ulu'l-emre verdiği dinî bir vergiyi ifade etmek için kullanıldı.⁸⁷⁷ Gerek Hz. Peygamber, gerekse sonraki halifeleri döneminde müslümanlardan tahsil edilen bütün vergiler bu tabirle ifade edilmişlerdir. Nitekim Kur'an'da da "sadaka, hak, infak, i'ta, nasib" gibi kelimeler, birbirleri yerine geçebilecek şekilde kullanılmış ve bütün bunlar zekât anlamında da anlaşılmıştır.⁸⁷⁸ Asr-ı Saadette devlet eliyle toplanması, sosyal güvenlik etkisini artırıcı rol oynamıştır.⁸⁷⁹ Bu bakımdan zekât, ekonomik bir ibadettir.⁸⁸⁰ Kur'an'da sadaka kelimesiyle de ifade edilmesi, ibadet ve vergi olmanın yanında, aynı kökten gelen "imandaki sadakata" (tasdik) da işaret etmektedir.⁸⁸¹

Zekât, asıl itibariyle artma, arınma manasında olup, Allah'ın bereketinden hasıl olan gelişmedir. Bu da hem dünyevî, hem de uhrevî boyuta sahiptir. "ابهازكي طعاما" ayetinde helal olan (daha temiz) mala işaret vardır. Kişinin Allah'ın bir hakkı olarak fakirlere ödediği şeye de zekât denilmesi, bu anlamdan alınmıştır. Bunun böyle

⁸⁷⁴ Mâide, 5/2.

⁸⁷⁵ Ezherli, İsmail, *Zekât*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1987, s. 9; Döndüren, a.g.e., 130, 131.

⁸⁷⁶ Özek, Ali, "*Asr- Saadette Zekâtın Tatbikatı*", *Türkiyede Zekât Potansiyeli*, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987, s. 4; Begoviç, a.g.e., 296; Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 101.

⁸⁷⁷ Hamidullah, a.g.e., 17; Özek, Ali, a.g.m., 4; Beşer, Faruk, a.g.e., 101.

⁸⁷⁸ Hamidullah, a.g.e., 17.

⁸⁷⁹ Döndüren, a.g.e., 130; Yavuz, Yunus Vehbî, *Bir Sosyal Güvenlik Kuruluşu Olarak Zekât*, Tuğra Neşr., İst., 1992, s. 12; Beşer, Faruk, a.g.e., 104.

⁸⁸⁰ Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 13; Hamitoğulları, Beşir, "*Türkiye'nin Altın-Gümüş Gibi Varlıklarda Zekât Potansiyeli*", *Türkiyede Zekât Potansiyeli*, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987, s. 28.

⁸⁸¹ Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 101; Bulaç, Ali, "*Zekât Kurumunun Manevî ve Sosyal Anlamı*", *Türkiyede Zekât Potansiyeli*, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987, 122.

isimlendirilmesi, zekâtı verilen malın bereketinin umulması, nefsin kötü hasletlerden arındırılması, hayır ve hasenât duyguları ile geliştirilmesi sebebiyledir. Kur'an'da zekât ile namaz bir çok yerde birlikte zikredilmiştir. Zekât sebebiyle insan, dünyada övülen vasıfları, âhirette de ecir ve sevabı kazanır.⁸⁸²

Kur'an'da zekât kelimesi şu anlamlarda kullanılmıştır.⁸⁸³

a. Nefis Tezkiyesi: Yani nefsi kötü hasletlerden kurtarıp iyi vasıflarla bezendirme: “قد افلح من زكاه”⁸⁸⁴ burada tezkiye olunmak insana nisbet edilmiştir.

b. Allah'ın insanı arındırması: “بل لله يزكي من يشاء”⁸⁸⁵

c. Hz. Peygamber'in insanları arındırması: “تطهرهم و تزكهم بها”⁸⁸⁶ Bu da Peygamber'in insanlara hidayet yolunu öğretip onları her türlü menfi şeyden arındırması ile olur. Bunlardan biri de ayette zikredilen zekâtı emretmesidir.

d. Bazen da tezkiye aracı olan ibadete nisbet edilmiştir:

“لأ هب لك غلاما زكيا”⁸⁸⁸ “وحنانا من لدنا زكوة”⁸⁸⁷

e. Kişinin kendini övmesi, kibir amacıyla savunması, adaletsiz bir şekilde suçunu gizlemesi. Bu anlamdaki tezkiye kınanmıştır: “فلاتزكوا انفسكم”⁸⁸⁹

Ayrıca Arapça'da artan her şeye zekât denir.⁸⁹⁰ Fakirlere farz olarak verilmesi gereken mala zekât denilmesinin sebebi, onun malı bereketlendirmesi, kişiyi de afetlerden koruması sebebiyledir.⁸⁹¹

Zekâtın farziyeti kat'î delillerle sabittir. Bunlardan biri de zekâtı emreden ayetlerdir: “*Namazı kılın; zekâtı verin; Peygamber'e itaat edin ki merhamet göresiniz*”⁸⁹² Ödenmesi gereken miktarlar ise ahad haberlerle nakledilmiştir.⁸⁹³ Nisab ve ödenecek miktar, tevkifi olduğundan üzerinde herhangi bir değişiklik yapılamaz.⁸⁹⁴

⁸⁸² İsfahânî, a.g.e., 218.

⁸⁸³ İsfahânî, a.g.c., 219.

⁸⁸⁴ Eş-Şems, 91/9.

⁸⁸⁵ Nisâ, 4/49

⁸⁸⁶ Tevbe, 9/103

⁸⁸⁷ Meryem, 19/13.

⁸⁸⁸ Meryem, 19/19.

⁸⁸⁹ En-Necm, 53/32.

⁸⁹⁰ Ebu'l-Bekâ, a.g.e., 486.

⁸⁹¹ Ebu'l-Bekâ, a.g.e., 486.

⁸⁹² Nûr, 24/56. Ayrıca bkz. Ahzâb, 33/33.

⁸⁹³ Ebu'l-Bekâ, a.g.e., 486.

⁸⁹⁴ El-Mavsilî, *el-İhtiyâr*, 109.

Kur'an'da zekâtın verilmesi emriyle beraber şu hususlar da açıklanmaktadır: Zekât, Allah'ın rahmetine kavuşma vesilesidir: *"Rahmetim ise her şeyi kuşatır. Onu, sakınanlara, zekâtı verenlere ve âyetlerimize inananlara yazacağım."*⁸⁹⁵ Allah'ın peygamberleri de zekât vermişlerdir: *"(İsâ dedi ki:) Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emretti."*⁸⁹⁶ *"(Hz. İsmâil) Halkına namazı ve zekâtı emrederdi; Rabbi nezdinde de hoşnuthuk kazanmış bir kimse idi."*⁸⁹⁷ *"Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar, daima bize ibadet eden kimselerdi."*⁸⁹⁸ Müttakî kullar da zekât verirler: *"O ki ,Allah yolunda malını verir, temizlenir."*⁸⁹⁹

Zekât, akaid ve kelâm açısından her müslümanın inanması ve fikren kabul etmesi gereken bir esastır.⁹⁰⁰ Kur'an- Kerim'de zekât vermemenin âhirete inanmamaktan kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁹⁰¹ *"...Ortak koşanların vay haline! (وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ) Onlar zekâtı vermezler; ahireti inkâr edenler de onlardır."*⁹⁰² Yine zekât vermemenin ya da istemeyerek infakta bulunmanın münafıkların bir vasfı olduğu da belirtilmiştir: *"Onların harcamalarının kabul edilmesini engelleyen, onların Allah ve Resûlünü inkâr etmeleri, namaza ancak üşenerek gelmeleri ve istemeyerek harcamalarından başka bir şey değildir."*⁹⁰³

Zekât kelimesi, Kur'an'da otuz iki defa zikredilmiş; yirmi yedi defasında namaz ile birlikte, beş defasında da ya ayrı olarak ya da diğer ibadetlerle beraber ayetlerde yer almaktadır. En önemli husus, zekâtın tek başına geçtiği âyette, zekât vermeyenin âhirete inanmadığının bildirilmiş olmasıdır. Bunun açık ifadesi şudur: Zekât vermeyen, sadece âhireti inkar etmiş olmakla kalmaz, aynı zamanda o, İslâm'ın en önemli esaslarından birini de inkar etmiş sayılır.⁹⁰⁴ Hz. Ebu Bekir'in zekât vermeyi reddedenlere karşı savaş açması da onun İslâm binasının temeliyle ilgili bir esas olmasından

⁸⁹⁵ A'râf, 7/156.

⁸⁹⁶ Meryem, 19/31.

⁸⁹⁷ Meryem, 19/55.

⁸⁹⁸ Enbiyâ, 21/73. Ayette onlardan maksat önceki ayetlerden de anlaşıldığı gibi, Hz. İbrâhîm, Lût, İshâk, Ya'kûb peygamberlerdir. Bknz. Enbiyâ, 21/66-72.

⁸⁹⁹ 92/18.

⁹⁰⁰ Atay, a.g.e., 90.

⁹⁰¹ Atay, a.g.e., 91.

⁹⁰² Fussilet, 41/6,7. Ayrıca bknz. Tevbe, 9/5, 11.

⁹⁰³ Tevbe, 9/54.

⁹⁰⁴ Atay, a.g.e., 91; Cemal, A. Muhammed, a.g.e., 43.

kaynaklanmaktadır.⁹⁰⁵ Kur'an'da zekâtın bu derece vurgulanması ve onun İslâm'ın beş rûknünden sayılması, aynı zamanda yoksulluğun İslâm'la bağdaşmayan bir şey olduğunu gösterir.⁹⁰⁶

Zekât, malî bir ibadet olarak hem dinî, hem de iktisadî boyutlara sahiptir. Başka bir ifadeyle zekât, dinî hayatta olduğu gibi, iktisadî hayat ve faaliyetler kapsamında da büyük görevler eda eder. Bu müessese, sadece basit bir sadakadan, hafif bir cömertlik duygusundan ibaret değil, aksine bir ülkede yaşamakta olan yoksul ve muhtaçların her türlü ihtiyacını karşılayabilecek bir kurumdur.⁹⁰⁷

“ Gerçekten de bu mal, tatlı (câzip) bir yeşilliktir. ”⁹⁰⁸ Mal, madde, menfaat ve servet, yani dünyevî şeyler, gayet cazip ve çok tatlıdır. Bunların bu cazibeliği yanında insan da mala, paraya, dünyevî ve maddî şeylere düşkündür. Bu sebeple mal içerisinde yaşayan bir çok insan, kolay bir şekilde onun kulu olmakta ve Allah'a kulluğu unutmaktadır. Böylece maddenin aşağıya çekip kendine yapıştırdığı bu insanın ruhu kirlenir, kalbi kararır, zihni körelir ve bu sebeple de ma'nevî, dinî ve ahlâkî geçekleri göremez, ilâhî sırları ve hikmetleri kavrayamaz bir hale gelir. Böyle bir insan her şeyiyle maddeye mahkum olduğundan, bir başka ifadeyle maddeleşmiş olduğundan maddî olandan başkasına akıl erdiremez. Öyleyse bu hale gelen bir insanın düşünce, zihin, ruh ve kalp temizliğinden geçmesi gerekir. Her hastalık kendi cinsinden bir şeyle tedavi edildiği gibi, maddeden ve maldan gelen hastalık da kendi cinsinden bir şeyle, yani madde ve malla tedavi edilir. Bu sebeple elde bulunan malın belli bir kısmının yoksullara verilmesi ve amme hizmetlerine harcanması emredilmiştir.⁹⁰⁹

İşte bu gerekçeden dolayı zekât, temizlik olarak anlaşılmıştır. Kazanılan ve sahip olunan malın belli bir miktarının yoksullara verilmek ve sosyal hizmetlerde kullanılmak üzere elden çıkarmak insanı maddeten ve manen temizler, yani cismânî ve nefsanî kirlilerden arındırır. Bu anlamıyla zekât, Kur'an'da şöyle takdim edilmiştir: “Mallarından onları temizleyecek ve arındıracak bir sadakayı (zekâtı) al. ”⁹¹⁰ Bundan dolayı zekât veren bir kimse malî, bedenî ve ruhî bir temizlik yapmış olur. Zaten dinin ve peygamberlerin gönderilmesinin sebeplerinden birisi de insanların tezkiyesi, yani

⁹⁰⁵ Sıddıkî, S. A., *İslâm Devletinde Malî Yapı*, terc. Özdenören, Rasim, Fikir Yay., İst., 1972, s. 18.

⁹⁰⁶ Hamitoğulları, Beşir, “*Türkiye'nin Altın-Gümüş Gibi Varlıklarda Zekât Potansiyeli*”, 29, 31.

⁹⁰⁷ Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 14; Hamitoğulları, Beşir, a.g.m., 28.

⁹⁰⁸ Buhârî, Vesâyâ, 9; Müslim, Zühd, 26; Tirmizî, Fiten, 26; Nesâî, Zekât, 50; İbn Mâce, Fiten, 19; Ahmed, Müsned, 3/7; Dâremî, Rikâk, 37.

⁹⁰⁹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 91.

⁹¹⁰ Tevbe, 9/103.

maddî ve ma'nevî kirlerden arındırılmasıdır.⁹¹¹ Kur'an'da zekâtın çoğu yerde namazla birlikte zikredilmesi de zekâtın kalp tasfiyesi ve ruh tezkiyesi bakımından taşıdığı önemi gösterir. Namazla canını temizlemeyen, zekâtla malını arındırmayan, ruhunu da temizlemiş olmaz.⁹¹²

Zekât, insandaki hasislik, pintilik, cimrilik, bencilik ve menfaatçılık gibi kötü huyları gidererek onların yerlerine cömertlik, iyilik, yardımseverlik ve hayırhâhlik gibi güzel huyları yerleştirmektedir.⁹¹³ Eli sıkı insanı eli açık, tamahkâr insanı cömert yapar. İnsanı iyilik yapmaya ve başkasının ihtiyacını gidermeye alıştıırır. Bu açıdan Allah'ın Kerim, Cevâd, Rahim, Rezzak gibi sıfatlarıyla muttasıf olur. Böylece yüksek bir kişiliğe sahip olup, maddeye mahkum olmaz, tersine mal ve maddeye, servet ve dünyaya sahip ve hakim olarak manevî ve ruhî hürriyete kavuşur.⁹¹⁴

Toplumdaki fertlerin varlıklı ve zengin olup olmaması durumunu iktisadî seviye açısından düşündüğümüzde şu gerçeğe karşılarız: zenginlik devamlı ve sabit nitelik olmayıp değişmektedir. Bunun için bugünün fakiri yarının zengini olabilir. Terside her zaman mümkündür.⁹¹⁵ Öyleyse zengin bugün işinde çalışan fakire yardım edip onun gönlünü almalı ki yarın kendisi fakirleşince ve eski işçisinin eline düşünce onun, intikam duyguları içerisinde vereceği ağır işlerde çalışmak zorunda kalmasın. Böylece toplumda etki-tepki mes'elesi, ezen- ezilen, sömüren-sömürülen sorunu gündeme gelmesin.

Öte yandan toplumda zengin ve fakir tabakasının bulunması da dünya düzeninin sürebilmesinin tabîi bir gerekliliği ve gerçekliğidir: *"Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştık. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır."*⁹¹⁶ İşte bu âyet, insanların malî imkanlar bakımından farklı durumlarda bulunmalarını tabîi bir durum olduğunu belirtmekte, bu farklılığın sosyal ve iktisadî yararını da ortaya koymaktadır. Tarih ve tecrübe de hiçbir dönemde fertlerinin maddî varlık ve imkanlar açısından eşit olduğu bir toplumun var olmadığını göstermektedir.⁹¹⁷ Şu da bir gerçektir ki eğer insanlar eşit malî

⁹¹¹ Uludağ, 91; Hamitoğulları, Beşir, a.g.m., 29.

⁹¹² Uludağ, 91; Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 16.

⁹¹³ Cemal, Ahmed Muhammed, a.g.e., 47, 48.

⁹¹⁴ Uludağ, a.g.e., 92.

⁹¹⁵ Atay, a.g.e., 90.

⁹¹⁶ Zuhuf, 43/32.

⁹¹⁷ Çağırıcı, Mustafa, "İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması," 36,37.

imkanlara sahip olsalardı kimse kimsenin işini görmez, insanlar birbirlerine yardım etmezlerdi. Esâsen zenginlik-fakirlik tezdâdı, bir bakıma insanlar arasında acıma ve yardım etme duygusunu yaşatan ve insanî münasebetleri olumlu yönde geliştirmeye zemin hazırlayan bir amildir.⁹¹⁸

İslâm'ın teşri kıldığı zekât ve infak müessesesi ile bir realite olarak kabul ettiği zenginlik-fakirlik konusundaki hükümleri, özü itibarıyla insanî ve ahlâkî bir karakter vermeyi, bireyde sorumluluk bilincini geliştirmeyi amaçlar. Toplum fertleri birbirlerine yardım etme konusunda sorumluluk hissederlerse, aralarındaki refah seviyesi yakınlaştırılmış ve birbirine yakın bu refah derecesi yaygınlaştırılmış olur. Bu sebeple servetin, tekellerde toplanması yasaklanmıştır.⁹¹⁹

Toplumda refahı yaygınlaştıran zekât ve infak vasıtası ile ihtiyaç ve sıkıntı içinde bulunan kimselerin zarurî ihtiyaçları karşılandığından ve bu da bir minnet vesilesi olarak değil de bir görev icabı yapıldığından zengin ile fakir arasında bir yaklaşma ve kaynaşma da hasıl olur.⁹²⁰ Yoksul kimseler kader inancına sahip olduğundan, varlıklı kimselere haset etmez; zengin kimseler de kendilerini malın asıl sahibi görmediğinden, Allah'ın emrini yerine getirip ibadetini eda etme duygusuyla verdiğinden ve bunu fakirlerin bir hakkı olarak bildiğinden dolayı üstünlük taslayıp yoksul tabakası üzerinde tasallut kurmaya yönelmezler. Bu servetle hem yoksul tabakanın ihtilal ve intikam duygusuna kapılması engellenmiş, hem de servet emniyete alınmış, mülkiyet düşmanlığının önüne geçilmiş olur. Zekâtın verilmemesi yoksullarla varlıklılar arasındaki uçurumu derinleştireceğinden bu durum pek çok sosyal patlamalara yol açar, sınıf mücadelelerine sebep olur. Bu tür olaylar sonucunda yağama edilen maldan fakirler de, zenginler de, yani toplumun her kesimi zarar görür.⁹²¹ Zekât, bu tür olaylara karşı emniyet sübabı görevini yapar, sosyal dayanışmayı ve yardımlaşmayı sağlar, fertleri birbirlerine kenetler, birlik ve beraberlik ruhunu yerleştirir.⁹²²

Zekâtın gizli verilmesinin tavsiye edilmesi, zenginin üstünlük duygularına kapılmasını önlediği gibi, fakirin ezilmişlik ve aşağılık kompleksine düşmesine de manidir: “Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirsiniz ne âlâ! Eğer

⁹¹⁸ Çağırıcı, a.g.m., 37.

⁹¹⁹ Çağırıcı, a.g.m., 37; Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 107.

⁹²⁰ Yavuz, Yunus Vehbî, *Bir Sosyal Güvenlik Kuruluşu Olarak Zekât*, 18; Ülken, Hilmi Ziya, *Aşk Ahlâkı*, Demirbaş Yay., Ankara, 1971, s. 403.

⁹²¹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 92.

⁹²² Uludağ, 93 Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 14; Hamitoğulları, Beşir, a.g.m., 31.

*onu fakirlere gizlice verirsiniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeple sizin günahlarınızı örter. Allah, yapmakta olduklarınızı bilir.”*⁹²³ Zekâtın fakir ve yoksulların bir hakkı olduğunu bilmek ve onu Allah rızası için vermek de bu bağlamda oldukça anlamlı ve önemlidir: *“O halde sen, akrabaya, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver. Allah’ın rızasını isteyenler için bu, en iyisidir. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”*⁹²⁴ *“Allah’ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekât veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır.”*⁹²⁵

Zekât, görünüşte zenginin servetini noksanlaştırırsa da, gerçekte malın artmasını ve bereketlenmesini sağlar. Fakirlere satın alma gücü kazandırdığı için pazarların hareketlenmesine ve alış-verişin canlanmasına sebep olur. Bir yandan servetin âdil bir şekilde paylaşılmasını, diğer yandan sermayenin güvenli bir ortamda gelişmesini, çoğalmasını temin eder.⁹²⁶

Bir müslüman, nisab miktarı olan servetin belli bir kısmını her sene zekât olarak vermek zorunda olduğundan malını zekâta yedirmeyecek, servetini stok yapmayacak; aksine onu çalıştırıp nemâlandırmak mecburiyetinde kalacak, parasını, sermayesini âtil durumda bırakmayacaktır.⁹²⁷ Buna göre zekât, iktisadî ve ticarî faaliyetlerin gelişmesini sağlayan ve piyasayı canlandıran bir etkiye sahiptir.

Meşru ve helal yoldan ihtiyaçlarını gideren yoksul ve düşkünler, zekât sayesinde hırsızlık, dolandırıcılık, adam çarpma, gasp gibi kötü huylar edinmez, gayr-ı meşru yollardan ihtiyaçlarını gidermek zorunda kalmazlar. Bu bakımdan zekât hem ferdî, hem de içtimâî, ahlâkî, beşerî faziletleri muhafaza eder.⁹²⁸ Zekâtın helal maldan verilmesi bu faydasıyla beraber, ekonomik faaliyetlere ma’nevî ve ahlâkî boyut da kazandırmaktadır.⁹²⁹

Zekâtın bu tür iktisadî yararları yanında bir de çalışmayı teşvik eden yönü vardır. Çünkü zekât almaktan çok vermek makbuldür. Kur’an da zekât almaya değil, vermeye teşvik eder ve verenlere sevap va’deder. Bunun için *“Veren el, alan elden hayırlıdır”*⁹³⁰ denilmiştir. Bundan dolayı daha hayırlı durumda bulunmak isteyen kimse, çalışıp

⁹²³ Bakara, 2/271.

⁹²⁴ Rûm, 30/38.

⁹²⁵ Rûm, 30/39. Bknz. Hadîd, 57/18.

⁹²⁶ Uludağ, a.g.e., 93; Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 19; Beşer, Faruk, İslâm’da Sosyal Güvenlik, 107.

⁹²⁷ Uludağ, İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti, 93.

⁹²⁸ Uludağ, a.g.e., a.y.

⁹²⁹ Bulaç, Ali, “Zekât Kurumunun Manevî ve Sosyal Anlamı”, 123.

⁹³⁰ Buhârî, Zekât, 17; Müslim, Zekât, 93; Tirmizî, Zekât, 38; Ebu Dâvîd, Zekât, 28; Nesâî, Zekât, 50; Ahmed, Müsned, 2/4; Dârimî, Zekât, 22.

kazanacak, veren el derecesine yükselecektir. Bu sebeple zekât, fukarayı âtil ve miskin vaziyette bırakmaz, hazır yiyciliğe alıştırmaz, aksine onlara çalışıp kazanma aşkı ve şevki verir.⁹³¹ Şuurlu bir dindâra infakta bulunma arzusu, hem Allah, hem de insanlar önünde ona ma'nevî bir zevk verdiği gibi, ekonomiyi de dinamik tutar; çünkü, bu şekilde şuurlu bir kişi, daima kazanma ve harcamada bulunacaktır. Hem de bunu zevkle yapacaktır. İşte bu zevktir ki, İslâm ekonomik sistemini diğer sistemlerden ayırdeden en önemli dinamik özellik olmuştur.⁹³²

Bütün bu yararlarından da anlaşıldığı gibi zekât, bir çeşit sosyal sigortadır. Yoksul ve düşkün durumda bulunan kimseler, bu sigortadan tabîi olarak istifâde ederler. Şöyle ki İslâm toplumu bir aile gibidir. Fakirler bu ailenin işçileri ve bakıma muhtaç fertleri, zenginler de malî ve iktisadî işlerin sorumluları durumundadırlar. Devlet, tüccâr, sanayici, iş adamı, zengin ve servet sahibi olan kişiler bir yandan yoksul ve düşkünlere bakmaktan, diğer yandan kamu hizmetlerinin yürütülmesi için gerekli malî kaynağı temin etmekten mes'uldurlar.⁹³³

Kısaca belirtirsek, zekâtın İslâm Dini'ndeki önemi, Allah'a karşı bir vazife ve şükrân borcu olması yanında, İslâm ekonomisinin temelini teşkil etmesi ve insanı servet biriktirip saklama hırsından, cimrilikten, mala kul olmaktan ve benzer huylardan kurtaran sosyal, ahlâkî, iktisadî, ticarî ve imânî bir muhtevaya sahip olmasıdır. Ayrıca zekât, varlıklı kimseleri cemiyetteki yoksulluğu ortadan kaldırma ve refahı yaygınlaştırma sorumluluğuna ortak eden; servetin belli ellerde toplanmasını, Kur'an-ı Kerîm'in ifadesiyle servetin yalnızca zenginler arasında dönüp dolaşan bir otorite kaynağı olmasını önleyen faaliyetlerin başında gelir. Hepsinden önemlisi, insanın en sevdiği malından Allah için fedakârlık etmek sûretiyle Allah'a olan samimi itaatını ifade eder.⁹³⁴

⁹³¹ Uludağ, a.g.e., 93; Bayrakdar, Mehmet, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", 55; Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 19.

⁹³² Bayrakdar, Mehmet, a.g.m., 55

⁹³³ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 93; Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 15; Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 114.

⁹³⁴ Çağırıcı, Mustafa, "İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması", 38. Zekâtın ekonomik yararları konusunda geniş bilgi için bkz. Yavuz, Yunus Vehbî, a.g.e., 25-49; Özek, Ali vd., *Türkiyede Zekât Potansiyeli*, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987; Erdoğan, M. Sabri, a.g.e., 45-54.

1.2.2.6. Kurban: Maddenin Ma'na İçin Boğazlanışının Sembolü

İbranca ve Arapça kaynaklı bir kelime olan “kurban”, kelime anlamı itibariyle Allah’a yaklaştıran ve kendisiyle Allah’a yaklaşılacak her şeydir.⁹³⁵ Ancak bu amaçla vasıfları şer’î kaynaklar tarafından belirlenmiş hayvan kesme işinin özel ismi olmuştur.⁹³⁶ Kur’an’da kurban kelimesi bu anlamda şöyle kullanılmıştır: “قربا قربانا”⁹³⁷ “قربانا لله”⁹³⁸ “قربانا لله”⁹³⁹ Yine Kur’an’da kurban kavramı, “zibh” kelimesiyle de ifade edilmiştir: “وَقَدَّيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ” (Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik.)⁹⁴⁰ ayrıca “nahr” kelimesiyle de ifade edilmiştir: “فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ” (Rabb’in için namaz kıl ve kurban kes.)⁹⁴¹

Türkçe’de “kurban” kelimesiyle ifade edilen kavram, Arapça’da daha çok “udhiye” şeklinde kullanılır.

Kurbân, insanlara hizmet yoluyla Allah’ın hoşnutluğuna ulaşma gayesiyle ev ona yaklaşma niyetiyle malından olan hayvanı kesip fakirlere dağıtmaktır.⁹⁴² Buna göre kurbân kesen müslüman, kestiği hayvanın etini çevresindeki insanlara, iyi niyet ve samimî bağlılığını da Allah’a sunmuş olur.⁹⁴³ Başka bir ifadeyle müslüman, bin bir türlü zahmetle kazandığı, ya da malını verip satın aldığı hayvanı hiçbir zorlama ve baskı altında kalmadan, sadece Allah’a yaklaşmak niyetiyle ve onun adını zikrederek kesip çevresindeki insanlara dağıtmaktadır. Böylece bir taraftan Allah’a yaklaşıırken, diğer taraftan da içinde yaşadığı toplumun, kendisi üzerindeki haklarını yerine getirmiş olur.⁹⁴⁴

Hemen hemen bütün semâvî dinlerde kurban kesmek, insanı Allah’a yaklaştıran ve ulaştıran bir ibâdet olarak kabul edilmiştir: “Biz, her ümmete -(Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah’ın adını

⁹³⁵ Sağlam-Acarkan, a.g.e., 272.

⁹³⁶ İsfahânî, a.g.e., 401.

⁹³⁷ Mâide, 5/27. Al-i İmrân, 3/183.

⁹³⁸ Al-i İmrân, 3/183.

⁹³⁹ Ahkâf, 46/28.

⁹⁴⁰ Saffât, 37/107.

⁹⁴¹ Kevser, 108/2.

⁹⁴² Uludağ, İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti, 99; Çağırıcı, a.g.m., 40; Şeker, 86.

⁹⁴³ Çağırıcı, “İslâm’da Eğitim-Ahlâk Mes’eleleri ve Toplum Kalkanması”, 40.

⁹⁴⁴ Şeker, İslâm’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, 86.

ansınlar diye- kurban kesmeyi gerekli kıldık. İmdi, İlâhımız, bir tek İlâh'tır. Öyle ise, O'na teslim olun. (Ey Muhammed!) O ihlâslı ve mütevazı insanları müjdele!"⁹⁴⁵ Âyetten anlaşıldığına göre her ümmete kurban kesiminin emredilmesiyle Allah'ın mutlak mülkiyeti ve malın gerçek sahibi olduğu inancı, kurbanın sadece Allah rızası için kesilmesinin istenmesiyle tek ilâh (tevhîd) akîdesi ve malı, mülkü, her şeyiyle Allah'a teslim olmanın gerekliliği telkîn edilmiş olmaktadır.

Kur'an, Allah'ı yaklaşmayı dinin en önemli amacı olarak görür. Bu sebeple de yanlış anlayışlardan kaynaklanan ve boğazlamak, kan dökmekten ibaret hale getirilen kurban kavramını kökünden değiştirmiş, onu insanın hür ve samimi tüm niyetlerini iyiye yönelik davranışlar şekline getirmiştir.⁹⁴⁶

Hız, Adem'in iki oğlunun kurban kesme olayının Kur'an'da söz konusu edilmesi,⁹⁴⁷ bu işin ne kadar eskilere gittiğini gösterir.⁹⁴⁸ Hz. İbrâhîm'in, oğlu İsmâîl'i Kurban etme hadisesi de semâvî dinlerin kutsal kitaplarında büyük önem görmüştür.⁹⁴⁹ Çok eski zamandan beri sürüp gelen kurban kesme, hatta insanları kurban etme inancı,⁹⁵⁰ cahiliye dönemine kadar devam etmiş, Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib de oğlu Abdullah'ı kurban etmeye teşebbüs etmişti.⁹⁵¹

Kurban, ilk insanla beraber var olmuştur. Yani Allah (Mâlik), insan(halife) ve mal(mülk) kavramlarının üçü de insanlık tarihinin başlangıcından bu yana var olagelmış ve tarihin başlangıcından itibaren kurban kesmeyi gerekli kılmıştır. Bunun felsefî açıklaması şudur: İnsan, ya Allah'a, ya kendisine veya kendisi gibi insan olanlara, ya da mala kul olacaktır. Bir başka açıdan bakarsak, ya insan mala, ya da mal insana hakim olacaktır. Bu iki sorunun tek bir çözümü vardır: Kurban. Yani insan Allah'ın kuludur. Hem kendisini, hem de malını onun yoluna fedâ edecektir. Böyle yaparken aynı zamanda malın esâretinden kurtulmuş, onu en yüce gaye için kullanma salâhiyetine kavuşmuş olur. Zaten Kur'an-ı Kerîm'in bir çok yerinde hakikî mü'minlerin, nefisleri ve mallarıyla Allah yolunda cihad eden kimseler olduğuna dikkat çekilmiştir.⁹⁵²

⁹⁴⁵ Hacc, 22/34.

⁹⁴⁶ Sağlam-Acarkan, a.g.e., 272, 273.

⁹⁴⁷ Mâide, 5/27-31.

⁹⁴⁸ Kurbanın tarihçesi ve geçmiş medeniyetlerdeki değişik kurban şekilleri hakkında bilgi için bkzn. Daryal, a.g.e., 232-245; Akyüz, Vecdi, *İnsanlık Tarihinde Kurban İbadeti* (aynı eser içinde), 309-346.

⁹⁴⁹ Saffât, 37/101-107.

⁹⁵⁰ Begoviç, a.g.e., 46.

⁹⁵¹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 99.

⁹⁵² Bknz. Nisâ, 4/95; Tevbe, 9/88, 111; Sâf, 61/11 vd.

İşte bu açıdan düşündüğümüzde şöyle deriz: Kurban; insanın en düşkün olduğu malı, maddeyi, dünya ve dünyevî şeyleri Allah için fedâ etmeyi ve manayı maddeye tercih etmeyi sembolize eden bir kulluk ifadesidir.⁹⁵³ Malın hepsinden bedel olarak hayvanın seçilmesinin sebebi, tarih boyunca mal olma vasfını koruyan varlığın hayvan oluşudur. Öte yandan hayvan hem canlı bir maldır, hem de diğer mallar gibi aynı(maddesi) olan bir varlıktır. Para, binâ, arsa, sebze, meyve, gıda maddeleri gibi mallar ise sadece aynî-maddî mallardır. Öyleyse kurban olarak verilecek malın, diğer malların bütün özelliklerini, hatta insanın vasıflarından bazısını taşıması lazımdır. Böyle olacaktır ki, insan hem kendisinin, hem de malının asıl mülkiyetinin Allah'a ait olduğunu itiraf etmiş olsun.

Kurbanın bu rûhânî ve derûnî anlamla beraber, psikolojik tatmîn hadisesi olduğunu söyleyenler de vardır. Onlara göre insanlardaki psikolojik aşırılık ve taşkınlıklar kurban sayesinde kontrol altına alınabilir.⁹⁵⁴ Kurban kanı akıtmanın insan kanını akıtmaya engel olduğunu, bu bağlamda insanlar arası ilişkilerde barışa vesile olduğunu ve bu sebeple de baba-oğul ilişkilerinden beşerî münasebetlere, nesillerin çoğalmasına ve insan içgüdüsünü kontrol altında tutmaya kadar, bir çok yönü bulunduğunu ortaya koyan görüşler,⁹⁵⁵ kurbanın sosyal hayatla yakından ilgiye sahip olduğunu gösterir. Aynı şekilde toplumda değişik sınıflar arasında bulunan uçurumların ortadan kaldırılmasına da yardımcı olacağı düşünülen kurbanın, bu yönüyle toplum dayanışmasına da katkıda bulunduğu söylenebilir.⁹⁵⁶

Kurban kesmekle sadece nisab miktarı mala sahip olan zenginlerin ve orta tabakanın mükellef oluşu, kesilen kurbanların hastalıklı, sakat, kör, topal ve ayıplı olmamasının istenmesi ve etiyle ilgili işlemler, kurbanda bir takım ma'nevî, psikolojik, sosyal ve iktisadî hedeflerin güdüldüğünü gösterir.⁹⁵⁷ Kurban, Allah rızası için yapılan bir malî fedakârlık olduğuna göre,⁹⁵⁸ Allah yolunda feda edilen bu malın işe yaramaz bir mal değil, kusursuz, önemli ve değerli bir mal olması gerekir.⁹⁵⁹

Demek ki kurban, can da dahil olmak üzere, inanmış bir kimsenin bütün varlığını Allah yolunda feda etmeye hazır olduğunun bir remzidir. Malını kurban eden

⁹⁵³ Daryal, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 195.

⁹⁵⁴ Şeker, a.g.e., 87.

⁹⁵⁵ Daryal, Ali Murat, *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, 121,128.

⁹⁵⁶ Şeker, a.g.e., 87.

⁹⁵⁷ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*,99.

⁹⁵⁸ Çağırıcı, *"İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması"*, 40.

⁹⁵⁹ Şeker, a.g.e., 87.

bir insan, gerektiğinde canını da Allah yolunda feda edeceği mesajını vermektedir.⁹⁶⁰ Çünkü daha önce insanın ya da insan organlarının kesilmesi⁹⁶¹ şeklinde anlaşılmış olan kurban inançlarını kaldırıp, malı insanın hizmetine sunmayı ve varlığı Allah'a adamayı temsîl eden sahîh kurban, Hz. İbrâhîm'in sünnetidir. O yüce zât, maldan önce evlâdını feda edebileceğini ispatlamıştı. Ondan miras kalan hanîf dine uygun kurbanda bu mesaj da vardır.

Allah'ın rahmet ve kereminin eseri olan hayvanlar, insanın faydasıdır. Allah, yarattığı şeylere muhtaç değildir. Durum böyle olunca, insanın kurbandan faydalanması gerekir. Onu insanın fayda ve hizmetine bizzat Allah tahsisi etmiştir. Böylece de Allah, burada insana varlık ve oluşun üzerinde bir makam da vermektedir.⁹⁶²

Diğer taraftan kurban, insanın nefsânî arzularını ve süflî duygularını boğazladığının da bir işaretidir. Kurban kesen bir kimse artık yüksek duygulara ve ulvî düşüncelere sahip olacak, aşağı, âdî ve bayağı duygulara tenezzül etmeyecektir. Yani amacını öğrenen ve itiraf eden bir insan olarak düşmeyecek, yükselecek; gerilemeyecek, ilerleyecektir.⁹⁶³

İnsanların et ihtiyacını karşılamak için yeryüzünde her gün yüz binlerce hayvan kesiliyorsa da, bundan daha ziyade gücü yetenler istifade edebiliyor. Kurban bayramında, nezâr, akîka, şükür, ceza, keffâret vs. kurbanlarda, yani yılın muhtelif aralıklarında kesilen kurbanlarda ise fakirler bundan istifade etmektedir.⁹⁶⁴ Kurban etinin üçe ayrılması suretiyle hem kesen kişi, hem ailesi, akrabası, hem de etrafındaki fakirler, çevresindeki komşular bundan yararlanmış olmaktadır.⁹⁶⁵ böylece yardımlaşma, kardeşlik ve dayanışma duygusu, kişinin nefsinden başlayarak toplumun geniş kesimlerine doğru bir hâle gibi genişlemektedir.

Buraya kadar zikrettiklerimiz hususların hepsi dinî, psikolojik ve sosyal boyutlara sahip olan kurbanın, iktisatla dolaylı yollardan ilişkisini, ya dediğer alanlarla birlikte bulunan alakasını göstermektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, kurbanın sadece iktisadî olan yönü de vardır. Kurban kesme geleneğinin besiciliği teşvik ettiği, işsizlere iş sahası açtığı, pazarlara hareket getirdiği, zenginlere kurbanlık hayvan satan fakirlerin

⁹⁶⁰ Uludağ, a.g.e., 100.

⁹⁶¹ Bcgoiç, a.g.e., 45, 47, 48.

⁹⁶² Sağlam - Acarkan, a.g.e., 274, 275.

⁹⁶³ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 100.

⁹⁶⁴ Şeker, a.g.e., 87; Çağırıcı, "*İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması*", 40.

⁹⁶⁵ Uludağ, a.g.e., 100.

ve orta halli olanların durumlarının iyileşmesine katkıda bulunduğu da bir gerçektir.⁹⁶⁶ Hatta ülkemizde ekonomik hayatın en faal alanlarından biri olan hayvancılığın en canlı zamanının, kurban bayramı öncesi birkaç hafta olduğunu da söyleyebiliriz. Bunun da ötesinde sadece bu birkaç günlük piyasa için bile olsa kurbanın hayvancılık faaliyetleri üzerindeki etkileri yıl boyunca sürmektedir. Diğer bir açıdan bakılırsa kurban sayesinde hayvancılıkta görülen canlılık, ülke sınırlarını da aşır uluslar arası hayvan ticaretine de yansımaktadır.

Son olarak şunu söyleyebiliriz: Kurban, mal ile yapılan ekonomik bir ibadettir. Önce kalpteki Allah'a yaklaşma isteği harekete geçer. Sonra mal hazırlanır. Daha sonra ilâhî rızaya adanmış hayvan kesilir ve dağıtılır. İşte bu da şunu gösterir: Mü'minin kalbindeki iman, oradan hareket ederek dinî, ibadî, iktisadî, sosyal ve diğer boyutlarıyla beraber toplumun her kesimine kadar ulaşmaktadır. Bu da imanın iktisadî faaliyetler üzerindeki etkisini, başka bir ifadeyle imanın maddenin şeklini değiştirdiğini ve ona ma'nevî bir anlam kattığını göstermektedir. Nitekim kurbanın sadece hayvan kesmek manasında olmadığını Kur'an, şöyle ifade etmektedir: *"Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır; fakat O'na sadece sizin takvânız ulaşır. Sizi hidayete erdirdiğinden dolayı Allah'ı büyük tanyasınız diye O, bu hayvanları böylece sizin istifadenize verdi. (Ey Muhammed!) Güzel davrananları müjdele!"*⁹⁶⁷ Önemli olan sadece kan akıtmak veya dinî bir geleneği yerine getirmek değil, Allah rızası için maksadı ve hikmeti tahakkuk ettirecek bir şekilde kurban kesmektir.⁹⁶⁸

Buraya kadar anlatılanlar da gösteriyor ki, İslâm, insanların maddî ve manevî alanda mutlu olmasını sağlamak için, ibadet ile iktisadî faaliyetlerin her ikisine de önem vermekte ve iktisadî çalışmalara ibadet havasını kazandırmaktadır. Buna rağmen oryantalistler ve onların etkisinde kalanlar, bu konularda İslâm'a tenkitler yöneltmektedirler.

Oryantalist araştırmacılar tarafından İslâm'a yöneltilen eleştiri alanlarından biri de zekât, kurban ve sadaka gibi malî ibadetlerin ve yardımlaşma vesilelerinin sosyal adalet sayılması konusudur. Onlar şöyle derler: "Halkın, alçaklık ve zillet içerisinde zenginlerin verdiği yardımlarla yaşamasını siz sosyal adalet mi sayıyorsunuz?" Onlara göre zekât ve diğer malî yardımlar, zenginlerin fakirler üzerinde üstünlük ve otorite

⁹⁶⁶ Uludağ, a.g.e., 101.

⁹⁶⁷ Hac, 22/37.

⁹⁶⁸ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 101; Daryal, *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, 259.

kurmalarının bir aracıdır.⁹⁶⁹ Bu yardımlar bir taraftan zenginlerin topluma egemen olmasına, öbür taraftan da fakirlerin hazır yiyiciliğe alışmasına ve böylece tembel tembel oturup çalışmaktan uzaklaşmasına neden olmaktadır. Hatta şu da düşünebilir: İslâm dünyasının iktisadî açıdan gerilemesinde, bu tür ibadetlerin büyük rolü vardır.

Bu tenkîdin tamamen yanlış olduğunu söylemek yerine, haklı bir gerekçeyi taşıdığını itiraf edebiliriz. Gerçekten de İslâm dünyasında zekât ve diğer malî ibadetlerin asıl anlamından, hedefinden ve işlevinden uzaklaştırılması, sahip olduğu sosyal, iktisadî ve dinî mahiyetten soyutlanması, yanlış bir zekât ve sadaka anlayışının hakim olması sonucunda müslümanlar gerileme gerçeğiyle yüz yüze kaldılar. Bunu itiraf etmekte hiçbir sakınca yoktur. Ancak, yukarıdaki eleştirinin bunun ötesinde bir haklılığının olmadığı da söylenebilir. Çünkü bu tenkit, İslâm'ın teşri' kıldığı zekât ve sadakaların asıl mahiyetine yönelik olarak ileri sürüldüğünde değil, onun yanlış anlaşılan şekline yönelik olduğunda ancak haklı olur.

Zekât, dünya iktisat tarihinde görülen ilk muntazam dinî ve malî vergidir. Aynı şekilde tarihte yoksulların lehindeki ilk vergidir. Bundan önceki vergiler ise kral ve meliklerin şahsî çıkarları lehine, fakir halk tabakalarının aleyhine işlenen keyfî uygulamalarından ibaretti. Çoğunlukla bunlardan faydalananlar ise kralların etrafına toplanan ve azınlıkta olan zenginler grubu idi. İslâm ise, değişme göstermeyen belirli bir miktar takdîr ederek ve zenginlerle orta halli insanlardan alınıp yoksul kesime verilmesini sağlayarak, bu vergiyi belli bir düzene bağladı.⁹⁷⁰ Bu durumda yönetici, toplum aleyhinde olmak üzere canı istediği an, istediği miktarı alma yetkisine sahip olamaz. Ya da dilediği kimselerden alıp, dilediğini de bu kutsal vergiden muaf tutamaz. İşte bu durum, zekât ve sadaka aleyhindeki şüphelerin haklılığını kaldırır.

Diğer bir yönden bakılırsa, İslâm'a göre zekât ve benzeri vergileri teşri' kılan Allah (c.c.), onu toplayan devlet ve toplum, veren varlıklı kesim, alan da yoksul tabakadır. Burada zenginlerin kişisel ihtiras ve hegemonyalarının hiçbir rolü yoktur. Devlet bu tür vergileri toplayıp dağıttığı için hiçbir zengin, malının hangi fakire verildiğini, hiçbir fakir de hangi zenginin malını aldığını bilmez ve bu sebeple de aralarında minnet duygusu, ezilmişlik ve zelillik kompleksi cereyan etmez.

Bir diğer önemli realite ise, zekâtın diğer vergiler gibi sadece malî ve iktisadî bir vergi değil, aynı zamanda ve İslâm dininin ana rükünlerinden ve temel ibadetlerinden

⁹⁶⁹ Kutup, Muhammed, *Şubuhâtun Havle'l-İslâm*, Matbaatu's-Saâde, Kahire, 1962, s. 91.

⁹⁷⁰ Kutup, Muhammed, *Şubuhât*, 91; Siddikî, a.g.e., 18; Begoviç, a.g.e., 297.

biri olmasıdır. Durum böyle olunca, zekât veren kişi onu dinî bir yükümlülük olarak telakki ettiğinden, zekâtını verdiğinde gönül huzuru içinde verir ve vazifesini edâ ettiği için de mutlu olur.⁹⁷¹ Hata vazifesini edâ edip ilâhî rızaya kavuşması konusunda kendisine yardımcı olduğu için fakire minnet borçludur. Bu yüzden zengin, zekâtı bir otorite aracı yapmaz. Aynı şekilde fakir de onu zenginden gelen bir bahşîş şeklinde değil, Allah'ın kendisine helal kıldığı bir hakkı olarak telakki ettiğinden hiçbir aşağılık kompleksine kapılmaz.

Şu da bir gerçektir ki, İslâm toplumu, tarihte hiçbir zaman fakirlerin, sadece zenginlerin mallarıyla yaşadığı bir toplum olmamıştır. Tam tersinde Ömer b. Abdülazîz devrinde, kendisine zekât verilecek bir fakir bulunmadığından, zekât mallarıyla köleler âzat edilmiştir.⁹⁷² Yani Ömer b. Abdülazîz'in Kur'an'ın iktisadî prensiplerini tatbîk etmesi ve İslâm iktisat siyasetine uygun bir programı uygulaması neticesinde toplumun bütün bireyleri varlıklı olmuşlardı. Bu olay ve İslâm tarihinde müşahade edilen benzeri bir çok olay, İslâm toplumunun, zenginlerin yardımlarıyla yaşamayı değil, bizzat zengin olup başkalarına zekât vererek dinin bir rûknünü yerine getirmeyi benimsediğini de gösterir.

Buna rağmen her toplumun her zaman zengin ve fakir ayrımına duçar olduğu ve malî sıkıntı içinde yaşayan fertlerin her zaman var olacağı da inkar edilemez bir realitedir.⁹⁷³ İşte Kur'an, bu realiteyi kabul ettiğinden dolayı varlıklı kimselerin, varlıklı olmayanları gözetmesini emretmiş, bunu yaparken de minnet, kibir ve benzeri duygular ile bu duyguları ifade eden davranışları yasaklamıştır. Bununla da hem zenginin gayr-ı insanî ihtiraslarını frenleyecek, hem de fakirin zillet ve aşağılığa düşmesini önleyecek düzenlenmelerde bulunmuştur.

Zekât gibi farz olan diğer malî ibadetlerdeki sorumluluktan kurtulma ve vazifeyi edâ etme, yani Allah'ın farz kıldığı bir emri yerine getirme duygusu, bir baskıyı ifade etmez. Zira bunları yapanlar dindar insanlardır. Dindar bir fert ise bunları bir şükran borcu olarak yaptığından, istek ve rıza içerisinde, özgür bir irade ile yapar.

Farz olan vergilerde durum böyle olunca, kişinin kendi isteğine bağlı olan sadakalarda da müsteşriklerin yukarda söz konusu olan tenkidinin haksızlığı daha açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü bu tür sadakalar da teberru ve ihsân olarak,⁹⁷⁴ yani

⁹⁷¹ Kardavî, *el-İmân ve'l-Hayât*, 196.

⁹⁷² Kutup, Muhammed, a.g.e., 92,93.

⁹⁷³ Kutup, Muhammed, *Şubuhât*, 93.

⁹⁷⁴ Kutup, Muhammed, a. g.e., 93.

tamamen isteğe bağılı olarak verilir. Bunların verilmesinde ne vazifeyi edâ etme ve sorumluluktan kurtulma duygusu, ne vergiyi ödemeye yönelik devlet tarafından gelen bir yükümlülük ve baskı, ne de fakirlerden gelen bir tehdit ve zorlama vardır. Bunlar, kişinin anne-babasına, çocuklarına ve fakir akrabalarına bakması gibi tabii ve isteğe bağılıdır.⁹⁷⁵ Bir kimse nafakasından sorumlu olduğu fertlerin bakımı için malını harcadığında, nasıl ki onlar üzerinde otorite kurmak için yaptığı iddia edilemiyorsa, ya da çocuklarının ve ailesinin ona karşı zelil ve alçalanlar ve hazır yiyiciliğe alışanlar olduğu öne sürülemiyorsa, zekât ve sadaka için de böyle bir tenkit ileri sürülemez.⁹⁷⁶

Burada şunu söylemek gerekir: Toplum içerisinde fakir ve yardıma muhtaç kimseler varolduğu müddetçe, onların da hayattaki imkanlardan faydalanmaları için çeşitli yardım yollarının izlenmesi gerekecektir.⁹⁷⁷ İslâm işte bu gerçeklikten dolayı fakirlere yardımı dinî bir vazife, imândan kaynaklanan bir duygu, toplumsal bir vazife ve iktisadî bir gereklilik olarak kabul etmiştir. Ayrıca İslâm, namaz, zekât gibi ibadetleri her insana değil, inananlarına farz kılmıştır. Zira ibadetlerin edasının şartlarından biri de müslüman olmaktır. Dindâr insanın ise başa kakma, otorite kurma, ya da alırken zelil olma, kendini ezilmiş bir hale getirme iddiası olmaz. Zira bu tür davranışlar, dolaylı da olsa, tevhiid düşüncesine aykırıdır.

Kaldı ki İslâm'da fakirlerin zenginleştirilmesinin tek yolu infâk, ihsân ve diğer yardım çeşitleri değildir.⁹⁷⁸ Bu, sorunun çözümünde takip edilen yollardan sadece biridir. İslâm, insana çalışmayı, kâinattaki imkanlardan faydalanmayı, başkasına el uzatmamayı emretmiş, ayrıca toplumun ve devletin üzerine de yoksullara iş kapılarını ve çalışma imkanlarını bulmalarını gerekli kılmıştır.⁹⁷⁹ Yani hem fert, hem de toplum ve devlet el ele vererek, iktisadî hastalıkları tedavi edeceklerdir. Bunda ise eleştirilecek bir yönün olmaması gerekir.

Yukarıdaki i'tirazdan başka, İslâm'daki zekât, infak gibi müesseselerin sosyalizme yol açtığı ve mülkiyet hakkını ortadan kaldırdığı şekilde bir i'tiraz da yapılmaktadır. Bu iddianın geçersizliği, onu ileri sürenlerin İslâm'ın mülkiyet anlayışını tanımamasından bellidir. Zira İslâm bu tür kurumlarla mülkiyet hakkını yok etmez, aksine zekâtı ve infakı eda edilen malların eksik yönlerini telafi ederek bu hakka meşruiyyet kazandırmaktadır. Kısaca İslâm, hiçbir zaman mal ve servet sahiplerini

⁹⁷⁵ Kutup, Muhammed, a.g.e., 93.

⁹⁷⁶ Kutup, Muhammed, a.g.e., 93.

⁹⁷⁷ Kutup, Muhammed, a.g.e., 94; Begoviç, a.g.e., 297, 298.

⁹⁷⁸ Kutup, Muhammed, *Şubuhât*, 94.

⁹⁷⁹ Ebu Zehra, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, 101.

mülkiyet hakkından mahrum bırakmamış, sadece onların mallarında fakir ve yoksullar için muayyern bir hak tanımıştır.⁹⁸⁰ Bir başka ifadeyle İslâm, servet sahiblerinin içinde yaşadıkları toplumu kuşatan zaruretlerin ışığı altında, kazanma ve harcama, satma ve stok etme ile ilgili bir çok mükellefiyetler ve bazı ön tedbirler koymuştur.⁹⁸¹

İslâm'daki zekât inancı ile sosyalizmdeki sosyal adalet inancı arasında şu dört fark vardır ki, her biri de aralarındaki farkın temel yapıdan kaynaklandığına işaret eder:

1. Zekâtta hakim ruh, Allah'a kulluk ve onun rızası iken, sosyalizmde bu ruh yoktur.

2. İslâm'daki zekât emrinin amacı, zenginlerin nefsini tezkiye etmek ve zengin ile fakiri kaynaştırmak iken, sosyalizmde nefis tezkiyesi inancı olmadığı gibi, onda zengin kesim ile fakir tabaka arasında kavgaya itici düzenlemeler vardır.

3. Zekât, zenginlerden alınıp fakirlere verilir. Sosyalizm ve kapitalizmde sadece fakirlere verilen bir vergi türü olmadığı gibi, vergiler daha çok zengin kesime transfer edilmektedir.

4. Zekât ancak helal maldan ve meşru yolla elde edilen kazançtan ödenirken, sosyalist ve kapitalist ülkelerde vergiler bir çok gayr-i meşru yoldan da kabul edilmektedir.⁹⁸²

Son olarak İslâmın inanç esasları ile temel pratiklerinin etkisi altında doğan İslâm Medeniyetinin önemli bir tarihî yönüne değineceğiz: İslâm'ın Dünyaya yayılıp maddî medeniyet konusunda ilerlemesinden sonra kurulan Kûfe, Basra, Kayrevan ve Vâsit gibi şehirlerin planlarına bakıldığında buralardaki ana çarşıların, büyük caminin yanbaşıda kurulduğu ve dükkanların da çeşitli sanat ve meslek sahipleri arasında bölüştürüldüğü görülür.⁹⁸³ Ayrıca oralarda çarşı amili, kadı, urefa (ulema), divan ve haraç katipleri ile cami imamı karşılıklı yardımlaşma esası üzere hizmet verirlerdi.⁹⁸⁴ Buradan hareketle, tarihin şeklini değiştiren ve insanlara insanlığı öğreten İslâm Medeniyetini birkaç kelimedede özetlemek isteriz: Cami, medrese, hamam, pazar ve vakıf. İşte bu beş kavram, İslâm Medeniyetinin teoride olduğu gibi pratik hayatta da inanç,

⁹⁸⁰ Cemal, A. Muhammed, a.g.e., 13, 14.

⁹⁸¹ Cemal, A. Muhammed, a.g.e., 16. Sosyalist iktisat sistemleri ile İslâm'ın iktisat anlayışı arasında mukayese konusunda geniş bilgi için bkz. Bedrî, Abdülazîz, *İslâm ve Sosyalizm*, İkbâl Yay., terc: Ali Kemal Saran, İst., tsz.

⁹⁸² Cemal, Ahmed Muhammed, a.g.e., 47, 48.

⁹⁸³ Durî, a.g.e., 61.

⁹⁸⁴ Durî, a.g.e., 62.

temizlik, ibadet, ilim, iktisat ve yardımlaşma temelleri üzerinde kurulduğunu ve hayatın bu alanlarını kaynaştırdığını net bir şekilde bizlere göstermektedir.

1.2.2.7. Cihad Ve Savaş: Malın Ve İktisadî Kaynakların Korunması

Cihad, cehd ve cühd; güç, meşakkat, uğraşma ve çalışma manalarına gelir. İstilahî anlamda cihad ve mücahede, Allah rızasını gözeterek düşman karşısında savunma için güç ve imkanları seferber etmektir.⁹⁸⁵ Dinî anlayış bakımından üç türlü cihad vardır:

- a. Düşmana karşı savaşmak (kıtal).
- b. Şeytana karşı savaşmak (istiâze).
- c. Nefse karşı savaş (nefis mücâhedesı).

Bu üç cihad türü de şu âyetlerin kapsamına girer:

1. وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ (Allah uğrunda gereği gibi cihad edin.)⁹⁸⁶
2. فَلَا تُطِيعُوا الْكَافِرِينَ وَجَاهِدُوهُمْ بِمَا جِهَادًا كَبِيرًا (Kafirlere boyun eğme ve onlarla büyük bir cihad ile cihad et.)⁹⁸⁷
3. كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرَّةٌ لَكُمْ (Hoşunuza gitmediği halde üzerinize cihad farz kılındı.)⁹⁸⁸
4. لَكِنِ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ (Fakat O Peygamber ile beraberindeki iman edenler, malları ve canlarıyla cihad ettiler.)⁹⁸⁹

İslâm, esas itibarıyla sulh, barış ve selamet dinidir. Fakat bazı durumlarda barışın silahla ve askerî bakımdan güçlü olmakla korunması gerektiğine inanır. Sulh ve huzur isteyenler, cenge hazır olmalıdır. İnsanlar bencil, menfaatine düşkün, saldırgan ve hükmetmeye tutkun bir tabiata sahip olarak yaratılmıştır. Onun için milletler uyamık ve hazırlıklı olmazlarsa, öbür milletlerin saldırısına uğrar, hakimiyet ve bağımsızlıklarını yitirir, başkalarının esiri ve kölesi olma durumuna düşerler. İşte bunun için İslâm, gazayı ve cihadı farz kılmış, şehit ve gazi olmayı manevî rütbelerin en önemlileri arasına koymuştur. İslâm'daki savaşlar, savunma ve zulmü ortadan kaldırma savaşlarıdır.⁹⁹⁰ Yoksa müstemlekeci ülkelerin yaptığı gibi, başka toplumların maddî varlıklarını, yer altı ve yer üstü kaynaklarını ele geçirip onları sömürmek, İslâm'ın temel ilkelerine ve varoluş gerekçesine aykırıdır. Tarih boyunca müslümanların yaptıkları

⁹⁸⁵ El-İsfahânî, a.g.e., 108.

⁹⁸⁶ Hac, 22/78.

⁹⁸⁷ Furkân, 25/52.

⁹⁸⁸ Bakara, 2/216.

⁹⁸⁹ Tevbe, 9/88.

⁹⁹⁰ Uludağ, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, 134.

temizlik, ibadet, ilim, iktisat ve yardımlaşma temelleri üzerinde kurulduğunu ve hayatın bu alanlarını kaynaştırdığını net bir şekilde bizlere göstermektedir.

1.2.2.7. Cihad Ve Savaş: Malın Ve İktisadî Kaynakların Korunması

Cihad, cehd ve cühd; güç, meşakkat, uğraşma ve çalışma manalarına gelir. İstilahî anlamda cihad ve mücadele, Allah rızasını gözeterek düşman karşısında savunma için güç ve imkanları seferber etmektir.⁹⁸⁵ Dinî anlayış bakımından üç türlü cihad vardır:

- a. Düşmana karşı savaşmak (kıtal).
- b. Şeytana karşı savaşmak (istiâze).
- c. Nefse karşı savaş (nefis mücâhadesi).

Bu üç cihad türü de şu âyetlerin kapsamına girer:

1. وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ (Allah uğrunda gereği gibi cihad edin.)⁹⁸⁶
2. فَلَا تُطِيعُوا الْكَافِرِينَ وَجَاهِدُوهُمْ بِجِهَادٍ كَبِيرٍ (Kafirlerle boyun eğme ve onlarla büyük bir cihad ile cihad et.)⁹⁸⁷
3. كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرَّةٌ لَكُمْ (Hoşunuza gitmediği halde üzerinize cihad farz kılındı.)⁹⁸⁸
4. لَكِنِ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ (Fakat O Peygamber ile beraberindeki iman edenler, malları ve canlarıyla cihad ettiler.)⁹⁸⁹

İslâm, esas itibarıyla sulh, barış ve selamet dinidir. Fakat bazı durumlarda barışın silahla ve askerî bakımdan güçlü olmakla korunması gerektiğine inanır. Sulh ve huzur isteyenler, cenge hazır olmalıdır. İnsanlar bencil, menfaatine düşkün, saldırgan ve hükmetmeye tutkun bir tabiata sahip olarak yaratılmıştır. Onun için milletler uyamak ve hazırlıklı olmazlarsa, öbür milletlerin saldırısına uğrar, hakimiyet ve bağımsızlıklarını yitirir, başkalarının esîri ve kölesi olma durumuna düşerler. İşte bunun için İslâm, gazayı ve cihadı farz kılmış, şehit ve gazi olmayı manevî rütbelerin en önemlileri arasına koymuştur. İslâm'daki savaşlar, savunma ve zulmü ortadan kaldırma savaşlarıdır.⁹⁹⁰ Yoksa müstemlekeci ülkelerin yaptığı gibi, başka toplumların maddî varlıklarını, yer altı ve yer üstü kaynaklarını ele geçirip onları sömürmek, İslâm'ın temel ilkelerine ve varoluş gerekçesine aykırıdır. Tarih boyunca müslümanların yaptıkları

⁹⁸⁵ El-İsfahânî, a.g.e., 108.

⁹⁸⁶ Hac, 22/78.

⁹⁸⁷ Furkân, 25/52.

⁹⁸⁸ Bakara, 2/216.

⁹⁸⁹ Tevbe, 9/88.

⁹⁹⁰ Uludağ, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, 134.

savaşlar yağma, talan, ganimet elde etmek gibi maddî gerekçelere ve dünyevî hedeflere yönelik değildir. Bunların hepsi ya savunma, ya caydırma, ya da İslâm'ı tebliğ savaşlarıdır.⁹⁹¹

İslâm, cihada büyük önem vermiştir. Kur'an-ı Kerîm'de de cihad edenlere cennet ve diğer bir çok ücret ve ni'met va'dedilmiştir. *"Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) va'detmiştir; ama mücahidleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır."*⁹⁹² Çünkü öyle zaman gelir ki, din, hayat, nesil, mal, namus ve diğer maddî ve ma'nevî değerler ancak cihadla korunabilir.⁹⁹³

Kur'an'da cihad, ticarî faaliyetlere benzetilmiştir. Çünkü mü'min, kendi canını, malını, her şeyini, Allah yolunda satarak karşılığında cenneti satın almaktadır. Bu benzetmeyi açık bir şekilde yansıtan birkaç ayet nakledeceğiz: *"Ey iman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi? Allah'a ve Resûlüne inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. İşte bu takdirde O, sizin günahlarınızı bağışlar, sizi zemininden ırmaklar akan cennetlere, Adn cennetlerindeki güzel meskenlere koyar. İşte en büyük kurtuluş budur."*⁹⁹⁴ Bir başka ayet ise cihadı, dünyayı satıp âhiret hayatını satın almaya benzetmiştir: *"O halde, dünya hayatını ahiret karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar. Kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz."*⁹⁹⁵ Şu âyet de cihadın, ticarete benzer başka bir yönüne dikkat çekmektedir: *"Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşsınlar, öldürürler, ölürler. (Bu), Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da Allah üzerine hak bir vaaddir. Allah'tan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır! O halde O'nunla yapmış olduğumuz bu alış verişinizden dolayı sevinin. İşte bu, (gerçekten) büyük kazançtır."*⁹⁹⁶ İyi ve hayırlı şeyler

⁹⁹¹ Uludağ, a.g.e., 134.

⁹⁹² Nisâ, 4/95. Cihad karşılığında va'dedilen cennet ve diğer mükâfatlar için bkz. Nisâ, 4/96; Tevbe, 9/88, 89, 111, 116, 121; Sâf, 61/10, 11, 12, 13 vd.

⁹⁹³ Uludağ, a.g.e., 134.

⁹⁹⁴ Sâf, 61/10, 11, 12

⁹⁹⁵ Nisâ, 4/74.

⁹⁹⁶ Tevbe, 9/111.

birbirlerine benzetilirler. Şayet kazançlı ticaret iyi olmasaydı Allah (c.c.), cihadı ona benzetmezdi. Burada hem cihada, hem kârlı ve kazançlı ticarete teşvîk vardır.

Başka bir âyette de cihad etmemek zararlı ticarete benzetilmiştir: *"Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda savaşa çıkın!" denildiği zaman yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını ahirete tercih mi ediyorsunuz? Fakat dünya hayatının faydası ahiretin yanında pek azdır."*⁹⁹⁷ Kârlı bir alış-veriş varken zararlısını yapmak nasıl iyi değilse, dünya hayatına ve maddî emtiaya sarılarak âhireti unutmak da o kadar iyi değildir.

Kur'an'daki cihad kavramının iktisatla ilgili boyutunun genel bir çerçevesini bu şekilde çizdikten sonra cihad konusunu üç başlık altında ele alacağız.

1.2.2.7.1. Dinin tebliğ edilmesinin bir aracı olarak Allah yolunda malla cihad: Cihadın bir bölümü de malla yapılanıdır. Bazı insanlar bedenlen, bazıları da mal ile Allah yolunda çalışırlar. İşte bu tür cihad, Kur'an'da şöyle ele alınmıştır: *"Fakat Peygamber ve onunla beraber inananlar, mallarıyla, canlarıyla cihad ettiler. İşte bütün hayırlar onlarındır ve onlar kurtuluşa erenlerin kendileridir."*⁹⁹⁸

*"(Ey müminler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır."*⁹⁹⁹

*"İman edip de hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler, rütbe bakımından Allah katında daha üstündürler. Kurtuluşa erenler de işte onlardır."*¹⁰⁰⁰

Âyetlerden de anlaşıldığı gibi mal, çok yüce bir ibâdet olan ve ihlâsla katılan kişiyi cennet ve kurtuluşa götüren cihadın bir aracıdır. Mal olmazsa, can ile cihad da yapılamaz. Çünkü cihad için silah, kitap, medya, eğitim kurumları, yurtlar vs. araçlar lazımdır. Bunların hepsi de mala bağlıdır. Öyleyse mal, İslâm inancında, dinin tebliğ edilmesinin en önemli araçlarından biridir. Buna göre bir takım dinî gerekçeler öne sürüp ticarî ve iktisadî faaliyetlerden uzak kalan ve bunu müslümanlara tavsiye edenler Kur'an'a aykırı bir düşünce ileri sürmüş olurlar.

Malın böyle bir vasfı olmakla beraber, insanın hasis ve cimriliğinden kaynaklanan olumsuz bir tarafı da vardır. Mal, Allah yolunda çalışmaktan alıkoyabilir. Başka bir ifadeyle, insan, mal sebebiyle cihaddan geriye çekilerek münafık da olabilir:

⁹⁹⁷ Tevbe, 9/38.

⁹⁹⁸ Tevbe, 9/88.

⁹⁹⁹ Tevbe, 9/41.

¹⁰⁰⁰ Tevbe, 9/20.

*“De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız kazandığınız mallar, kesâda uğramasından korktuğumuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Resûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fâsıklar topluluğunu hidayete erdirmez.”*¹⁰⁰¹

*“Allah'a inanın, Resûlü ile beraber cihad edin” diye bir sûre indirildiği zaman, onlardan servet sahibi olanlar, senden izin istediler ve: Bizi bırak (evlerinde) oturanlarla beraber olalım, dediler”*¹⁰⁰²

*“Sorumluluk ancak, zengin oldukları halde senden izin isteyenleredir. Çünkü onlar geri kalan kadınlarla beraber olmaya râzı oldular. Allah da onların kalplerini mühürledi, artık onlar (neyin doğru olduğunu) bilmezler.”*¹⁰⁰³ Her üç âyetin dikkat çektiği ortak nokta, kazanılan malların, kesada uğramasından korkulan ticaretin ve insanın kendisinden hoşlandığı süslü ve konforlu meskenlerin cihaddan, bunun da ilerisinde dine uymaktan alıkoyduğu ve bu sebeple de servet sahipleriyle zenginlerin cihada katılmadıkları gerçeğidir. İşte bu, malın hayırlı faaliyetlerin aracı olması yanında olumsuz davranışlara neden olduğunu da gösterir. Buna rağmen inanan birey, malıyla cihad ederek, yani iktisadî ve ticarî imkanlarını kullanarak dinine hizmet etmeyi vazife bilir.

1.2.2.7.2. İktisadî kaynakların ve menfaatlerin korunması olarak cihad: Cihad, dinin korunması ile beraber, İslâm toplumunun iktisadî kaynaklarının ve ümmete ait menfaatlerin korunması için de yapılır. Çünkü gayr-ı müslimlerin müslümanların bu tür imkanlarına göz dikme imkânı her zaman söz konusu olabilir. Örneğin, petrol üzerinde cereyan eden uluslar arası tartışmaların zaman zaman savaşa kadar ilerlediği inkar edilemez bir realitedir. Öyleyse müslümanların kendi iktisadî çıkarlarını koruması gerekir. Öyle zaman gelir ki, bunun tek yolu savaş olur. İşte cihadın bu iktisadî nitelikli gerekçesi, müslümanların sürekli teyakkuz halinde bulunmalarını, güçlü, hazırlıklı olmalarını gerekli kılar. Şu âyet bunu açıkça ortaya koyar:

“Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, onunla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz, Allah'ın bildiği (düşman) kimseleri korkutursunuz. Allah

¹⁰⁰¹ Tevbe, 9/24.

¹⁰⁰² Tevbe, 9/86.

¹⁰⁰³ Tevbe, 9/93.

yolunda ne harcarsanız size eksiksiz ödenir, siz asla haksızlığa uğratılmazsınız."¹⁰⁰⁴

Âyet, müslümanların iktisadî açıdan güçlü olmalarını açık ve net bir şekilde emretmektedir. Aynı gerçeği, aşağıdaki âyet de farklı bir üslup ile anlatmaktadır:

*"Artık Allah yolunda savaş. Sen, kendinden başkası (sebebiyle) sorumlu tutulmazsın. Müminleri de teşvik et. Umulur ki Allah kâfirlerin gücünü kırar (güçleriyle size zarar vermelerini önler). Allah'ın gücü daha çetin ve cezası daha şiddetlidir."*¹⁰⁰⁵

Kafirlerin güçlü olması, onların İslâm'ın yayılmasına engel olmalarını kolaylaştırır. Halbuki, müslümanların kafirlerin kuvvetini kırarak onlardan daha güçlü olmaları durumu, onların dini engellemelerini zorlaştırır.

Müslümanların zayıf, müslüman olmayanların da güçlü olduğu bir yerde ise aşağıdaki ayetin tablosunu çizdiği şu durum ortaya çıkar: *"Size ne oldu da Allah yolunda ve "Rabbimiz! Bizi, halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla!" diyen zavallı erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda savaşıyorsunuz!"*¹⁰⁰⁶ müslümanların böyle bir duruma düşmelerinin sebeplerinden biri de mallarının müsadere edilişi, malî imkanlarının sömürülmesi ve başka toplumların onların mallarından yararlanmasıdır. Şayet İslâm toplumu böyle bir statüye gelirse, âyetteki tablo kaçınılmaz olur. Buna karşılık, müslümanların iktisadî ve ticarî imkanları elinde bulundurduğu, kredi verme statüsünün müslümanlara ait olduğu ve diğer toplumların müslümanlara muhtaç olduğu bir yerde böyle bir durumu düşünmek bile akla gelmez. Öyleyse cihad, iktisadî kaynak, hak ve menfaatlerin korunmasının yollarından biridir.

1.2.2.7.3. İslâm Toplumunun Gelir Kaynaklarından Biri Olarak Cihad:

Cihad, İslâm toplumlarının gelir kaynaklarından birisidir. Nitekim Hz. Peygamber dönemi ile ilk Raşid Halifeler devrinde, İslâm Devletinin bütçesi olan Beytu'l-Mal gelirlerinin çoğu, cihad gelirlerinden oluşmaktaydı.¹⁰⁰⁷ Öyleki daha sonraki idareciler, gayr-i müslimlerden alınan vergileri değişik şekillerde değerlendirerek yeni şehirler kurmuşlardır. Bunun sonucunda da fethedilen büyük bir toprak alanı üzerinde yeni ve büyük bir İslâm Medeniyeti kurulmuştur.¹⁰⁰⁸ Cihad sebebiyle devlet hazinesine üç çeşit gelir girmektedir.

¹⁰⁰⁴ Enfâl, 8/60.

¹⁰⁰⁵ Nisâ, 4/84.

¹⁰⁰⁶ Nisâ, 4/75.

¹⁰⁰⁷ Durî, a.g.e., 27.

¹⁰⁰⁸ Durî, a.g.e., 28, 29.

a. Ganimet: Savaş sırasında gayr-i müslimlerden zorla el geçirilen malları ifade eder. Ganimet, devlet hazinesinin arızî bir gelir kaynağını oluşturmaktadır ki, Kur'an'da bunun taksim şekli ve devlete düşen paylar gösterilmiştir.¹⁰⁰⁹ İlgili âyet şudur: "Eğer Allah'a ve hak ile bâtılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiri ile karşılaştığı gün (Bedir savaşında) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resulüne, onun akrabalarına yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir."¹⁰¹⁰ Savaştan sonra müslümanların eline geçen mallardan âyetle zikredilen beş kesim yararlanır ki, bu da bir toplumun ihtiyaç duyduğu alanların hepsinin, ya da büyük bir bölümünün ganimetten faydalandığını gösterir. Ayrıca ganimetlerin gerekli yerlere dağıtımı, Allah'a Peygambere indirilene ve Allah'ın kadîr olduğuna inanmaya da bağlanarak, inancın iktisadî faaliyetler üzerindeki etkisine de dikkat çekilmiştir.

b. Cizye: Kur'an-ı Kerîm'de şu âyetle yer alır: "*Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.*"¹⁰¹¹ Hz. Peygamber zamanından itibaren Osmanlıların son devirlerine kadar alınmış olan bu vergi¹⁰¹² cihad sebebiyle elde edilen iktisadî bir imkandır. Bu vergi, âyetten de anlaşıldığı gibi, malî bir amaçtan çok, siyasî ve dinî bir amaç taşır ki, o da İslâm'ın üstünlüğünün ilanı, ve ehl-i kitaba itiraf ettirilmesidir. Ancak çocuklar, kadınlar ve din adamları ve çalışamayacak durumda olanlar bu vergiden muaf tutulmuştur.¹⁰¹³

c. Haraç: Mülkiyeti devletin olan ve üzerindeki halka sadece faydalanma ve kullanma haklarının bağışlandığı yer ile mülkiyeti gayr-i müslim halka bırakılan yerler, haraç vergisine tabidirler.¹⁰¹⁴ Cizye ile haraç, gayr-i müslimlerden onların mal ve canlarının teminatı olarak sulh yoluyla alınır.¹⁰¹⁵ Haraca tabi tutulan topraklar, cihad

¹⁰⁰⁹ Ebu Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, 18; Yeniçeri, Celal, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 192; Tabakoğlu, a.g.e., 123; Kutub, İbrâhim Muhammed, *Allah Resûlû'nun Mali Siyaseti*, 214.

¹⁰¹⁰ 8/41.

¹⁰¹¹ Tevbe, 9/29.

¹⁰¹² Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 190; Durî, a.g.e., 42.

¹⁰¹³ Yayha b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî, *Kitabu'l-Harac*, tahk. Şâkir, Ahmed Muhammed, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz. s. 66-68; Yeniçeri, a.g.e., 190; Tabakoğlu, a.g.e., 121; İbrâhim Muhammed, a.g.e., 258, 259; Durî, a.g.e., 42, 45.

¹⁰¹⁴ Ebu Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, 23-27; Yeniçeri, a.g.e., 190; Tabakoğlu, Ahmet, a.g.e., 122; Durî, a.g.e., 72.

¹⁰¹⁵ Yayha b. Âdem a.g.e., 20, 21; İbn Receb, Hâfız Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed b. Recep el-Hanbelî, *el-İstihrâc Li Ahkâmi'l-Harac*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., s. 39; Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 234; Tabakoğlu, Ahmet, a.g.e., 122; Durî, a.g.e., 72.

sonucu devlet tarafından fethedilmiş topraklar olduğundan,¹⁰¹⁶ bu araziler üzerinde devletin mülkiyet hakkı vardır.¹⁰¹⁷ Devlet, bunları işletmeleri için halka verir ve belirli nisbetlerle onlardan vergi alır. İşte bu durum, toprağın işlenmesini, ondan çeşitli gelirlerin üretilmesini, yani tarımın gelişmesini ve işsizlerin iş sahibi olmasını sağlamaktadır. Kur'an'da fey'lerin dağıtılmasından bahsedilen âyetlerden¹⁰¹⁸ anlaşıldığına göre, sulh ile ele geçirilen yerler tamamıyla Hz. Peygamber'e bırakılmıştır. O da bu gelirleri aile fertlerine harcadıktan sonra artanı devlet hazinesine intikal ettirmiş veya topraksız fakirlere dağıtmıştır. Harp sırasında silah yoluyla ele geçirilen yerlerin gelirlerinden ise, devletin ve fakir-zengin bütün toplumun yararlandığı göze çarpar.¹⁰¹⁹ Hz. Peygamber de fey' ve ganimet gelirlerinden hazineye düşen payları, her çeşit devlet hizmetinde ve kamu giderlerinin önemli bir kısmında kullanmıştır.¹⁰²⁰ Hatta 59 sûresinin 10. ayetinde ilânihâye gelecek nesillere de faydalanma hakkının verilmesi imkanı tanınmıştır.¹⁰²¹

Ganimet, cizye, haraç ve İslâm'ın kabul ettiği diğer kamusal gelir çeşitlerinden herhangi birinin hasılâtı, İslâm dini faaliyetleri, vatan savunması, halkın iç güvenliğinin korunması, halk sağlığının muhafazası, vatandaşlar arası adaletin te'sisi, eğitim ve öğretim faaliyetleri, toprağın ıslâh ve işlenmesi, sanayi'nin te'sisi, ticaret, ulaşım, turizm, imar ve iskan birimleri ile malî ve ekonomik birimin geliştirilmesi alanında kullanılabilir.¹⁰²²

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, cihad, iktisadî açıdan büyük öneme ve yararlar sahiptir. Ancak sadece malî amaçlar için yapılmaz. Zaten herhangi bir savaşın cihad olması için, Allah rızasını gözetmek şarttır. Mal, mevki, ganimet gibi dünyevî maksatlar için savaşa katılmak Kur'an'da münafıklık olarak nitelenmiştir. Cihad ile ilgili âyetler, *"Allah yolunda"* kaydını koymaktadır.¹⁰²³ *"İman edip de hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler, rütbe bakımından Allah katında daha üstündürler. Kurtuluşa erenler de işte onlardır."*¹⁰²⁴ Hatta bir âyette

¹⁰¹⁶ Ebu Yûsuf, a.g.e., 24; Yeniçeri, a.g.e., 234; Tabakoğlu, Ahmet, a.g.e., 122; Durî, a.g.e., 72.

¹⁰¹⁷ Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 192; Tabakoğlu, Ahmet, a.g.e., 122; Durî, a.g.e., 72. Bnz. Yayha b. Âdem, a.g.e., 41-48.

¹⁰¹⁸ Haşr, 59/6-10.

¹⁰¹⁹ Ebu Yûsuf, a.g.e., 24, 25; Yeniçeri, a.g.e., 237.

¹⁰²⁰ Yeniçeri a.g.e., 239.

¹⁰²¹ Yeniçeri, a.g.e., 238.

¹⁰²² Kutub, İbrâhîm Muhammed, a.g.e., 21-30. Yukarıda söz konusu edilen birimlere bu tür gelirlerin aktarılabilceği konusundaki âyet ve hadisler için bkz. a.g.e., a.y.ler.

¹⁰²³ Bknz. Nisâ, 4/74, 75, 84, 95; Tevbe, 9/41; Muhammed, 47/4; Saf, 61/11 vd.

¹⁰²⁴ Tevbe, 9/20.

“وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ” (*Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin.*)¹⁰²⁵ şeklinde cihadın bizzat Allah için yapılması gerektiği belirtilmektedir.

¹⁰²⁵ Hacc, 22/78.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İMAN-İKTİSAT İLİŞKİSİNDE TEMEL PRENSİPLER

Kur'an, iktisadî hayatı tanzîm eden bir takım prensipler getirmiştir. Bu prensiplerin tesbit edilmesi İslâm İktisat düşüncesinin bütüncül bir bakış açısıyla anlaşılmasına ve İslâm Tarihinde bizzat Kur'an ayetlerini referans gösteren bazı münharif tasavvufî zihniyetlerin inziva, zühd ve dünya ile ilgili parçacı değerlendirmelerinin tanınmasına vesile olması açısından önemlidir. Ayrıca her yapının bir temeli vardır. Bir konunun temel ölçülerini tesbit etmek o konuda sağlıklı değerlendirmelerde ön şarttır.

Kur'an'ın getirdiği iktisadî prensipler aynı zamanda imânî boyuta da sahiptir. Kur'an'ın ana prensiplerinin bu özelliğinin sonucu olarak, İslâm düşüncesinin iktisadî yapısında manevî değerler, iktisadî faaliyetleri çepeçevre kuşatmış ve onları yönlendirmektedir.¹⁰²⁶ Kişi, kazanma ve harcama konularında manevî müeyyideleri karşısında bulur. Mesela İslâm'ın getirdiği âhiret ve ceza inancı, malın isrâf edilmesini ya dağayrı meşru yolda harcanmasını önler.¹⁰²⁷ Zira inanç, sadece bir ihtilaf ve kimlik değil, aynı zamanda bir hayat belirleyicisidir de... Kişinin maddî hayatına etki etmeyen bir inanç sistemi düşünülemez. Nitekim bu gerçeği Kur'an'ın, A'rabîlerin iman ve İslâm iddiasını reddetmesinde görmekteyiz.¹⁰²⁸ Kur'an'ın nazil olduğu toplum, inancı ve ticareti bozuk bir toplum olduğu için Mekkî ayetlerde iman ile iktisat konuları iç içe işlenmiştir.¹⁰²⁹

Aslında, inanç ile iktisadî yapı arasındaki ilişki her din ve ideolojide rastlanılan bir durumdur. Zira yeryüzünde yaşayan bütün milletlerin, hayat tarzlarını üzerine bina ettikleri, fikir kaidesi olarak seçip inandıkları bir inanç sistemi vardır. O milletler, bu inanç temelleri ile her problemini yenmeye, halletmeye çalışır; nizâm ve kanunlarını bu inançlara göre koyar, hayat görüşünün sınırlarını bununla çizer ve dünyadaki gayelerini bununla tayin ederler. Bu sebeptendir ki, dünyada kurulmuş olan her düzenin bir inanç sistemi, her nizamın bir doktrini vardır.¹⁰³⁰

Kur'an-ı Kerim bu hakikatten dolayı önce tevhîd esasına dayalı bir inanç ve düşünce getirmiştir. Bunun yanına bir ibadet ve muamelat örgüsü sarmış, bu örgü

¹⁰²⁶ Özsoy, a.g.e., 17.

¹⁰²⁷ Özsoy, a.g.e., 28.

¹⁰²⁸ Hucurat, 49/14.

¹⁰²⁹ Rahman, Fazlur, a.g.e., 4-5.

¹⁰³⁰ Bedri, a.g.e., 13.

içerisine iktisadî bir yapı ve modeli de yerleştirmiştir. Şayet Kur'an, iktisadî bir yapı getirmeseydi müslümanlar iktisadî yapıyı başka bir düşünce ve fikir sisteminden nakletmek zorunda kalacaklardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, her inanç ve devletin, belli bir nizâmı özü ve esası olduğundan dolayı, bu taktirde İslâm'ın tevhit inancı, kendisiyle bağdaşmayan bir takım zıt düşüncelerin iktisadî yapısıyla bağdaştırılma operasyonuna maruz bırakılmış olacaktı. Halbuki böyle bir girişim sadece bir zorlamadan ibarettir!.. Günümüzdeki "İslâm Sosyalizmi" ve "İslâm Liberalizmi" gibi iktisadî ucubeleri yaratma teşebbüslerinin başarısız kalması da bundandır...

Bu tür zorlamalara baş vurmaktansa her Müslüman, İslâm nizâmının sahip olduğu alanların hepsini bir kül olarak kabul etmeli ve bunlardan herhangi birisiyle ilgili bir yargıya varırken bütüncül bir bakış açısıyla olayları değerlendirmelidir.¹⁰³¹ Kur'an'ın getirdiği genel muhteva dışına çıkarak, iktisadî sistemi başka bir inancın etkisindeki nizâmdan ictibas etmenin imanî açıdan da sakıncası vardır: Öncelikle böyle bir davranış ve tutum, kendi inanç ve doktrini hakkında şüpheyne düşmek, onu kötülemek ve onun diğer düşünceler karşısındaki yenilgisini kabul etmek anlamına geldiği gibi¹⁰³² İslâm'ın "kâmil bir din" olma gerçeğine inanmama, bir başka ifadeyle İslâm'ı eksik bir din sayma anlamına da gelmektedir.

Kur'an'ın getirdiği bütün hüküm ve prensiplerde olduğu gibi iktisadî hüküm ve prensiplerde de işin teşriî ve ruhî yönü, başka bir ifadeyle maddî ve manevî yönü bütünlük halindedir. İktisadî prensiplerin teşriî (maddî) yönü, hayat şartlarını uygulama esnasında kötülük yapanlara, bu hükümleri çiğneyenlere dünyada devlet tarafından zecrî cezalar vermektir. Ruhî (manevî) yön de şudur: Her müslüman, bu kural ve hükümleri vazedenin Allah olduğuna iman eder, bu iman, onların tatbikinde güzelce amel etme konusunda mümini motive eder. Ayrıca bu iman, müslümanın bu hükümlere karşı çıkmasını önler.¹⁰³³ Allah'a isyan etmekten ve âhiretteki cezadan korkar. Bu da Kur'an'ın getirdiği prensiplerin en etkili bir şekilde uygulanması, güvencesi, garantisidir.¹⁰³⁴

¹⁰³¹ Bakara, 2/85.

¹⁰³² Bedri a.g.e., 20.

¹⁰³³ Bedri, a.g.e., 22.

¹⁰³⁴ Bedri, a.g.e., 22.

2.1. Tevhid Prensibi: Mutlak Mülkiyet Allah'ındır

İslâm'daki tevhîd ve uluhiyyet düşüncesini kavramadan onun sosyal ve ekonomik yapısını anlayabilmek mümkün değildir. Çünkü her türlü sosyal ve ekonomik hareketin Allah hakkındaki düşüncelerle doğrudan ilişkisi vardır. Zira İslâm'daki uluhiyyet ve tevhîd düşüncesi müslüman adamın kendisine ve eşyaya bakışına, kendine ve eşyaya vereceği konuma, kazanmasına, harcamasına, çalışmasına, hatta çalışma sahasına ve biçimine sınır getirmektedir.¹⁰³⁵

İslâm'ın tevhîd düşüncesinin ekonomiyle ilgili olan boyutu, mülkiyet konusunda daha açık şekilde tezahür ettiğinden, aşağıda Allah'ın mutlak mülkiyetini ele alacağız.

Mülkiyet kelimesinin lügat anlamından hareketle onun tevhîdi yansıtan yönünü tespit etmeye çalışalım. Bu kelime “ملك” kökünden türemiştir. Genel olarak şu anlamlar vardır: Her hangi bir şey üzerinde tasarruf yetkisinde bağımsız kalmak, özgür ve sınırsız iradede bulunmak, bir şeye sahip olmak.¹⁰³⁶ Mastar olarak bu anlamlarda kullanılan mezkur kelime, isim ya da sıfat olarak kullanıldığında ilk harfin harekesine göre değişik anlamlar kazanır.

“ملك”, melik, sahip, sahip olunan şey, özgür irâde manasındadır. Tâhâ Sûresi 87. ayette “*melken*” (ملك) lafzı irade anlamında kullanılmıştır. “ملك” (*el-mulk-el milk*) kelimesi de, üzerinde tasarrufta bulunan şey, elde bulunan ve sahip olunan şey, hükümdarlık, padişahlık, krallık anlamındadır.¹⁰³⁷

Kur'an'ı Kerim'de “mülk” kelimesi bir çok ayette Allah'a nisbet edildiği gibi¹⁰³⁸ Hz. Süleyman'a,¹⁰³⁹ Hz. Davud'a,¹⁰⁴⁰ Hz. İbrâhim'in âline,¹⁰⁴¹ Nemrûd'a,¹⁰⁴² ve diğer insanlara¹⁰⁴³ da nisbet edilmiştir. Ayrıca “melik” kelimesi hükümdar, kral anlamında da değişik insanlara nisbet edilmiştir.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁵ Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 17.

¹⁰³⁶ Mu'cemu'l-Vasit, 886.

¹⁰³⁷ A.g.e., 886.

¹⁰³⁸ Bakara, 2/107.

¹⁰³⁹ Bakara, 2/102.

¹⁰⁴⁰ Bakara, 2/251.

¹⁰⁴¹ Nisa, 4/45.

¹⁰⁴² Bakara, 2/258.

¹⁰⁴³ Al-i İmran, 3/26.

¹⁰⁴⁴ Yusûf, 12; Kehf, 79; Bakara, 2/247.

Mülkiyet ve milkiyet kelimeleri ise sinaî mastardırlar. “ملك” (Mülk, milk, melk) mastarıyla aynı anlamda kullanılmakla beraber hukukî, fikhî, siyasî ve iktisadî sahada birer ıstilahî kavram olarak kullanılmaktadırlar. Genel olarak her bilim dalı bu kavramı kendi metodolojisi ve terminolojisi açısından farklı şekilde tarif etmektedir. Ancak hepsinin ortak hareket noktası “eşya üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi” anlamıdır.

Kelime ve kavramın bütün anlamlarına eksiksiz bir şekilde mâlik olan zât ise şüphesiz ki Allah’u Teâlâ’dır. Çünkü O, her şeyin gerçek sahibi, melîki, hükümdarıdır, her şey üzerinde tam ve gerçek bir tasarruf yetkisine sahiptir. Var olan her şeyi mülkiyeti altına bulunduran zâttır, her konuda özgür ve sınırsız bir irâde (irâde-i külliye) ye sahiptir, başkasına mülk ve meliklik yetkisi tanıyan ya dabaşkasından alan tek varlıktır.

Demek ki lügat ve terminoloji açısından hangi anlamda kullanılırsa kullanılsın, mülk ve mülkiyet kavramları son tahlilde Allah’u Teâlâ’nın mutlak tasarruf yetkisine ulaştırmaktadır. Ancak bu anlamlarını serdettikten sonra, Kur’an’ı Kerim’de kavramın neleri ifade ettiğini de araştıracağız.

Kur’an’da sık sık tekrarlanan ve varlığın söz edildiği hemen her yerde vurgulanan bir konu, “göklerin ve yerin mülkünün Allah’a ait olduğu hakikatidir.”¹⁰⁴⁵ Bu hakikati açıkça beyan eden ayetler oldukça fazla olduğundan¹⁰⁴⁶ burada Kur’an’da mülkiyeti Allah’a nisbet ayetlerden birkaç tanesini ele alacağız.

Kur’an’da bir çok yerde “mülk” kelimesi kullanılarak Allah’ın mutlak mülkiyeti vurgulanmaktadır: “Göklerin ve yerin mülkü (hükümranlığı) Allah’ındır. Allah’ın her şeye gücü yeter.”¹⁰⁴⁷ Bazı ayetlerde de “ل” harfi cerri ile “ه” zamiri kullanılarak, her şey Allah’a izafe edilmektedir: “لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ”¹⁰⁴⁸ Buradaki “لَهُ” ibaresi Neseî’ye göre “مُلْكًا و مِلْكًا” (hem mülkiyet, hem de tasarruf açısından ona aittir)

¹⁰⁴⁵ Beşer, Faruk, *İslâm’da Zenginlik-Fakirlik Kavramları*, 15.

¹⁰⁴⁶ Mesela bkz. Mâide, 5/17; İsrâ, 17/111; Kehf, 18/40; Nûr, 24/33; Şûrâ, 42/49 vd.

¹⁰⁴⁷ Al-i İmrân, 3/189; Câsiye, 45/27; Hadid, 22/2. bkz. Bakara, 2/107, 255; Mâide, 40; Al-i İmrân, 3/26; Al-i İmrân, 3/189; Câsiye, 45/27; Hadid, 22/2; Furkân, 25/2; Mâide, 5/17,18; Hac, 22/56; İsrâ, 17/111; Sâd, 38/10; Teğâbün, 64/1; Zuhuruf, 43/85; Tâhâ, 20/114; Mü’minûn, 23/116; Fatiha, 1/4; Kamer, 54/54,55; Mü’minûn, 23/88; Yâsîn, 36/83.

¹⁰⁴⁸ Bakara, 2/255.

anlamını ifade eder.¹⁰⁴⁹ Suyûti ise: “مَلِكًا وَخَلَقًا وَعَبِيدًا” (mülkiyet, yaratılış ve kul olma açısından ona aittir.)¹⁰⁵⁰ şeklinde açıklar.

Bu şekildeki ayetlerde çeşitli üsluplar kullanılmaktadır. Sadece bir kaçına dikkat çekeceğiz.

a. “Bilesiniz ki, göklerde ve yerde olan her şey (مَا) Allah'ındır.”¹⁰⁵¹

b. “İyi bilin ki, göklerde ve yerde ne varsa (مَنْ) yalnız Allah'ındır.”¹⁰⁵²

Böylece (مَا) ve (مَنْ) kelimeleriyle canlı veya cansız, kainatta bulunan her şeyin Allah'a ait olduğu bildirilmektedir. Bunlarla beraber insanın her gün gördüğü “doğu” ve “batı” taraflarına dikkat çekilerek de ilâhî hükümrânlık gösterilmektedir:

“وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ” (Doğu da, batı da Allah'ındır.)¹⁰⁵³ Kur'an'da geçen “doğu”, “batı”, “iki doğu”, “iki batı”, “doğular” ve “batılar” kavramları, kâinatta var olan her şeyin sahibinin, malikinin, mütevellisinin, yöneticisinin ve yaratıcısının Allah olduğunu ifade ederek onun mutlak mülkiyetini vurgulamaktadır.¹⁰⁵⁴

Allah'ın mutlak mülkiyet ve tasarrufunu açıklayan ayetlerden bir kısmı da her şeyin Allah'ı Teâlâ tarafından yaratıldığını beyan eden ayetlerdir. Biz bu ayetleri okuyup düşündüğümüzde şu sonuca ulaşıyoruz. Her şeyin yaratıcısı Cenâbı Hak olduğuna göre, her şeyin mutlak malik ve mutasarrıfı da odur. Buna göre kainatın yaratılışını Allah'a, yer yüzünün hükümdarlık ve mülkiyetini de başkalarına, (insanlara, putlara, cinlere vs) havale edenlerin akıl ve mantık kurallarına göre meseleyi çözmediği ya dimeseleyi çözmeye çalışırken yanlış ilişkiler ve hatalı varsayımlar kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Bu üslubu kullanan ayetlerde “ذَرَا, انْشَا, فطر, يَدْع, خَلَق” köklerinden türeyen kelimeler kullanılmaktadır.¹⁰⁵⁵ Bunlar da oldukça fazla olduğundan birer örnek vereceğiz: “هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ” (O, her şeyi yaratan ve hakkıyla bilendir.)¹⁰⁵⁶

¹⁰⁴⁹ Neseî, a.g.e., 1/128.

¹⁰⁵⁰ Suyûti-Mahallî, *Celâleyn*, 47.

¹⁰⁵¹ Hac, 22/64.

¹⁰⁵² Yunûs, 10/66; Bakara, 2/116; Al-i İmrân, 3/83; En'am, 6/12; Yunûs, 10/55.

¹⁰⁵³ Bakara, 2/115,142. Eknz. Şuara, 26/28; Müzzemmil; 73/9; Rahman, 55/17; Sâffât, 37/5; Me'âric, 70/40.

¹⁰⁵⁴ Neseî, a.g.e., 1/70, 79.

¹⁰⁵⁵ Bakara, 2/117; Enam, 6/6, 14, 79, 98, 101, 133; Hud, 11/51; Yusuf, 12/101; İbrahim, 14/10; İsra, 17/51; Mü'minün, 23/19,14; Rum, 30/30; Fâtır, 35/1; Yâsin, 36/22,79; Zümer, 39/46; Şûrâ, 42/11; Mülk, 67/23.

¹⁰⁵⁶ Hicr, 15/86; Yâsîn, 36/81.

"فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ" ¹⁰⁵⁷ (Allah, göklerin ve yerin bediidir.) ¹⁰⁵⁷ "بَدِيعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ" ¹⁰⁵⁸ (...göklerin ve yerin yaratıcısı...) ¹⁰⁵⁸

Yukardaki kelimeleri kısaca ele alalım:

a. Zer' ve Halk: Her iki kelime de mutlak olarak yaratma anlamına gelir. ¹⁰⁵⁹

b. Fâtır: İlk defa yaratan, ilk defa ifade îcad eden demektir. ¹⁰⁶⁰ Kainatı, Allah'tan önce ve sonra hiç kimse yaratmadığına göre, ondan başka mülkiyet sahibi de yoktur.

c. Bedi: Önceden her hangi bir misali olmadan yaratıp, îcad edip ilk defa ortaya çıkarmak demektir. Allah, (c.c) gökleri, yeri ve o ikisinin içindeki her şeyi önceden hiçbir misali ve benzeri yok iken yarattığına göre, mutlak malik de elbette O'dur.

d. İnşâ: Yaratma anlamında kullanıldığı zaman îcad etme ve ortaya çıkarmayı ifade eder. ¹⁰⁶¹ Kur'an'da "inşa" kelimesi genellikle canlı varlıklar için kullanılır. Kainattaki canlı yaratıkları yarattığına göre cansızları da haydi haydi yaratan O'dur. Öyleyse canlı ve cansız, her şeyin üzerinde mutlak mülkiyet ve tasarruf gücünü elinde bulunduran da O'dur.

Allah'ın mutlak mülkiyeti başka şekillerde de anlatılmaktadır. Bunların sadece beşinden birer örnek göstererek bahsedeceğiz.

a. Allah'ın her şeyi kuşattığı ifade edilerek: "O'nun tahtı (kursusu-hükümrânlığı) gökleri ve yeri kuşatmıştır. O ikisini korumak da ona zor gelmez." ¹⁰⁶²

b. Hükümün Allah'a izafe edilmesiyle: "Hüküm sadece Allah'a aittir. O size kendisinden başkasına ibadet etmemenizi emretmiştir." ¹⁰⁶³

c. Rızık verenin Allah olduğu belirterek: "Allah, (o yüce varlıktır) ki sizi yaratmış, sonra rızıklandırmıştır; sonra O, hayatınızı sona erdirecek, daha sonra da sizi (tekrar) diriltecektir. Peki sizin (Allah'a eş tuttuğumuz) ortaklarımız içinde bunlardan birini yapabilecek var mı? Allah onların ortak koştuklarından münezzehtir ve yücedir." ¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁷ Bakara, 2/117; En'am, 6/101 vd.

¹⁰⁵⁸ En'am, 6/14; Yûsuf, 12/101 vd.

¹⁰⁵⁹ Mu'cemu'l-Vasît, 309.

¹⁰⁶⁰ Nesefî, a.g.e., 2/5.

¹⁰⁶¹ Mu'cemu'l-Vasît, 920.

¹⁰⁶² Bakara, 2/ 255.

¹⁰⁶³ Yûsûf, 12/40,67; Kasas, 28/88.

¹⁰⁶⁴ Rum, 30/40.

d. Her şeyin Allah'a secde ettiği belirtilerek: *"Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler."*¹⁰⁶⁵

e. Her şeyin Allah'ı tesbîh ettiği belirtilerek: *"O, yaratan, var eden, şekil veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerde ve yerde olanlar O'nun şânını yüceltmektedirler. O, galiptir, hikmet sahibidir."*¹⁰⁶⁶

Buraya kadar zikrettiklerimizden de anlaşıldığı gibi, Kur'an, bütün anlamlarıyla mutlak mülkiyet ve tasarrufu Allah'a nisbet etmektedir. Kur'an'ın açıkladığı bu gerçek İslâm İktisadı ile uğraşan araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve onlara "mülkiyet" konusunda ışık saçmıştır.

Kur'an- Kerim'de mülkiyet ile ilgili âyetler bir bütün halinde ele alınınca üç hüküm çerçevesinde toplandığı görülür: Allah'ın mutlak mülkiyeti, toplumun ortak mülkiyeti ve kişilerin özel mülkiyeti. Mülkiyet hakkının bu üç vasfını ortaya koyan âyetlerdeki ortak manayı anlamakta güçlük çekenler, İslâm'da mülkiyet hakkının Allah'a mı, topluma mı, ferde mi ait olduğu konusunda tereddüte düşmüş,¹⁰⁶⁷ bu konuda çeşitli yeni isimleri İslâm'ın mülkiyet anlayışına atfetmişlerdir. Halbuki İslâmın mülkiyet anlayışı kedine has ve dengeli, mu'tedil bir anlayıştır. İslâm İktisadında "mülkiyet" kavramı şunları ifade etmektedir:

Her şeyin mutlak sahibi Allah'tır. Tabiata verilen bütün bağışların, su, toprak ve yer altı servetlerinin mal sahipliği hiçbir kişiye ait değildir. İnsanlar, güven içerisinde beraberce onları kullanırlar. Burada şartlı bir kullanım vardır. Öyleki bazı kişileri dışa bırakmadan, insanlar eşit olarak onlardan yararlanacaktır. Onlar, kişisel zenginleşmeler, istismar veya başkalarını buyruk altına alma amacı için kullanılmayacaktır. Bu yüzden İslâm, özel mülkiyete izin vermekte, ama mal sahibi için, malların kamu yararının dışında kullanılmasını önleyen sınırlayıcı hükümler koymaktadır.¹⁰⁶⁸ Özel mülkiyet konusunda İslâm, kulun yaptığı iktisadî faaliyetlere Allah'ın kullara verdiği hilafet ve vekalet damgasını vurmakta¹⁰⁶⁹ ve kişiye kendi yararını, toplum yararını, manevî öğütleri, sorumluluk duygusunu ve toplumsal bilinci hatırlatmaktadır.¹⁰⁷⁰ İşte bu görüş,

¹⁰⁶⁵ Ra'd, 13/15. Ayrıca bkz. Nahl, 16/49; Hac, 22/18; Neml, 27/25; Rahmân, 55/6.

¹⁰⁶⁶ Haşr, 59/24. Bknz. Nûr, 24/41; Cuma, 62/1; Teğâbun, 64/1 vd.

¹⁰⁶⁷ Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar Yay., İst., 1990, s. 254, 255.

¹⁰⁶⁸ Mannan, a.g.e., 100; es-Sadr, M. Bakır, *İslâm Ekonomi Sistemi*, terc. Mehmet Keskin-Saadettin Ergün, Rehber Yay., İst., 1993.

2/184, 185; Karaman, Hayreddin, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, 29; Bulaç, Ali, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 263-266; Tabakoğlu, a.g.e., 24, 26; Selik, Mehmet, a.g.e., 97.

¹⁰⁶⁹ es-Sadr, a.g.e., 185.

¹⁰⁷⁰ Mannan, a.g.e., 101; Karaman, Hayreddin, a.g.e., 31; Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 19.

doğup geliştiği müslüman toplumun bireyleri arasında genelleşirse, o zaman fertlerin yaşantı tarzlarını belirleyen bir güç haline gelecektir. Bu güç, özel mülkiyete ilişkin ruhsal yansımaları ta'dil edecek ve servetlerin, zengin kimselerin gönlüne yerleştirdiği kibir, istikbar, sömürme isteği gibi duyguları köreltecektir.¹⁰⁷¹ Böylece her müslüman, bu düşüncelerin etkisiyle kendi nefsin ve ruhunu olgunlaştırmakta, duygu ve faaliyetlerini de buna göre sınırlandırmaktadır. Çünkü mutlak mülkiyeti Allah'a nisbet ettikten sonra, herhangi bir müslümanın, kendisini bu mal ve servet karşısında halife, vekil ve emanetçi yetkisinden daha büyük bir yetki sahibi görmesi mümkün değildir.¹⁰⁷² Dolayısıyla genel hilafetin görünümlerinden biri olması niteliğiyle özel hak ve özel mülkiyet, mutlak hak ve aslî tahakküm karakterini değil, toplumsal görev karakterini kazanmış olmaktadır.¹⁰⁷³ Bu şuurla beraber kişi, kendisini hem mutlak malik olarak gördüğü Allah'ın, hem onun teşri kıldığı dinin, hem de içinde yaşadığı toplumun karşısında sorumlu hissedecektir.¹⁰⁷⁴ Çünkü imanlı olan ya da fitratın sesine kulak veren kişi, elindeki malın aslında Allah'ın malı olduğunu, onda toplumun diğer fertlerinin de hakkının bulunduğunu çok iyi bilmektedir.¹⁰⁷⁵ İşte mülkiyet hakkındaki İslâmî kısıtlamaların kaynağı da diğer düşüncelerden farklı olarak kanunun cebrî sınırlamaları ve dayatmaları değil, kişinin ruhunda kendiliğinden oluşan bu sorumluluk bilincidir.

Mülkiyet, fert ve toplum açısından i'tibarî bir haktır. Eğer dünyada hiç kimse olmasaydı, insan ve toplum açısından mülkiyet hakkından bahsedilmezdi. Çünkü malik yoktur ki mülke sahip olsun. Ama dünyada tek bir kişi bile yaşasaydı, mülkiyet olacaktı. Zira o kişi, mal toplamaya, bazı şeylere sahip çıkmaya çalışacaktı.¹⁰⁷⁶ Başka bir açıdan düşünersek, şayet dünyada hiçbir fert ve toplum yaşamasaydı, eşya hakkında mülkiyet hakkı tamamen ortadan kalkmazdı. Zira her şeyin maliki olan Allah'ı(c.c), mülkünde her zaman tasarruf sahibidir. Ancak i'tibarî nazarı ve nisbî, arızî olan insan mülkiyeti yok olurdu. Ama Allah'ın mülkiyeti i'tibarî, arızî değil, mutlaktır.

Buradan hareketle ilâhî mülkiyetin felsefî temeline gitmekteyiz; Fitrî bir mantık, her şeyin yaratıcısı olan bir zâtın her şeyde tasarruf etme yetkisine de sahip olduğunu anlar. Zaten bu esasa binaen Allah'ı Teala âlemin mâliki olarak itibar edilmektedir.

¹⁰⁷¹ Es-Sadr, a.g.e., 185.

¹⁰⁷² es-Sadr, a.g.e., 186; Beşer, Faruk, a.g.e., 19. Özellikle şu ayetleri okuyan bir müslüman hakkında bu tesbiti kabul etmemek mümkün değildir: bkara, 29; En'am, 133, 165; Hadîd, 7, Yunus, 14.

¹⁰⁷³ es-Sadr, a.g.e., 187.

¹⁰⁷⁴ es-Sadr, a.g.e., 188.

¹⁰⁷⁵ Beşer, Faruk, a.g.e., 19; Beheştî, Ayetullah Muhammed Hüseyin, *el-İktisadu'l-İslâmî, Munazzamatu'l-A'lamu'l-İslâmî*, Tahran, 1986, s.8

¹⁰⁷⁶ Beheştî, a.g.e., 10.

Çünkü âleme, var olma şerefini (vücudu) bağışlayan O'dur. Dolayısıyla şu sonuç fitrî mantığın kabul ettiği bir gerçektir: Allah'ın bütün âlemde mutlak bir mülkiyete sahip olduğu hususu tartışılmaz bir gerçekliktir.¹⁰⁷⁷

Dünyada insan veya idrak edebilen bir varlık olmasaydı, Allah'ın mutlak mülkiyeti de idrak edilmezdi. Ama bu demek değildir ki ilâhî mülkiyet ortadan kalkardı. Aksine mutlak mülkiyette bir süreklilik vardır. Örneğin "Allah Mütetekellimdir" diyoruz. Ama hiç kimse onun konuştuğunu duymamıştır.¹⁰⁷⁸ Nitekim İslâm kelâmcıları, "Allah eşyayı yaratmadan önce de Hâlık idi" derler.¹⁰⁷⁹ Öyleyse ilâhî mülkiyet haddi zatında mutlak, idrak edilme bakımından da i'tibarîdir. Onun i'tibarî yönünün olmaması zatî yönünü de yok etmez. Zira, bu mülkiyetin kökü, beşerî mülkiyet gibi karşılıklı anlaşmaya değil, aksine hakikî-gerçek bir tasarrufa dayalıdır. Bu tasarruf da Allah'ın, varlığı vücuda getirmesinden kaynaklanır. Allah (c.c), âlemin varlık kaynağı olduğundan dolayı da onun mülkiyeti için her hangi bir sınırlama yoktur. Zira sonsuz ve mutlak bir mülkiyettir bu!..¹⁰⁸⁰

İslâmın, Allah'a ait olduğunu belirttiği "mutlak mülkiyeti" kapitalizm ferde vermektedir. Ona göre ferdin sahip olduğu mülkiyet hakkı, tartışılmaz ve dokunulmazdır. Dolayısıyla herkes kendi mülkiyetinde tasarruf etmede sınırsız hürriyete sahiptir.¹⁰⁸¹ İşte burada tevhîd düşüncesinden kaynaklanmayan bir ekonomik sistemin, tevhîde dayalı bir düşünceyle çakışmadığı görülmektedir.

Allah'ın tasarruf ve mülkiyeti altında bulunan şeylere ekonomik-tabîî kaynaklar da dahildir. Öyleyse, ferdin mutlak mülkiyeti söz konusu olmaz. Hatta İslâm'a göre, "*Ülkeler Allah'ın toprakları, kullar onun kullarıdır.*"¹⁰⁸² Buna göre hiçbir fert, sınıf ve devlet mutlak mülkiyete sahip değildir ve bu konuda Allah'a ortak değildir.¹⁰⁸³

Kur'an, insana mutlak mülkiyeti tanımıyor, vermiyor. Zira insan bencildir, nankördür, malı aşırı derecede sever.¹⁰⁸⁴ Şayet Allah'ın mutlak mülkiyeti insana verilseydi insanlar bu konuda oldukça cimri davranacak, mal ve mülkü birbirlerinden

¹⁰⁷⁷ Beheştî, a.g.e., 10.

¹⁰⁷⁸ Beheştî, a.g.e., 11.

¹⁰⁷⁹ Bkz. Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber*, terc. Çantay, Hasan Basri, D.İ.B. Yay., Ankara, 1986, s. 6.

¹⁰⁸⁰ Beheştî, a.g.e., 11.

¹⁰⁸¹ Ali Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 263.

¹⁰⁸² Ahmed, Müsned, 1/166; Aclunî, 2/51. Bu hadis, başka senedlerle de rivayet edilmiştir. Bazı rivayetlerde "beldeler", bazılarında da "kullar" kavramı öne alınmıştır. Birinci şekli, Taberânî, zayıf bir senedle Zübeyr'den rivayet etmiştir. (Aclunî, 1/259). İkinci şekli de et-Teymî, Zübeyr'den rivayet etmiştir. Aclunî, 2/51.

¹⁰⁸³ Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ev Düzenler*, 264.

¹⁰⁸⁴ Bulaç, a.g.e., 251.

kısacaklardı: “Yoksa onların mülkten bir hisseleri mi var? Öyle olsaydı insanlara bir çekirdek lifini bile vermezlerdi.”¹⁰⁸⁵

Madde ve inkârcılığa dayanan iktisat sistemlerinin uygulandığı toplumlarda hâkim sınıfların ekonomik kaynaklar üzerindeki sıkı denetim ve tahakkümleri ile yoksul kitlelere karşı takındıkları acımasız tutumlar, bu ayetin çizdiği tabloyu doğrulamaktadır.¹⁰⁸⁶

Son olarak “Allah’ın mutlak mülkiyeti” inancının iktisadî hayat üzerindeki olumlu etkisinden bahsedelim:

Bütün kâinâtın, gerçekte Allah’ın mülkü olduğu inancı vicdanlarda yerleştiği zaman, kamu malı, hedef olduğu bir çok çarpıklıktan korunacaktır. Öncelikle yöneticilerin vicdanlarında bu hakikat yerleştiği zaman onlar kamu malı karşısında iffetli davranırlar, kendilerine tahsis edilenden başkasının zimmetine geçirmezler, ellerindeki düşük malları, halkın malından daha iyisi ile değıştirmezler, aralarındaki yakınlıktan dolayı dost ve akrabalarına ayrıcalık tanıyarak onlara yedirmezler, halkın malına haramı karıştırmazlar, onu kirlletmezler ve israf etmezler, gereği gibi kullanırlar. Özellikle plan, uygulama, denetleme ve bunların dışındaki vazifelerle uğraşanlar, Allah’tan korkar, kamu malının koruması üzerinde titizlik gösterirler. Çünkü bu, gerçekte Allah’ın malıdır. Hainlik yapmazlar, zira hainlik yapanın kıyamette hesaba çekileceğini bilirler. İsrâf etmezler zira Allah’ın israf edenleri sevmediğini bilirler.¹⁰⁸⁷

Aynı şekilde mal sahipleri de hıyanet, isrâf vb. davranışlardan uzaklaşır, mallarında başka insanlara ait olarak bulunan hakları sahiplerine verirler, gerektiğinde vergisini, zekâtını, sadakasını hemen verirler.¹⁰⁸⁸ Böylece sağlam temeller üzerinde müreffeh bir toplum kurulmuş olur. Buda inancın, ekonomik hayatı ne denli etkilediğini, ne derece yönlendirdiğini ve nasıl teşekkül ettirdiğini ortaya çıkarmaktadır.

Demek ki inanç, her şeyde olduğu gibi iktisatta da motor gibi çalışıp, canlılık sağlamaktadır. İmansız, inançsız bir iktisat, ölü bir iktisattır!..

¹⁰⁸⁵ Nisa, 4/53; İsrâ, 17/100.

¹⁰⁸⁶ Bulaç, a.g.e., 264.

¹⁰⁸⁷ Kutub, İbrâhim Muhammed, a.g.e., 34.

¹⁰⁸⁸ Kutub, İ. Muhammed, a.g.e., 35.

2.2. Tamir Prensibi: Halifelik Misyonu Açısından İnsan

Kur'an, insanı yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak ilan ediyor. Buna göre bu dünyanın işlerinin iyi idare edilmesi onun vazifesidir ve ona bırakılmıştır.¹⁰⁸⁹ Bu düşüncenin dayanağı aşağıda ele alacağımız ayetlerdir.

Allah (c.c), insanı yaratmadan önce meleklerle *"Ben yeryüzün de bir halife var edeceğim."* buyurmuştu. Onlar da yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp kan dökecek bir varlığın hangi hikmetle yaratılacağını sormuşlar. Allah (c.c), onların bilmediklerini bildiğini belirterek Adem ile Havva'yı var etmiş, cennete yerleştirmiş, oradan da yeryüzüne indirmiştir.¹⁰⁹⁰

Aradaki ayrıntılara girmeden, burada iktisadi açıdan büyük öneme sahip noktalar tespit edeceğiz.

Öncelikle insana Allah (c.c), "halife" adını veriyor. Bu ad, özelde Adem (a.s)'a, normalde peygamberlere ve mü'minlere, genelde ise tüm insanlara verilmiştir. İnsanlar yeryüzünde birbirlerine halef olarak gelecekler.¹⁰⁹¹ Yani dünyayı kuracak, tamir edecek, bir biri ardına gelerek ve bir birlerinin tecrübelerinden faydalanarak değişik sanatlar, meslekler, bilim dalları, imarethaneler vs. geliştirecekler.

~~Adem'in / peygamberlerin / insanın halife oluşunun ifade ettiği diğer bir mana da şudur: Onlar, Allah'ın yeryüzündeki halifeleridir.¹⁰⁹² İnsanın halife olması demek, onun yerini tutması anlamına gelmez. İnsan Allah'ın emirlerini yeryüzünde uygulayan varlık olduğu için, Allah'ın halifesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, Hz. Davud'a şöyle emretmişti: "Ey Davud, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. Öyleyse sen de insanlar arasında hak ile hükmet."~~¹⁰⁹³

Allah'ı Teâlâ Adem'i yaratmadan onu yeryüzüne göndereceğini belirtmişti: *"وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً"*¹⁰⁹⁴ Öyleyse onu cennete niçin koymuştur? Kovmak için mi? Elbette hayır! Cennet dört başı ma'mur, tam ve eksiksiz bir yerdi. Adem dünyaya gidip orayı imar ve iskan merkezi yapmadan önce projesini ve hedefini görecekti. Orada yiyecek şeyler boldu. Boldu bol olmasına da, Cenâb-ı Hak

¹⁰⁸⁹ Fazlur Rahmân, a.g.e., 44.

¹⁰⁹⁰ Bakara, 2/30-39.

¹⁰⁹¹ Neseî, a.g.e., 1/40.

¹⁰⁹² Neseî, a.g.e., 1/40.

¹⁰⁹³ Sâd, 61/26.

¹⁰⁹⁴ Bakara, 2/30.

Adem'e bir sınır belirledi: *"Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik."*¹⁰⁹⁵

Allah (c.c.) Hz. Adem'e bu kavliyle şunu hatırlatmaktadır: Sizi buraya yerleştirdim ama, zannetmeyin ki burası ebediyen size ait olacak. Sizin mutlak mülkiyetiniz yok. Öyleyse dünyaya gitmeden önce sınırlı bir mülkiyet yetkinizin bulunduğunu bilin! İkinci bir husus; siz burada kalıcı değilsiniz. Burayı iyice inceleyin, öğrenin ve dünyaya gidince orayı da böyle dört başı ma'mur hale getirin!¹⁰⁹⁶

Bu olaydan çıkarılacak bir geçek de şudur: Hz. Adem, keşfetme ve öğrendiklerini öğretme konusunda meleklerden üstün kılınmıştı. Böylece Yüce Allah, insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olma hadisesine, onun kafa gücüne ve yeni bilgiyi keşfetme konusundaki kabiliyetine şهادette bulunmuştur.¹⁰⁹⁷ Dünyaya gönderilmedem hemen önce Allah'ın insanı böyle bir eğitimden geçirmesi, insanı kainatın sırlarının ilmî bir şekilde öğrenmeye ve gizli kaynakları, imkânları keşfetmeye teşvik anlamına da gelmektedir.¹⁰⁹⁸

Öyleyse bu temelden hareketle, insanın dünyadaki işlev ve görevini tespit ederken şu iki husus öne çıkmaktadır:

a. İnsan dünyanın tamircisidir: *".....Biz de, "kiminiz kiminize düşman olarak inin, sizin için yeryüzünde belli bir vakte kadar yerleşim (mustakarr) ve yaşam için yararlanma (meta) izni vardır." dedik"*¹⁰⁹⁹

*"Dedik ki: "oradan hepiniz inin. Bundan sonra size benden bir hidayet geldiğinde, kim benim hidayetime uyarsa, onlara korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaktır."*¹¹⁰⁰

Artık İnsan, Yeryüzünde yerleşmek, orayı yerleşim merkezi kılmak ve burada maişetini temin etmek göreviyle görevlendirildi. Buna göre insan, yeryüzünün tamircisidir.¹¹⁰¹ Bu görevi yaparken iki hususa dikkat edecektir: Yaşam için belirli bir meta'dan yararlanma izni vardır. Yani dünyada tahakkümüne kurmayacak, zorbalığa

¹⁰⁹⁵ Bakara, 2/35.

¹⁰⁹⁶ Bknz. Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, 37.

¹⁰⁹⁷ Fazlur Rahmân, a.g.e., 16.

¹⁰⁹⁸ Fazlur Rahmân, a.g.e., 16. Bknz. A'râf, 7/184; Rahmân, 55/33.

¹⁰⁹⁹ Bakara, 2/36.

¹¹⁰⁰ Bakara, 2/38

¹¹⁰¹ en-Neccâr, Abdulvehhab, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, 5; es-Sâbûnî, M. Ali, *en-Nübüvvetu ve'l-Enbiyâ*, 131, 132.

yanışmayacak. Zira, mukayyet bir mülkiyet izni vardır. İkinci olarak da, Allah'ın göndereceği hidayete uyulacaktır. Yani dünyayı babasının malı olarak görmeyecek ve dünyaya istediği gibi şekil vermeyecek. Sürekli ilahi kontrole tabi tutulacaktır.

İşte bu görevini idrak eden Adem (a.s), yeryüzüne indirilince hemen bir ev yapıyor: *“Gerçek şu ki insanlar için ilk kurulan ev, Bekke (Mekke) 'de, o, kutlu ve bütün alemler için hidayet olarak kurulan ev (Kabe) 'dir.”*¹¹⁰² Müfessirlerin bazıları bu evin ibadet için Allah (c.c) tarafından yeri belirlenen ve insana kurdurulan ilk ma'bet (Kabe), olduğunu söylerken, bir kısmı da Hz. Adem tarafından yeryüzünde bina edilen ilk ev olduğunu belirtirler.¹¹⁰³

H. Adem, tamir işinin startını veriyor, ilk tuğla olan “ilk evi” yeryüzüne yerleştiriyor. Burası hem mesken, hem de ma'bettir. Böylece onun torunları da dünyayı iki direk üzerinde kuracaktır. Maişet ve ibadet. Buradan da anlaşılıyor ki, dünyada insanlık tarihinin başlangıcından itibaren iman, ibadet ve iktisat üçlüsü bütünleşmiş bir haldedir. Yani dünyanın tuğlalarını birleştiren harç (karışım) budur. Nitekim Hz. Peygamber de getirdiği dini, bütün tuğlaları yerleştirmiş bir binaya benzetmiş, son tuğlayı da kendisinin yerleştirdiğini belirtmiştir.¹¹⁰⁴

b. İnsan, malın emanetçisidir: İslam inancına göre mutlak mülkiyet Allah'a ait olduğundan ve insanın mülkiyeti de itibarı¹¹⁰⁵ ve bir çok sınırlarla kayıtlı¹¹⁰⁶ olduğundan dolayı, mal, insanın elinde bir emanettir. Emanet olduğu için de, insan malın hakiki sahibi olan Allah'ın istediği gibi malını kullanacaktır. Malı harcama yolları da Kur'an-ı Kerim'de beyan edilmiştir.

Buna göre kişi, meşru sınırlar çerçevesinde malı kazanacak ve maldan yararlanacaktır. Çünkü İslam, insanların emrine bahşedilen tabii kaynaklardan kendi kapasite ve kabiliyetlerine göre rasyonel biçimde faydalanmayı, inanç ve renk ayrımı gözetmeksizin böylece kimseyi bu haktan mahrum etmeden Allah'ın koyduğu kurallar çerçevesinde kaynaklardan yararlanma ve sahip olma hakkını kabul eder.¹¹⁰⁷ Nitekim Kur'an'da Allah'ı Teâla, insanlara verdiği nimetlerden dolayı onlar üzerinde minnet

¹¹⁰² Al-i İmran, 3/96.

¹¹⁰³ Neseft, a.g.e., 1/170.

¹¹⁰⁴ Tirmizi, Edeb, 77.

¹¹⁰⁵ Beheştî, a.g.e., 1.

¹¹⁰⁶ Beheştî, a.g.e., 11; Bodur, H. Ezber, a.g.e., 21.

¹¹⁰⁷ Bodur, a.g.e., 18.

etmektedir: “O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız. Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür!”¹¹⁰⁸

Binaenaleyh her insan İslam düzenini, İslam toplumunun yaşama şartlarını sarsmaması şartıyla, kendi geçimini sağlamak dünyadaki tasarruf sözünü ve hakkını kullanmak için bir takım çalışmalara hür olarak girişecektir.¹¹⁰⁹

Müslüman, elinde emaneten bulunduğu malını, bu sebeple işlediği gibi kullanamaz. Mesela “malımdır” diye heba edemez, gayri meşru yollarda kullanamaz. Malını kendisine hibe eden yaratıcısına ve içinde yaşayıp da söz konusu malını kazandığı topluma karşı sorumludur. Özellikle nafakasından sorumlu olduğu kimselere bakmak mecburiyetindedir. Bu görevini eda ettikten sonra, arta kalan malı varsa, bunun da zekâtını, fitresini, sadakasını ve sair şer’î mükellefiyetini ödeyecektir. Sonra bu malı, şer’î ölçüler çerçevesinde kullanacaktır. Çünkü bu malı kendisine veren asıl mâlik bunu istiyor. Öyleyse, kişi, elinde bulundurduğu malı, hayırlı işlerden ve toplumun yararından başka bir şeyde kullanmamalıdır.¹¹¹⁰

Malın insan elinde emanet olduğunu destekleyen ayetler çoktur. Örneğin, hakiki müminlerden bahsedilirken, “Kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infak ederler.”¹¹¹¹ ayetinde olduğu gibi tam on üç yerde (وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ) ibaresi geçmektedir. Yine aynı şekilde, “Allah’a ve ahiret gününe iman edip de Allah'ın kendilerine verdiğinden (O'nun yolunda) harcasalardı ne olurdu sanki! Allah onların durumunu hakkıyla bilmektedir.”¹¹¹² ayetinde, mallar Allah’a nispet edilmektedir. Kur’an’da malın doğrudan doğruya Allah (c.c) tarafından rızık olarak insanlara verildiğini anlatan ayetlerde “نرزقهم - رزقكم - رزقناه - رزقناهم - رزقناكم” ifadeleriyle beraber toplam otuz üç ayrı kelime ve sığa kullanılmaktadır. Bunlardan birisinde şöyle buyurulmaktadır: “Allah'ın sizin için (kendisiyle hayatınızı) kaim kıldığı mallarınızı düşük akıllılara vermeyin; bunlarla onları rızıklandırıp onları giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.”¹¹¹³

Burada, malın nasıl sarf edileceği talimatı verilmektedir. Yani Allah, bizlere nasıl mal vermişse, aynı zamanda onun kullanma talimatını da vermiştir. O malı, bu

¹¹⁰⁸ İbrahim, 14/34.

¹¹⁰⁹ Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, 41.

¹¹¹⁰ Sibai, a.g.e., 166.

¹¹¹¹ Bakara, 2/3.

¹¹¹² Nisa, 4/39.

¹¹¹³ Nisa, 4/5.

talimata göre harcayacağız. Zira mal, insanın elinde emanettir. Zamanı gelince ölür, malı varislere bırakır. Allah'ı Teala, insanın emanetçi olduğunu şu ayette açık bir şekilde ortaya koymuştur: “Allah’a ve Resûlü’ne iman edin, sizi kendilerinde halifeler kılıp harcama yetkisi verdiği şeylerden infak edin. Artık sizden kim iman edip infak ederse, onlara büyük ecir vardır.”¹¹¹⁴

Zemahşerî, bu ayetin tefsirinde şöyle demektedir: “Yani elinizdeki mallar, Allah’ındır. Onları O var etmiştir. O, yaratmıştır. Onları sizin yararınıza terk etmesi, size vermesi, aslında onların sizin mallarınız olduğunu göstermez. Onlara göre siz, sadece bir vekil ve başkası adına işe giren birisi durumundasınız. Öyleyse onları, esas sahibi olan Allah’ın hakları doğrultusunda harcayın”¹¹¹⁵

Nesefî de aynı ayeti yorumlarken şöyle diyor. “Allah’ın, hakkında sizi halife kıldığı şeylerden maksat, ellerinizdeki mallardır. Çünkü gerçekte onlar, Allah’ın yaratması ve inşasından dolayı, O’nun mallarıdır. Siz ise o mallar konusunda ancak vekil ve naipler makamındasınız. Öyleyse onları Allah’ın hakları doğrultusunda harcayın. Dolayısıyla kişiye başkasının malını harcamak nasıl kolay geliyorsa, o malları infak edip harcamakta size kolay gelsin. Ayrıca, siz nasıl ki bu malları kendinizden önce gelenlerden miras olarak almışsanız, bu mallar sizden de, sizden sonra gelenlere intikal edecektir. Öyleyse bunda ibret alarak cimri davranmayın.”¹¹¹⁶

Malın hakiki maliki Allah (c.c) olduğuna göre, mal üzerinde Allah’ın hükmü ile insanın hükmü arasında nasıl bir denge sağlanacaktır? Ya dainsan Allah’ın mülkü olarak elinde (emanet) bulundurduğu malı nasıl kullanacak? Kendi istediği şekilde tasarruf yetkisine mi sahiptir, yoksa Allah’ın emri doğrultusunda mı kullanacaktır?

Kapitalizm, mal konusunda ferde bir mülkiyet hakkı tanımıştır. Kişi, kendi başına malı ele geçirdikten sonra, ondan başkasının gölgesini bile uzak tutmak ister.¹¹¹⁷ Kapitalizme göre ferdin mülkiyeti mutlak tartışılmaz ve dokunulmazdır.¹¹¹⁸ Kominizimde ise komünist partiye, ya da parti önderlerine mutlak mülkiyet verilmektedir. Mannan, çağımızda fikir sahasında görülen ve savunulan bazı iktisadî anlayışları mülkiyet ve iktisat anlayışı açısından şöyle özetlemektedir:

- Kapitalizmin amblemi şu cümledir: her şey benim, altta kalanın canı çıksın.

¹¹¹⁴ Hadid, 57/7.

¹¹¹⁵ Ez-Zemâhşerî, *El Keşşaf*, 57/7. ayetin tefsiri. Beşer, Faruk, *İslâm’da Zenginlik-Fakirlik Kavramları*, 15.

¹¹¹⁶ Nesefî, a.g.e., 4/223.

¹¹¹⁷ Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, 29.

¹¹¹⁸ Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 263.

- Komünizm ise herkesten alır, herkese dağıtmak ister. Bunu yaparken de üretim araçları üzerinde kontrolünü kurmakta, kişisel özgürlüğü kaldırmakta aile ve dini yıkmaktadır.¹¹¹⁹ Faşizme göre ise her şey devlet için, hiçbir şey ona karşı ve onun dışında değil!”¹¹²⁰

İslâm ise mülkiyet konusunda sosyal sistemler içerisinde çok büyük kavram farkları göstererek, çok aşırı görüşler arasında bir denge kurmaktadır.¹¹²¹ İslâm’ın getirdiği bu dengeli, i’tidali iktisat görünüşüne uygun bir toplumda kapitalizmde görülen, aşırı zengin ve aşırı fakir tabakalar görülmez. Zira Kur’an, zenginlerin ellerindeki malları sürekli fakirler kesimine aktarmaktadır. Zekât, miras, infak, akile, karz-ı hasen gibi müesseseler, varlıklı kesimden varlıksız kesime doğru mal transferi sağlamaktadır.¹¹²²

Kur’an’ın getirdiği sosyo-ekonomik doktrine göre, insan özel bir mülkiyete sahiptir. Ancak malı elinde bulunduran kişi, bunu kamu yararının dışında kullanmayacaktır.¹¹²³ Kur’an bu kısmî mülkiyeti kula verirken, onu kendi hırs ve arzularıyla baş başa bırakmıyor. Bunun yanında, mal ve mülk, bir imtihan aracıdır.¹¹²⁴

Ayette şöyle buyruluyor: “*Andolsun mallarınızla ve canlarınızla imtihan edileceksiniz.*”¹¹²⁵ İmtihan gerçeğinden şöyle de bahsedilmektedir: “*Andolsun, biz sizi biraz korku ve bir parça mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle imtihan edeceğiz.*”¹¹²⁶

Demek ki İslâm toplumunda, ne komünizmdeki gibi kişiyi mülkiyet hakkına ehil ve layık görmemek, yani insana güvensizlik vardır; ne de, kapitalizmdeki gibi insana Allah’ı unutturan mutlak mülkiyet hakkı tanınmıştır. İslâm, insana mülkiyet hakkı tanımıştır. Ama, bu hakkın üzerinde, Allah’ın hakkı birinci sırada gelmektedir. Mülkiyet hakkı, onu kullanma, ona ait usûl, sınır ve gayeyle birlikte tanınmıştır. Bu hakkı, bu tertip içinde kullanmayan, o hakkı çiğnemiş olur. Aynı şekilde toplum da Allah’ın kendisine tanıdığı hak ve yetkiyi kullanacak ve kendisine çizilen sınırın dışına çıkamayacaktır.¹¹²⁷

¹¹¹⁹ Mannan, a.g.e., 92.

¹¹²⁰ Mannan, a.g.e., 93.

¹¹²¹ Mannan, a.g.e., 95.

¹¹²² Bknz, Bakara, 2/273; Tevbe, 9/60; Haşr, 59/7.

¹¹²³ Mannan, a.g.e., 100; Ebu Zehra, *İslâm’da Sosyal Dayanışma*, 42, 120.

¹¹²⁴ Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 265.

¹¹²⁵ Al-i İmran, 3/186.

¹¹²⁶ Bakara, 2/155.

¹¹²⁷ Karakoç, *Ekonomik Sütraktür*, 34.

Sezai Karakoç bu konuda şunlar belirtmektedir: “Kapitalist düzende, malın üzerinde tek katlı bir mülkiyet vardır: kişinin mülkiyeti. Bu mülkiyette kişiyi bağlayan yine kendisidir.... Komünist düzende yine malın üzerindeki tek katlı bir mülkiyet vardır: Topluluğun mülkiyeti... İslâm’da ise, aynı malın üzerinde üç katlı bir mülkiyet vardır: Kişinin, cemiyetin, Allah’ın. Her şeyden önce mal, Allah’ındır, sonra cemiyetin. Cemiyetin ve ferdin arzularını da ilahi kaideler sınırlar.”¹¹²⁸

İslâm’ın böyle üçlü bir mülkiyet sistemi getirmesi, bu üç kesimden her birinin hakkını tayin etmesi ve birbirinin sınırına tecavüzlerini önlemesi sonucunu doğurur. Aksi takdirde bir kesimin değerlerini yok etmesi kaçınılmaz olur. O’nun için mutlak sahip olarak Allah’ın mülkiyetini ayrı düşünersek, diğer iki kesimden birinin diğerine tecavüzüne islami otorite engel olur.¹¹²⁹ İslam’da toplumla insan biri öbürüne ezdirmeyecek şekilde bir hak dengesi içindedir. Hatta hayvanlar ve eşya bile hak dengesi halkasına dahildir. Komünizmde ise fert topluma, kapitalizmde de toplum ferde feda edilmiştir. Böylece toplum da, fert de bir mutsuzluğa sürüklenmiş oluyor.¹¹³⁰

Bundan da anlaşılıyor ki İslâm, fert ile toplum mülkiyeti konusunda dengeyi korumak için, ferdi topluma karşı korumak amacıyla ona mülkiyet hakkını tanımış buna karşılık, toplumu da ferde karşı korumak amacıyla da bu hakkı edinmekte ve kullanmakta bir çok kayıtlar, sınırlar ve şartlar koymuştur.¹¹³¹

Bu yüzden mal ve mülk israfa ve haram eşya da kullanılmayacak, haram ve batıl yollardan elde edilmeyecek, içki, kumar gibi haram eşya dafaiz, ihtikar, yalan, hile, kadın ticareti, hırsızlık, gasp gibi haram yollardan kazanılıp oralarda harcanmayacaktır. Çünkü bunlar ya toplumun ahlaken çökmesine, böylece güçlülerin güçsüzleri ezmesine, ya daservetin belli ellerde biriktirmesi sonucu toplumda karşı sınıfların doğmasına, gelir dağılımının güçsüzler aleyhine hızla değişmesine sebep olur.¹¹³²

Malın kazanılması, sarf edilmesi, harcanması, toplanması ve dağıtılması konusunda konulan bu sınırlar bizzat Kur’an ayetlerine dayanmaktadır. Buradan hareketle Kuran’ın komünizm ve sosyalizm gibi, mülkiyet konusunda ferdin kolunu bileğini bağladığı, ferde baskıcı ve dayatmacı bir şekilde söz hakkı vermediği söylenemez. Zira, bu sınırlar dışında kalan geniş bir alan vardır. İslam, her konuda

¹¹²⁸ Karakoç, İslâm, 71-72.

¹¹²⁹ Beşer, Faruk, *İslâm’da Zenginlik-Fakirlik*, 16.

¹¹³⁰ Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, 34.

¹¹³¹ Karakoç, a.g.e., 35.

¹¹³² Beşer, a.g.e., 17.

olduğu gibi mülkiyet konusunda da, diğer ticarî ve iktisadî haklar alanında da ferde büyük özgürlükler tanınmıştır.

Kur'an'ın koyduğu ölçülere gelince, bunlar da haddi zatında ferdin ve toplumun faydasıdır. Hatta, Faruk Beşer'in ifadesiyle "Toplumun esas alındığı durumlarda bile dikkat edilirse, aslında korunan yine ferttir."¹¹³³ Çünkü Kur'an'ın getirdiği sınırlar, ne ferde, ne de topluma tahakküm, zorbalık, sömürücülük ve ezme yetkisi vermektedir. Ne fert toplumun, ne toplum ferdin, ne fert bir başka ferdin, nede bir toplum başka bir toplumun sömürüsüne maruz kalmaz. Bu da hem ferdin, hem de toplumun iyiliği içindir. Demek ki formülümüz şudur: İslâm'da hem ferdin hem de toplumun faydası için sınırlı bir mülkiyet yetkisi insana tanınmıştır.

Kısaca belirtirsek, Kur'an'ın getirdiği sosyo-ekonomik yapıda mülkiyet anlayışı, manevî elbiselerden soyulmuş çıplak bir madde, sırf maddî bir mülkiyet değildir. Aksine İslâm, üzerine uhrevî damgasını vurduktan ve¹¹³⁴ din ve ahlâk rengini verdikten¹¹³⁵ sonra insana özel çalışma, mülkiyet ve miras haklarını tanımıştır. Zira İslâm'ın (Kur'an'ın) her cephesinde olduğu gibi, iktisat görüşünde de göze çarpan en belirgin vasfı, İslâm dışı sistemlerden farklı olması ve bu cephe ile öbür cepheleri, yani inanç, ibadet, ahlâk, hukuk, sosyal hayat ve genel dünya görüşü cephelerini bütünleştirmesidir.¹¹³⁶

2.3. Muvazene Prensibi: Dünya -Ahiret Dengesi

İnsan dünyada belirli bir zamana kadar yerleşmek ve onun fayda (meta')larından yararlanmak üzere¹¹³⁷ gelir, sonra takdir-i ilâhî gereği ölür gider.¹¹³⁸ Acaba insanın doğum ve ölüm noktaları arasında din ve dünya, ahiret ve dünya, madde ve mana ilişkisi ne olacaktır? İnsan, dünya ile ahiret arasında nasıl bir tavır takınacaktır?

İslam'ın dünyayı tamamen bırakma tavrını hiç de iyi görmediği herkesin malumudur. Ancak dünya ve ahiret arasında, acaba Kur'an'ın öğretilerinde bir denge kurulması mı isteniyor, yoksa âhiretin dünyaya tercih edilmesi mi? Fert, tabi tutulmuş olduğu imtihanı başarı ile sonuçlandırabilmek ve hem dünya hem de âhirette mutlu

¹¹³³ Beşer, a.g.e, 16.

¹¹³⁴ Karakoç, *Ekonomik Strüktür*, 36.

¹¹³⁵ Karakoç, a.g.e., 43.

¹¹³⁶ Karakoç, a.g.e., 13.

¹¹³⁷ Bakara 2/36.

¹¹³⁸ Al-i İmrân, 3/145; Araf, 7/25.

asıl bir sebebiyle ibadet ve dinî görevler açısından âhiretin dünyaya tercih edilmesi gereğine işaret edeceğiz. Diğer bakış açısı ise şudur: Dünyada herkesin yaşayacağı bir ömür takdir edilmiştir. Bu zaman sürecinde bir takım maddî, iltisadî, dünyevî görevler insanı çevrelemektedir. Bu açıdan baktığımızda ise dünya ile ilgili tasarruflarda âhireti ihmal etmeden ve orada bu dünyadaki faaliyetlerin hesabının mutlaka görüleceği bilinciyle dünya ile âhiret arasında bir dengenin sağlanması gerektiğine varırız.

İlk önce Kur'an'da dünya-âhiret dengesinden çok, âhiret ağırlıklı bir dünya görüşünün önerildiği, başka bir ifadeyle âhiretin dünyaya tercih edilmesinin, âhiretin dünyadan daha hayırlı oluşunun vurgulandığı, bu sebeple de dünyanın âhiret yurdunun bir aracı, basamağı ve vesilesi olarak tanıtıldığı ayetleri ele alalım.

~~Bu görüşümüzü daha açık ve net olarak sunmak için, birkaç ayet zikredeceğiz.~~

1. "...İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur. Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! derler."¹¹⁴³

Dünya-âhiret dengesi görüşünü savunanlar bu ayeti delil olarak ileri sürerler ve bu ayette dünya ile âhireti istemenin beraberce zikredilmesine dayanırlar. Evet, ayet ikisinin talep edilmesini yan yana getirmiştir. Ancak konu ile ilgili tek ayet bu değildir. Dolayısıyla diğer ayetleri de göz önünde bulundurmamız gerekir. Ayrıca ayette, hem dünya hem de âhireti talep etme dozu belirtilmemiştir. Öyleyse bu ayeti anlamak için

¹¹³⁹ Demir, Şehmus, a.g.e., 22.

¹¹⁴⁰ Demir, Şehmus, a.g.e., 23.

¹¹⁴¹ Bknz. Demir, Şehmus, a.g.e., 47-70.

¹¹⁴² Gafir, 40/39.

¹¹⁴³ Bakara, 2/200,202.

diğer ayetlere de göz atmamız ve böylece Kur'an ayetlerini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmemiz ve ayetleri kendi muhtevası çerçevesinde yorumlamamız daha isabetli olur.

Kur'an'ın diğer ayetlerine geçmeden önce müfessirlerin yukarıdaki ayetin tefsiri bağlamında zikrettikleri bir görüşü ele almamız gerekir: Bu ayetlerde dünya ile ilgili iki ayrı tavır ele alınmıştır. Birincisi, dünya hazlarını, mal ve mevkiini, dünyevî zenginliği isteyip âhireti unutan ve âhiretten vazgeçen, dolayısıyla insanları âhret saadetine ulaştıracak salih amel ve ibadetlerden uzak kalan insanların tavrı. Kur'an bu tavrı kınamakta ve bu tavır sahiplerini âhirette nasipsiz kalmakla tehdit etmektedir. İkincisi ise, hem dünya hem de âhireti isteyen insanların tavrıdır. Burada dünyayı istemekten maksat onun ni'met ve afiyetini istemek olduğu gibi, ilim ve ibadeti tahsil etmek manasına da gelir. Zira dünyada en üstün, en hayırlı ve en faydalı iş budur. Âhireti istemek demek ise, af ve mağfireti talep etmek demektir. Diğer bir görüşe göre ise ayet, dünyada kanaat, âhirette şefaate ulaşma, dünyada mutlu bir yaşantı, ahirette ise mutlu bir diriliş, dünyada iman, ahirette emân (azaptan kurtuluş)u istemekten bahsetmektedir.”¹¹⁴⁴

Bu görüşlerin hepsi iki görüşe indirgenebilir: Dünya ile ahireti istemek;

- a. Dünyada maddî açıdan istenen şeylere kavuşmak, âhirette ise kurtulmak, cennete girmek;
- b. Dünyada ibadet ve taatla uğraşıp ahiret saadetine nail olmayı istemek manasına gelmektedir.

Bu ikinci görüşe göre, dünya, âhret saadetini temin etmenin bir vasıtası, aracı mertebesinde. Öyleyse asıl varılacak ve talep edilecek yer âhirettir: “*..Şüphesiz bu dünya hayatı geçici bir eğlencedir. Ama âhret gerçekten kalınacak yurttur.*”¹¹⁴⁵ Dolayısıyla burada, âhiretin dünyaya tercih edilişi söz konusu olmaktadır.

2. “*Allah'ın sana verdiği şeylerle, âhret yurdunu dile (talep et)! Ve dünyadan nasibini de unutma!..*”¹¹⁴⁶

Burada Allah'ı Teala dünyada elde edilen mal, servet ve dünyevî-maddî makam ve mevkileri, asıl gidilecek yer olan âhret yurdunun güzelliklerini ve nimetlerini elde etmek için araç olarak kullanmayı emretmektedir.¹¹⁴⁷ Ayetteki bu hitap, Karun'a,

¹¹⁴⁴ Neseî, a.g.e., 1/103.

¹¹⁴⁵ Gafir, 40/39.

¹¹⁴⁶ Kasas, 28/ 77.

¹¹⁴⁷ Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Vecîz*, 395; Zeydan, *İlâhî Kanunların Hikmetleri*, 338.

kavmi¹¹⁴⁸ tarafından yapılan bir ifade olarak nakledilmekle beraber hüküm geneldir. Karun, Allah'ın kendisine verdiği mal çokluğunu ve dünyadaki makam ve mevkisini zorbalık, tekebbür ve zulüm yolunda araç olarak kullanıyordu. Bunun üzerine kaymi ona kibirlenip büyüklenmemesini ve bu malı infak ederek Allah'ın rızasını ve âhiret yurdunu kazanmak için malını araç yapmasını öneriyordu.¹¹⁴⁹

Aşağıda âhiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu açık bir şekilde ifade eden ayetlerden birkaç tanesini ele alacağız:

- a. *"Senden önce de, şehirler halkından kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını peygamber göndermedik (Kâfirler) yeryüzünde hiç gezmediler mi ki, kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görsünler! Sakınanlar için âhiret yurdu elbette daha iyidir. Hâla aklınızı kullanmıyor musunuz?"*¹¹⁵⁰ Bu ayette önceki toplumların sahip oldukları zenginlik mal ve servet ile hükümdarlık, mülk gibi ellerinde bulunan dünyevî üstünlük vesilelerine rağmen ölme, helak olma, medeniyetlerin yıkılması, başka kavimler tarafından mağlup edilme ve benzer sebeplerden dolayı bir çok kavmin yok olup gittiği belirtilmektedir. Burada dünyanın geçiciliğine karşılık âhiretin ebediliği gerçeği hatırlatıldığı gibi, dünyevî faaliyetlerinde âhireti unutan ve hesap bilincine yer vermeyen toplumların akıbetine dikkat çekilmektedir.
- b. *"(Kötülüklerden) sakınanlara: Rabbiniz ne indirdi? denildiğinde, "Hayır (indirdi)" derler. Bu dünyada güzel davrananlara, güzel mükâfat vardır. Âhiret yurdu ise daha hayırlıdır. Takvâ sahiplerinin yurdu gerçekten güzeldir!"*¹¹⁵¹
- c. *"Size verilen şeyler, dünya hayatının geçim vasıtası ve süsüdür. Allah katında olanlar ise, daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâla buna aklınız ermeyecek mi?"*¹¹⁵²
- d. *"Onlar bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona giderler ve seni ayakta bırakırlar. De ki: Allah'ın yanında bulunan, eğlenceden ve ticaretten daha yararlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır."*¹¹⁵³
- e. *"Fakat siz (ey insanlar!) dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret daha hayırlı daha devamlıdır."*¹¹⁵⁴
- f. *"Gerçekten senin için âhiret dünyadan daha hayırlıdır."*¹¹⁵⁵

¹¹⁴⁸ Kasas, 28/76.

¹¹⁴⁹ Kasas, 28/76,77.

¹¹⁵⁰ Yusuf, 12/109.

¹¹⁵¹ Nahl, 16/30.

¹¹⁵² Kasas, 28/60.

¹¹⁵³ Cuma, 62/11.

¹¹⁵⁴ A'la, 87/16,17.

¹¹⁵⁵ Duha, 93/4.

g. “Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınca, içlerinden bir gurup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da "Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaş farz kılmasan) olmaz mıydı?" dediler. Onlara de ki: "Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için âhiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez.””¹¹⁵⁶

Bazı ayetlerde de dünya metanın âhiret nimetleri karşısında az olduğu belirtilerek ve dünya hayatının geçicilik yönüne dikkat çekilerek âhiretin tercih edilmesi imâ edilmektedir:

a. “Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttakî olanlar için ahiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hâla akıl erdiremiyor musunuz?”¹¹⁵⁷

b. “(Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar, hiçbir peygambere esirleri bulunması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, halbuki Allah (sizin için) ahireti istiyor. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.”¹¹⁵⁸

c. “Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda savaşa çıkın!" denildiği zaman yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını ahirete tercih mi ediyorsunuz? Fakat dünya hayatının faydası ahiretin yanında pek azdır.”¹¹⁵⁹

d. “Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir. Ahiret yurduna (oradaki hayata) gelince, işte asıl yaşama odur. Keşke bilmiş olsalardı!”¹¹⁶⁰

Ahiret hayatı daimi, ölümsüz ve müreffeh bir hayat iken dünya hayatı ile dünyadaki mal, makam, saltanat vs. ise ölümlü, geçici ve çocuk oyunu gibi çabuk biten bir özelliğe sahiptir. Bu sebeple yukarıdaki ayetlerde asıl hayatın ahiret hayatı olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁶¹

Dikkatli bir şekilde okunduğu zaman, Kur'an'da dünya ile ilgili olarak yerilen şeyin dünya değil, dünyevîlik olduğu görülür. Dünyevîlik de iki anlamı ihtiva etmektedir: Birincisi, varlığın sadece bu dünyadan ibaret olduğunu benimsemek ve onun dışında ve üstünde başka hiçbir realite kabul etmemektir. Bu düşüncenin ileri safhası ise materyalizm ve ateizmdir. İkincisi de bu iki yaklaşımın sonucu olarak “Tanrı” ve “öte

¹¹⁵⁶ Nisa, 4/77.

¹¹⁵⁷ En'am, 6/32.

¹¹⁵⁸ Enfal, 8/67.

¹¹⁵⁹ Tevbe, 9/38.

¹¹⁶⁰ Ankebut, 29/64.

¹¹⁶¹ Nesefi, a.g.e., 3/263.

dünya” inançlarının yüreklerden silinmesi ve bu inanç yıkımına paralel olarak sadece doğum ile ölüm arasında kendisiyle muhatap olduğumuz bu dünyayı ve dünyevî şeyleri bir nevi ma’bud haline getirmektedir.¹¹⁶²

Batı orijinli iktisadî düşünce sistemlerinde gönülen bu iki dünya anlayışına mukabil İslâm tarihinde ve İslâm Düşüncesinde de iki dünya anlayışı çıkmıştır. Birincisi, Kur’an’daki dünya ile ilgili ayetleri bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirip, dünya ile âhiret arasında müvazeneyi savunan anlayıştır. Diğer anlayış ise dünyaya hiçbir değer atfetmemek, dünyayı tamamen terk edip bütün gayretini âhirete hasretmektir ki, bunun sonucu da dünya ve dünyevî imkanları başkalarının kullanımına bırakıp zelil ve miskin bir hayat yaşamak, yani gerilemektir. Bu anlayış ise ayet ve hadisleri parçacı bir bakış açısıyla değerlendirme sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bunu savunanların delillerinden biri de şu hadistir: “Allah’ın zikri, ona tabi olan şeyler, ilim sahibi olan ve ilim öğrenen kişi hariç, dünya lanetlenmiştir, içindeki de lanetlenmiştir.”¹¹⁶³ Halbuki hadiste, hayırlı, iyi ve güzel olan her şeyi kuşatacak kadar geniş bir istisnâ vardır. Dolayısıyla dünyevîlik veya dünyacılık karşısında dünya terkinin savunuların istisnâyı hafzettığı anlaşılmaktadır. Oysa bütüncül bir metodla değerlendirildiğinde ayet ve hadislerden dünyayı tamamen terkedip sadece ibadetle uğraşma düşüncesini istihrac etmek oldukça zordur. Ayetlerde ibadetler dünya ile iştigal edilebilecek şekilde düzenlendiği gibi, hadiste “Malı uğrunda öldürülen şehittir.”¹¹⁶⁴ denilerek dünyevî bir şeyi ele geçirmek için yapılan çalışmaya ve sarfedilen uğraşa kutsallık vasfı kazandırılmıştır. Başka bir hadiste de şöyle buyurulmaktadır: “Dünyayı güzel bir şekilde isteyin. Çünkü her kese, kendisi için yaratılan şey kolaylaştırılmıştır.”¹¹⁶⁵

Peygamberlerden bahsedilen âyetlerden de anlaşıldığı gibi, onlar arasında zengin, hükümdâr, fakir ve yoksullar da vardı. Hepsi de dünya işleri ile de uğraşıyordu. Ama onların ortak bir özelliği şu idi: Peygamberler, yaşayışlarında dünyayı ihmâl etmemekle beraber, âhireti tercih ediyorlar, asıl yaşanılacak yerin orası olduğunu

¹¹⁶² Hocaoğlu, Durmuş, “İslâm ve Modernite”, Kur’an’ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği, (Uluslar Arası Bediüzzaman Sempozyumu IV Tebliğleri), Sözler Yay., İst., 1998, s. 774.

¹¹⁶³ Tirmizî, Zühd, 14; İbn Mâce, Zühd, 3. Her iki kaynağın Ebe Hureyre’den rivayet ettiği hadis hakkında Tirmizî “Bu hadis hasen-garip” der. Tirmizî, a.y.

¹¹⁶⁴ Buhârî, Mezâlim ve’l-Gash, 33; Müslim, İmân, 226; Tirmizî, Diyet, 24; Nesâî, Tahrimu’d-İcm, 22-24; Ebu Dâvûd, Sünne, 29; İbn Mâce, Hudûd, 21; Ahmed, Müsned, 1/79.

¹¹⁶⁵ İbn Mâce, Ticârât, 2.

vurguluyorlardı.¹¹⁶⁶ Hiç birisi “Dünyayı tamamen terkedin, işinizi gücünüzü bırakın, gelin sadece âhiret için çalışın.” şeklinde bir davette bulunmamıştır.

Bütün bu ayetler ışığında düşündüğümüzde Kur'an'ın âhiret ve dünya hayatının her ikisine de büyük önem verdiği, her ikisini birbirinin tamamlayıcısı olarak gördüğü,¹¹⁶⁷ fakat değer bakımından âhirete daha fazla yer verdiğini görürüz. Çünkü İslâm düşüncesine göre iktisadî faaliyetlerden önce, daha önemli olan ma'nevî ve ahlâkî faaliyetler geldiği gibi, bir uğrak yeri olan dünyadan daha önemli ve daha değerli bir ebedî yerleşme yeri vardır.¹¹⁶⁸ Öyle ise bir insan, eğer bir tercihte bulunacak ise bu tercihini âhiret lehine kullanması gerekir. Ancak buradaki tercih, kişinin dünyayı tamamen bırakmasını, iktisadî ve ticarî faaliyetlerden uzak kalmasını gerektirmez. Çünkü insan, sonuçta dünyada yaşamakta ve belli bir dönem onun yüklerini omuzlamak zorunda kalmaktadır. Öyleyse burada iki önemli husus ortaya çıkmaktadır. Birincisi, insan âhireti, oradaki hesap-kitabı dikkate alarak dünyada kendine çeki düzen vermelidir. İkincisi, dünyayı ihmal etmeden âhiretle ilgili görevlerini, âhireti de ihmâl etmeden dünya ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Zira Allah (c.c) dinî ibadetleri teşri kılmakla beraber, insanı bu dünyayı tamir etmekle de görevlendirmiştir. Burada Said Nursî'nin şu sözünü nakletmek yerinde olacaktır: “Dünyanın üç vechi vardır. Birisi âhirete bakar; çünkü onun mezraasıdır. İkincisi, esmâ-i hüsnâya bakar; çünkü onların mektep ve tezgahlarıdır. Üçüncüsü, kasden ve bizzat kendine bakar.”¹¹⁶⁹ Buna göre ahiretin tarlası olması bakımından âhiret dünyaya tercih edilmekteyse de Allah'ın isimlerinin işlendiği atölye olması ve inkar edilemez bir gerçeğe sahip bulunması bakımından da aralarında bir dengenin, müvazenenin kurulması gerekir. Çünkü İslâm, dünya ile çelişkileri olmayan bir din olduğu gibi, onun insanlığa sunduğu Kur'an da böyledir. İnsanı tek boyutlu olarak ele alıp tek yöne ağırlık vermeyi telkîn eden dinlerin aksine İslâm, insanı dünya- âhiret, ruh-beden, madde-mana bütünlüğü içerisinde ele alıp konumlandırmıştır.¹¹⁷⁰ Kısaca ifade edersek, Kur'an, İnsanın tabiat ile, kendisi ile ve ma'budu ile hassas bir denge kurmasını gerektirmekte¹¹⁷¹ bunlardan hiç birinin ihmal edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

¹¹⁶⁶ Es-Sâbüni, *en-Nübüvvetü ve'l-Enbiyâ*, 37, 38.

¹¹⁶⁷ Şeriatî, a.g.e., 51.

¹¹⁶⁸ Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 294.

¹¹⁶⁹ Nursî, Bediüzzaman Said, *Mesnevi-i Nuriye*, terc. Abdulmecit Nursî, İst., 1990, s. 72.

¹¹⁷⁰ Demir, Şehmus, a.g.e., 70.

¹¹⁷¹ Hocaoglu, a.g.m., 775.

2.4. Muhafaza Prensibi: Toplumun İktisadî Haklarının Korunması

Peygamberlerin tebliğ ve neşrettikleri ilâhî dinlerin gayelerinden biri de “malî muhafaza”dır. Buna binaen İslâm’da her türlü meşru yoldan iktisap edilen menkul ve gayr-ı menkul mülkiyet hakkı muhterem kabul edilmiştir.¹¹⁷² İslâm’da mülkiyet hakkı, bir hak olmanın da ötesinde, kutsallık kazanmıştır.¹¹⁷³

Kur’an, genel olarak bütün insanlara mülkiyet ve tasarruf hakkını tanımış olmakla beraber, özellikle Allah’a iman etme ve İslâm’ı din kabul etme şerefine nail olan İslâm ümmetinin haklarının korunması için bir çok talimatlarda bulunmuştur. Bu talimatlardan birinde malın korunmasını garantilemek için kişinin tasarruf hakkı bile elinden alınmaktadır: *“Allah’ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı akli ermezlere (reşit olmayanlara) vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.”*¹¹⁷⁴ Burada malın boş yere harcanmaması için sefih elindeki tasarruf ehliyeti kendisinden alınmakla yetinmemiş, aynı zamanda sefih bir vekil tayin edilerek, toplumun onun geçimini sağlaması, hatta onun elbisesini bile satın almaları emredilmiştir. Çünkü sefih, malı israf ederek saçıp savuran ve onu gerektiği yer dışın da kullanan kişidir.¹¹⁷⁵

Tabbâra, bu ayette iki açık gerçeği tespit etmiştir: Birincisi, ayette geçen (مَوَالِكُمْ-sizin mallarınız) ifadesi sefih malının haddi zatında ümmetin malı olduğunu ve bu sebeple söz konusu malın korunması gerektiğini ortaya koymaktadır. İkincisi, *“Allah’ın sizin için geçim vasıtası kıldığı mallar”* ifadesiyle de bu malların iktisadî hayatın temeli ve esas dayanağı olduğunu, dolayısıyla bu temelin sefih elinden alınmasıyla ümmetin iktisadî haklarının korunduğu ortaya konmaktadır. Çünkü sefih olanlar mallarını harcayıp savurdıkları zaman bütün ümmetin ortak malını da saçıp savurmuş olmakta, kendi hayatını fakirlik musibetiyle bertaraf ettiği gibi, toplum içinde de bir tehlike oluşturmaktadır. İşte buradan da anlaşıldığı gibi ümmetin ortak malı olan geniş arazileri yabancılara peşkeş kılmak ya dağence, kumar, alkol, uyuşturucu gibi gereksiz ve zararlı yollarda harcamak yasaklanmıştır. Bu sebeple İslâm Toplamlarını yöneten kişilere ümmetin iktisadî haklarını korumak vaciptir.¹¹⁷⁶

¹¹⁷² Şafak, Ali, *İslâm Arazî Hukuku ve Tatbikatı*, Türedav Yay., İst., 1977, 325.

¹¹⁷³ Beşer, Faruk, *İslâm’da Sosyal Güvenlik*, 88.

¹¹⁷⁴ Nisa, 4/5.

¹¹⁷⁵ Tabbara, a.g.e., 315. Krş. Sibaî, a.g.e., 165.

¹¹⁷⁶ Tabbara, a.g.e., 315.

Hadis-i Şerifte de “Müslümanlar, şu üç şeyde ortaklıklar: otlak, su ve ateş.”¹¹⁷⁷ buyurularak zarurî maddelerin kamulaştırılmasına cevaz verilmiş ve böylece toplum için zarurî olan maddeler, fertlerin tekellerine bırakılmamıştır. Çünkü aksi durumda bu maddeler vasıta kılınarak kitle ihtiyaçları üzerinde sömürü ve istismarlar yapılacaktır.¹¹⁷⁸

Malın korunmasının gerekliliği konusunda ümmeti uyaran ayetlerden biri de şudur: “Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri (gözetip) deneyin, eğer onlarda akılca bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (de geri alacaklar) diye o malları israf ile ve tez elden yemeyin. Zengin olan (veli) iffetli olmaya çalışsın, yoksul olan da (ihtiyaç ve emeğine) uygun olarak yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun. Hesap sorucu olarak da Allah yeter.”¹¹⁷⁹

Ayet, önce ümmetin malını koruması için küçük yetimlerin mallarına toplumun el koymasını emrediyor. Ancak toplumun bu malı telef etme ihtimali de vardır. Bunu önlemek için de topluma müdahale etmekte ve bu malları israfla harcamalarını yasaklamaktadır. Sonra zengin kişilere iffeti, fakire de iktisatlı harcamayı tavsiye etmektedir. Bütün bu tedbirlerin de üstünde rüşte erişmiş ve malı üzerinde tasarruf ehliyetini elde etmiş yetime malı teslim edilirken bir de şahit bulundurulması emredilmiştir.¹¹⁸⁰

Bütün bu gerçeklerden dolayıdır ki, İslâm’ın hayat felsefesini teşkil eden beş zarurî ve beş temel esastan biri de malı muhafaza esasıdır. Malı koruma kavramı, mal ve servetin kazanılmasını, nemâlandırılmasını ve sahip olunan maddî varlığın korunmasını ihtivâ eder.¹¹⁸¹ Bir başka ifade ile malı muhafazadan maksat, üretme merhalesinden tüketme merhalesine varıncaya kadar her safhada onu en ma’kul biçimde insanın istifadesine sunmaktır.¹¹⁸² İslâm, malı koruma amacına matuf olarak hırsızlık, gasp, ölçü ve tartıda hile, rüşvet, ribacılık ve tefecilik, ihtikar, kumar, kalpazanlık ve tağşiş, aldatma, borcu inkar, mal itlaf ve ziyarı, israf gibi hareketleri haram kılmış ve bunlar hakkında bir çok maddî ve manevî müeyyide teşri’ kılmıştır.¹¹⁸³ İslâm’ın teşri’ kıldığı

¹¹⁷⁷ Ebu Davud, Buyu’, 60.

¹¹⁷⁸ Sibaî, a.g.e., 163.

¹¹⁷⁹ Nisa, 4/6.

¹¹⁸⁰ Tabbara, a.g.e., 316.

¹¹⁸¹ Uludağ, İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti, 183.

¹¹⁸² Uludağ, a.g.e., 186.

¹¹⁸³ Karaman, Hayreddin, İslâm’da İşçi-İşveren Münasebetleri, 27. Geniş bilgi için bknz. Uludağ, a.g.e., 194, 198; Şafak, Ali, İslâm Arazi Hukuku, 326-336; Sibaî, a.g.e., 164, 165.

müeyyideler sendika, grev hakkı gibi haklardan ziyade manevî değeri olan karşılıklı rıza, hak-hukuk, adalet prensipleri, sorumluluk şuuru ve takva gibi esaslardır. Böyle bir düzen içerisinde maddî ve kanunî düzenlemelerden daha etkili olan ve ruhlara bir hayat felsefesi olarak sindirilen iman ve ahlâk müeyyidesi vardır.¹¹⁸⁴

Aşağıdaki hadis, malın muhafazası konusunu en iyi anlatan ve özetleyen söz olsa gerek: *“Ey İnsanlar! Bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl mukaddes bir şehir ise, canlarınız, mallarınız, ırzlarınız da öyle mukaddestir, her türlü taarruzdan korunmuştur...”*¹¹⁸⁵ Burada bu hitabın risalet ve nübüvvet görevini eda eden bir zâtın ümmetine yaptığı son hitaplardan biri olduğunu hatırlatmak, malın korunmasının ne kadar önemli olduğunu bir daha vurgulayacaktır.

¹¹⁸⁴ Karaman, Hayreddin, a.g.e., 75, 76.

¹¹⁸⁵ Buhârî, Meğâzî, 77; Müslim, Kasame, 29; Tirmizî, Tefsîr, 9/2; Ebû Dâvûd, Menâsik, 56; İbn Mâce, Menâsik, 76; Ahmed, Müsned, 5/30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KUR'AN'IN İKTİSADÎ PRENSİPLERİNDEKİ AMAÇLAR

Kur'an-Kerim, iktisadî konularda bir takım emir ve nehiyler ile hüküm ve prensipler zikrederken bunlardan güdülen bir kısım amaçları da belirlemektedir. Bu amaçlar genelde “لعلکم, لعل, کی” gibi kelimelerden önce veya sonra açıkça zikredildiği gibi ayetin zımında ve kapsamında da zikredilmektedir. Kur'an'ın iktisadî hayat için koymuş olduğu esasları ele alırken, onların yöneldiği bu gayelere ışık tutmak gerekir. Çünkü bu gayeleri bilmeden İslâm İktisadının esaslarını anlamak mümkün olamaz.¹¹⁸⁶

Kur'an'ın iktisadî konularda güttüğü maksatlar, beşer tarihinden günümüze kadar iktisadî hayatı etkileyen diğer sistemlerdeki iyi, güzel, faydalı ve gerekli maksatları kapsadığı gibi, onlarda bulunmayan bir takım gayeleri de ihtiva etmektedir. Özellikle iman ve ibadet boyutuna sahip iktisadî hükümlerde gözetilen gayeler, sadece maddeye dayanan iktisat sistemlerinde yoktur. Bu amaçlar çerçevesinde onları araştırdığımızda sadece uhrevî ilişkilere değer veren dinler ile sırf maddeyi esas alan sistemlerin iktisadî yapısının eksik, müfrit ve tek yönlü olduklarını, buna karşılık İslâm İktisat düşüncesinin ise bütüncül bir yapıya sahip bulunduğunu görürüz.

Şimdi söz konusu amaçlara bir göz atalım.

3.1. Ma'nevî Değerler Kontrolünde Ekonomik Refah:

Kur'an, insanlara bütüncül bir din, sistem, yapı sunmuştur. Çünkü hayat, birdir. İnsan hayatının, dünyevî uğraşlar ve ruhî emeller şeklinde ikiye bölünmesi, İslâm'ın öngördüğü düşünce yapısından değil, maddeciliğin modern dünyada hüküm sürmesinden kaynaklanan bir hastalıktır.¹¹⁸⁷

Kur'an'ın insanlığa sunduğu bu bütüncül yapı içerisinde insanlığın refahını sağlayacak hükümler vardır ve hepsi de manevî ölçülerle kuşatılmıştır. Örneğin Kur'an, toplumun refah seviyesinin iyileştirilmesi, herkese fırsat eşitliği sağlanması, tabii hakların (mülkiyet, teşebbüs hürriyeti vs.) verilmesi, servetin dağılımında denge

¹¹⁸⁶ Mevdudî, Ebu'l-A'la, *İslâmî Kavramlar*, Terc., Süleyman Akyüz, Pınar Yay., İst., 1991, s.123.

¹¹⁸⁷ Nakvî, a.g.e., 23.

sağlanması için ılımlı, esnek bir iktisadî hükümler külliyyâtı getirmiştir.¹¹⁸⁸ Ama bütün bunlar, diğer ekonomik yapılardaki gibi sadece maddî bir niteliğe sahip değildirler.

Kur'an'ın getirdiği iktisadî kural ve hükümler çerçevesinde düşünüldüğünde insanlar, dünya nimetlerinden faydalanmaktan men' edilemez. Aksine kullara, Allah'ın rızık olarak yarattığı temiz ve helal şeylerden yemeleri emredilmekte¹¹⁸⁹ ve bunların haram kılınmaması istenmektedir.¹¹⁹⁰

İslâm, Müslümanları Allah'ın ihsan ettiği nimetlerden faydalanmaya teşvik etmekte ve maddî gelişmeye bir sınır koymamaktadır. Hatta maddî refah için çalışmayı ibadetle eş tutmaktadır.¹¹⁹¹ Kur'an ayetlerinde olduğu gibi hadislerde de bu husus açıkça belirtilmiştir.

Yine Kur'an-ı Kerim, insanlara âhiret hayatıyla beraber dünya hayatını istemelerini de emretmektedir: *"İnsanlardan öyleleri vardır ki 'Ey Rabbimiz bize (sadece) dünyada ver' derler. Halbuki onlar için âhirette hiçbir pay yoktur. Onlardan öyleleri de vardır ki 'Ey Rabbimiz bize dünyada da âhirette de iyilik ver ve bizi ateşin azabından koru' deler. İşte onlar için kazandıklarından büyük bir pay vardır."*¹¹⁹²

Dünya hayatının refahını istemek günah olması bir tarafa emredilen bir şeydir. Ancak yukarıda "müvazene prensibi" başlığı altında işlediğimiz gibi, âhiretin ihmal edilmemesi ölçüsüne daima riayet etmek gerekir. Yani müslüman, dünya ve âhiret saadeti için çalışacaktır. Yani burada da maddî refah isteği, manevî bir müeyyideye bağlanmıştır.

Yine Kur'an, iman edenleri ve salih amellerde bulunanları dünya ve âhirette hoş bir hayat ile müjdelemektedir: *"Erkek ve kadından her kim inanmış olarak iyi bir iş yaparsa onu (dünyada) hoş bir hayatla yaşatırız. (Ahirette) ise onların ücretini yaptıklarının en güzeli ile veririz."*¹¹⁹³

Bu ayet, iyi şeyler yapanlara, bu dünyada saadet dolu ve müreffeh bir hayat sürecekleri ve âhirette de ebedî bir mutluluk içinde yaşayacakları sözünü vermektedir.¹¹⁹⁴ Aynı zamanda imanın dünya mutluluğuna tesirini de vurgulamaktadır. Zira imansız bir hayat, çekilmez bir hayattır. İman ise tek başına huzur vermeye kâfidir.

¹¹⁸⁸ Afzalu'r-Rahmân vd., *Siret Ansiklopedisi*, 2/302.

¹¹⁸⁹ Bakara, 2/168.

¹¹⁹⁰ Maide, 5/87.

¹¹⁹¹ Çapra, M. Ömer, *"İslâm Ekonomisinin Amaçları"*, İslâm Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi, Haz. Yılmaz, Faruk, Ma'rifet Yay., İst., 1991, s.16.

¹¹⁹² Bakara, 2/200, 201, 202.

¹¹⁹³ Nahl, 16/97.

¹¹⁹⁴ Afzalu'r-Rahmân vd., a.g.e., 2/364.

İmanın bu olumlu etkisine işaret eden diğer bir ayette şudur: “(Hûd dedi ki) Ey kavmim! Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra ona tevbe edin ki gökten üzerinize bol bol rahmet göndersin, kuvvetinize kuvvet katsın.”¹¹⁹⁵ Manevî esasları kabul eden ve hayatını bu esaslar üzerine inşa eden kişiler bu dünyada mutlu ve başarılı bir hayatla nimetlendirilir. Böylece manevî kuvvetlerine bir de maddî kuvvet katarak müreffeh bir hayat yaşarlar.

Kur'an-ı Kerim, güzel yaşam için mağfiretin gerekliliğinden bahseder: “Ve Rabbinizden mağfiret dileyiniz, sonra da ona tevbe edesiniz diye (size bu kitabı indirdi) ki sizi belirtilmiş bir süreye kadar güzelce yaşatsın ve her faziletli kişiye kendi fazlını versin.”¹¹⁹⁶ Buradaki “fazl” kelimesi hem âhiret nimetlerini hem de dünyanın maddî menfaatlerini kapsar. Çünkü ferdî ve sosyal hayatlarını ebedî-manevî esasların üzerine bina etmiş bulunan hayır sahiplerine bu dünya hayatında “iyi bir geçim” sözü verilmiştir. Kendilerine bolluk ve refah dolu bir yaşam sunulacak, hepsinin üzerinde Allah'ın rahmetine nail olacaklardır.¹¹⁹⁷

Ayrıca Kur'an, sadece dünya nimetlerinden faydalanmayı emretmekle kalmamakta, aynı zamanda müslümanları doğa üzerinde üstünlük kurmaya da teşvik etmektedir. Çünkü Allah'ı Teâla yerdeki ve göklerdeki bütün kaynakları insanlar için yaratmıştır.¹¹⁹⁸ Bu gerekçeden hareketle bir çok ayet, Allah tarafından insanlığın faydası ve hizmeti için yaratılmış kaynakların teknolojik ilerleme ve bilimsel araştırmalarla gün yüzüne çıkartılarak kullanılmasını emir ve teşvik etmektedir. Bundan da herkesin kabiliyetine göre yüksek kazançlı iş bulabileceği bir ekonomik ortam oluşturmanın, İslâm Toplumunun temel gayelerinden olduğu sonucu çıkarılabilir. Eğer İslâm Toplumu bunu başaramazsa, manevî hedeflere ulaşmayı engelleyici durumlar ortaya çıkar. Mesela ekonomik refah olmazsa, işsizlik, yoksulluk ve dilencilik gibi durumlar, bunun sonucunda da İslâmın ruhuna aykırı ahlâk dışı işler yaygınlaşır.¹¹⁹⁹

Nitekim Kur'an'ın bu ruhunu ve bu ruhu yansıtan prensiplerini takdîr ve tesbit eden İslâm Hukukçuları, dinin temel hedeflerinden birinin de insanlar için rızık temin edilmesi, onların zorluklardan kurtarılması, malın fertler arasında adaletli bir şekilde

¹¹⁹⁵ Hûd, 11/52.

¹¹⁹⁶ Hud, 11/3.

¹¹⁹⁷ Afzalu'r-Rahmân vd., a.g.e., 2/364.

¹¹⁹⁸ Çapra, M.Ömer, “İslâm Ekonomisinin Amaçları”, 18. Bknz. şu ayetlere: İbrâhîm, 14/32,33; Nahl, 16/12,14; Hacc, 22/65; Lokmân, 31/20; Câsiye, 45/12.

¹¹⁹⁹ Çapra, M.Ömer, a.g.m., 19.

dağıtılması, üreticilerin himaye edilmesi, genel malî kaynakların geliştirilmesi ve malın haksız yere yenmesinin önlenmesi olduğunu belirtirler.¹²⁰⁰

Aynı şekilde iktisadî kalkınmanın ve zenginleşmenin getirdiği buhranlara karşı da Kur'an'ın muazzam tedavi yöntemleri vardır. Kur'an'da hayatın hem maddî, hem de ma'nevî yönüne önem verilmesi ve malla ilgili bir takım ma'nevî ve ahlâkî görev, sorumluluk ve hükümlerin teşri kılınması, bugün batı toplumlarında sıkça rastlanılan alkolizm, fuhuş, cinayet, intihar gibi sosyal sorunları en aşağı düzeye indirmekte ve ferdî, toplumsal buhranların önünü tıkamaktadır. İşte bunlar da madde ile mananın birbirinden ayrılmaması gerektiğini, insan refahının sadece varlıklı olmaya, geniş imkanlara sahip bulunmaya değil, aynı zamanda olgun bir madde ve mana düşüncesine bağlı olduğunu gösterir.¹²⁰¹

Kur'an, iyilik ve doğruluk ilkelerini izleyerek bu dünyanın maddî menfaatlerinin elde edileceği ve her iki dünyada güzelden ve iyiden yararlanılacağı gerçeğini vurgularken dünyevî mal ve servetlerin lüksünden yararlanmayı amaç edinmemeyi, zenginlik ve refahın Allah'ın rahmet ve bereketinden uzaklaştırmaması, hayatın yanlış maddî-manevî kurallar üzerinde kurulmaması gerektiğini de vurgulamaktadır.¹²⁰² Çünkü Kur'an'da "tuğyan" ve "mütref" kavramı da vardır ve bu kavramla ni'met ve bolluğun şımarttığı, dünyanın lezzet ve şehvetlerinde yüzüp inkar ve nankörlüğe başvuran topluluklar kastedilmektedir.¹²⁰³ Bunlar, tarih boyunca ellerine geçirdikleri servet, makam ve imkânlar sebebiyle şımarıp azmışlar, peygamberleri ve yoksul mü'minleri hakir görmüşler, fisk ve fücra düşmüşlerdir. Bunun üzerine Allah (c.c.) onların helak etmiştir.¹²⁰⁴ Dolayısıyla refah, gelişme ve kalkınmadan bahsedilirken bu önemli gerçeğin de gözden kaçırılmaması gerekir.

Bunlardan da anlaşılıyor ki yüksek bir gelişim seviyesine ulaşmak, islâmî toplumun amaçları arasındadır. Bu da mana ile maddenin uzlaşmasına bağlıdır. Kur'an bu uzlaşmayı sağlarken sürekli gözönünde bulundurulması gereken bir ölçüyü de vermiştir: İnanç ve manevî değerler hiçbir zaman unutulmayacaktır. İşte bu ölçü,

¹²⁰⁰ Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Usûlü Fıkah)*, Terc. Abdulkadir Şener, Fecr Yay., Ankara, 1994, s.315.

¹²⁰¹ Çapra, "İslâm Ekonomisinin Amaçları", 23.

¹²⁰² Afzalu'r-Rahmân vd., a.g.e., 2/364.

¹²⁰³ Zeydan, Abdulkarim, *İlâhî Kanunların Hikmetleri*, 241, 249.

¹²⁰⁴ Zeydan, a.g.e., 241-247, 251-257. Bknz. Sebe, 34/15-17, 31, 34-36; Hud, 11/116; Enbiya, 21/11-15; İsrâ, 17/16.

inancın etkileyici gücünü ortaya koymakta, onun dışındaki şeyleri, bu arada servet ile servet sahibini ona bağlı kılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim, teşri kıldığı bütün hükümleri inanca bağlı kıldığından, yani hukuk, siyaset, sosyoloji, psikoloji, ahlâk, iktisat vb. alanların hepsinin temeline iman, inanç, özellikle de tevhîd düşüncesini yerleştirdiğinden dolayı, onun bütün hükümleri arasında her yönden bir uyum, insicâm ve bütünlük vardır. Bu sebeple de Kur'an'da ele alınan şeyler, parçacı bir metodla değil, değişik boyutların aynı anda zikredildiği ve uzlaştırıldığı bütüncül bir yaklaşımla sunulmaktadır.

Esasen Kur'an'ın ihtiva ettiği çeşitli konuların ve cüz'î manaların hepsi, bir tek genel mananın etrafında dönmektedir. Bu mihver de insanları kendi fikir ve iradeleriyle Allah'a kulluğa çağırmaktır. Bu çağrı, Kur'an'ın ele aldığı konuların hepsinin ortak ruhu mahiyetindedir.¹²⁰⁵ Bu ruh, çeşitli konulara sirayet ederek onlara hayat vermekte, böylece birbiriyle kaynaşmış, bütünleşmiş manaların oluşturduğu bir kompozisyon meydana gelmektedir.¹²⁰⁶

Kur'an'ın bu üslubu her konuda açıkça görülebilir. İbadet ve dünya muameleleriyle ilgili herhangi bir kanun, hüküm, olay ve bilgi sunulurken hemen Allah'ın varlığı, azameti, görüp gözettiği, âhiret halleri vb. imanla ilgili pasajlar ilave edilmekte,¹²⁰⁷ böylece en ufak teferruat ile en büyük hakikat olan "tevhîd" ve "iman" gerçeği arasında muazzam ve muntazam bir ilişki kurulmaktadır. Said Nursî'ye göre Kur'an'daki esas unsurlar ve Kur'an'ın takib ettiği maksatlar tevhîd, nübüvvet, ibadet ve haşir ile adaletten ibaret olup yüce kitabın her ayetinde sarâhaten veya işâreten bulunur.¹²⁰⁸

Bu bariz ilişkiyi hemen hemen her ayette bulmamız mümkündür. Ancak burada ticarî-iktisadî konulardan bahseden "müdâyene" âyetini bu açıdan değerlendirerek Kur'an'ın servet ve servet sahibi ile imanı nasıl barıştırdığını tesbit etmeye çalışacağız. Söz konusu âyette Rabbimiz şöyle buyuruyor:

"Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adaletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği

¹²⁰⁵ Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Yay., İst., 1982, s. 147.

¹²⁰⁶ Yıldırım, a.g.e., 147.

¹²⁰⁷ Yıldırım, a.g.e., 148.

¹²⁰⁸ Nursî, Bediuzzaman, Said, *İşârâtü'l-İ'câz*, Tenvir Yay., İst., tsz., s.11,12. Nursî şöyle diyor: "Bu dört unsur, Kur'an'ın heyet-i mecmuasında bulunduğu gibi, sûrelerinde, âyetlerinde, kelâmlarında, hatta kelimelerinde bile sarâhaten veya işâreten veya remzen bulunmaktadır. Çünkü Kur'an'ın küllü, cüz'lerinde görüldüğü gibi, cüz'leri de onun küllerine âyinedir." A.g.e., 12.

gibi yazmaktan geri durmasın; (her şeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbi olan Allah'dan korksun ve borcunu asla eksik yazdırmamasın. Şayet borçlu sefih veya akli zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki kadın (olsun). Çağırıldıkları vakit şahitler gelmemelik etmesin. Büyük veya küçük, vâdesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletli, şehâdet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. (Genellikle) alışveriş yaptığınızda şahit tutun. Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar vererseniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi bilmektedir.”¹²⁰⁹

Bu ayette İslâm İktisadının temel prensipleri, ana kaideleri ve özellikleri ele alınmaktadır. Katiplik, emniyet, güven müesseseleri, adalet, hak ve hukuka riayet, Allah korkusu ve takvâ unsuruna dayanan ticaret, güçsüz ve sefih olanların haklarının korunması, şahitlik ve doğruluk erdemleri (ticaret ahlâkı), katibi, şahidi, borçluyu ve alacaklıyı koruma, Allah'a imanın ticarî hayattaki etkileri ve daha birkaç prensip, ilke ve hüküm, bir bütün olarak ele alınmıştır. Bütün bunlar, tek bir âyet kapsamında, bir başka ifadeyle tek bir tablo halinde sunulurken, ya da bu tablonun manzarası firçalanırken, farklı renkler kullanılmakla beraber, âyette hukuk, ticaret, iktisat ve iman bütünleşmiş bir haldedir.

İktisadî konu ve faaliyetlerden bahseden ayetin girişinde “*ey iman edenler*” hitabı kullanılmakta, sonra borçlanma ve katiplikten, katiplik ve şahitlik yapılırken doğruluk üzerine kalmaktan, haklara riayetden bahsedilmektedir. Bunu takiben, “*Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın.*” İbaresiyile Allah inancı devreye sokulmakta, daha sonra “*Rabbi olan Allah'dan korksun*” emriyle hemen konunun iman ve inanç boyutuyla beraber takvâ konusuna da dikkat çekilmektedir. Bunun ardından zaif ve sefihlerin haklarının korunması talimatı ile şahitlik müessesesinin temelleri atılıyor, tekrar iman boyutuna gidilip “*Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletli olandır.*” buyurulmaktadır. Bunun ardından da hemen iktisadî

¹²⁰⁹ Bakara, 2/282.

konulara geçiliyor, konu ile ilgili hükümler açıklanıyor. Bu sefer de fisk (günah)tan kaçınılması ta'limatı veriliyor. Bilindiği gibi günah kavramının zımnında ilâhî bir otoriteye iman gerçeği yatmaktadır. Dolayısıyla imanî boyut tekrar hatırlatılmış olmaktadır. Ayetin sonunda da *"Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi bilmektedir."* Denilerek İslâm'ın tevhîd inancını özetleyen vecîz cümlelerle ticarî ve iktisadî meselelerin temeline yeniden iman gerçeği yerleştirilmektedir. Yani âyetin başına, ortasına ve sonuna iman Allah inancı monte edilmektedir. Başka bir ifadeyle, ticarî ve iktisadî faaliyetlerin yoğun olarak icra edildiği bir binayı kurmak için önce temele iman harcı konuyor, sonra binanın gövdesini taşıyan kolon ve kirişlere iman ve takvâ şişleri yerleştiriliyor. Sonunda ise inşaatın üstü iman çatısı ile kapatılıyor, binanın iç ve dış boyası tekrar iman süsüyle süslendirilip bitirilmektedir. Evet, oldukça dikkat çekici bir husustur ki iktisadî faaliyetlerden bahseden tek bir âyette doğrudan doğruya imanla ilgili olan yedi cümle kullanılmıştır.¹²¹⁰ Bu yedi cümlemin altısında zahiren *"Allah"* lafzı kullanılmakta, birinde de ona işaret edilmektedir. Zira mü'min olmak için öncelikle Allah'a inanmak gerekir.

İşte böylece imanın, iktisadî hayatla ilişkisi, bu hayatın düzenli olarak sürdürülmesindeki etkisi açıkça ortaya konmaktadır. Demek ki iman; âdil, emîn, koruyucu, güvenli bir iktisadî yapının oluşmasını sağlamaktadır. İmanın, iktisadî hayat üzerindeki bu yapıcı etkisi ile gerekli ve bütünleşmiş ilişkisini ortaya koyan diğer bir âyet de söz konusu ayeti takip eden âyettir: *"Yolculukta olur da, yazacak kimse bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir. Birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse emaneti sahibine versin ve (bu hususta) Rabbi olan Allah'tan korksun. Şahitliği bildiklerinizi gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır. Allah yapmakta olduklarınızı bilir."*¹²¹¹

İslâm İktisadında hakların korunması çok önemli olduğu için modern karşılığı noterlik olan katiplik ve şahitlik müessesesi ile beraber son ve en emîn bir tedbir olarak "rehin" hususu da devreye konmaktadır. Böylece maddî açıdan hakların korunması tamamen teminat altına konmaktadır. Ancak karşılıklı güven sebebiyle katiplik, şahitlik ve rehin alma unsurları kullanılmadığında ve "güven istismarı" yapıldığında bu sefer,

¹²¹⁰ Bu cümleler şunlardır :

1. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ آمِنُوا 2. كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ 3. وَلَيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ 4. ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ 5. وَاتَّقُوا اللَّهَ 6. وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ 7. يَعْلَمُكُمْ

¹²¹¹ Bakara, 2/283.

“Rabbi olan Allah’dan korksun ve borcunu asla eksik yazdırmasin.” emrinden de açıkça anlaşıldığı gibi, inanç ve Allah korkusu teminatı devreye girip hakların korunmasını sağlamaktadır.

İşte İslâm İktisadının diğer iktisat sistemlerinden ayrıldığı üstünlük ve ayrıcalıklarından biri olan bu önemli unsur, mal ile serveti iman ile kaynaştırıp bütünleştirmekte, servet sahibinin kalbine imanı yerleştirmekte ve böylece hem serveti, hem de servet sahibini imanın kontrolüne bırakmaktadır. Artık bundan sonra iktisadî hayatta düzen ve istikrar sağlandığı gibi, imanın etkisiyle Hz. Ebu Bekir gibi, malını sürekli kamu maslahatı doğrultusunda harcayan zenginler, Hz. Osman gibi zorluk ve kıtlık hallerinde sermayesini toplumun ve toplum fertlerinin ihtiyaçlarına feda eden ahlâklı, insancıl erdemlere sahip halim ve selim insanlar yetişir.

Kur’an âyetlerini temel alan bir iktisadî yapı, Kapitalizmin yetiştirdiği homo-ekonomik insan tipi ile komünizmin yetiştirdiği nemelazımcı tembel insan tipi yerine işte böylesine üstün, böylesine diğergâm, böylesine fedakâr kahramanlar yetiştirmektedir.

Bu nedenle üstün ve müreffeh bir iktisadî yapı kurmak, huzur ve barış içinde yaşayan bir toplumu oluşturmak, bu yapı ve toplumda bulunan bu derece âlicenap fertleri yetiştirmek için Kur’an, imanı bir esas ve temel olarak sunmuştur.

3.2. Dünya ve Ahiret Saadetinin Temini:

Kur’an’ın nazil olmasının sebebi insanın dünya ve âhiret saadetidir. Kendisi bizzat bu iki yüce gayeye ma’tuf olan bu mübarek kitabın bütün hükümleri de söz konusu amacı gerçekleştirmek için teşri’ kılınmıştır. Öyleyse Müslüman’ın bütün hal ve hareketlerinde olduğu gibi iktisadî faaliyetlerinde de gözeticeği ve hiçbir zaman ~~unutmayacağı~~ amacı, dünya ve âhiret saadetini temin etmek olacaktır.

Bu amacın önemini vurgulayan ayetler oldukça fazladır. Hatta içinde (لعلكم تفلحون) “Umulur ki kurtulursunuz”¹²¹² şeklindeki ibare, müfessirler tarafından “hem

¹²¹² Bakara, 2/189; Al-i İmrân, 3/200; Maide, 5/35,100; A’raf, 7/69; Enfâl, 8/45; Hac, 22/77; Nur, 24/31Cuma, 62/10; Nahl, 112; Kasâs, 58; .

dünya hem de âhirette kurtulma” manasına gelen “في الدنيا والآخرة” veya “في الدارين” ifadesiyle tefsir edilmiştir.¹²¹³

Kur'an'da bir çok ayette vahyin, ekonomi alanındaki ilkeleri ve kuralları belirlenmektedir.¹²¹⁴ Bu ayetler genel olarak dünyevî konulardan ve dünyada uygulanması gereken prensiplerden bahsetmektedir. Bunlardan bazıları doğrudan doğruya, bazıları da işareten maddî ve iktisadî konulara değinmektedir. Burada birkaç tanesini ele alacağız.

1. “Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz (Allah'dan korkun ki felah bulasınız). Hem o kâfirler için hazırlanmış ateşten korunun. Allah'a ve Peygambere itaat edin ki rahmete erdirilesiniz.”¹²¹⁵ Burada dünya ve ahiret kurtuluşu ribayı yememeye bağlanmıştır. Zira ribâ, hem dinî açıdan günahdır, hem de iktisadî bakımdan topluma bir çok zarar dokundurur. Buna göre dahilî ıslahat konusunda dikkat edilecek ilk mes'ele ittika (Allah'tan korkma-sakınma) emri ile ilgili olan olan iktisadî meselelerdir. Bunun en önemlisi de ribadan kaçınmaktır. Bu konuda da ilk iş «ez'afı muzaafe: kat kat tefecilik» olan ribanın kaldırılmasıdır.¹²¹⁶ Aksi takdirde maddî, manevî bir çok sıkıntılar yaşanacaktır.

2. “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”¹²¹⁷ Burada gayrı meşru kazanç yolları yasaklanmış ve her iki dünyanın saadeti bunları terk etme fiiline bağlanmıştır. Çünkü bunlar ferdî, ahlâkî, toplumsal ve iktisadî açıdan Olduğu gibi manevî açıdan da büyük zararlara neden olmaktadır. Bunlardan kaçınan kişi ise hem dünyada hem de âhirette kurtulur.

3. “Sizi uyarmak için içinizden bir adam vasıtasıyla Rabbinizden size bir zikir (kitap) gelmesine şaştınız mı? Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra onların yerine getirdi ve yaratılışta sizi onlardan üstün kıldı. O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz.”¹²¹⁸ Bilindiği gibi Hz. Nuh, yeryüzünün ikinci büyük mimarı, insan toplumlarının ikinci babası ve yeni bir dünyanın kurucusudur. Bu zât, aynı zamanda bir Ulu'l-Azm peygamberdir.

¹²¹³ Sâbûnî, Savfet, 1/254.

¹²¹⁴ Bknz. Bakara, 2/172; En'âm, 6/142; A'râf, 7/31; Nahl, 16/114; Tâhâ, 20/81; Mu'minûn, 23/51.

¹²¹⁵ Al-i İmrân, 3/130,131,132.

¹²¹⁶ Yazır, a.g.e., 2/1173.

¹²¹⁷ Maide, 5/90.

¹²¹⁸ A'râf, 7/69.

4. Nur Sûresi'nin 31. ayetinde iffetli davranışın ve ahlâkî yaşantının bazı meşru ilke ve sınırları belirlenerek uhrevî açıdan olduğu gibi maddî ve iktisadî açıdan da tahrib gücü büyük zararlar veren fuhşiyât yasaklanmaktadır. Ayetin sonunda ise “*Ey müminler! Hep birden Allah'a tevbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz.*”¹²¹⁹ buyurularak dünya ve âhiretin kurtuluş vesilelerinden biri olan iffet ve tesettürün önemi vurgulanmaktadır.

5. Bütün bunlarla beraber özellikle şu ayette iman, ibadet ve ticaret arasında yakın bir ilişki kurularak mü'minler için dünya ve ahiret saadetini amaçlamayı telkin etmektedir: “*Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alış verişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan isteyin. Allah'ı çok zikredin; umulur ki kurtuluşa erersiniz.*”¹²²⁰ İşte burada açık bir şekilde ticarî ve iktisadî muameleler ile ibadet ve zikri¹²²¹ beraberce yürütmenin, hem dünya hem de âhiret kurtuluşunu gerektirdiği belirtilmiş, üstelik ibadetle bütünleşmiş olan ticaretin “Allah'ın fazlı” olduğu vurgulanmıştır.

Bakara Sûresi'nde¹²²² Mü'minlerin hem dünya hem de âhiret hayrını istemeleri telkîn edilmiş, böyle yapanlar övülmüş ve bu konuda insana yol gösterilmiştir. Şayet âhiret hayrıyla beraber dünya saadetini istemek iyi bir şey olmasaydı, Allah (c.c) böyle bir irşâta bulunmazdı.¹²²³ Böylece Kur'an, âhiretin ihmâl edilmemesi şartıyla dünya ve âhireti arzulamayı tecvîzin de ötesinde teşvik etmektedir.¹²²⁴

Hz. Peygamber de “*Dünyası için âhiretini, âhireti için dünyasını bırakan, en hayırlınız değildir. Sizin hayırlınız, hem dünyadan, hem de âhiretten nasibini alandır.*”¹²²⁵ buyurarak dünya ile âhiret mutluluğunun her ikisinin de amaç edinmesi gerektiğini ifade buyurmuştur.

Öyleyse mü'mine düşen şey, dünyada mutlu olmak için çalışmayı, mal kazandıktan sonra da malının zekâtını, fitresini, sadakasını ve diğer gereklerini eda

¹²¹⁹ Nur, 24/31.

¹²²⁰ Cuma, 62/9,10.

¹²²¹ Zikrin esas anlamının Allah'ı hatırlamak olduğunu göz önüne getirirsek, Kur'an'ın iman ile iktisat arasında ne kadar sağlam ve kesif bir ilişki kurduğunu daha iyi kavrarız.

¹²²² Bakara, 2/201, 202.

¹²²³ Zeydan, *İlâhî Kanunların Hikmetleri*, 337, 338.

¹²²⁴ Zeydan, a.g.e., 339. Bknz. Al-i İmrân, 3/145; Hûd, 11/15, 16; Şûrâ, 42/20; İsrâ, 17/18, 19; Kasas, 28/76, 77.

¹²²⁵ Es-Suyûtî, *el-Camiu's-Sağîr*, 2/135; Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, 1/347. Aclunî, bu hadisin Enes (r.a.) tarikiyle Deylemî tarafından rivayet edildiğini belirtir. Suyûtî'nin rivayetinde hadisin devamında şu ibare de yer almaktadır: “فان الدنيا بلاغ الي الآخرة: Çünkü dünya âhirete ulaştırıcıdır.” Zayıf olan bu hadisi İbn Asâkir de Enes yoluyla rivayet etmiştir. Suyûtî, a.g.e., a.y.

etmeyi ve malını Allah yolunda sarf etmeyi amaç edinmek, böylece de her iki dünyasının saadetini temin etme yolunda ilk adımı atmaktır. Çünkü insanlık tarihinde mutluluğu arayanlar bunu mal, evlat, bilim ve diğer maddî imkânlarda bulamadıkları gibi, sadece manevî çalışmalarda da bulamamışlardır. Zira asıl mutluluk, madde ve mananın bütünleştirilmesi, dünyevî ve uhrevî gerekliliklerin edası ile mümkündür.¹²²⁶

3.3. İmana Dayalı Evrensel Bir Kardeşliğin Te'sisi:

Kardeşlik konusunda Kur'an'ın ayetlerinde sık sık şu gerçek vurgulanmaktadır: Tüm insanlar Allah tarafından tek bir çiftten yaratıldıkları için tek bir ailenin bireyleri gibi kardeşlik ve sevgi bağlarıyla birleşirler. Bu kardeşlik belli bir topluluğa ait değil, evrenseldir ve coğrafi sınırlarla, ırk, soy ve millet unsurlarıyla tesbit edilemez. Aksine tüm insanlığı kapsar.¹²²⁷

Bu gerçek şöyle ifade edilmiştir: *“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.”*¹²²⁸ Ayetin başındaki “Ey insanlar” hitabı oldukça anlamlıdır. Burada Allah (c.c.), sadece müslümanları değil, bütün insanları tanışmaları ve kaynaşmaları için kabile ve aşiretler halinde, özellikle de hepsini bir erkek ve bir dişiden yarattığını vurgulamaktadır.

Kur'an'ın en büyük müfessiri olan Hz. Muhammed de Medine'ye hicret eder etmez, mü'minler arasında kardeşlik müessesesi kurmuş ve her bir Medineli'ye, bir muhaciri kardeş ilan etmişti. İnsanlık tarihinde eşi görülmemiş bir şekilde, bu sahbîler mallarını, servetlerini paylaşmışlar,¹²²⁹ hatta bazı sahabiler kardeş oldukları muhacirlere eşlerinden birini boşayıp onunla evlenmesini bile teklif etmişlerdi.¹²³⁰ Hz. Peygamber bunun da ötesinde sürekli bu hükmü te'yîd ve te'kid etmek için her fırsatta kardeşliğin önemini hatırlatmış, beş vakit namaz, Cuma ve kurban namazları, hac gibi ibadetlerin cemaatla eda edilmesini tavsiye etmiş,¹²³¹ bu bağlamda şu hadisleri irad etmişlerdir: “Ebû Hüreyre (r.a.)'den gelen rivâyete göre, Resûlu'llah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

¹²²⁶ Kardâvî, *el-İmân ve'l-Hayat*, 66-73.

¹²²⁷ Çapra, M.Ömer, *“İslâm Ekonomisinin Amaçları”*, 24.

¹²²⁸ Hucurât, 49/13.

¹²²⁹ Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 14.

¹²³⁰ Buhârî, Menâkıb, 3, 50; Müslim, Fezâil, 203; Tirmizî Birr, 22.

¹²³¹ Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 15, 16.

“Ashab’ım, zandan (sebepsiz ithamdan) çekininiz! Çünkü sanıkla ithâm sözlerin yalanı çok olanıdır. Birbirinizin eksikliğini görmeğe ve işitmeye çalışmayınız, husûsî ve mahrem hayâtınızı da araştırmayınız! Bir de almayacağınız bir malı alıcıyı zarara sokmak için arttırmayınız, birbirinize haset de etmeyiniz! Buğuz (düşmanlık) da etmeyiniz! Birbirinize arkanızı çevirip küsmeyiniz de. Ey Allah’ın kulları, birbirinize kardeş (mesâbesinde) olunuz! (Birbirinizi seviniz!)”¹²³²

Başka bir hadiste şöyle buyurmuştur: “Rabbimiz birdir. Siz, Adem’den, Adem de topraktan yaratılmıştır. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Araba hiçbir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvadadır.”¹²³³ Aynı mana başka bir rivayete göre şöyledir: “Bütün insanlar Adem ve Havva’dan yaratılmıştır. Hepiniz soy bakımından eşitsiniz. Hesap gününde Allah, size hasep ve nesebinizden sormayacaktır. Omun katında üstünlük ancak takva ile dir.”¹²³⁴ Hz. Peygamber’in hadislerinde kardeşlik konusu o kadar önemlidir ki bu derece yeterli mesajlarla yetinmemiş, bir de tehdit yapılmıştır: “Hepiniz Ademden, Adem de topraktan yaratılmıştır. Herhangi bir kavim, ya atalarıyla övünmekten vazgeçecek, ya da Allah katında Ca’lân’dan daha aşağı derecede olacaktır!”¹²³⁵ Hz. Peygamber bu tür hadislerini irad ederek mü’minler arasında din kardeşliği müessesesini kurduktan sonra gayr-ı müslimler ile müslümanlar arasında da Medine Vesikası denilen barış ve dayanışma belgesini hazırlamış ve uygulamıştı.

Yukarıdaki ayet ve hadislerden de anlaşılıyor ki İslâm ve İslâmın kutsal kitabı Kur’an, toplumsal barışa büyük önem vermektedir. Kur’an’ın bu konudaki ayetlerinden biri de şudur:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً) “Ey iman edenler! Hepiniz toptan barışa girin.”¹²³⁶ Hz. Peygamber de Kur’an’ın bu buyruk ve ilkelerini bütün söylem ve eylemlerinde bizzat ilan edip uygulamıştır.¹²³⁷

Kur’an, dünyanın her tarafında barış, esenlik ve selâmeti oluşturmayı, fesatçılık ve bozgunculuktan uzak durmayı emretmekte,¹²³⁸ böylece barışı bozma eğiliminde olan tüm etkenleri kınayıp yasaklamaktadır. Yurt içinde bir gurubun ötekiler üzerine zorla

¹²³² Buhârî, Edeb, 57; Müslim, Bir, 24; Tirmizî, Birr, 24; Ebû Dâvûd, Edeb, 47; İbn Mâce, Duâ, 5; Ahmed, Müsned, 1/7.

¹²³³ Ahmed, Müsned, 5/411.

¹²³⁴ İbn Kesîr, a.g.e., 4/218.

¹²³⁵ Es-Suyûtî, el-Camiu’s-Sağîr, 2/95.

¹²³⁶ Bakara, 2/208.

¹²³⁷ Mannan, a.g.e., 110.

¹²³⁸ Mâide, 5/7, 64, 74; A’râf, 7/56; Yusuûf, 12/85; Neml, 27/77; Tâhâ, 29/36.

baskı kurması veya ülkeler arasında bir ulusun diğer ulusları tasallutu altına alması, toplumsal ve evrensel barışı tehdit altında bulunduran ve buna tehlike olan her çeşit ekonomi sömürü kesin olarak yasaklamıştır.¹²³⁹

Bir ırka olan düşmanlık bir Müslüman'ı, Müslüman Toplumu veya İslâm devletini onlara karşı eşit ve adil olmayan bir davranışa itemez. *“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğumuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)dır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”*¹²⁴⁰

Kuşkusuz İslâm, kişiler, uluslar ve ırklara arasındaki farklılığa değer vermektedir. Fakat Allah'ın egemenliği bütün evreni kuşattığı için bütün insanlar Allah'ın kulu olma açısından bir ve eşittir.¹²⁴¹ Burada İbn Arabî'nin şu sözünü nakletmek gerekir: “Ey kardeşim, her müslümana müslüman olması açısından muamele et, İslâm'ın onları bir tutması gibi sen de onları bir tut ve şu padişaktır, şu zengindir, şu küçük, fakir ve hakirdir deme. Hiç kimseyi tahkir etme. Müslümanların hepsini tek bir vücut gibi gör. Yine bütün varlıklara, haklarına riayet ederek muamele et. Çünkü hepsi günahkar olsalar bile Allah'ın kullarıdır.”¹²⁴²

İslâm, insanların din seçme özgürlüğünü tanıdığı gibi sebepsiz yere diğer din mensuplarına karşı savaşmayı emretmez. Aksine tüm uluslararası ilişkilerde, iktisadî ve maddî muamelelerde barış ortamını emretmektedir. Nitekim Kureyş Sûresi başlı başına bu önemli gerçeğin bir ifadesidir. Bu sûrede geçen “îlâf” kelimesi, “الف” (ülfet etmek) kökünden karşılıklı iyi ilişkiler, ünsiyet, dostluk, iyi geçim, anlaşıp uzlaşma, dayanışma, yardımlaşma manalarına gelmektedir.¹²⁴³ Sûrede “îlâf” kelimesinin iki defa tekrar edilmesi şunu ifade etmektedir: Kureyş ismine izafe edilen îlâf, Kureyş'in kendi içindeki güven ve kaynaşmasına yani kabile içi barışın önemine dikkat çekmektedir. İkincisi ise yolculuk (رحلة) karinesinden de anlaşılacağı gibi Kureyş'in diğer civar aşiretler ve komşu ülkelerle olan dostluğuna ve bunun önemine işaret etmektedir.¹²⁴⁴ Dolayısıyla ekonomik, hayatta ülke içi ve dışı ticarete barışın ve dayanışmanın hayatî

¹²³⁹ Mannan, a.g.e., 110. bkz. Tâhâ, 20/131.

¹²⁴⁰ Maide, 5/8.

¹²⁴¹ Mannan, a.g.e., 111.

¹²⁴² İbn Arabî, Ebu Abdillâh Muhyeddin, *el-Futûhatü'l-Mekkiye*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994, 8/323.

¹²⁴³ Işık, Emin, “Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi”, M.Ü.İ.F.D., sayı:3, İst.,1985, s.10. Kureyş Sûresinin İktisadî ve Sosyal Barışın önemi vurguladığı hususunda geniş bilgi için bkz. a.g.m., 9-14.

¹²⁴⁴ Işık, Emin, a.g.m., 11.

bir önem taşıdığı vurgulamaktadır.¹²⁴⁵ Bu kısa sùrede ekonomik hayatın dayandığı iki temel şartın önemine dikkat çekerek bir milletin kendi içindeki barış ve dayanışması ile diğer komşularıyla iyi ilişkiler kurmasını Allah'ın o millete en büyük nimeti olarak tanıtılmaktadır.¹²⁴⁶ Böylece Kur'an, hem ekonomik işbirliğini sağlamak hem de karşılıklı bilgi ve fikir alışverişinde etken bir araç olduğundan beynelmilel kardeşliği gerçekleştirmek için uluslar arası ticareti teşvik etmiştir.¹²⁴⁷

Buradan hareketle şu sonuca varıyoruz: Ekonomik kalkınma ve refah gibi çok maddî görünen bir konu dahi temelde böyle bir manevî faktöre dayanmaktadır.¹²⁴⁸

Karşılıklı iş birliği ve yardımlaşma, evrensel kardeşlik kavramının doğal bir sonucudur. Bu kaynaşma özellikle aynı düşünce yapısı etrafında birleşen ve Kur'an'ın "dinde kardeşler"¹²⁴⁹ olarak tanıttığı Müslümanlar arasında daha görünür olmalıdır.¹²⁵⁰

Sosyal barışın sağlanması ve evrensel kardeşliğin oluşması konusunda en etkili faktör bu düşünceye ve şuura sahip olmaktır. Bu ise imanî bir temele dayanmak zorundadır. Bununla birlikte bunun pratik hayatta da gerçekleşmesi için bir takım fiilî uygulamaların da olması gerekir. Bu sebeptendir ki Kur'an, zekât, infak, yardımlaşma, sadaka, kefare, kardeşlik müessesesi ve kavramlarını getirmiş, bunların hepsine de imanî bir boyut kazandırmıştır.

İslâm'ın getirdiği bu kurumlar ve öğretiler sayesinde toplumun bütün kesimleri arasında muazzam bir kaynaşma ve dayanışmanın oluştuğuna tarih de şahitlik etmektedir.

Bütün bu anlatılanlarla beraber bir de hepsinden daha etkili ve daha fazla dikkat çekici olan bir husus vardır: Kur'an, bu kardeşliğin temeline iman unsurunu yerleştirmiştir: (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوِيكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ)

"Müminler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki esirgenesiniz."¹²⁵¹ Ayette "المسلمون" (Müslümanlar) kelimesi yerine "المؤمنون" (Mü'minler) lafzının kullanılması da bu hususu desteklemektedir.

¹²⁴⁵ Işık, Emin, a.g.m., 11.

¹²⁴⁶ Işık, Emin, a.g.m., 12.

¹²⁴⁷ Mannan, a.g.e., 280.

¹²⁴⁸ Işık, Emin, a.g.e., 14.

¹²⁴⁹ Tevbe, 9/11.

¹²⁵⁰ Çapra, "İslâm Ekonomisinin Amaçları", 25.

¹²⁵¹ Hucurat, 49/10.

Buraya kadar anlatılanları özetlersek, İslâm, iman esasına dayalı beşerî birliğe ve kardeşliğe davet eder, bunu gerçekleştirmek için teşri kıldığı vasıtaları iman boyutuyla beraber insanlara sunar.¹²⁵² İktisadî, malî ve maddî çıkarlardan kaynaklanan ayrılık ve çatışmaları kabul etmez.¹²⁵³ Esasen İslâm'da mal ile yapılan ibadetler öteki ibadetler arasında önemli bir mevkie sahiptir. Buradan da anlaşılıyor ki, İslâm'da servet, sosyal yardımlaşma ve dayanışma amacına yönelik ibadetler için bir vasıta olmak itibarıyla sırf iktisadî manasının çok ötesinde bir anlama bürünmüş olmaktadır.¹²⁵⁴ Bundan dolayı İslâm, insanları sınıflara ayıran anlayışlardan daha çabuk yayılmış, toplumda oluşturduğu dayanışma, merhamet ve yardımlaşma müesseseleriyle sınıf çatışmalarını yok etmiş, beşeriyeti ortaçağın karanlıklarından, günümüz aydınlığına ulaştırmada büyük rol oynamıştır.¹²⁵⁵ Bu başarının sırrı da sistemini iman temeli üzerinde kurmasıdır.¹²⁵⁶

3.4. Ekonomik Problemlerin Çözümü

İslâm'da teşri kılınan iktisadî hüküm ve prensiplerin amaçlarından biri de ekonomik problemleri çözme konusunda insanlara yol göstermektir. Zira insanlar arasında bu problemlerin çözümü konusunda önerilen yollar tarih boyunca bir çok felaketlere de neden olmuştur. Örneğin çağımızda sosyalist veya faşist iktisadî çözüm önerilerinin, sorunu çözme yerine telafisi mümkün olmayan felaketlere neden olduğunu biliyoruz. Öyleyse vahyin bu konuda yol göstericiliğine ihtiyaç vardır. İşte Kur'an bu konuda da irşatta bulunmuştur.

3.4.1. Sosyal ve Ekonomik Adaletin Sağlanması:

İnsanları kendi hidayetine (yol göstericiliğine) davet eden her dinin ve her düşünce sisteminin sürekli gündeme getirdiği ve amaç olarak gösterdiği "sosyal adalet, sosyal güvenlik, ekonomik adalet" gibi kavramlar, layık olduğu en iyi değerini Kur'an'da bulmaktadır.

Sosyal adâlet denilince; insanın içinde bulunduğu toplumda hakkını alabilecek, haksızlığa uğradığında hakkını koruyabilecek müessese ve teşkilatların kurulmuş olması

¹²⁵² Beşer, Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, 193.

¹²⁵³ Mevdudî, *İslâmî Kavramlar*, 125.

¹²⁵⁴ Günay, a.g.m., 123.

¹²⁵⁵ Mevdudî, a.g.e., 125.

¹²⁵⁶ Erdoğan, M. Sabri, a.g.e., 60.

akla gelmektedir.¹²⁵⁷ Çünkü toplum içinde yaşayan fertlerin gücü tek başına buna yetmemektedir. Dolayısıyla toplumsal bir kurum lazımdır. İslâm kardeşliği inancının hakim olduğu yerde haksızlıklar en aşağı dereceye indirildiği gibi İslâmın kalplere yerleştirdiği sorumluluk şuuru ile de sosyal adalet gerçekleştirilmektedir.¹²⁵⁸

Ayrıca sosyal adalet denilince haktanırılık, hakka-hukuka riayet, insanların bütün haklarına saygı gösterme, herkese layık olduğu nisbette hakkını verme, insanların birbirlerine karşı yaptıkları haksızlıkları düzeltme, hakkaniyet, nesafet, vicdaniyet, alicenaplık, insafılık, insanlık gibi manalar da kastedilmektedir.¹²⁵⁹ Kur'an- Kerim, sosyal ve iktisadî adalet konusunda son derece geri kalmış bir cahiliye toplumunda nazil olurken zaten bu saydığımız yüce değerleri gerçekleştirmeyi de va'd ediyordu. Dolayısıyla Kur'an, bu konulardaki hükümleriyle de sosyal ve ekonomik adaleti gerçekleştirme amacındadır.

İslâm inancında; "el-Adl" Allah'ın isim ve sıfatlarından biri olarak kabul edilir. Buna göre Allah, her şeyi adaletle takdîr eder, ne yapmışsa adalet ve hikmetle yaratmıştır.¹²⁶⁰ Adaletin, Allah'ın sıfatı olduğunu bilen bir fert veya toplum elbette ki sosyal ve ekonomik problemlerini çözmeye ehildirler.

Kur'an- Kerim her konuda adaleti emretmektedir. Kur'an'ın getirdiği hükümler haddizatında sosyal ve ekonomik adaleti gerçekleştirmeye yönelik hükümlerdir. Bununla beraber kur'an, lafzî olarak "adl" (عدل) ve "kıst" (قسط) kelimelerini kullanarak da adalet mefhumunu ortaya koymuştur.¹²⁶¹ Kur'an'da adaleti emreden ayetlerden birkaç tanesini ele alarak İslâm Düşüncesinin iktisadî ve sosyal adaleti temin etmedeki rolünü tesbit edeceğiz.

1. *"Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın, dinine ve peygamberlerine gaybe inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür."*¹²⁶²

¹²⁵⁷ Şeker, Mehmet, a.g.e., 49,50.

¹²⁵⁸ Şeker, Mehmet, a.g.e., 50.

¹²⁵⁹ Şeker, Mehmet, a.g.e.,49. Adalet kavramı çerçevesinde İslam Tarihinde ve İslam Düşüncesinde ortaya çıkan literatür ve adalet kavramının genel muhtevası konusunda geniş bilgi için bkznz. Haddurî, Macid, *İslâmda Adalet Kavramı*, Yöneliş Yay, İst, 1999.

¹²⁶⁰ Şeker, Mehmet, a.g.e., 51.

¹²⁶¹ Bknz. Abdu'l-Bâkî, M. Fuâd, a.g.e., Adl ve kıst maddeleri.

¹²⁶² Hadîd,57/25.

2. *“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”*¹²⁶³

3. *“De ki: Rabbim adaleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin ve dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarın. İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz.”*¹²⁶⁴

4. *“ İşte onun için sen (tevhide) dâvet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heyeslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O'nadır.”*¹²⁶⁵

5. *“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.”*¹²⁶⁶

6. *“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir tophuluğa duyduğumuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”*¹²⁶⁷

7. *“Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendini, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer, büker (doğru şahitlik etmez), yahut şahidlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”*¹²⁶⁸

8. *“Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”*¹²⁶⁹

¹²⁶³ Nahl, 16/90

¹²⁶⁴ A'râf, 7/29.

¹²⁶⁵ Şûrâ, 42/15.

¹²⁶⁶ Nisâ, 4/58.

¹²⁶⁷ Mâide, 5/8.

¹²⁶⁸ Nisâ, 4/135.

¹²⁶⁹ Hucurât 49/9.

9. *"Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adaletle hükmet. Allah âdil olanları sever."*¹²⁷⁰

10. *"Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü umutmalarına karşılık çetin bir azap vardır."*¹²⁷¹

11. *"Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir."*¹²⁷²

12. *"Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti."*¹²⁷³

13. *"Ve ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin; yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın"*¹²⁷⁴

14. *"Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın."*¹²⁷⁵

15. *"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adaleti emreden insanları öldürenler (yok mu), onlara acı bir azabı haber ver!"*¹²⁷⁶

16. *"Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdir de) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğumuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır."*¹²⁷⁷

17. *"Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor: Kitap'ta, kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız*

¹²⁷⁰ Mâide, 5/42.

¹²⁷¹ Sâd, 38/26.

¹²⁷² En'am, 6/115.

¹²⁷³ En'am, 6/152.

¹²⁷⁴ Hûd, 11/85.

¹²⁷⁵ Rahmân, 55/9.

¹²⁷⁶ Al-i İmrân, 3/21.

¹²⁷⁷ Nisâ, 4/3.

hakkında size okunan âyetler (Allah'ın hükmünü apaçık ortaya koymaktadır). Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir"¹²⁷⁸

18. "Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlık arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz; bâri birisine tamamen kapılıp da diğerini askaya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, günahıtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir." ¹²⁷⁹

Yukarıdaki ayetlerde Allah'ın adaleti sevdiği ve emrettiği, peygamberler ile kutsal kitapların amaçlarından birinin de adaleti gerçekleştirmek olduğu, ferdî, ailevî, ticarî ve sosyal hayatın âdil ölçü ve ilişkiler üzerine kurulması gerektiği, yetimlerin, yoksulların, zayıf bırakılmış ve ezilmiş kesimlerin haklarının verilmesinin gerekliliği belirtiliyor. Ayrıca demir madeni hatırlatılarak yer altı kaynaklarına dikkat çekiliyor. Önce güçlü bir inanç, sonra dinî sorumluluklarla barışık adil bir yaşam, sonra da güçlü bir ekonomi... Dikkat edilirse bütün bu ayetlerde din, iman, kutsal değerler, maneviyât, ahlâk ve teolojik düşünceler ile ekonomik, dünyevî ve maddî şeyler arasında direkt bir ilişki kurulmakta ve bütün bunlar harika bir âhenk içerisinde tablolştırılmaktadır.

Adalet sadece dünyada gerekli olan bir etik erk değildir. Ahiret gününde bizzat Adil-i Mutlak olan yüce yaratıcı tarafından da uygulanacaktır: "(O zaman) zulmeden herkes yeryüzündeki bütün servete sahip olsa (azaptan kurtulmak için) elbette onu feda eder. Ve azabı gördükleri zaman için için yanarlar. Aralarında adaletle hükmolunur ve onlara zulmedilmez." ¹²⁸⁰ Burada Allah'ın adil olduğu inancı ile âhiret gününe imanının ekonomik ve sosyal hayattaki etkisi görülmektedir.

Adalet o kadar önemlidir ki kainatın yaratılışında olduğu gibi Kur'an'ın bütün hükümlerinde de vardır. Adaletin gerçekleşmesi için alış-veriş, borç ve diğer ticarî muamelelerde katiplik, şahitlik, karşılıklı güven, hak ve hukuka riayet etme konularında bir çok hükümler, emirler, nehiyler, ana prensipler teşri' kılınmıştır. ¹²⁸¹ Yönetimde adil olmak Allah tarafından emredildiği gibi adaletli davrananlar, O'nun sevdiği kullarıdır. ¹²⁸² Adaleti emredenleri ve adalet çağrısı yapanları öldürenlere öbür dünyada çok elim bir azap vardır: "Allah'ın âyetlerini inkar edenlere, haksız yere peygamberleri öldürenlere ve adaleti emreden insanları öldürenlere acı bir azap müjdele." ¹²⁸³

¹²⁷⁸ Nisâ, 4/127.

¹²⁷⁹ Nisâ, 4/129.

¹²⁸⁰ Yunûs, 10/54.

¹²⁸¹ Bakara, 2/282.

¹²⁸² Maide, 5/42; Hucurat, 49/9; Mümtetine, 60/8.

¹²⁸³ Al-i İmran, 3/21.

Ezilmiş, sömürülmüş, hakları yenilmiş, fakir, yoksul ve yetim bırakılmış insanların, özellikle de çocuk ve kadınların adalete kavuşturulması için cihad emredilmiş,¹²⁸⁴ bu konuda çalışmayanlar kınanmıştır: *“Size ne oldu da Allah yolunda ve “Rabbimiz! Bizi, halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla!” diyen zavallı erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda savaşıyorsunuz!”*¹²⁸⁵

Adaletli davranmak Allah’a imana bağlandığı için bir çok yerde *“Ey iman edenler Allah için adaleti ayakta tutanlar olun”* şeklinde imanla bağlantılı emirler bulunmaktadır.¹²⁸⁶ Ayrıca dinin rükünlerinde ve aslî hükümlerinde de adaletin gerçekleştirilmesi gayesi vardır. Sözelimi zekât, hac, oruç, namaz (bilhassa Cuma namazı), ticaret ve iktisatla ilgili emirlerde bu amaçlar aktif olarak vardır.

Kur’an’ın adalet kavramı konusundaki genel muhteva ve görünümünü verdikten sonra sosyal ve ekonomik adaleti ayrı başlıklar altında kısaca inceleyeceğiz.

3.4.1.1. Kur’an’da sosyal adalet:

Sosyal adalet fikri, İslâm hareketinin Mekke’de olduğu dönemde tevhîd konusundan sonra, bu hareketin kalbini teşkil edecek kadar önem arz ediyordu.¹²⁸⁷ Kur’an, bütün insanları hak ve hukuk bakımından eşit saymaktadır. Bir çok ayette insanlık bir aile olarak ele alındığından bu ailenin bütün fertleri Allah katında eşit haklara sahip oldukları gibi aynı hükümlere tabidirler. Zenginle fakir, kuvvetli ile zayıf, beyaz ile siyah arasında hiçbir fark yoktur. Irka, renge ve sosyal statüsüne göre kimseye ayrıcalık tanınmaz ve kimse menfi muameleye tabi tutulmaz. Kişini değeri için tek ölçü takva, kişilik, beceri ve insanlığa hizmettir.¹²⁸⁸

Kur’an’ın en büyük müfessiri olan Hz. Muhammed, Kur’an’ın bu genel muhtevasına ait anlayışını nebevî lisanıyla şöyle açıklamıştır: *“Şüphesiz ki Allah, sizin suretlerinize ve renklerinize bakmaz. Fakat o, kalbinize ve niyetlerinize bakar.”*¹²⁸⁹ Başka bir hadiste şöyle buyurmuştur: *“Ey insanlar, sizden öncekiler ancak ve ancak şu*

¹²⁸⁴ Nisa, 4/127;

¹²⁸⁵ Nisa, 4/75.

¹²⁸⁶ Nisa, 4/135; Maide, 5/8.

¹²⁸⁷ Rahmân, Fazlur, a.g.e., 8.

¹²⁸⁸ Karaman, Hayreddin, *İslâm’da İşçi-İşveren Münasebetleri*, 78; Durî, a.g.e., 115; Çapra, M. Ömer, *“İslâm İktisadının Amaçları”*, 27.

¹²⁸⁹ Müslim, Birr, 32; İbn Mâce, Zühed, 9; Ahmed, Müsned, 2/285.

sebeple helak olmuşlardır: aralarında şerefli biri hırsızlık ederse onu bağışlarlar. Zayıf olan çalarsa ona had tatbik ederlerdi. Allah'a yemin ederim ki eğer kızım Fatıma hırsızlık ederse Muhammed mutlaka onun da kolunu kesecektir."¹²⁹⁰ Yine şöyle buyurmuştur: "لَقَدْ شَقِيتُ إِنْ لَمْ أَعْدِلْ =Eğer ben adil olmazsam, elbette isyankâr olurum."¹²⁹¹

Böylece Hz. Peygamber, Allah'ın kanunları önünde bir veya millet için yapılan ayırımın ve eşitsizliğin doğuracağı feci sonuçlara da dikkat çekerek insanları uyarmaktadır.¹²⁹²

İnsanlar içerisinde sosyal adaletin gerçekleştirilmesi için Kur'an hem topluma hem de bireylere bir takım yükümlülükler getirmiştir. Bu konuda şu düşünciyi de telkin etmektedir: Her şeyi yaratan Allah, insanı dünya hayatında imtihana tabi tuttuğuna göre insanlık toplumu içerisinde yaşayan varlıklı birey, kendisine ait mallardan bir kısmını belli şartlarla müslüman ve gayri müslim ayırımı yapmaksızın yaratıcısının kulları olan insanlara vermelidir. Böylece üyesi olduğu toplumun ve bu toplumda yaşayan insanların kendisi üzerindeki haklarını eda etmekle sorumlu kılınmıştır.¹²⁹³

Yukarıda naklettiğimiz Kur'an'ın adalet telakkisinin genel çerçevesini belirleyen ayetlerde de görüldüğü gibi fert, sosyal adaleti gerçekleştirmek ve her konuda adil davranmakla sorumlu kılındığı gibi toplum da "sosyal bir organizasyon" olarak adil olmakla emredilmiştir: "Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."¹²⁹⁴ Böylelikle Kur'an, adaleti kurumsallaştırmış ve adalete dayalı sosyal yardımlaşmayı teşri' kılmiştir.¹²⁹⁵ Bunun sebebi de şudur: Sosyal ve iktisadî adaleti gerçekleştirmek, fertlerin gücünü aşmaktadır. Dolayısıyla toplum fertleri birleşerek beraberce bunu gerçekleştirecektir.

Sosyal adalet sosyal barış için de şarttır. Sosyal barış da sosyal yardımlaşma, bu da toplumda kötü alışkanlıkların, haksızlıkların ve kanunsuzlukların kaldırılması ile mümkün olur.¹²⁹⁶ Bununla beraber zekât, diyet, akile gibi hem fertleri hem de toplumu ilgilendiren müesseselerin pratik hayatta işlerlik kazanması gerekir. Çünkü ancak bu

¹²⁹⁰ Buhârî, Fedâilu' l-Ashâb, 18; Müslim, Hudûd, 11; Tirmizî, Hudûd, 6; Nesâî, Sârik, 6; Ahmed, Müsned, 3/356.

¹²⁹¹ Buhârî, Buhârî, Humus, 15; Ahmed, Müsned, 3/332.

¹²⁹² Çapra, M. Ömer, "İslâm İktisadının Amaçları", 27.

¹²⁹³ Şeker, Mehmet, a.g.e., 50.

¹²⁹⁴ Al-i İmrân, 3/104.

¹²⁹⁵ Şeker, Mehmet, a.g.e., 51.

¹²⁹⁶ Karaman, Hayreddin, İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri, 82, 83; Şeker, Mehmet, a.g.e., 52.

şekilde çalışmakla ihtiyaçlarını gideremeyen muhtaç ve düşkünlerin ihtiyaçları giderilir, işsizlere iş bulunur, fertlerin güç ve kabiliyetleri meydana çıkarılıp geliştirilir, babalar evlatlarının istikballerini hazırlayabilir, ilâhî takdîr ve irâde sonucu öksüz ve yetim olarak dünyaya gelenlere güvenli bir ortam hazırlanır, böylece fertlerin iktisadî refahı sağlanabilir.¹²⁹⁷

İslâm Hukukunda da bu konu layık olduğu değeri bulmuştur. Hukukta adlî icra müesseselerinin kurulmasına ve işlerlik kazanmasına büyük önem verilmiştir. Çünkü Sibaî'nin dediği gibi "Kaza organları tarafından hüküm icra edilmedikçe insanın hukukî eşitlik, sosyal dayanışma ve adalet yolundaki esas prensiplerden faydalanması imkansızdır. O halde teşriî müessesenin ardından kazaî müessesenin gelmesi zarurîdir."¹²⁹⁸ Adlî kurumlar ve kazaî teşkilatlar, gerekeni yapacak ki vatandaş için adalet tahakkuk etsin, vatandaşın ihlal edilen hakları iade edilsin, suçlular cezalandırılıp huzurlu bir ortam oluşsun, fertlerin mutsuzluğuna sebep olan şeyler ortadan kaldırılınsın, vatandaşlar adil icraatlardan gerektiği gibi faydalanarak hürriyet, serbestlik ve eşitlik içerisinde haklarını koruyabilsin, böylece İslâm'ın önerdiği adil prensipler bütünüyle uygulanabilsin.¹²⁹⁹ Özellikleri bu şekilde belirlenen böyle bir toplum dinî açıdan da gereklidir. Çünkü dindar bireyler, dinî mükellefiyetlerini ancak böyle bir toplumda engelsiz ve sorunsuz eda edebilirler.

Kur'an, sosyal dayanışma ve adaleti sadece mü'minler arasında emretmez. Aksine din hususunda karşı çıkmadıkları, müslümanlara karşı savaşmadıkları, fitne ve fesat yollarına başvurmadıkları müddetçe müslüman olmayanlarla da dayanışma, ve yardımlaşma içerisinde muamele edilecek, onlar hakkında da adaletle davranılacaktır. Hatta Kur'an, Ehl-i Kitaba beraberce yaşama ve ortak evrensel prensipler çerçevesinde toplanma çağrısı da yapmaktadır. Bu şuuru vermek için de müslümanlara onlardan iman edip salih amellerde bulunanların bulunduğunu, kendilerine kantarlarca mallar emanet verilince tamamen iade edecek olanlarının var olduğunu hatırlatmış, ayrıca bir kavme olan kinin Müslümanları adaletli olmaktan uzaklaştırmaması ikaz ve ihtar yapılmıştır. Böylece mesele pekiştirilmiştir.

İşte Kur'an!.. hem hedef olarak, hem de teşri kıldığı hükümlerin uygulanması gereği bakımından dikkatimizi sosyal adaletle çevirmektedir.

¹²⁹⁷ Şeker, Mehmet, a.g.e., 54.

¹²⁹⁸ Sibaî, a.g.e., 147.

¹²⁹⁹ Sibaî, a.g.e., 148.

3.4.1.2. Kur'an'da iktisadî adalet:

Kur'an'ın nazil olduğu toplumda putperestlik, ticaret ve iktisadî dengesizlikler ve ilâhî dinin unutulmasından kaynaklı başıboşluk hakim olduğundan dolayı Kur'an'ın ilk sûreleri olan Mekki sûrelerde esas itibarıyla içiçe üç konu yer almıştır: İlâh tektir ve ondan başka ilâh yoktur; Mekke'nin ticarî toplumundaki korkunç sosyo-ekonomik farklılıklar temel bir şerddir; gerek ferdin ve gerekse cemaat mensubu (yani sosyal bir teşkilat olarak) insan, tarih içinde ilâhî hüküm gereğince mes'uldur ve bu hükmün kapsamındadır.¹³⁰⁰

Kur'an'ın Mekke toplumuna sunduğu dinin diğer dinlerden ayrıldığı iki temel özelliği vardır. Birincisi, Kur'an'ın öğretilerinde tevhîd inancı hakimdir. İkincisi, bu vahdaniyet (bütüncülük), iktisadî adalet mefhumu ile içiçe yerleştirilmiştir. Gerçekte bu iktisadî adalet düşüncesi ve halkın maddî-manevî huzur ve refahı o kadar kesiftir ki tek tanrıcılıktan veya tek ilaha ibadetten daha az önemli değildir.¹³⁰¹ Çünkü Hz. Peygamber'in “كاد الفقر ان يكون كفرا” (*Fakirlik neredeyse küfür olacaktı.*)¹³⁰² hadisinden de anlaşıldığı gibi insanın refah sahibi olmaması, barış ve huzur ortamında bulunmaması durumunda küfür tehlikesi baş gösterir. Kur'an- Kerim de “*Dini yalanlayanı gördün mü?*”¹³⁰³ ayetinde din yalanlayıcısı olarak tanıttığı kimselerin sıfatlarını şöyle sıralamaktadır: “*İşte o, yetimi itip kakar, yoksulu doyurmaya teşvik etmez. Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yapanlardır ve hayra (yardımlaşmaya) da mâni olurlar.*”¹³⁰⁴

Böylece Kur'an-ı Kerim, tek ilah-tek insanlık düşüncesi yani vahdaniyet ile sosyo-ekonomik refahın aynı madalyonun iki tarafı olarak gözüktüğünü beyan etmiştir.¹³⁰⁵ Hatta Kur'an, iman ve küfür kavramlarıyla bu derece ilişkili olan bu sosyo-ekonomik yapıyı uygulamayan ve bu yapının amaçlarını gerçekleştirmeyen ümmetlerin

¹³⁰⁰ Rahman, Fazlur, a.g.e., 4.

¹³⁰¹ Rahmân, Fazlur, a.g.e., 4.

¹³⁰² es-Suyûfî, *el-Câmiu's-Sağîr*, 2/89. Suyûfî bu hadisin Ebu Nuaym'ın “el-Hilye” sinde geçtiğini ve Hz. Enes'ten rivayet edildiğini belirtir. Aclûnî, hadisin merfu olarak Enes'den rivayet edildiğini belirterek şunlara dikkat çeker: “Hadisin devamında (كاد الحسد ان يسبق الفقر) ibaresi geçer. Bu da Ebu Nuaym'ın el-Hilye'sinde, İbn Seken'in Musannef'inde, Beyhâkî'nin Şuâb'inde ve İbn Adiy'in el-Kâmil'inde geçmektedir. Taberânî'de zayıf bir senedle rivayet edilen hadis, sahih hadislerle de desteklenmiştir. Bazı rivayetlerde de “كاد الحاجة ان يكون كفرا” şeklindedir.” Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, 2/99.

¹³⁰³ Maûn, 107/1.

¹³⁰⁴ Maûn, 107/2-7.

¹³⁰⁵ Fazlur Rahmân, a.g.e., 5.

helak olduğunu bildirerek¹³⁰⁶ Hz. Muhammed'in tebliğine muhatap insanları da böyle kaçınılmaz sonuçlarla ihtar ve ikaz etmektedir.

Hz. Muhammed'in kendilerine Kur'an'ı sunduğu toplum, sosyal ve iktisadî açıdan kötülüğün hakim olduğu ve insafın iflas ettiği bir toplumdur. Gibb'in dediği gibi "Mekke'deki refahın karanlık bir yönü mevcuttu. Burası, zenginlik ve fakirlik aşırılıkları, aşağı bir köleler ve uşaklar dünyası, sosyal sınıf maniaları gibi zengin bir ticaret cemiyetinin mutad kötülüklerini teşhîr ediyordu. Hz. Muhammed'in sosyal ve ekonomik adaletsizliği ateşli bir şekilde reddedişinden bunun, kendisinin huzursuzluğunun en derin sebeplerinden biri olduğu açıkça anlaşılmaktadır."¹³⁰⁷

İşte böyle bir çağda ve mekanda nazil olan Kur'an, bir taraftan insanların düşüncelerini, i'tikad ve inançlarını düzelterek imanî ve ruhî hastalıkları tedavi ederken diğer taraftan da toplumu ve toplum fertlerini kasıp kavuran iktisadî ve ticarî hastalıkları tedavi ediyor, bu konudaki haksızlıkları, zulümleri yerle bir ediyordu. Yani i'tikadî ve iktisadî açıdan mükemmel, muntazam ve muazzam bir toplum kurmaya gayret gösteriyordu.

Kur'an, herkesin topluma faydalı olmasını, toplumsal üretime katılma oranında pay sahibi olunmasını, sömürünün önlenmesini ve kardeşlik şuurunun pekişmesini destekleyip geliştiren bir ekonomik adaleti emretmektedir.¹³⁰⁸ Ayrıca herkesin başkalarının haklarına tecavüz etmeksizin kendi payına düşeni elde etmesi gerektiğini şöyle belirtmektedir: "*Ölçüyü tastamam yapın, (insanların hakkını) eksik verenlerden olmayın, terazi ile doğru olarak tartın. İnsanların hakkı olan şeyleri kısmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.*"¹³⁰⁹ "*Eksik ölçüp noksan yapan hilekârlara yazıklar olsun! Onlar insanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise eksik ölçer ve tartarlar.*"¹³¹⁰ Ayetin devamında iktisadî hayattaki bu haksız ve çarpık davranışın varlığı, imanî ve i'tikadî hastalığa bağlanmaktadır: "*Onlar düşünmezler mi ki, tekrar diriltilecekler! Büyük bir günde. Öyle bir gün ki, insanlar o günde âlemlerin Rabbinin huzurunda divan duracaklardır.*"¹³¹¹

¹³⁰⁶ Rum, 30/9,42; Muhammed, 47/10,13.

¹³⁰⁷ Fazlur Rahmân, a.g.e. 5. Gibb, Muhammedanism, New York, 1962, s.5'den naklen.

¹³⁰⁸ Çapra, "İslâm İktisadının Amaçları", 28.

¹³⁰⁹ Şuara, 26/181, 182, 183.

¹³¹⁰ Mütaffifin, 86/1,3,2.

¹³¹¹ Mütaffifin, 83/4,5,6.

Bu ve benzeri ayetler, sosyal adaletin yanında iktisadî adaletin ne derece önemli olduğunu anlatmakta yeterlidir. Adaletsizlik ve sömürü aleyhindeki bu tehdit edici uyarılar, toplumun bütün bireylerinin, yani üretici, tüketici, dağıtıcı, işçi ve işverenin haklarını korumak ve İslâmın nihaî hedefi olan refah seviyesini yükseltmek amacını taşır.¹³¹²

Kapitalist ülkelerde sosyal ve ekonomik adaletten bahsedilirken genellikle işçi ve işveren arasındaki münasebetler ele alınmaktadır. Halbuki İslâm, hem işçi ve işveren arasında, hem de toplumun bütün kesimleri arasında sosyal ve ekonomik adaleti emretmektedir. Zekât ve mirasın dağıtıldığı sınıflar, hemen hemen toplumun tamamına yakını kapsar. İslâm, işçi konusunda adaletsiz davranan, çalıştırdığı işçinin ücretini ödemeyen ya da geç ödeyen, kölesine ve hizmetçisine ağır yük yükleyen, hatta binek hayvanı ile işinde çalıştırdığı hayvanlarının tahammül gücünü aşan işlerde onları çalıştıran kişilerin bu tavırlarını kesinlikle tasvîb etmez.¹³¹³

Böylece İslâm ve İslâmın kutsal kitabı Kur'an, emek sömürüsüne karşı sert bir tavır takınmakta, işçi ile işvereni, bir başka ifade ile iktisadî sınıfların hepsini kardeş ilan etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Yanınızda çalışanlar, sizin kardeşlerinizdir. O halde emriniz altındaki kardeşlerinize yediğinizden yedirin, giydiğinizden giydirin."*¹³¹⁴

Bu hususu Hz. Şuayb, Hz. Musa'yı ücretle tutarken ona söylediği şu sözüyle ne kadar da güzel ifade etmektedir: *"(Şuayb) dedi ki: Bana sekiz yıl çalışmana karşılık şu iki kızımdan birini sana nikâhlamak istiyorum. Eğer on yıla tamamlarsan artık o kendinden; yoksa sana ağırlık vermek istemem. (وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ) İnşallah beni iyi kimselerden (işverenlerden) bulacaksın."*¹³¹⁵ Bu sözler, işçiler hakkında bir nasihat¹³¹⁶ olduğu gibi işverenler için de örnektir.

Sosyal ve iktisadî adaletin gerçekleşmesi konusunda en etkili telkin, dinî telkindir. İslâm'ın getirdiği iman esasları, ibadetler ve ahlâk prensipleri de bu manevî telkîn ve tedbîrlerin en mükemmel örneği olarak görülmektedir.¹³¹⁷ Özellikle dindar

¹³¹² Çapra, a.g.m., 29.

¹³¹³ Bknz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Tahk. M. F. Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz. Kitâbu'l-İsti'zân, 40, 41, 42 (2/980, 981),

¹³¹⁴ Buhârî, İmân, 22; Müslim, İmân, 10; Tirmizî, Birr, 29. Buhârî ve Müslim'in bu hadisi iman konusunda zikretmeleri, ticaret ahlâkının imanla ilişkisini ortaya çıkarması açısından önemlidir.

¹³¹⁵ Kasas, 28/27.

¹³¹⁶ Çapra, a.g.e., 32.

¹³¹⁷ Karaman, Hayreddin, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, 80.

insanlar üzerinde bulunan dinî etki ile bu kutsal naslardaki anlatım gücü ve etkileme potansiyeli yüzünden ne Komünizmin ve faşizmin baskı ve korkutma dolu sorumluluk şuuru, ne de kapitalizmin ve liberalizmin serbestlik, özgürlük kavramları, bu kadar etkili, yapıcı ve çözümleyici olamamaktadır.

3.4.1.3. Sosyal ve iktisadî adalette imanî boyut:

Yukarıdaki malumattan da anlaşıldığı gibi İslâm sosyal ve ekonomik adaleti tamamen itikatla ilgili- ilişkili olarak ele alıp konuyla ilgili hükümlerin temeline imanî yerleştirmiştir. Çünkü Kur'an'ın getirdiği kamil yapıya bütünlük özelliği hakimdir. Bu bütünlük de tevhîdin her alanda işler hale getirilmesiyle sağlanmıştır.

Kur'an, insan hayatını tanzim ederken meseleleri birbirinden ayırarak sorunlara çare getirmez. Kainat, hayat ve insan hakkındaki hükümlerini bilmeden, onun getirdiği sosyal adaleti anlamamıza imkan yoktur. Kur'an'ın bütün hükümlerini bir kül olarak mütalaa edersek, sosyal ve iktisadi adalet bunun bir cüz'ü olur.¹³¹⁸

İslâm'a ve Kur'an hükümlerine bu anlayışla baktığımızda günümüzde genel olarak Kur'anî hükümler ve İslâm dini, özel olarak da Kur'an'ın ve İslâm'ın iktisadî hükümleri konusunda bazı çarpık düşüncelerin bulunduğunu görürüz. Bu düşünceler kısaca şunlardır:

- a. İslâm sadece dindir, iktisadî yapısı ya da iktisadî sistemi yoktur.
- b. İslâm, insan hayatını tanzim etmeyen, sadece Allah ile insan arasındaki ilişkileri düzenleyen bir dindir.
- c. Paranın dini, imanı yoktur. Öyleyse iktisadî hayata dini karıştırmamak gerekir.
- d. İslâm liberalist bir iktisat sistemi getirmiştir.
- e. İslâm sosyalist bir iktisat sistemi getirmiştir.

Bu ve benzeri düşünceler, İslâm'a ve Kur'an'ın hükümlerine bütüncül bir bakış açısıyla bakmamaktan kaynaklanmaktadır. Halbuki İslâm yaratan ile yaratılan, kainat, hayat, insan; insan ile nefsi; fertle cemiyet, fertle devlet, bütün insan toplulukları ve nesiller arasındaki rabitaları ele alarak bunları toplu ve külli bir bütünlüğe irca eder.¹³¹⁹

¹³¹⁸ Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, 29.

¹³¹⁹ Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, 30.

İslâm'da iktisat meselesi ve sosyal ve iktisadî boyut, Fazlur Rahman'ın dediği gibi, en az iman konusu kadar öneme sahiptir. Zira Kur'an ilk etapta imanî ve iktisadî yapısı bozuk bir toplumu ıslah etmek için nazil olmuştu. O'nun deyişiyle "Kur'an'ı Kerim, tek ilah-tek insanlık ve ikisinin yani vahdaniyet ile sosyo-ekonomik refahın, aynı madalyonun iki tarafı olarak gözüktüğünü beyan etmiştir."¹³²⁰

Peygamberler de kendi toplumlarının iktisadî mes'eleleriyle uğraşmış, toplumda Karun ve Firavun gibi sömürücü, diktatör tiplere karşı ezilmiş, zayıf bırakılmış, hakları ellerinden alınmış olanlar için sosyal adalet ve iktisadi refah sağlamak amacıyla da mücadele etmişlerdir.

Kur'an nebilerin yoksulluk meselesiyle çok uğraştıklarını, insanları tevhid düşüncesine ve ortak din olan İslâm'a çağırdıkları gibi insanlar arasında sevgi ve barışı yaymaya, adaletsizlikten ve zulümden titizlikle kaçınmaya ahlâkî erdemlere, sosyal ve iktisadî adalete çağırdıklarını da sık sık haber vermektedir.¹³²¹

Yine Kur'an Hz. İbrahim, İshak ve Yakup'tan bahsedilirken şöyle diyor: *"Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar, daima bize ibadet eden kimselerdi."*¹³²²

*"Vaktiyle biz, İsrail oğullarından, 'Yalnızca Allah'a kulluk edeceksiniz, ana-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz' diye söz almış ve 'İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin' diye de emretmiştik. Sonunda azınız müstesna, yüz çevirerek dönüp gittiniz."*¹³²³

*"Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin ondan başka tanrınız yoktur. Size Rabbiniz'den açık bir delil gelmiştir; artık ölçüyü, tartıyı tam yapın, insanların eşyalarını eksik vermeyin. Düzeltilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Eğer inananlar iseniz bunlar sizin için daha hayırlıdır."*¹³²⁴

"Kavminden ileri gelen kâfirler dediler ki: 'Biz seni sadece bizim gibi bir insan olarak görüyoruz. Bizden, basit görüşle hareket eden alt tabakamızdan başkasının sana

¹³²⁰ Rahman, Fazlur, a.g.e., 5.

¹³²¹ Sibaî, a.g.e., 61.

¹³²² Enbiya, 21/73.

¹³²³ Bakara, 2/83.

¹³²⁴ A'raf, 7/85.

uyduğunu görmüyoruz. Ve sizin bize karşı bir üstünlüğümüzü de görmüyoruz. Bilakis sizin yalancılar olduğumuzu düşünmüyoruz."¹³²⁵

Bütün bu ayetlerde iktisadî meseleler imanî boyutuyla beraber ele alınmaktadır. Peygamberlerin karşısında direnenler hem kafir hem de müstekbir ve mele'¹³²⁶ gibi kavramlarla tanıtılmaktadır. Bu kavramlar onların nüfuz, şöhret, zenginlik ve makam sahibi ileri gelenler olduklarını göstermektedir. Aynı şekilde bunlara karşı peygamberleri destekleyenler ise yoksul ve fakir insanlardır.¹³²⁷

İşte peygamberler, fakirler ile zenginleri ortak bir davaya davet etmişler. İman eden hangi kesimden olursa olsun, hepsini bir "ümme" olarak birleştirmiştir. Zengin, fakir, yönetici, yönetilen her insan aynı emirlerle mükellef kılınmıştır. Kısaca belirtmek gerekirse, Hz. Muhammed'den önce gelen bütün peygamberler de yoksulların haklarını, zayıfları korumak, onlara yardım etmek, toplumda yükselmelerine çalışmak hususunda görevliyidiler.¹³²⁸

Öyleyse son derece önemli bir hakikate ulaşmış bulunuyoruz; Kur'an, iman ile iktisadî birleştirmekte, kaynaştırmaktadır. Ancak bu kaynaşmanın iyice anlaşılabilmesi için sosyal ve iktisadî adaletin anlaşılması ve uygulanması gerekir. Böyle yapıldığı zaman insanlar kardeşçe yaşayacaklar, aynı dünya parçası üzerinde rahat bir şekilde, kadersiz ve problemsiz olarak Rablerinin rızasına ulaşma ve ebedî refaha kavuşma yolunda ilerleyecekler. Çünkü sosyal ve iktisadî adaletin olmadığı bir dünyada kardeşlik müessesesi kurulamaz; kardeşliğin olmadığı bir toplumda zengin, fakir ve diğer kesimler arasında karşılıklı çatışmalar doğar. Bunun sonucunda da huzursuz bir toplum ve huzursuz fertler peyda olur.

Toplum ve toplumu oluşturan fertler huzursuz olunca iman ve akide ikinci plana düşer, iman edilecek şeyler unutulur, i'tikadî hastalıklar çoğalır ve ibadetler ruhsuz kalır. Bu da Hz. Peygamberin fakirlik ile küfür arasında ilişki kuran ifadesinde belirtildiği gibi küfrün kapısını ve yollarını sonuna kadar açacaktır.

Buraya kadar açıkladıklarımızdan şu sonuç çıkar: İçinde en küçük bir eğrilik, en basit bir inhiraf, en cüz'î bir boğuşma bulunmayan ve âhenkli, mütekâmil yepyeni bir fikir manzumesi olan İslamiyet'in ana nizamı şudur: İnsanlık bir bütündür, ayrılan cüzleri birleşmeli, ihtilaf ortadan kalkmalı, insanların aralarındaki farklı mezhepler ve

¹³²⁵ Hûd, 11/27.

¹³²⁶ Hûd, 11/27.

¹³²⁷ Sibai, a.g.e., 63.

¹³²⁸ Sibai, a.g.e., 64.

doktrinler birbirlerine yardımcı olmalıdır ki emniyet ve barış içerisinde tabiat kuvvetlerinden el birliği ile istifade mümkün olsun.¹³²⁹ Sosyal ve iktisadî adaletin sağlanması için imanî bir temel lazımdır. Kur'an bu temeli şu prensiplere dayandırmaktadır: Allah kainatın yaratıcısı, bütün hadiselerin müdebbiridir, her varlığın Rezzak'ıdır. İnsanın yaptıklarını murakabe etmekte, niyetlerini bilmektedir. Neticede insan, yaptığı iyi ve kötü işlerin hesabını vermek üzere ona dönecektir.¹³³⁰ Kur'an bize Allah'ın âdil olduğunu, iyilik edenlere olduğu gibi, hiç kimseye zulüm etmediğini ısrarla anlatmaktadır.¹³³¹ Allah'ın adaletinin bir tecellisi de şudur. Bir millet onun emirlerine sınıksız sarılır, birbirlerine merhamet eder, bir birlerinin dertleriyle dertlenirse, o millete Allah tarafından mutlu bir hayat bahşedilir. Bunun tersine bir millet Allah'ın yolundan sapar, birbirlerine zulmedip birbirlerinin haklarını yemeye başlarsa da Allah böyle bir milleti, korku, açlık, mal ve can kaybı belasına çarptırır.¹³³² Aynı şekilde Allah, zulüm, dalavere, soygunculuk ve benzeri yollarla elde edilen, kendisinden fakir ve düşkünlerin hakkı bulunan malları eksiltir, yok eder, buna karşılık helal yollarla elde edilen ve hayır uğruna bol bol harcanan malı artırır, bereketlendirir.¹³³³ *"İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekât veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır."*¹³³⁴ *"Allah faizi tüketir (faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve günahta ısrar eden hiç kimseyi sevmez."*¹³³⁵

İşte bu imanî gerçeklere bağlı olan bir müteşebbis, işçi, işveren veya iktisada konu olan herhangi bir fert kendisini şöyle düşünmek zorunda hisseder: Allah yeryüzünde bulunan herkese ve her varlığa rızık veren Rezzak olduğuna, bütün varlıkları, insanları, müslümanları çeşitli açılardan kardeş kıldığına göre toplumda bazılarının tok, bazılarının da aç kalmaması, aksine bütün kesimlerin dayanışma, adalet ve bütünlük içerisinde yaşamaları gerekir.

İşte Kur'an, iktisadî yapısındaki sosyal ve ekonomik adaleti de bu şekilde iman ile irtibatlandırmakta ve bu konuyu özüne yerleştirmektedir. Bu yolla da yeterli bir

¹³²⁹ Kutub, Seyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, 34.

¹³³⁰ Bknz, Mücadele, 58/7; Zilzal, 99/7,8.

¹³³¹ Kehf, 18/49; Tevbe, 9/120.

¹³³² Sibai, a.g.e., 249,250. Bknz. Hud, 11/117; İsra, 17/16; A'raf, 7/96.

¹³³³ Sibai, a.g.e., 251.

¹³³⁴ Rum, 30/39.

¹³³⁵ Bakara, 2/276.

sosyo-ekonomik adalet olmadan insanlık için ne maddî ne de manevî sahada her hangi bir ilerlamanın mümkün olmadığına işaret etmiştir.¹³³⁶

3.4.1.4. Sosyal ve iktisadî adalet konusunun kelâmî fırkaların doğuşundaki etkisi:

Sosyal ve ekonomik adalet konusunun kelâm açısından diğer önemli yönü de kelâmî fırkaların doğuşu ve aralarındaki tartışmaların artışındaki etkisidir. Özellikle Mu'tezile ekolü bu konuya büyük değer verir¹³³⁷ ve ehl-i Sünnet ekolünden daha çok kaynaklarında buna yer vermiştir. Çünkü onlar, Emevîler ve Abbasîler döneminde değişik açılardan iktidar kavgalarına girmiş, toplum yönetimini ele geçirmeye uğraşmışlardır. Bazen iktidara gelmiş, bazen de iktidardan uzaklaştırılmışlardır. İşte bu mücadele onları, siyasî, sosyal ve ekonomik konularla daha fazla ilgilenmeye itmiştir. Bunu yaparken de söz konusu alanları kelâmî boyuta çekip, konulara imânî bir boyut da kazandırmışlardır. Ehl-i Sünnet alimleri ise düşünce sistemleri yönetimde olsa bile sürekli bu alanlardan kendilerini tecrit etmek zorunda bırakmışlar ve daha çok ilmi çalışmalarda bulunmuşlardır. Onlar iktidar talebini daha çok sultanlara ve siyasetçilere bırakmışlardır. İşte bu tavırları sebebiyle çoğu kez Cebriyecilik yapmakla da itham edilmişlerdir.

Sosyal adaletten, sosyal adaletin anlamından, insanların bu bağlamda erişmekle yükümlü oldukları boyutlarından, fethedilen ülkelerin problemlerinden, zenginlik kaynaklarından ve bunların paylaşımından söz etmek kelama pek de yabancı meseleler değildir. Çünkü bu olgu etrafında Osman b. Affan'ın halifeliğinden beri yoğun tartışmalar sürüp gitmektedir.¹³³⁸ Kelâmî tartışmaların yoğunlaşması ve Kelam bilim dalının oluşumunda bu olgunun rolü büyüktür. Nitekim bu konu etrafındaki tartışmalar Hz. Osman'ın şehâdetine kadar ilerlermiş ve buna bağlı olarak da Cemel, Sıffin savaşlarıyla başlayan iç savaşlar ve iç çatışmalar zuhur etmiştir. Müslümanlar üzerinde büyük etkiler icra eden ve acı hatıralar bırakan bu savaş ve kavgalar, çözümünü zor bazı akaid problemlerinin ortaya çıkışına sebep olmuştur. Çünkü ortada bir öldürme olayı

¹³³⁶ Fazlur Rahmân, a.g.e., 44.

¹³³⁷ Ammara, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, 265, 266. Haddurî, Mutezile ile diğer bazı ekollerin adalet konusunu irdelediklerini, bu konuda bir çok eser yazdıklarını, ancak ehl-i sünnet'in onları tehdid unsuru olarak görmeleri ve bu ekollerin görüşlerini eserlerine eleştiri ve sansüre tabi kılarak almaları sebebiyle bu tür eserlerin yok olduğunu belirtir. Bknz. Haddurî, *Adalet Kavramı*, 220.

¹³³⁸ Ammara, a.g.e., 266; Durî, a.g.e., 30.

vardır. Öldüren de öldürülen de müslümandır. Üstelik bunlar peygamberin en yakını olan sahabîlerin etrafında toplananlarca işlenmiş, hatta ashâb fiilî olarak karşı karşıya gelmişlerdir. Halbuki katl büyük günahlardandır. O halde büyük günah işleyenin durumu nedir? Dolayısıyla imanın tarifi ve sınırları ne olmalıdır? Sonra katl gibi bir fiili işleyen insan, bu fiili işlerken hür iradeye sahip midir, yoksa kader-i ilâhînin mecburî bir tatbikçisi midir?¹³³⁹ İşte bütün bu tartışmalar sonucu Şia, Hariciye, Cebriye, Mürcie, Mu'tezile, Ehl-i Sünnet fırkaları ortaya çıktı¹³⁴⁰, tartıştı, geliştirdi ve ekollerini kurdular. Demek ki sosyal ve iktisadî adalet konusunun fırkaların oluşumundaki rolü ve etkisi inkar edilemeyecek kadar açıktır.¹³⁴¹

Bir başka ifade ile söylersek, siyasal gelişmeler üzerinde belirleyici olan maddî etkenler, malî problemler, ekonomik mübadeleler, itikadî açıdan da ele alınmak zorunda kalmıştır.¹³⁴² Bu konular, sürekli Mu'tezile ekolüne mensup kimseler tarafından da gözlemlenmiş, irdelenmiştir. Onlara göre Hz. Ali ile Hz. Muaviye mücadelesinde yükseltelen düşünsel sloganların gerisinde toplumsal ve ekonomik konumlar yatmaktadır. Bunlar, kampların ayrışmasında önemli rol oynamışlardır.¹³⁴³ Bu arada toplumda gelişen ekonomik duruma, artan servete ve biriken mallara, insanların, İslâm'ın sosyal adalet ilkesinden sapmalarına neden olduğuna da işaret etmişlerdir. Bütün bunlar fakir bırakılmış ve bu zenginliklerden mahrum kalanların Hz. Ali, semizlenen ve maddî imkanlardan yararlananların da Hz. Muaviye saflarında yer almasında etkili olmuştur. Hatta bazı grupların Hz. Ali'den ayrılıp iki başlılığa neden olmalarının temelini de ekonomiye bağlarlar. Onlara göre onlar Hz. Ali'den bazı imtiyazlar istemişler, Hz. Ali de eşitlikçi tavrından taviz vermemiştir. Bu sebeple ondan ayrılmışlardır.¹³⁴⁴ Bu konuda Hz. Ali'nin şu sözünü de delil gösterirler: *"Siz, yönettiğim halka zulmetmek suretiyle bu zatların desteğini almamı mı istiyorsunuz? Eğer mal benim olsaydı, yine de onlar arasında eşitçe dağıtırdım. Kaldı ki mal, Allah'ındır ve bu konuda kimseyi kayırmam."*¹³⁴⁵

Mu'tezilîlerin kaynaklarında, bu çekişmelerde rol oynayan bazı önderlerin bu davranışının gerisinde mal ve servet hırsı olduğuna işaret edilmiştir. Örneğin, Talha

¹³³⁹ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, 21.

¹³⁴⁰ Durî, a.g.e., 34.

¹³⁴¹ Bknz. Durî, a.g.e., 30-35.

¹³⁴² Ammara, a.g.e., 266.

¹³⁴³ Ammara, a.g.e., 266.

¹³⁴⁴ Ammara, a.g.e., 267.

¹³⁴⁵ Ammara, a.g.e., 267.

(r.a.) ve Zübeyr(r.a.)'in Hz. Ali'ye karşı çıkmalarında ganimetler ve malın büyük rolü olduğunu iddia etmişlerdir. Bu konuda bir takım rivayetler de naklederler.¹³⁴⁶

Mu'tezilîlerin işi ashtan bazılarını bile itham altında bırakmaya kadar götürmelerinin temelinde, onların da bu kavgaların bir tarafında olmaları yatar. Zira bu ithamlar, siyâsî ve ekonomik rant talebi ile mezhebî taraftarlığın sonucudur. Yani onlar, daha çok Abbasîlere yakın olup, Emevîlerin karşısında yer almışlardır. Bu nedenle de Şiîlerle de yakınlaşmışlardır. İşte bu yakınlık, onları, Hz. Ali karşısında yer alanları itham etmeye sürüklemiştir. Ancak durum ne olursa olsun, bu olaylara baktığımızda, sosyal ve ekonomik konuların kelâmî tartışmalar arasındaki yeri daha da belirginleşmektedir.

Burada şu önemli hususu vurgulamak gerekir: Emevîler ve Abbasîler devrinde değişik kelâmî ekoller tarafından başlatılan ayaklanmaların çoğu, salt iktisadî veya sosyo-ekonomik gerekçeleri öne sürüyorlardı. Bu ayaklanmalara iştirak edenler, fetihler sonucunda ele geçen servetin sadece toplumun belli bir kesimine aktarılması ve geniş halk kitlelerinin bundan mahrum bırakılması gerekçesiyle ayaklanırken, bir kısım ayaklanmacılar da cizyeden kurtulmak isteyen gayr-ı müslimlerdi. Bunlar ise Fatımîlik, Karmatilik ve İsmaililik gibi munharif kelâm fırkalarına katılarak gizliden gizliye dini yıkma amaçlarına ekonomik krizi alet ediyorlardı. Ayaklanmacıların hareketi, hükümdara ve servet sahiplerine karşı idi. Kelâmî Mezheplerin oluşum süreci incelenirken bu gerçeklere de önem vermek gerekir.¹³⁴⁷

3.4.2. Adil Bir Gelir Dağılımını Gerçekleştirmek:

Kur'an-ı Kerim'de bulunan iktisadî hükümlerin hepsi servetin belli ellerde birikmesini önleme ve adaletli bir gelir dağılımını gerçekleştirme amacına matuftur.¹³⁴⁸ Bu cümleden olmak üzere Allah yolunda infak etmemek üzere mal biriktirmesini yasaklamaktadır: *"Ey iman edenler! (Biliniz ki), hahamlardan ve râhiplerden birçoğu insanların mallarını haksız yollardan yerler ve (insanları) Allah yolundan engellerler. Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele!"*¹³⁴⁹ Bu ayette sadece "altın" ve "gümüş"ün adı zikredilmekle

¹³⁴⁶ Ammara, a.g.e., 267, 268.

¹³⁴⁷ Fazla bilgi için bkz. Durî, a.g.e., 62-68, 90-93, 101-112.

¹³⁴⁸ Tabakoğlu, a.g.e., 83.

¹³⁴⁹ Tevbe, 9/34.

beraber her iki maddenin diğer maddeler karşısında en değerli madde olmalarından dolayı bütün malların yerine kullanıldığı ve ayetin asıl amacının bütün malları biriktirenler olduğu söylemektedir.¹³⁵⁰

Allah'ın yolunda harcamaktan maksat sadece medrese, cami gibi dinî teşkilatlara yardım etmek değildir. "Allah'ın yolu" kavramı aynı zamanda toplumun yararına olan harcamaların hepsini de kapsamaktadır. Zira Allah, fakirlere, işsizlere yardımı emrettiği gibi toplumun ihtiyaç duyduğu konularda da mal harcamayı emretmektedir. Yoksa Allah'ın yolundan maksat sadece belli hareketlerden ibaret birkaç ibadet değildir. Çünkü hayatta Allah rızasına uygun ferdi ve sosyal bütün davranışlar da ibadettir.¹³⁵¹ Nitekim Hz.Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Allah rızası için dul ve fakirlere yardım eden, Allah yolunda cihad eden veya bütün geceyi ibadetle gündüzü oruçla geçiren kimse gibidir."*¹³⁵²

Kur'an-ı Kerim'de servetin Allah yolunda harcanması ve biriktirilmemesi emri o kadar vurgulu olarak beyan edilmiştir ki bu emre uymayanların ahirette çok şiddetli bir azaba uğratılacağı da hemen hatırlatılmaktadır: *"(Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): "İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın!"*¹³⁵³

Bu ayetin tefsirinde müfessirler ve fakihler, zekâtı verilen malın "kenz" (biriktirilmiş mal) olmaktan çıktığını söylemektedirler.¹³⁵⁴ Kanaatimizce günümüzdeki mallarda meydana gelen köklü değişiklikler sebebiyle toplumun zararına sebebiyet verecek şekilde biriktirilmiş mallar, zekât ve diğer vecibeleri eda edilse bile "mazmum kenz" sayılabilir. İslâm İktisadında ise toplum ve fert, ancak yekdiğerinin faydasına olan konularda kendi malı üzerinde tasarruf yetkisine sahiptirler. Mesela kamu mülkiyetinin sahası özel mülkiyet, özel mülkiyetin alanı da kamu mülkiyeti ile sınırlandırılmıştır ki her iki alan da birbirlerinin zararına işlemesin. Birey, içinde yaşadığı cemiyet; cemiyet de içinde taşıdığı birey karşısında sorumludur. Her ikisinin de hakları birbirine feda edilemez.¹³⁵⁵

¹³⁵⁰ İbn, Manzur, *Lisânu 'l-Arap*, 3/394.

¹³⁵¹ Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, 17.

¹³⁵² Buhari, Nafakât, 1; Müslim, Zühd, 41; Tirmizi, Birr, 44; Nesai, Zekât, 88; İbn Mâce Ticârât, 1; Ahmed, Müsned, 2/361.

¹³⁵³ Tevbe, 9/35.

¹³⁵⁴ Ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru 'l-Vecîz*, 193.

¹³⁵⁵ Karaman, Hayreddin, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, 28, 29.

Buradan da şu sonuç görünüyor: Fert, toplumun ihtiyaç duyduğu malı, piyasadan çekerek mal biriktirme hakkına sahip olamaz. Yani 'bu benim malımdır, istediğimde satar, istediğimde yakarım, kimse karışamaz' deme hakkını bulamaz. Nitekim bu gerekçe ile karaborsa (ihtikâr) yasağı konulmuştur.¹³⁵⁶

Servetin biriktirilmesinin sebeplerinden bir diğeri de malın esas maksadından uzaklaştırılmasıdır. Zira mal ihtiyaçları gidererek insana fayda veren bir nesnedir. İddihar ve kenz durumunda ise mal faydadan uzaklaştırılmaktadır. Kenzde ne ileride bir iş yapmak için bir sermaye oluşturma düşüncesi, ne de geleceğin muhtemel masraf ve felaketlerine hazırlık olmak üzere ihtiyat akçesi ayırma düşüncesi vardır. Aksine iddihar eden kişi onun faydasına değil, sadece onun yığılmasına ve çokluğuna tutkundur. Bu sebeple de malı, yaratıldığı esas gayesinden uzak, muattal ve tembel bir vaziyette tutar. Bunlar, cimri yaratılışlı insanlardır. Servetlerini toplum menfaatlerine uygun bir biçimde işletip kullanmadıkları gibi ondan kendilerini ve ailelerini bile yararlandırmaktan çekinirler.¹³⁵⁷

Malın piyasadan çekilmesi, iktisadî ve ticarî hayatı bütün bütüne felce uğratar. Bu sebeple erkeklere ziynet için altın yasaklanmıştır.¹³⁵⁸ Bugün kadınların ziynet niyetiyle biriktirdiği mallar, büyük meblağlara ulaşmaktadır. Şayet erkeklere de ziynet maksadıyla altın ve diğer mücevheratı takmak caiz olsaydı kadınlardan daha çok dışarıda olan erkekler tefâhur ve tekebbür yarışına girerek daha çok servet hiçbir yarar vermeden biriktirilecekti. Bu ise toplumun malî durumunu büyük ölçüde olumsuz yönde etkileyecekti. Nitekim Hanefî Mezhebi kadının ziynet eşyasına bile zekât tahsis etmiştir.¹³⁵⁹ Bu fetvada mal biriktirmeye karşı bir tedbir de bulunmaktadır. Çünkü zekât nâmî (gelişen ve artan) mallara düştüğü gibi atıl durumdaki malların toplumun muhtaç kesimine transfer edilerek geliştirilip çoğaltılmasını sağlamaktadır.

Malı iddihar edenler, yukarıdaki zararlarla birlikte piyasada para buhranına da sebep olmaktadır. Nitekim günümüzde de bir çok zengin aniden iflas edip fakirleşmekte, hatta para bulma sıkıntısı yaşadığından intihara bile teşebbüs etmektedir. Toplumun varlıklı kesimini buhrana ve depresyona sürükleyen iddihar, fakirleri haydi haydi sürükler. Dolayısıyla malın stoklanıp amme menfaatından uzaklaştırıldığı bir toplum da buhrana düşer ve intihara doğru gider.

¹³⁵⁶ Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 284-293; Durî, a.g.e., 113.

¹³⁵⁷ Yeniçeri, a.g.e., 278.

¹³⁵⁸ Yeniçeri, a.g.e., 279.

¹³⁵⁹ El-Mavsili, *el-İhtiyar*, 110.

İşte bu sayılan zararları nedeniyle Kur'an-ı Kerim, malın toplumun bütün kesimlerine adaletli bir dağılım ile dağıtılmasını ve sadece zenginlerin elinde dönüp dolaşan bir iktidar kaynağı olmaması gerektiğini ifade etmiştir: “كَیْ لَا یَكُونُ دُولَةً بَیْنَ الْأَغْنِیَاءِ مِنْكُمْ: Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaz.”¹³⁶⁰

Demek ki amaç, servetin belli ellerde toplanmamasıdır. Çünkü belli ellerde toplanan servet, servete sahip olanları gurura, tahakküme, sefahate ve israfa sürüklemektedir. Bunlar ise toplumdaki her türlü dengeyi bozmaktadırlar.¹³⁶¹ Şunu açıkça belirtmek gerekir ki, ekonomi ile ilgili ayetler aynı hedefi ortak amaç olarak edinmiş bulunmaktadır. Zekât, fitre, sadaka, iâne, hac, miras hukuku ve diğer konulardaki ayet ve hadisler, bu temel ayetin amacını gerçekleştirmek için konmuştur.¹³⁶²

Bu hedefin gerçekleştirilmesi için Kur'an, zenginlerin aşırı derecede mal ve servet biriktirmesini, servetin sadece zenginlerin elinde dönüp dolaşmasını ve toplumda Karun gibi gaddar sermayedarların sivrilmesini önlemek için mal ve servet yönetimine daima müdahale eder.¹³⁶³ Bir insan, balığ olduğunda kendisine mali işlerde tasarruf hakkı verilir. Toplum içinde belli bir seviyeye gelince zekât emriyle muhatap olur. Şayet daha fazla kazanmak için yemin eder ya da orucunu yerse keffaret ödeyecektir. Rakiplerinin hasedinden, diğer insanların nazarından, bela, musibet ve felaketlerden korunmak istiyorsa sadaka verecektir. Eğer müslüman kardeşlerinin dertleriyle ilgilenen fedakâr ve onlarla hemhal biri ise veya Rabbinin rızasını, sevgisini ve bağışlamasını diliyorsa infakta bulunacaktır. Ölüm döşeğine uzanmışsa artık malında tasarrufta bulunma hakkı kısıtlanır, ancak üçte birinde vasiyet hakkı tanınır. Ölüncü de dişiyle tırnağı ile topladığı serveti Kur'an ve Sünnet'te belirlenen kişilere dağıtılır. Böylece toplumdan çekerek biriktirdiği serveti tekrar toplum fertlerine iade edilecektir. Bu da toplum içinde adaletli bir gelir dağılımını sağlar. Kısaca açıkladığımız bu hedef, şu ayette açıkça dikkatlerimize sunulmuştur: “Allah'ın fethedilen ülkeler halkının mallarından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler,

¹³⁶⁰ Haşr, 59/7.

¹³⁶¹ Bozdağ, İsmet, *İnsanlığın Son Çerçevesi (Üçüncü Çözüm)*, Emre Yay., İst., 1991, s.234.

¹³⁶² Karaman, Hayreddin, Hayreddin, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, 32; Bozdağ, İsmet, a.g.e., 235.

¹³⁶³ Durî, a.g.e., 113.

yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet (servet) olmasın..."¹³⁶⁴

Görüldüğü gibi, servetin toplum aleyhine birikmemesi için kişinin malına hem kısıtlama konuyor, hem de zekât, keffaret, sadaka gibi ibadetlerle toplumun bütün kesimlerine dağıtılması emrediliyor. Dikkat edilirse bu ayette ve sadakaların dağıtılacağı kimseleri açıklayan ayette¹³⁶⁵ zikredilen sekiz sınıf, toplumun ekseriyetini oluştururlar. Toplumun geriye kalan kısmı ise bunlara zekât veren zengin kesimdir.

Kur'an-ı Kerim, toplum zararına malı stoklayanları sert bir şekilde kınamaktadır: *"(Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): "İşte bu, kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yağmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın!"*"¹³⁶⁶ Kıyamet günü hesap sorulduğunda insan, dünya kadar malı olsa bile feda edip kurtulmak isteyecektir: *"Fakat ne mümkün! Bilinmeli ki, o (cehennem) alevlenen bir ateştir. Derileri kavurup soyar. Yüz çevirip geri döneni, (kendine gel gel diye) çağırır! (Servet) toplayıp yığan kimseyi! Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır."*¹³⁶⁷ İddihar yapanların diğer bir durumuna şöyle dikkat çekilir: *"Arkadan çekiştirmeyi, yüze karşı eğlenmeyi âdet edinen herkesin vay haline! O ki, toplamış ve onu sayıp durmuştur. (O), malının kendisini ebedî kılacağını zanneder. Hayır! Andolsun ki o, Hutame'ye atılacaktır. Hutame'nin ne olduğunu bilir misin? Allah'ın, tutuşturulmuş ateşidir. (Yandıkça) tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkar. O, onların üzerine kapatılıp kilitlenecektir. (Bu ateşin içinde) uzatılmış sütunlara bağlanmışlar."*¹³⁶⁸ Diğer bir sûrede şunlar geçer: *"Çokluk kuruntusu sizi o derece oyaladı ki, nihayet kabirleri bile ziyaret ettiniz... Nihayet o gün (dünyada yararlandığınız) nimetlerden elbette ve elbette hesaba çekileceksiniz."*¹³⁶⁹

Bunlardan da anlaşılıyor ki servetin kazanılmasında helal ve harama riayet edilerek, islâmî adalet ilkeleri uygulanarak gelir ve servetin dağılımı konusundaki gerekli şartlar yerine getirilirse ve İslâm'ın iktisadî hükümleri tatbik edilirse islâmî

¹³⁶⁴ Haşır, 59/7.

¹³⁶⁵ Tevbe, 9/60.

¹³⁶⁶ Tevbe, 9/35.

¹³⁶⁷ Mearic, 70/15,16,17,18,19. Kıyamet gününün o dehşetli durumunu tasvir eden şu ayetlere bakmak lazım: "Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından (kurtuluş için), oğullarını, karısını ve kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde kim varsa hepsini fidiye olarak versin de, tek kendini kurtarsın." Mearic, 70/11,12,13,14.

¹³⁶⁸ Hümeze, 104/1-9.

¹³⁶⁹ Tekâsür, 102/1, 2, 8.

toplumda hiçbir zaman büyük gelir ve servet farkı olmayacak, toplum fertleri birbirine yakın zenginlikte olacaktır.¹³⁷⁰

Nitekim Ebu Zerr el-Gifarî de servet birikimlerinin eşit olmasının gerekliliğine ve adil gelir dağılımına dikkat çekerek kişinin kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarından fazla servete sahip olmasının haram olduğunu, aslî ihtiyaçlardan arta kalan tüm gelirin fakir müslümanların durumlarının iyileştirilmesi için harcanması gerektiğini savunuyordu.¹³⁷¹

Diğer alimler de adil gelir dağılımını şiddetle savunmalarına rağmen meşru yollardan kazanç elde etmesi, zekâtını vermesi ve topluma karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesi halinde diğer müslüman kardeşlerinden daha fazla servet sahibi olmasının bir sakınca doğurmadığında icma etmişlerdir.¹³⁷²

Hiz. Ömer devrinde Irak ve Suriye toprakları fethedilince, bu arazilerin fatihler arasında taksimi tartışma konusu olmuştu. Hiz. Ömer, arazinin eski sahiplerine kalması ve alınacak vergilerin fatihlere verilmesi görüşündeydi. Ashaptan bazıları da O'nu destekliyorlardı. Bunlardan birisi olan Muaz b. Cebel şöyle demişti: *“Eğer toprakları bu fatihler arasında taksim edecek olursan kocaman kitle bu bir avuç adamın eline düşecektir. Sonra bu fatihler ölecek, böylece topraklar ya bir kadının, ya da bir erkeğin eline düşecektir.”*¹³⁷³ Hiz. Muaz'ın bundan maksadı şuydu: Şayet topraklar fatihlere dağıtılırsa, İslâm'ın hoş göremeyeceği bir şey olacak, yani servetler belli şahısların tekelinde kalacak.¹³⁷⁴

Görüldüğü gibi İslâm, adına münasip bir iktisadî yapının oluşması¹³⁷⁵ ve inançlarına uygun bir tevhid toplumunun teşekkülü için servetin belli kesimlerin tekeline geçmesini önleyecek radikal önlemler almıştır.

3.4.3. Fakirlik Probleminin Çözümü :

Fakirlik, işsizlik, yoksulluk ve benzeri durumlar, iktisadî açıdan istenmeyen durumlardır. Günümüz iktisatçıları ve alimleri, bu durumları bir problem olarak kabul

¹³⁷⁰ Yılmaz, Faruk, *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, 37.

¹³⁷¹ Yılmaz, Faruk, a.g.e., 35; Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 282, 283; Durî, a.g.e., 31. Bu konudaki hadisler için bkz. Buhârî, Zekât, 3; Müslim, Zekât, 10.

¹³⁷² İbn Kesir, a.g.e., 2/350-353; Yılmaz, Faruk, *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, 37.

¹³⁷³ Ebu Ubeyde, *Kitabu'l-Emvâl*, 19. Sibaî, a.g.e., 166'den naklen.

¹³⁷⁴ Sibaî, a.g.e., 166.

¹³⁷⁵ İslâm'ın, barış, selamet ve teslimiyet manasına geldiğini hatırlatırız.

etmektedirler.¹³⁷⁶ Gerçekten de fakirlik ve diğer haller, kendi başına problem olduğu gibi fert ve toplum hayatında önemli sonuçlara neden olan bir çok sorunları da doğurmaktadır.

Fakirliğin¹³⁷⁷ problem oluşunu, onu iktisadî tarifinden de çıkarabiliriz. Zira fakirlik ve yoksulluk, “toplum içindeki fertlerin bir kısmının kendilerine haysiyetli asgarî bir geçim sağlayacak gelir imkanlarından mahrum kalmaları durumu”dur.¹³⁷⁸ Kur’an ve Sünnette geçen fakirlikle ilgili nasslar bir arada düşünüldüğünde, İslâm düşüncesinde fakirliğin takdir edilmiş, alna yazılmış, çalışma ve kazanmayla bertaraf edilemez bir dert değil, içtimai bir hastalık olduğu görülür.¹³⁷⁹ Ancak şu da bir gerçektir ki, insanlar, Allah’a kulluk disiplininden kurtulup keyfiliğin iklimine girdikten sonra, insan için yokluk da bir beladır, varlık da. Onun için Allah’ın emirlerine uyulduğu takdirde, fakirliğin de zenginliğin de bir ni’met olarak değerlendirilme imkanı vardır.¹³⁸⁰

Fakirliğin İslâm Düşüncesi açısından istenmeyen bir durum olduğunun en önemli delillerinden biri şudur: Kur’an ve Sünnette fakirliğin ortadan kaldırılma yolları açıklanmış ve fakirlik âdeti bir hastalık olarak gösterilmiştir. Hatta bu durumun kaldırılması için dış müdahale, yani devletin ve toplumun olaya el atması emredilmiştir. Oysa zenginlik için böyle bir müdahale ve tedavi isteği yoktur. Sadece zenginlerin kendi mallarını zekât ve diğer sadakalarla temizlemeleri ve mallarını meşru yollarla kazanmaları emredilmiştir. Demek ki fakirliğin bizzat kaldırılması, zenginliğin de kontrol ve eğitimi esastır.¹³⁸¹

İşsizlik, yoksulluk, fakirlik gibi olumsuz durumların bulunduğu bir toplumda veya ülkede, ülke ekonomisinde geri kalmışlık bir realite olur, üretimden çok tüketime yönelik faaliyetler bulunur, üretkenlik düşük seviyelere iner, gelir dağılımında bozuk ve çarpık bir yapı oluşur.¹³⁸²

Fakirliğin etkin olarak bulunduğu bir ülkede sermaye birikimi yoktur.¹³⁸³ Bu durumda toplumun ve toplumdaki fertlerin ihtiyaçları yerine getirilemez. Bunun sonucunda da toplum fertlerinin arasında kıyasıya bir servet kazanma çekişmesi gelişir.

¹³⁷⁶ Mesela Yusuf Kardavî, konu ile ilgili yazdığı kitabına “*Müşkiletu'l-Fakr*” (Fakirlik Problemi) adını vermiştir. Ayrıca bkz. Beşer, Faruk, *İslâm'da Zenginlik-Fakirlik Kavramları*, 19, 76.

¹³⁷⁷ Bundan sonraki “fakirlik” kelimesiyle benzer durumları da kastediyoruz.

¹³⁷⁸ Erdoğan, a.g.e., 73.

¹³⁷⁹ Sibaî, a.g.e., 162.

¹³⁸⁰ Sağiroğlu, a.g.e., 86. Bknz. Al-i İmrân, 3/178, 197.

¹³⁸¹ Beşer, Faruk, *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, 76; Begoviç, a.g.e., 298.

¹³⁸² Erdoğan, a.g.e., 73.

¹³⁸³ Erdoğan, a.g.e., 43.

Artık fertler, birbirlerine mal kaptırmamak, kendi hissesine başkasını ortak kılmamak ve başkasının payını kendi payına katabilmek için zor bir hayat mücadelesine girişecektir.

Bu tür olayların yaşandığı bir ülke ekonomisinde de servet ve sermaye dağılımında farklılıklar, ferdi kabiliyetlerde ve bu kabiliyetleri işleme, geliştirme önünde kısıtlamalar, eğitim ve öğrenim fırsatlarında farklılıklar, yaş ve sağlık açısından olumsuzluklar, teknolojinin adaptasyonunda farklılıklar meydana gelir.¹³⁸⁴ Şunu da belirtmek gerekir: Fakirliğin en önemli sebebi, kapitalizmin gayr-ı âdil ve gayr-ı insanî uygulamalarıdır.¹³⁸⁵

İnsanî ve iktisadî açıdan bu kadar olumsuz değere sahip fakirliğin, dini ve i'tikadî açıdan da bir çok problemleri vardır. Zira fakirlik, iman ve ahlâk değerlerini zedeleyen, sosyal düzeni sarsan, fertleri kamplaşmalara iten bir unsurdur. Bu sebeple fakirlik problemi çözülmedikçe sıhhatli ve müreffeh bir cemiyet hayatı kurabilmek mümkün değildir.¹³⁸⁶

Buraya kadar ana hatlarıyla ortaya koyduğumuz iktisadî olumsuzlukları Kur'an'ın tasvip ve teşvik etmesi elbette mümkün değildir. Buna rağmen İslâm Tarihinde bizzat Kur'an ayetlerine ve bazı hadislerle dayanarak bu olumsuz durumu teşvik eden ve insanları iktisadî kalkınmadan uzaklaştıran münharif meslek ve tarikatlar da bulunabilmektedir. Kur'anî anlayışın bu konudaki berrak tavrını ortaya koyarsak, bu tür çarpık anlayışlara kaymamız mümkün olmaz. Burada Kur'an ayetlerinin genel muhtevası açısından düşünerek konuyu üç başlıkta ele alacağız.

3.4.3.1. Kur'an'ın fakirlik problemine bakışı:

Kur'an ayetlerinin genel muhtevası açısından fakirlik problemini birkaç başlık altında ele alacağız.

3.4.3.1.1. Fakirliğin takdis edilişi konusunda kur'an'ın tavrı.¹³⁸⁷

Kur'an'da fakirliği öven hiçbir ayet olmadığı gibi Kur'an'ın ruhunu en iyi anlayan Hz. Peygamberden de sahih olarak rivayet edilen bir hadis de yoktur. Dünyayı

¹³⁸⁴ Erdoğan, a.g.e., 78.

¹³⁸⁵ Ahmed, Mahmud, a.g.e., 31.

¹³⁸⁶ Demircan, Ali Rıza, *İslâm Nizâmı*, Eymen Yay., İst., 1991, 1/184.

¹³⁸⁷ Bknz. Kardavî, Yusuf, *Müşkiletü'l-Fakr ve Keyfe Aleceha'l-İslâm*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1987, s.13-34.

terk etme ve zühd konusundaki hadisler ise konunun başka yönüne dikkat çektiğinden iktisadî bir âfet olan fakirliği övme manasına gelmez.¹³⁸⁸ Buna karşılık bir çok ayette Allah'ı Tealâ, insanları zengin kılmakla minnet etmekte, zengin ve varlıklı olma durumunda şükretmeyi emretmektedir. Allah (c.c.), peygamberine bile mal verip “gani” kılmakla minnet etmektedir: “*O, seni yetim bulup barındırmadı mı?... Seni fakir bulup zengin etmedi mi?... Ve Rabbinin nimetini minnet ve şükranla an.*”¹³⁸⁹

Allah, ibadet eden ve istiğfarda bulunan kullarına dünyevî mükafat olarak mal ve evlat çokluğu verir: “*(Nuh dedi ki:) ‘Onlara dedim ki : Rabbinizden mağfiret dileyin; çünkü O çok bağışlayıcıdır. (Mağfiret dileyin ki,) üzerinize gökten bol bol yağmur indirsın, Mallarınızı ve oğullarınızı çoğaltsın, size bahçeler ihsan etsin, sizin için ırmaklar akıtsın.*”¹³⁹⁰

Yine Kur'an, bir çok ayette malın insana verilmesinin minnet sebebi olduğunu belirtmektedir. Mal sahibi olmak, kötü bir şey olsaydı, böyle bir minnet Allah'a nisbet edilmezdi. Kur'an'ın tefsiri olan hadislerde de fakirlik, fert ve toplum hayatında olumsuzluklara sebep olan bir âfet olarak gösterilmektedir.¹³⁹¹ Bunlar da bir tarafa, Kur'an'da on sekiz ayette Allah, “ğani” sıfatıyla tanıtılır: “*Biliniz ki Allah zengindir, övgüye lâyıktır.* (وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌ حَمِيدٌ)”¹³⁹² Ayrıca zenginlik, Allah'ın fazlıdır:

¹³⁸⁸ Kardavî, a.g.e., 13. Alimler, fakirliği öven hadislerin ekonomik fakirliği değil, ruhî ve psikolojik yapıyı yansıtan ahlâkî bir durumu övdüğünü söylemektedirler. İktisadî fakirlikle ilgisini de iki açıdan yorumlamaktadırlar: Birinci yoruma göre, bu hadisler fakirlerin durumuna dikkat çekerek zenginlerin onlara şefkat ve rahmet ile bakmalarını, onlara yardım etmelerini telkîn etmektedirler. İkinci yoruma göre ise bu tür hadisler, insanlığın sayısının artmasıyla sayıları günden güne artan ve bu sebeple gün geçtikçe daha zor şartlarla karşılaşan fakirlere övücü sözlerle şevk ve ümit vermek, onların gönlünü alarak onları sosyal hayatla barıştırmak, iktisadî faaliyetlere yönlendirmek amacıyla varit olmuşlardır. Bknz. Şeyhülislâm Mustafa Sabrî, *İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Mes'eleler*, Sebîl Yay., İst., 1976, s. 111, 112; Beşer, Faruk, *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, s.52-54. Şunu da belirtmek gerekir ki, İslâm, fakirliği bir realite olarak kabul ve onun tamamen kaldırılabilir bir şey olmadığını itiraf eder. Çünkü fakirliğin tamamen ortadan kalkması mümkün olmadığı gibi, sosyal bir varlık olarak birbirlerine muhtaç olan insanların bu ihtiyacı varolduğu müddetçe fakirler de varolacaktır. Aksi takdirde hayatın devamı imkan dışı olur. Sibâî, a.g.e., 14; Bulaç, Ali, *Çağdaş Kavramlar*, 278. Zenginlik ve fakirliği öven ve yeren hadisler ile onların yorum ve değerlendirilişi hakkında bilgi için bknz. Beşer, a.g.e., 47-58. Şeriatî'ye göre “İslâm, insanın maddî ve manevî gelişimini dikkate aldığı için insanları faal arifler, zengin, medenî ve uyanık zâhidler, takvalı siyasetçiler, toplumcu içe dönükler, hizmetkâr muvahhidler, dünyevî ruhânîler ve maneviyatçı dünyacılar olarak görmek ister. Şeriatî, Ali, a.g.e., 51, 52.

¹³⁸⁹ Duha, 93/6,8,11.

¹³⁹⁰ Nuh. 71/11,12,13.

¹³⁹¹ Kardavî, a.g.e., 14.

¹³⁹² Bakara, 2/267. Bknz. Bakara, 2/263; Al-i İmrân, 3/97; Nisâ, 4/131; Yûnus, 10/68; İbrâhîm, 14/8; Hacc, 22/64; Neml, 27/40; Ankebût, 29/6; Lokmân, 31/12,26; Fâtır, 35/15; Zümer, 39/8; Muhammed, 47/38; Hadîd, 57/24; Mumtehine, 60/6; Tegâbun, 64/6.

وَلَيْسَتَغْفِرَ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ : Evlenme imkânını

bulamayanlar ise; Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı (zengin) kılıncaya kadar iffetlerini korusunlar. ”¹³⁹³

Bütün bunların da ötesinde Kur'an, fakirliği şeytanın haktan uzaklaştırma yollarından biri olarak da takdim eder: “Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. ”¹³⁹⁴

Öyleyse Kur'an adına fakirliği kutsayan mutasavvıflar, Kur'an'dan çok, Hint dinlerinin, Hıristiyan ruhbanlığının ve İran Manihaizm'inin tesirinde kalmışlardır.

3. 4.3.1.2. Fakirliğin, ahlak ve sosyal yaşantı açısından tehlikesi:

Fakirlik, ahlakî erdemlere sahip çıkmak ve onları korumak açısından olduğu gibi sosyal hayatın haysiyetli ve şerefli olarak sürdürülmesi karşısında da büyük tehlike arz etmektedir. Çünkü fakirler, özellikle de etrafında nimetler içinde yüzen zenginlerin bulunduğu yoksullar, belli bir direniş ve sabır seviyesinden sonra hırsızlığa, gasbe, kumar, piyango, uyuşturucu kaçakçılığı, mafyacılık, hayali ticaret gibi kolay yoldan mal ve servet sahibi olma yollarına başvurur. Hatta bu fakir, ahlakî değerler konusunda da şüpheye düşer ve onlara aldırmayan ve her türlü suçu işleyen bir şahsiyet sahibi haline gelir. Hz. Peygamber, yoksulluğun bu tür olumsuz etkilerini şöyle açıklamaktadır: “Kişi borçlandığı zaman, yalan konuşur ve vadine muhalefet eder. ”¹³⁹⁵ Yine Hz. Peygamber, zina ve hırsızlığın önlenmesi için hırsıza ve zinakâra (fahişeye) sadaka vermeyi bile teşvik etmiştir: “....Hırsıza verdiğin sadakan belki onu hırsızlıktan, zinakâr kadına verdiğin sadakan belki onu zinadan uzaklaştırır. ”¹³⁹⁶ Burada fakirliğin, toplumun helak olmasında en büyük rolü oynayan iki önemli unsura, zina ve hırsızlığa neden olduğuna dikkat çekilmektedir.

Fakirliğin egemen olduğu bir toplumda dayanışma, kardeşlik, güvenlik, emniyet kalmaz. Aksine anarşizm, terörizm, çatışma, çekişme ve daha adı konulmamış pek çok hastalık çıkar.¹³⁹⁷ İşte Kur'an, fakirlik ve yoksulluğun ahlâk ve sosyal yaşantı konusunda sebep olduğu hastalıkların ve kötülüklerin hepsinin kökünü kazıyacak

¹³⁹³ Nur, 24/33.

¹³⁹⁴ Bakara, 2/268.

¹³⁹⁵ Buhârî, İstikraz, 13; Buhari, Ezan, 149; Müslim, Mesâcid, 129; Ebu Dâvûd, Salat, 149; Nesâî, Sehv, 64; Ahmed, Müsned, 6/89.

¹³⁹⁶ Müslim, Zekât, 78; Nesâî, Zekât, 47.

¹³⁹⁷ Kardavî, *Müşkiletu'l-Fakr*, 18,19.

önlemler zikretmekte, onları tedavi eden bir çok yollar önermektedir. Çünkü fakirlik problemini çözmedikçe ~~stagnat~~ ve müreffeh bir cemiyet hayatı kurabilmek mümkün değildir.¹³⁹⁸

3.4.3.1.3. Bilimsel gelişmeler ve düşünce gelişimi açısından fakirliğin olumsuz etkisi:

Fakirliğin ruhî ve ahlâkî yapı üzerindeki olumsuz etkilerinin yanında insanın fikrî ve düşünsel yapısı üzerinde tehlikeli etkileri vardır. Begoviç bu gerçeği şöyle ifade etmiştir; “İşsizliğin, din ve sanattan uzaklaşma dışındaki bir başka tezahürü de düşünce fakirliği, teori kısırlığıdır.”¹³⁹⁹ Zira şahsî ve ailevî ihtiyaçlarını gideremeyen ve aile fertlerinin isteklerini yerine getiremeyen bir fakirin ileri düşünceye sahip olması, düşünce hayatına olumlu katkılarda bulunması, kültürel mirası geliştirmesi nasıl mümkün olacaktır? İmam Azam, bu gerçeği şöyle ifade etmiştir: “Evinde umu olmayana danışma!” Çünkü böyle bir kimsenin fikri dağınık, zihni meşguldür. Dolayısıyla doğru karar veremez. Yine “*kadı, kızgın iken hükmetmesin!*” hadisine kıyasla alimler şiddetli açlık ve susuzluk halinde fetva vermemeyi önermişlerdir. Çünkü bu durumda vücut ve beyin fonksiyonlarını icra edemez.¹⁴⁰⁰ Bedendeki bu etkiler toplumda da geçerlidir. Bu sebeple fakirlik, yoksulluk ve benzeri hastalıkların bulunan bir toplumda düşünce gelişmez. Kültürel hayat felce uğrar ve fikir konusunda ilerleme sağlanamaz. Halbuki Kur'an, sık sık düşünmeye, akletmeye, öğüt almaya, kıssalardan hisse çıkarmaya dair ikazlarda bulunmuştur. “أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ” (Hâla Kur'an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi?)¹⁴⁰¹ Başka bir âyette bu ikaz daha da sertleşmektedir: “أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالَةٌ” (Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?)¹⁴⁰² İmam Azam'ın vecizesine göre düşünürsek, aç fertlerden oluşan fakir toplumlar elbetteki Kur'an'ı gereği gibi anlayamaz. Öyleyse müslümanların fakirlik problemini acilen çözmeleri gerekir. Ayrıca bu, onların iman ettiği gerçeklerin bir gereğidir. Zira iman fertleri ve toplumları

¹³⁹⁸ Demircan, A. Rıza, a.g.e., 1/184.

¹³⁹⁹ Begoviç, a.g.e., 112.

¹⁴⁰⁰ Kardavî, a.g.e., 16.

¹⁴⁰¹ Nisa, 4/82.

¹⁴⁰² Muhammed, 72/24. Ayrıca bkz. Hacc, 22/46; Mu'minûn, 23/68; Ankebût, 29/35; Yâsîn, 36/68; Sâd, 38/29.

geriletmek, fakirleştirmek ve düşünsel faaliyetlerden uzaklaştırmak için değil, müslümanları dünyanın en medenî, en akıllı, en gelişmiş bir toplum olmasını sağlamak için vardır.

3.4.3.1.4. Fakirliğin aile üzerindeki olumsuz etkileri:

Fakirlik değişik açılardan aileyi olumsuz yönde etkiler. Ailenin oluşumunda, devam etmesinde, huzurunda ve aile hayatının her alanında huzurunu kaçıran bir etkisi vardır. Fakir olan, evlenemez, ya da gönlünün istediği kızı alamaz. Çünkü mehir ve cehiz için mal lazım olduğu gibi, fakir insanlara herkes kız vermez. Nitekim Kur'an'da da bu gerçeğe dikkat çekilmiş ve fakir olan bekarlara bazı tavsiyelerde bulunulmuştur: *“Evlenme imkânını bulamayanlar ise; Allah, lütfü ile kendilerini varlıklı kılincaya kadar iffetlerini korusunlar. Ellerinizi altında bulunanlardan (köleler ve câriyelerden) mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde bir hayır (kabiliyet ve güvenilirlik) görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın. Allah'ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, namuslu kalmak isteyen câriyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa, bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra Allah (onlar için) çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”*¹⁴⁰³ Ancak Kur'an, malı olmadığı için kız vermeyen babalara da şu tavsiyeyi yapmaktadır: *“Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyeleğinizden elverişli olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfü ile onları zenginleştirir. Allah, (lütfü) geniş olan ve (her şeyi) bilendir.”*¹⁴⁰⁴ Yine fakirliğin, ailenin devamında da olumsuz etkileri vardır. Bu sebeple kadıya, nafakasını ödemeyen kocasına karşı başvuran kadını boşama yetkisi bile verilmiştir. Aile fertlerinin birbiriyle olan ilişkileri açısından da fakirlik olumsuz etkilere sahiptir. Evde sevgi, saygı mefhumu kalmaz, aile reisinin riyaseti zedelenir. Hatta Kur'an, fakirlik yüzünden aile reislerinin çocuklarını bile öldürebildiklerine dikkat çeker.¹⁴⁰⁵ Araplarda tarihî bir vakıa olarak görülen bu olayın gelecekte de gerçekleşeceğini bilen Yüce Allah bu konuda şu önleyici kavlini nazil etmiştir: *“De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana-babaya iyilik edin, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin -sizin de onların da rızkını biz veririz-; kötülüklerin açığına da*

¹⁴⁰³ Nûr, 24/33.

¹⁴⁰⁴ Nûr, 24/32.

¹⁴⁰⁵ Kardavî, *Müşkiletu'l-Fakr*, 17.

gizlisine de yaklaşmayın ve Allah'ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah'ın size emrettikleridir. Umulur ki düşünüp anlarsınız."¹⁴⁰⁶ Aynı gerçek şu ayette de geçer: *"Geçim endişesi ile çocuklarınızın canına kıymayın. Biz, onların da sizin de rızınızı veririz. Onları öldürmek gerçekten büyük bir suçtur."*¹⁴⁰⁷

Bizzat yüce yaratıcının *"büyük bir hata: خَطَا كَبِيرٌ"*¹⁴⁰⁸ şeklinde gösterdiği bu cinayeti işletmekle kalmayan fakirlik, insanların, fitrî yapısından çıkıp vahşileşmesine neden olabilmektedir. Bu olumsuz etkiden sonra insan üzerinde etkili olabilecek ve onu suçlardan, günahlardan koruyacak hiçbir ölçü kalmaz. Ne din, ne toplumsal değerler, ne ahlâk, ne bilim, ne kanun, ne de başka bir şey... Halbuki Kur'an, bu yüce değerlerin ikamesi için azami gayret göstermektedir.

Görüldüğü gibi İslâm ve onun kutsal kitabı Kur'an, fakirliği bu derece zararlı görmektedir. Yani Kur'an'ın genel muhtevasına ve temel öğretilerine göre fakirlik, çözümlenmesi gereken bir problem, tedavi edilmesi gereken bir hastalık, savaşılmaması gereken bir tehlike ve dinî, toplumsal, kişisel, ailevî, ruhî ve sair açılardan oldukça etkili bir âfettir. Yine İslâm ve Kur'an, fakirliği kutsayıp zenginleşmeyi günah sayan din ve inançları, fakirliği kaçınılmaz ilahî takdir olarak gören düşünceleri, bütün icraatlarını fakirlerin aleyhine ve zenginlerin lehine icra eden kapitalist ekonomik sistemleri, dine bütün şiddetiyle karşı çıkan ve ekonomiyi dinsiz bir yapıya kavuşturmak isteyen, aynı zamanda insanları burjuva ve proletarya gruplarına ayırarak ikisini kıyasıya çarpıştıran, kavgaya iten komünist sistemi de reddeder. Fakirlik konusunda da ifrat ve tefrit, inhiraf ve sapma karşısında müstakim ve mu'tedil bir yol takip eder.¹⁴⁰⁹

3.4.3.2. Fakirliğin i'tikadî zararları ve inanç üzerindeki olumsuz etkileri:

Fakirlik, dinî inançlar üzerinde büyük ölçüde olumsuz etkileri bulunan bir âfet olup iman ve ahlâk değerlerini zedeleyen, sosyal düzeni sarsan, kamplaşmalara iten sebeplerin başında gelir.¹⁴¹⁰ Çünkü fakirlik kainatta bulunan ilahî nizam ve taksimat konusunda fakiri şüpheye götürür. Özellikle canla, başla çalıştığı halde az mal sahibi olmuşsa, Allah'ın rızık dağıtmada adaletsiz olduğuna inanır, hatta toplum fertlerini

¹⁴⁰⁶ En'am, 6/151.

¹⁴⁰⁷ İsra, 17/31.

¹⁴⁰⁸ Nur, 24/31.

¹⁴⁰⁹ Kardavî, a.g.e., 34.

¹⁴¹⁰ Demircan, A. Rıza, a.g.e., 1/184.

cebrî anlayışa sürükler.¹⁴¹¹ Bu cebrî anlayış o kadar ilerler ki isyan haddini de aşarak “küfr”e ulaşır.

Yeryüzünde Rabbimiz tarafından kulluk denemesine tabi tutulduğumuz için farklı nimetlere sahip kılındığımız bilgisini edinemeyen mü'min için fakirlik, imanı sarsabilen bir âfettir. Çalışan, fakat yeterince kazanamayan işçi, sanatkâr ve memur, farklı hususiyetleri olmadığı ve normal ölçüler içinde çalıştığı halde bazı insanların, özellikle sömürü yollarından çokça kazandığını gördükçe Allah'ın adaletinden şüpheye düşerek ruhî isyana sürüklenebilir.¹⁴¹²

İşte bu kötü sonucu Hz. Peygamber (s.a.s), fakirlikle küfrü bir arada kullanarak “Allahım, ben *küfürden* ve *fakirlikten* sana sığınıyorum.”¹⁴¹³ dikkatimize sunmuştur. Yine O, ümmetine şu hitabı yapmıştır: “*Fakirlikten, azlıktan, zilletten, zulmetmek ve zulme uğramaktan Allah'a sığın.*”¹⁴¹⁴ “*Ey Allah'ım,... zenginliğin fitnesinin şerrinden ve fakirlik fitnesinden...sana sığınırım.*”¹⁴¹⁵ Ayrıca Hz. Peygamber, “*Umutturun fakirlik ve azdıran zenginlik*”ten de Allah'a sığınmıştır.¹⁴¹⁶ Öyleyse fakirlik, dinî açıdan iman ve akideye karşı tehlike oluşturan etkenlerin başında gelir.

c. Kur'an'da fakirliğin tedavi yolları:

Buraya kadar özetle aktardığımız iktisadî fakirliğin, Kur'an tarafından savunulacak hiçbir yönü olmadığı açıkça ortaya çıkmış bulunmaktadır. Öyleyse bu hastalığın tedavisi nasıl olacaktır sorusunun cevabını Kur'an'dan aramak gerekmektedir.

Kur'an bu problemi çözmek için bir çok yollar, yöntemler göstermiştir. Bunları maddeler halinde yazalım:

¹⁴¹¹ Kardavî, *Müşkiletu'l-Fâkr*, 14.

¹⁴¹² Demircan, a.g.e., 1/184-185.

¹⁴¹³ Ebu Dâvûd, Edeb, 101; Nesâî, Sehv, 90; Ahmed, Mûsned, 5/36.

¹⁴¹⁴ Ahmed, Mûsned, 2/540.

¹⁴¹⁵ Nesâî, ;İstiâze, 14; Ahmed b. Hanbel, Mûsned, 2/305, 6/57.

¹⁴¹⁶ Tirmizî, Zühd, 3.

3.4.3.2.1. Kur'an'da çalışmanın önemi:

Kur'an, çalışmayı önermektedir: *وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى: Bilinsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.*¹⁴¹⁷ *"Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Şu halde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah'ın verdiği rızıkdan yeyin. Dönüş ancak O'nadır."*¹⁴¹⁸ *"Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan isteyin. Allah'ı çok zikredin; umulur ki kurtuluşa erersiniz."*¹⁴¹⁹ *"Allah bilmektedir ki, içinde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah'ın lütfundan (rızık) aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler, diğer bir kısmınız da Allah yolunda çarpışacaklardır."*¹⁴²⁰ Bu âyetler vicdanlara Allah inancını yerleştirerek çalışmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Çünkü kişinin vicdanında Allah hakkındaki imanı arttıkça fakirlik ve yoksulluk halinde dilencilik, rüşvet, irtikap gibi yollara değil, çalışmaya başvuracaktır.¹⁴²¹ Ayrıca Hz. Peygamber de sürekli çalışmaya teşvik etmiştir. Çünkü insanlar emklerini ortaya sunmazlarsa, haytın sürmesi zorlaşır ve dilencilik gibi meslekler çoğalır. Bu sebeple İslâm'da çalışma ve ticarî faaliyetler, dinî bir vecibe olarak kabul edilmiştir.¹⁴²² Şunu da belirtmek gerekir ki, insanın bedeni çalışmaya müsait bir şekilde yaratılmıştır. Zira her insan dünyaya yalnız aç bir mide ve açık bir ağızla değil, aynı zamanda bir çift elle gelmektedir.¹⁴²³

3.4.3.2.2. Akrabaların nafakasının temin edilmesinin fakirliği çözmedeki rolü:

Kur'an, aynı aileye mensup olanları birbirlerinin nafakasından sorumlu tuttuğu gibi, miras konusunda mallarını birbirlerine dağıtmalarını da sağlamaktadır: *"Allah'ın kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (vâris olmağa) daha uygundur. Şüphesiz ki Allah her şeyi bilendir."*¹⁴²⁴ Böylece bir ailede bulunan varlıklı kimseler, yoksullara bakacak, onların ihtiyaçlarını giderecektir: *"Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O,*

¹⁴¹⁷ Necm, 53/39.

¹⁴¹⁸ Mülk, 67/15.

¹⁴¹⁹ Cuma, 62/10.

¹⁴²⁰ Müzemmil, 73/20.

¹⁴²¹ Ülken, Hilmi Ziya, *Aşk Ahlakı*, 229.

¹⁴²² Fazlur Rahmân, a.g.e., 23; Karaman, Hayreddin, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, 35; Tabakoğlu, a.g.e., 19-24.

¹⁴²³ Mannan, a.g.e., 184.

¹⁴²⁴ Enfâl, 8/75.

düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."¹⁴²⁵ Akrabalara yardım başka bir ayette şöyle ifade edilmiştir: *"Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlar (köle, cariye, hizmetçi ve benzerlerine) iyi davranın; Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez."*¹⁴²⁶ Ancak bu konuda da ölçülü olmak gerekir, çünkü İslâm, i'tidal ve iktisadî emreder: *"Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma."*¹⁴²⁷ Müslüman şunu da iyi bilecektir ki akrabaya ve diğer fakirlere yardım, kendisinin bir görevi ve onların da bir hakkıdır. Yoksa minnet edilecek bir araç değildir: *"O halde sen, akrabaya, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver. Allah'ın rızasını isteyenler için bu, en iyisidir. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*¹⁴²⁸ Bütün bunlarla beraber şu ayet de konuyla ilgili oldukça net bilgiler vermektedir: *"Emzirmeyi tamamlamak isteyen (baba) için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir. Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur. Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır. Omun benzeri (nafaka temini) vâris üzerine de gerekir. Eğer ana ve baba birbiriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur. Çocuklarınızı (süt anne tutup) emzirtmek istediğiniz takdirde, süt anneye vermekte olduğunuzu iyilikle teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah yoktur. Allah'tan korkun. Bilin ki Allah, yapmakta olduklarınızı görür."*¹⁴²⁹ Burada aile fertlerinin karşılıklı olarak birbirlerinin nafakasından sorumlu olduğu belirtilmekte, ayrıca bunun insanî bir görev olduğu gibi dinî bir gereklilik olduğuna da dikkat çekilmektedir. Özellikle ayetin son cümlesi, konuyu bir inanç meselesi haline getirmektedir.

Bu ayetlerden de anlaşıldığı gibi Kur'an, akrabaları birbirlerinin nafakasından sorumlu tutarak fakirlik problemini büyük ölçüde çözmektedir. Zira herkesin akraba ve yakınlarını işsizlikten, fakirlikten kurtardığı bir toplumda iktisadî problemler çözülmüş demektir. Özellikle bunu dinî bir mükellefiyet olarak telkin eden bir dinin mensuplarının oluşturduğu bir toplumda bu durum daha bariz olur.

¹⁴²⁵ Nahl, 16/90.

¹⁴²⁶ Nisa, 4/36.

¹⁴²⁷ İsra, 17/26.

¹⁴²⁸ Rum, 30/38.

¹⁴²⁹ Bakara, 2/233.

3.4.3.3. Zekât ve diğer infak yollarının fakirliği çözmede rolü:

Kur'an-ı Kerim, zekât ile namazı yan yana zikrederek bedenî ibadet ile malî ibadetleri aynı seviyede göstermiştir.¹⁴³⁰ Dünya ve âhiret hayatında kurtulanlar, namazlarını kılan ve zekâtlarını verenlerdir.¹⁴³¹ Kur'an, gerçek iyiliğin, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere iman etmek ve bundan sonra da akrabaya, yetimlere, miskinlere, yoksullara, dilenenlere, kölelere ve diğer fakirlere mal ve mülk vermek, namaz kılıp zekât vermek olduğunu açıkça belirtmekte ve bunu dinî bir gereklilik yapmaktadır: *"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler ancak onlardır!"*¹⁴³²

Kur'an'da Hz. Muhammed'den önce gelen bütün peygamberlerin yoksulların haklarını korumak, zayıf ve fakirlere yardım etmek, onların toplumda yükselmelerini sağlamak için mücadele verdikleri, fakirler yüzünden peygamberler ile kendi kavimlerinin önde gelenleri arasında tartışmaların geçtiği ve bütün peygamberlerin zekât ve sadakayı emrettikleri ifade edilmektedir.¹⁴³³ Aynı şekilde fakirlere yardım etme telkini daha Mekke'de inen ilk ayetlerde bile yapılmaktaydı.¹⁴³⁴ Hatta Mekki ayetlerde fakir ve yoksullara yemek yedirme gibi yardımlarda bulunmayanlar ağır cezalarla tehdit edilmekteydi: *"Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir?" (diye sorulunca) Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk"*¹⁴³⁵ yine yetimlere iyi davranmamanın ve yoksulu duyurmamanın dini yalanlayan kimselerin özelliği olduğu belirtilmektedir: *"Dini yalanlayanı gördün mü? İşte o, yetimi itip kakar; Yoksulu doyurmaya teşvik etmez."*¹⁴³⁶ Aynı şekilde müşriklerin bir özelliği olarak da onları it'amda bulunmadıkları ve kendilerine it'am etmeleri gerektiğini hatırlatan

¹⁴³⁰ Tevbe, 9/5 vd.

¹⁴³¹ Mü'minûn, 23/1,4; Lokmân, 31/3-4; Tevbe, 9/11.

¹⁴³² Bakara, 2/177.

¹⁴³³ Sibai, a.g.e., 62-64. Bknz. Bakara, 2/83; Maide, 5/12; A'raf, 7/156; Meryem, 19/31, 155; Enbiya, 21/73; Beyyine, 98/3 vd.

¹⁴³⁴ Yeniçeri, Celal, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 22.

¹⁴³⁵ Müddesir, 74/42,43,44. Yani verilmesi vacip olan şeyleri vermezdik. Beyzavî, *Envârü't-Tenzîl*, 2/545.

¹⁴³⁶ Maûn, 107/1,2,3.

mü'minlerle alay ettikleri belirtilmektedir: *“Hayır! Doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz, Yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram helâl demeden mirası yiyorunuz. Malı aşırı biçimde seviyorsunuz.”*¹⁴³⁷ *“Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden hayra sarf ediniz, denildiğinde, kâfirler müminlere dediler ki: Allah'ın dilediği takdirde doyuracağı kimseleri biz mi doyuracağız? Siz gerçekten apaçık bir sapıklık içindesiniz.”*¹⁴³⁸

Kur'an'da her türlü malî-dinî mükellefiyetlerin veya doğrudan müslümanların yapacakları yardımların sarf edileceği yerlere baktığımızda, bu kesimlerin toplumun çoğunluğunu oluşturduğunu görürüz.¹⁴³⁹ Toplumun çoğunluğuna yardım eli uzatıldıktan sonra artık toplumda bulunan iktisadî hastalıkların hepsi tedavi edilmiş olmaktadır. Bu da sadece belirli kişilere, örneğin zenginlere ait bir görev değildir. Çünkü çalışma görevi, fakir olan şahsın bizzat kendisini, yakın akrabalara ve diğer fakirlere yardım zenginleri ve toplumun genelini, toplum fertlerinin gücünü aşan konulardaki yardımlar da devleti ilgilendirmektedir.¹⁴⁴⁰ Beşerî sistemlerde devlet ile fert sadece yekdiğerine karşı sorumlu iken, İslâm'da her ikisi de hem birbirlerine, hem de Allah'a karşı sorumludurlar. Böylece konuya “ilâhî sorumluluk” bilinci de katılmış olmaktadır.

İşte Kur'an, teşri kıldığı âdîl hükümlerle ve bu hükümlerin ruhuna yerleştirdiği imanî gerçekler ve ilkelerle her türlü hastalığı tedavi ettiği gibi iktisadî hastalıkları da tedavi etmektedir. Şayet bu hükümler uygulanırsa, günümüzde fakir ülkelerde görülen aç insanların sergilediği acı manzaralar görülmeyecektir. Çünkü Allah'ın dini, hiç bir zaman fakirlerin yardımsız, bakımsız ve yüzüstü bırakılmasına müsaade etmez.¹⁴⁴¹ Zaten bu manzaralar, yardımlaşmayı dinin bir rüknü olarak telakki eden bir dine mensup olan mü'mine ve onun kalbindeki imana hiç yakışmıyor.

¹⁴³⁷ Fecr, 89/17,18,19,20.

¹⁴³⁸ Yasin, 36/47. Geniş bilgi için bkz. Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, 20-29.

¹⁴³⁹ Fazlur Rahmân, a.g.e., 31, 32; Bunları Celal Yeniçeri şöyle tasnif etmiştir: Allah (onun hissesi Ka'be, cami vb. yerlere veya fakirlere harcanır.), Resûlüllah, miskinler, fakirler, mahrumlar, dilenenler (sâil), yetimler, köleler, esirler, yolcular, ana, baba ve diğer akrabalar, borçlular, ağır malî mes'uliyetler altında olanlar, kan diyetleri, kurtuluş fidyasının ödenmesi, harp masraflarını karşılama ve malla cihada iştirak, Allah yolunda sarf, zekât memurları, kalpleri İslâm'a kazanılmak istenenler, muhacirler, Medine'yi önceden yurt edinenler (fakir yerliler), gelecek nesiller, komşular, arkadaşlar. Yeniçeri, a.g.e., 42.

¹⁴⁴⁰ Kardâvî, Yusuf, *Müşkiletu'l-Fakr*, 137.

¹⁴⁴¹ Sibâî, a.g.e., 87.

3.5. İnsan Özgürlüğünün Temini

Kur'an'daki iktisadî hüküm ve esaslarda önem verilen gayelerden biri de insanın özgürlüğünü korumak, onu insanlığın mutluluğunun gerçekleşmesi için gerekli olandan başka herhangi bir kayıtle bağlamamaktır.¹⁴⁴² Kur'an ve Sünnetin mütalaasından açıkça anlaşıyor ki, İslâm, hürriyetsiz hayatı hiçbir zaman tercih etmemektedir. Çünkü hürriyet, İslâm hukukunda tabîî haklar denilen beş temel haktan biridir.¹⁴⁴³ İslâm, insan özgürlüğünü güvence altına alır ve bunun doğal neticesi olarak da ona sorumluluk yükler.¹⁴⁴⁴

İslâm'ın toplumsal düşüncelere yaptığı en önemli katkılardan biri "özgür insan" kavramını mantikî ve sağlam bir temele oturtmasıdır. Bunun özeti şudur: Yalnızca Allah, mutlak anlamda özgürdür. İnsan ise onun yaratma düzeninin sınırları içerisinde görelî olarak özgürdür.¹⁴⁴⁵ Gayr-i müslim araştırmacıların sık sık iddia ettiğinin aksine, müslümanların inancında insan, kaderin dayatmasıyla yaşayan kişi değildir. Yani insan, İslâmî perspektif içinde kadere harfiyyen bağlı değildir. Kendisine seçme melekesi verilen ademoğlu, yine bir Allah vergisi olan özgürlük yetkisiyle iktisadî faaliyetlerde bulunmaktadır.¹⁴⁴⁶ Ama bu, Allah'ın, insanın fillerini kuşattığı gerçeğini de ortadan kaldırmaz.¹⁴⁴⁷ Çünkü özgür olması hasebiyle insan, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma potansiyeline ve bundan kaynaklanan sorumluluğa da sahiptir.¹⁴⁴⁸

Hürriyet, kişiler ve onların oluşturduğu milletler için vazgeçilmez bir haktır. Böyle olmakla beraber hiçbir insan bu hakkını diğerlerine zarar verici bir şekilde kullanamaz. Kişi, insanları ve toplumu incitmeden, hürriyet hakkını dilediği kadar kullanabilir. İktisadî hayat da insan hayatının bir bölümüdür. İktisadî serbestliği olmayan bir insan ve bir milletin hürriyetinden söz edilemez.¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴² Mevdudî, *İslâmî Kavramlar*, 123.

¹⁴⁴³ Sîbâî, 105. Bu temel haklar, şunlardır: Hayat, hürriyet, ilmi tahsil, şeref ve üstünlük, eşyadan faydalanma (mülkiyet) hakkı. Sîbâî, 157.

¹⁴⁴⁴ Nakvî, a.g.e., 24.

¹⁴⁴⁵ Nasr, Seyid Hüseyin, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, 28; Nakvî, a.g.e., 60; Afzalur Rahmân vd., *Siret Ansiklopedisi*, 2/319. İslâm filozofları özgürlüğü, evrenin dar dehlizine hapsolmaktan kurtaracak olan ilâhî iradeye uymak şeklinde açıklamışlardır. Tasavvuf ta da özgürlük, her türlü bağdan kurtularak özgürlüğün gerçek anlamda bulunduğu tek yer olan ruh dünyasında yaşamak, yani Allah'tan başka her şeyden bağıni koparmak demektir. Nasr, a.g.e., 33, 34.

¹⁴⁴⁶ Nasr, a.g.e., 30, 31; Nakvî, a.g.e., 61.

¹⁴⁴⁷ Nakvî, a.g.e., 61.

¹⁴⁴⁸ Nakvî, a.g.e., 52.

¹⁴⁴⁹ Yeniçeri, Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, 233.

İslâmî esaslar açısından özgür irade, bireysel ve kurumsal düzenlemelerin belirli inanç esasları ve ahlâk kuralları içinde ekonomik özgürlüklerin güvence altına alınması gerektiğini ifade eder.¹⁴⁵⁰ Bunu şöyle izah edebiliriz: İslâm açısından her fert, ferdi sıfatıyla Allah (c.c)'ın önünde sorumludur ve bir imtihandan geçirilmektedir.¹⁴⁵¹ Dünya hayatında küçük veya büyük, işlenmiş olunan bütün işlerden kişi sorumludur ve sorgulanacaktır. Bu esasın bir gereği olarak insana, yönelişlerine uygun kabiliyet ve yeteneğine göre şahsiyetini geliştiren uygun imkan ve fırsatlar verilmelidir. Bundan dolayı İslâm, bireysel, sosyal ve ahlâkî özgürlüğe verdiği önemin aynısını, iktisadî özgürlüğe de vermiştir. Bu sebeple de ferde, rızkını kazanması ve gelişimini sağlaması hususunda, genelin maslahatının gerektirdiği sınırlamalar dışında, geniş bir özgürlük alanı bırakmıştır.¹⁴⁵² Genelin maslahatına aykırı konularda ise özgürlükten bahsedilemez. Sözgelimi, İslâm esaslarına göre, bir toplumda üreticinin halkın sağlığını tehdit eden bir sanayi tesisi kurmasına fırsat verilmemelidir.¹⁴⁵³ İşte bu tür kural ve sınırlamalar, toplum dayanışmasında en yüksek düzeyde denge sağlar ki, bu da özgürlüğe yol açan iç yaşamın dış temelini oluşturur.¹⁴⁵⁴

Kur'an ve Sünnetteki iktisadi konularla ilgili naslardan hareketle ictihatlar istinbat eden İslâm Hukukçuları da özgürlük konusuna büyük önem vermişlerdir. Onlar, özgür, olgun ve aklı başında bir kişiye kısıtlamaların empoze edilemeyeceği konusunda fikir birliği içindedirler.¹⁴⁵⁵ İmam-ı Azam daha ileri giderek, hür, baliğ ve akıllı olan bir kişiye, kendi menfaatlerine zarar verse dahi¹⁴⁵⁶ hacr (kısıtlaman)ın kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Ona göre böyle bir şahsın özgürlüğünü kısıtlamak, onu insanlık onurundan düşürmek anlamına geldiğinden, böyle bir hacr, onun kendisine vereceği malî zararlardan daha büyük bir zarardır.¹⁴⁵⁷ İslâm Hukukunda cebir ve ikrah ile yaptırılan iktisadî ve ticarî muamelelerin geçerli sayılmaması da özgürlüğün önemini vurgulamaktadır.¹⁴⁵⁸

Aynı şekilde Kur'an'da keffaretlerle ilgili ayetlerin mutalaasından anlaşılıyor ki, Allah (cc), müslümanlara iktisadî muamelelerde insan özgürlüğüne önem vermelerini

¹⁴⁵⁰ Nakvî, a.g.e., 81; Begoviç, a.g.e., 187.

¹⁴⁵¹ Es-Sadr, M. Bâkır, a.g.e., 2/188; Özsoy, a.g.e., 27; Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, 265.

¹⁴⁵² Mevdudî, *İslâmî Kavramlar*, 123,124; Özsoy, İsmail, a.g.e., 28.

¹⁴⁵³ Nakvî, a.g.e., 82.

¹⁴⁵⁴ Nasr, a.g.e., 31.

¹⁴⁵⁵ Çapra, *İslâm İktisadının Esasları*, 38.

¹⁴⁵⁶ Örneğin sefiğ olsa, ya da israfla malını saçıp savursa. Merğînânî, *Hidaye*, 3/275.

¹⁴⁵⁷ Merğînânî, a.g.e., 3/275.

¹⁴⁵⁸ Bedrî, Abdulazîz, a.g.e., 68.

telkin etmektedir. Çünkü bazı günahların veya fiillerin keffareti olarak, fakir ve yoksulları giydirmek ve yedirmek gibi iktisadî yardım türleri önerildiği gibi, kölelerin azad edilerek özgürlüğe kavuşturulması emredilmektedir.¹⁴⁵⁹ Âdeta her fırsatta fakirlerin zenginleştirilmesi ve hürriyetini kaybetmiş insanların özgürleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir.

Kur'an esaslarının insana tanıdığı bu özgürlük, onun Âhiretteki muhasebesinin de bir dayanağıdır. Zira iktisadî hayatında özgürce tasarrufta bulunmayıp, kaderin zorlamasıyla zekâtını ödemeyen, ya da haksız kazanç ele geçiren, veya başkalarının emeğini sömüren birisini hesaba çekmenin haklı bir gerekçesi olamaz. Öyleyse insanın iktisadî özgürlüğü, ilâhî adaletin de bir gereğidir. Ancak Mu'tezile'nin insan fiilleri hakkındaki görüşlerine dayanarak bu alanda ilahî kaderi tamamen devre dışı bırakmanın da savunulacak tarafı olmamalıdır. Buna karşılık Ehl-i Sünnet'in hürriyet anlayışını konuya uyarlamak daha mantıklı izah tarzına götürür.¹⁴⁶⁰

Burada Mu'tezile'nin bireyin servet biriktirme konusundaki düşüncelerine değinmek faydalı olacaktır. Mal toplama ve depolama meselesi gündeme gelince, Adalet ve Tevhîd ekolüne mensup bilginler buna karşı çıkmışlardır. Bu noktada, toplumsal özgürlüğün, serveti stoklayan bireyin özgürlüğünün üstünde olduğunu vurgulamışlardır. Birey, servet biriktirme ve kendisi için stoklama özgürlüğüne sahip değildir.¹⁴⁶¹

Kadı Abdulcebbar'a göre başkasının mülkünde tasarrufta bulunmamızı mubah veya haram kılan şey, bir mülke sahip olma hakkı değil, yarar ve zarar olgusu, özel ve genel maslahatlardır. Birinci dereceden ona sahip olma hakkı her tasarrufu helal kılmaz. Buna göre herhangi birimizin, başkasının mülkünde tasarrufta bulunmanın helal olamamasının gerekçesi, onun bir başkasının mülkü olması değildir. Bunun illeti, mülk sahibine zarar verilmiş olmasıdır.¹⁴⁶² Örneğin bir tarlada düşen başakları, malikinden başkasının alması mubahtır. Çünkü onu almakla asıl sahibine zarar vermiş olmaz. Yine bir malik, mülkünde kendisine zarar verecek bir tasarrufta bulunma iznini başka birine verirse, onun izni bu tasarrufu helal kılmaz. Çünkü ortada malike dokunan bir zarar

¹⁴⁵⁹ Nisâ, 4/92; Mâide, 5/89; Mücadele, 58/3, 4.

¹⁴⁶⁰ İnsan özgürlüğü konusundaki kelâmî tartışmalar hakkında bkz. Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nun Yay., İst., 1997.

¹⁴⁶¹ Ammara, Muhammed, a.g.e., 275.

¹⁴⁶² Ammara, a.g.e. 276.

vardır.¹⁴⁶³ Bir başka yerde Kâdı Abdulcebbar, serbestlik ve yasaklığın kriteri olarak “zulüm” kavramını kullanır.¹⁴⁶⁴

Şu halde Mu'tezile ekolü de ekonomik konularda bireysel özgürlük üzerinde bir sınırlamanın gerekliliğini kabul etmekte ve bunu yarar, zarar, zulüm ve adalet kriterlerine bağlı olarak topluma devretmiştir. Bu bağlamda ganimet, humus, haraç toplama ve mazlumun malını alıp iade etme gibi, imamın bir çok yetki ve görevinin olduğuna da dikkat çekmiştir.¹⁴⁶⁵

Yukarıda belirtilenler bağlamında düşünürsek, İslâmî özgürlük kavramının Adam Smith, Karl Marks ve Keynes gibi iktisatçıların ve düşünürlerce ileri sürülen özgürlük kavramından ayrı olduğunu görürüz. İslâm, bu düşünürlerin ya bireye tam özgürlük tanımaları, ya da bireyin özgürlüklerini toplum adına iyice kısıtlamaları meyline karşılık, bireyin özel mülkiyet hakkına kesin bir müeyyide getirmiştir.¹⁴⁶⁶ Zira mülk Allah'ındır ve insan, onun yeryüzündeki halifesidir. Bu yüzden birey, kazandıkları üstünde doğal hak iddia edecek tek kişi olmadığı gibi,¹⁴⁶⁷ kazandıklarını topluma teslim ederek, toplumun, ya da toplum adına hareket edenlerin takdir edeceği miktarın artakalanından mahrum bırakılacak kişi de değildir. Bireyin özgürlüğünün durduğu bu noktada toplumun özgürlüğü başlar ve toplum, biriktirilmiş olan bu servetteki hakları alma yetkisine sahiptir.¹⁴⁶⁸

Son olarak tarihî bir gerçeğe dikkat çekelim: İslâmî fetihler sonucu, ele geçirilen toprakların ikta ve benzeri şekillerde fethedilen bölgelerin yerlilerine dağıtılması, oralarda bulunan toprak köleliğini ve feodaliteyi kaldırmış, fertleri kendi işinin başında çalışan özgür bireyler haline getirmiştir.¹⁴⁶⁹ Nitekim zamanla bu topraklar rakabesini elinde bulunduran şahısların mülkü olmuştur. Yani bu şahıslar tamamen mal ve mülk sahibi hür bireyler haline gelmişlerdir. İşte bu da İslâm'ın iktisadî hükümlerinde özgürlük düşüncesinin saklı bulunduğunu gösterir.

Bireyin iktisadî ve sosyal özgürlüğü, dince teşri kılınan hükümlere aykırı olmadığı, İslâm'ın ahlâkî sınırları çerçevesini aşmadığı, kamu yararıyla çatışmadığı ve başkalarının haklarına tecavüze varmadığı sürece saygındır.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶³ Ammara, a.g.e., s. 276, 277. Abdulcebbar, *el-Muğni*'den 17/147 naklen.

¹⁴⁶⁴ Ammara, a.g.e., 277.

¹⁴⁶⁵ Ammara, a.g.e., 277, 278.

¹⁴⁶⁶ Zerkâ -Neccâr, *Faizsiz Banka*, 64.

¹⁴⁶⁷ Nakvî, a.g.e., 62.

¹⁴⁶⁸ Ammara, a.g.e., 276.

¹⁴⁶⁹ Durî, a.g.e., 58.

¹⁴⁷⁰ Çapra, a.g.e., 39.

SONUÇ

İktisat, kelime olarak bir şeyler yapmaya azmetmek, bir yere veya hedefe yönelmek, i'tidalli davranmak, orta yol ve istikamet üzere bulunmak, bir şeyi istemek ve bir şeye dayanmak anlamlarına gelmektedir. Kur'an- Kerim'de altı yerde "قصد" kökünden türemiş olan değişik kelimelerle zikredilen söz konusu kelime, i'tikad, ibadet, ahlâk, sosyal yaşantı, olağan üstü durumlar, beşerî münasebetler ve dinler arası diyalog alanında iktisatlı davranmayı ifade etmektedir. Hadis-i Şeriflerde ise yukarıdaki anlamları ihtiva etmekle beraber, mal ve servet konusundaki iktisada, yani günümüz iktisat mefhumuna özel bir dikkat çekilmekte, özellikle kaynakların yerli yerinde kullanılması, israftan kaçınılması, sosyal ve iktisadî adaletin sağlanması ve adaletli bir gelir dağılımının hakim kılınması vurgulanarak, çağdaş iktisat kavramına ışık tutacak ve bu mefhumun İslâmî ruhunu ve muhtevâsını geliştirmeye esas teşkil edecek açıklamalar vardır. Konu ile ilgili hadislerde müslümanlar ve diğer insanlar, iktisadî çalışmalara teşvik edilmektedir.

Bir kavram olarak ele alındığında, Kur'an'da iktisat kelimesine şöyle bir anlamın yüklenildiği görülmektedir: İktisat; i'tikad, ibadet, sosyal hayat, ahlâk ve diğer alanlarda i'tidalli davranmak, aşırı uçlardan ve olumsuz davranışlardan kaçınmak, ifrat ile tefrit karşısında orta yola girmek anlamlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak bu kelime, son yıllarda daha çok, mal ve servet konusunda israf ve cimrilikten kaçınıp tasarruflu davranmayı ve mal ve servetle ilgilenen bilim dalını ifade etmek için kullanılmaktadır.

İşte bu son anlamıyla ele alarak incelediğimizde, Kur'an'da şöyle bir tabloyu görmekteyiz: Kur'an, her konuda iktisadî davranış tarzını önermiştir. Bunu yaparken de dikkatlerimizi şu hususlara çevirmektedir: Kainatın yaratılışında iktisat vardır. Çünkü Allah (c.c.) hiçbir şeyi boşuna yaratmamıştır. İnsan, hayvan, canlı, cansız her türlü varlık, mükemmel ve dengeli bir nizam ile varlık sahasına konulmuştur. Yine, inançta iktisat vardır. Allah, peygamber, âhiret ve diğer inanç konularında teşbîh, tecsîm, teslîs gibi ifrat ve tefrite giren düşünceler reddedilmiş, tevhîde dayalı bir inanç getirilmiştir. Bu inanç ile beraber, kişiyi Rabbine yaklaştıran ibadet konusunda da mu'tedil bir düşünce telkin edilmiştir. Örneğin, insanın sadece ibadet etmesi, dünyevî işlerden kaçınması yerine, hem ibadetlerin düzenli olarak eda edilmesi, hem de çalışmanın ihmal edilmemesi emredilmiş, ferdî inzivaya karşılık toplumsal yükümlükler getirilmiştir.

Hatta dinî ölçülere bağlı olunduğu takdirde dünyevî çalışma da ibadet sayılmıştır. Kaldı ki, zekât, kurban, sadaka, infak konularında olduğu gibi, hem inanç esaslarında, hem de temel İslâm pratiklerinde iktisadî boyut sürekli olarak nazar-ı itibara alınmış, namaz, oruç, hac, cihad ve benzeri ibadetlerde ibadet ile ekonomi bütünleştirilmiştir. Bununla birlikte, ahlâkî ve sosyal yaşantı ile mal ve servet konusunda da iktisatlı bir yaşam tarzı önerilmiştir.

Mal ve servet konusunda Kur'an, ticareti meşru kılmış, servet düşkünlüğüne ve bunun olumsuz sonuçlarına dikkat çekmiş, servetin adil bir dağılımla toplumun her kesimine ulaştırılmasını emretmiş, malın, belli ölçüler çerçevesinde üretim ve tüketimini meşru kabul etmiş, bu bağlamda dinî ve dünyevî hayatta bunalım ve buhranlara sebep olan faiz, fuhuş, kumar, hırsızlık gibi iktisadî suçları yasaklamıştır. Ayrıca dünyaya sırtını çevirip ruhban hayatını tercih edenlere ise, Allah'ın lütuf, fazl ve ikrâmı olan helal şeylerden istifade etmeleri gerektiği bildirilmiş, bunun da ötesinde dünya ve âhiret saadatinin elde edilmesi ve saf, temiz bir kalple Allah'a yaklaşılması için maddî varlıkların araç olarak kullanılması istenmiştir. Çünkü kainattaki varlıklar, Allah tarafından insanların hizmetine sunulmuştur. Öyleyse insan, bizzat yaratıcısı tarafından kendisine sunulan bir ikramı elinin tersiyle reddetmemelidir. Zira Kur'an'a göre maddî hayattan tamamen kaçmak da ona tamamen bağlanmak gibi haddi aşmaktan başka bir şey değildir.

Çağımızdaki iktisadî sistemler, her şeye maddî gözlükle bakmışlar, her konuda olduğu gibi iktisadî konularda da manevî değerleri, ahlâkî erdemleri, dinî ve imanî hakikatleri yok saymışlardır. Halbuki biz, iman ile iktisadî hayatın tefrik edilemeyeceğini, aksine maddî-dünyevî hayatın, maddiyattan çok inanç ve iman temeli üzerinde sürdürüldüğünü görmekteyiz. İşte bu sonuç, Kur'an'ın iktisatla ilgili bütün hükümlerinde yer almaktadır. Yani Kur'an, Mekkî ve Medenî ayetlerinde, hukukî ve iktisadî hükümlerinde sürekli iman gerçeğini insanların dikkatine sunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'an-ı Kerim.

Abdübâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Çağrı Yay., İst., 1987.

Abdulcebbâr, el-Kâdî Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Hüseyn (v.415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. (Dr.) Abdülkerîm Osmân, Kahire, 1965.

Aclunî, İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs Amma İstehere Ala Elsineti'n-Nâs*, Tahk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.

Ahmed, (Prof. Dr.) Mahmud, *İslâm İktisadı (Mukayeseli Bir Tedkik)*, Terc. Yusuf Ziya Kavakçı, Çağaloğlu Yay., İst., 1975.

Ammara, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, terc. Vahdettin İnce, Ekin Yay., İst., 1998.

Armağan, (Prof. Dr.) Servet, *Ana Hatlarıyla İslâm Ekonomisi 1.*, Timaş Yay., İst., 1996.

Atay, (Prof. Dr.) Hüseyin, *Kur'an'a Göre İslâm'ın Temel Kuralları*, M.E.B. Yay., İst., 1997.

Avukatgil, İ. Seyyid, "İslâm İktisadı: Bir Genel Değerlendirme", Diyanet Aylık Dergi, sayı: 1, Ocak 1991.

Aydemir, (Doç. Dr.) Abdullah, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, T.D.V. Yay., Ankara, 1990.

Aydın, (Dr.) Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1973.

Bakıllânî, Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib (v. 403/1013), *Kitabu't-Temhîd*, Beyrut, 1957.

Başgil, (Prof. Dr.) Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, Sönmez Neşr., İst., 1962.

_____, *İlmin Işığında Günün Mes'eleleri*, YağmurYay., İst., 1960.

Bayrakdar, (Prof. Dr.) Mehmet, "İslâm İnanç ve İbadetlerinin Kişiyi Ekonomik Yapmadaki Rolü", İktisadî Kalkınma ve İslâm Sempozyumu, İlmî Neşriyat, İst., 1987.

_____, "Türkiye'nin Tarım ve Hayvancılıkta Zekât Potansiyeli", Türkiye'de Zekât Potansiyeli", İ.S.A.V. Yay., İst., 1987.

Bayyigit, (Prof. Dr.) Mehmet, "Açılış Komuşması", 1. Uluslar arası İslâm Ticaret

- Hukukunun Günümüzdeki Mes'eleleri Kongresi*, Kombad Yay., Konya, 1997.
- Bedrî**, Abdulazîz, *İslâm ve Sosyalizm*, terc. Ali Kemal Saran, İkbâl Yay., İst., tsz.
- Begoviç**, Ali İzzet, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, terc. Salih Şaban, Nehir Yay., İst., 1992.
- Beheştî**, Ayetullah (Dr.) Muhammed Hüseyin, *el-İktisadu'l-İslâmî*, Munazzamatu'l-A'lamu'l-İslâmî, Tahran, 1986.
- Beşer**, (Dr.) Faruk, *İslâm'da Sosyal Güvenlik*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1987.
- _____, *İslâm'da Zenginlik ve Fakirlik Kavramları*, Seha Neşriyat, İst., 1991.
- Beyzâvî**, Kâdî Nâsiruddîn Ebu Sâîd Abdullâh b. Muhammed eş-Şîrâzî (v. 791 h.), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1999.
- Bilsel**, (Dr.) Halim Hilmi, *Allah Vardır*, Yağmur Yay., İst., 1975.
- Bodur**, (Doç. Dr.) H. Ezber, *Sosyo-Ekonomik Açıdan İslâm'da Harcama Felsefesi ve İktisadî Dengesizlikleri Önlemedeki Rolü*, Ata.Ü.İ.F. Yay., Erzurum, 1991.
- Bozdağ**, İsmet, *İnsanlığın Son Çerçevesi (Üçüncü Çözüm)*, Emre Yay., İst., 1991.
- Buhârî**, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (v. 256/870), *es-Sahih*, İst., 1335.
- Bulaç**, Ali, *"Zekât Kurumunun Manevî ve Sosyal Anlamı"*, Türkiyede Zekât Potansiyeli, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987.
- _____, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, Endülüs Yay., İst., 1992
- Büyük Ekonomi Ansiklopedisi*, Sabah Yay., İst., tsz
- Cemal**, (Prof. Dr.) Ahmed Muhammed, *İslâm İktisadının Üstünlüğü*, terc. Ali Rıza Temel, Hilal Yay., İst., 1971.
- Cürcânî**, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (v. 816/1413), *et-Ta'rîfât*, Kostantiniye, 1300.
- _____, (v. 816/1413), *Şerhu'l-Mevâkîf*, y.y., tsz.
- Cüveynî**, Abdu'l-Melik b. Abdillâh b. Yûsuf (v. 478/1085), *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtu'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, Mektebetu'l-Hanicî, Mısır, 1950.
- Çağırıcı**, (Prof. Dr.) Mustafa, *"İslâm'da Eğitim-Ahlâk Mes'eleleri ve Toplum Kalkınması"*, İslâm Üzerine Düşünceler, TDV. Yay., Ankara, 1991.
- _____, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşr., İst., 1991.
- Çapra**, (Prof. Dr.) M. Ömer, *"İslâm Ekonomisinin Amaçları"*, İslâm Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi, (Haz. Yılmaz, Faruk), Ma'rifet Yay., İst., 1991.
- Çelebi**, (Doç. Dr.) İlyas, *"Âhiret"*, İslâm'da İnanç Esasları, M.İ.F.A.V. Yay., İst., 1999.
- Daryal**, (Prof. Dr.) Ali Murat, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, M.Ü.İ.F. Yay., İst., 1994.

- _____, *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, İst., 1980.
- Demir**, (Dr.) Fahri, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1986.
- Demir**, Şehmus, *Kur'an'ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya Ahiret Dengesi*, Ata.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1995.
- Doğan**, D. Mehmet, *Tarih ve Toplum*, Rehber Yay., İst., 1990.
- Döndüren**, (Prof. Dr.) Hamdi, *Çağdaş Ekonomik Problemlere İslâmî Yaklaşımlar*, İklim Yay., İst., 1988.
- Durî**, Abdulazîz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, terc. Sabri Orman, Endülüş Yay.,İst., 1991.
- Ebu Davut**, *Sünen*, Mısır, 1280 h.
- Ebu Hanife**, Nu'mân b. Sâbit (v. 150/297, *Fıkh-ı Ekber*, terc. Hasan Basri Çantay, D.İ.B. Yay., Ankara, 1986.
- Ebu'l-Beka**, *el-Külliyât*, Beyrut, 1993.
- Ebu'l-Muntehâ**, Ahmed b. Muhammed el-Mağnisavî (v. 1090/1679), *Şerhu Fıkhî'l-Ekber*, Salah Bilici Yay., İst., tsz.
- Ebu Yûsuf** Ya'kub b. İbrahim (v. 182), *Kitabu'l-Harac*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.
- Ebu Zehra**, (Prof. Dr.) Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Usûlü Fıkah)*, Terc. Abdulkadir Şener, Fecr Yay., Ankara, 1994.
- _____, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, terc. Ethem Ruhi Fırlalı, Yağmur Yay., İst., 1976.
- Ecer**, Ferhat -Yıldırım, Arif, "Ahi Birlikleri Ve Bir Belge", Atatürk Üniversitesi İktisadî ve İdârî Bilimler Fakültesi Araştırma Merkezi İşletme Dergisi, cilt: 7, sayı: 3-4, Ağustos, 1988, Erzurum, 1989.
- Erdoğan**, (Dr.) M. Sabri, *İslâm Ekonomisinde Tasarruf ve Ekonomik Gelişme*, İFAV Yay., İst., 1992.
- Ergin**, (Prof. Dr.) Feridun vd., *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Sermet Matbaası, İst., 1973.
- Ezherli**, İsmail, *Zekât*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1987.
- Farukî**, İ. Raci-Farukî, L. Lamia, *İslâm Kültür Atlası*, Yeni Şafak Yay., İst, 1999.
- Fîrûzâbâdî**, Mecdu'd-Dîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Cîyl, Beyrut, tsz.
- Gazzâlî**, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu'l-Ulûmi'diDîn*, Kahire, 1992.
- Gölcük**, (Prof. Dr.) Şerafettin -Toprak, (Doç. Dr.) Süleyman, *Kelâm*, Tekin Yay.,

- Konya, 1991.
- Gölcük, (Prof. Dr.) Şerafettin, *Bâkullânî ve İnsanın Fiilleri*, TDV. Yay., Ankara, 1997.
- Hamidullah, (Prof. Dr.) Muhammed, *Modern İktisat ve İslâm*, terc: Salih Tuğ-Yusuf Ziya Kavakçı, Yağmur Yay., İst., 1969.
- Hamitoğulları, (Prof. Dr.) Beşir, “*Türkiye’nin Altın-Gümüş Gibi Varlıklarda Zekât Potansiyeli*”, Türkiye Zekât Potansiyeli, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987.
- Havva, Said, *el-İslâm*, Daru’l- Kutubi’l-İlmiye, Beyrut, 1979.
- Hindî, Alau’d-Dîn Ali b.Husâmu’d-Dîn, *Kenzu’l-Ummal fî Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef’âl*, Haydarabad, 1312 h.
- Hocaoğlu, (Doç. Dr.) Durmuş, “*İslâm ve Modernite*”, Kur’an’ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği, (Uluslar Arası Bediüzzaman Sempozyumu IV Tebliğleri), Sözler Yay., İst., 1998.
- İşık, (Dr.) Emin, “*Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi*” M.Ü.İ.F.D., sayı:3, İst.,1985.
- İbn Abidin, Muhammad Emin, *Hâşiyetu Reddu’l-Muhtar Ala Durri’l-Muhtâr*, Kahraman Yay., İst., 1984.
- İbn Âdem, Yayha b. Süleyman el-Kureşî (v.203), *Kitabu’l-Harac*, tahk. Şâkir, Ahmed Muhammed, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, tsz.
- İbn Arabî, Ebu Abdillâh Muhyuddîn, *el-Futûhatü’l-Mekkiye*, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1994.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, terc. (Prof. Dr.) Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İst., 1983.
- İbn Hanbel, Ahmed, *el-Müsned*, Neşr. A. Muhammed Şakir, Mısır, 1953.
- İbn Kesîr, Hâfız İmâdu’d-Dîn Ebu’l-Fidâ İsmâ’îl b. Kesir ed-Dimeşkî (v. 774/1373), *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1993.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, ,, Ta’lik. M. Fuâd Abdulbâkî, Mısır, 1952.
- İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, Kum, 1405.
- İbn Receb, Hâfız Ebu’l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed b. Recep el-Hanbelî (v. 795), *el-İstihrâc Li Ahkâmi’l-Harac*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, tsz.
- İbn Sinâ, *el-Necât*, Mısır, 1938.
- İsfâhânî, Ragıp, *el-Müfredat*, Kahraman Yay., İst., 1989.
- Karakoç, Sezai, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, Diriliş Yay., İst., 1987.
- _____, *İslâm*, Diriliş Yay., İst., 1997.
- Karaman, (Prof. Dr.) Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar Yay., İst., 1990.

- _____, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, Marifet Yay., İst., 1981.
- Kardâvî**, (Dr.) Yusuf, *el-İmân ve'l-Hayât*, İntişârâtı Edeb, tsz.
- _____, "Açılış Konuşması", I. Uluslar arası İslâm Ticaret H. G. M. Kongresi, Kombad Yay., Konya, 1997.
- _____, *Muşkiletu'l-Fakr We Keyfe Alecehe'l-İslâm*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1987.
- Kartal**, M. Abidin, *Risâle-i Nur'dan İktisadî Prensipler*, Yeni Asya Yay., İst., 1995.
- Kermî**, Hasan Said, *el-Hâdî ila Luğat'il-Arabî*, Beyrut, 1992.
- Kılavuz**, (Yrd. Doç. Dr.) Ahmed Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, Ensar Yay., İst., 1993, s. 18-27.
- Kılıç**, (Dr.) Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, T.D.V. Yay., Ankara, 1994.
- Kılıç**, (Prof. Dr.) Sadık, "Derin Ekoloji Bağlamında Risalelerin Mesajı", Kur'an'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği, (Uluslar Arası Bediüzzaman Sempozyumu IV Tebliğleri), Sözler Yay., İst., 1998.
- Kurtubî**, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Camiu Li Ahkâmî'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Mısır, 1967.
- Kutub**, İbrâhim Muhammed, *Allah Rasûlü'nün Malî Siyaseti*, terc. Mustafa Sızan-Enver Özkan, Süleymaniye Vakfı Yay., İst., 1995.
- Kutub**, Muhammed, *Çağdaş Fikir Akımları*, terc. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay., İst., 1989.
- _____, *Şubuhâtun Havle'l-İslâm*, Matbaatu's-Saâde, Kahire, 1962.
- Kutub**, Seyyid, *Tefsîru Âyâtî'r-Ribâ*, İslâmoğlu Yay., İst., tsz.
- _____, *İslâm'da Sosyal Adalet*, Terc. Yaşar Tunagür, M. Adnan Mansur, Çağaloğlu Yay., İst., 1982.
- Mahluf**, Haseneyn Muhammed, *Kelîmâtü'l-Kur'an*, Tebliğ Yay., İst., 1992.
- Mâlik** b. Enes, *el-Muvatta*, Tahk. M. F. Abdulbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- Mannan**, M. A. *İslâm Ekonomisi, Teori ve Pratik*, terc. Bahri Zengin, Fikir Yay., İst., 1976.
- Mavsîlî**, Abdu'llah b. Mahmud b. Mevdûd, *el-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Çağrı Yay., İst., 1996.
- Merğînânî**, Burhânü'-Dîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyetü'l-Mubtedî*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut, tsz.
- Mert**, (Yrd. Doç. Dr.) Muhit, "Kelâm İlminde Fiyat Komusundaki Tartışmalar:

- Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcabbar Örneği*", EKEV AKADEMİ Dergisi, c. 1, sayı. 2, Mayıs, Erzurum, 1998.
- Mevdûdî**, Ebu'l-A'la, *İslâmî Kavramlar*, terc. Süleyman Akyüz, Pınar Yay., İst., 1991.
- _____, Ebu'l-A'lâ, *Tarih Boyunca Tevhîd Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, Terc. Ahmed Asrar, Pınar Yay., İst. 1992,
- Müslim** b. Haccac el-Kuşeyrî, *es-Sahih*, Kâhire, 1956.
- Nakvî**, N. Haydar, *Ekonomi ve Ahlak*, terc. İlhan Kutluer, İnsan Yay., 1985.
- Nasr**, Seyyid Hüseyin, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, terc. Fatih Tatlıoğlu, İnsan Yay., İst., 1988
- _____, *İslam, İdealler ve Gerçekler*, İnsan Yay, İst, 199....
- Neccâr**, Abdulvehhab, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, Müessesetu Halebî, Kâhire, tsz
- Nesefî**, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed (v. 710/1310), *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, Pamuk Yay., İst., tsz.
- Nizamhoğlu**, (Prof. Dr.) Mehmet, *"Açılış Konuşması"*, I. Uluslar Arası İslâm Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Mes'elleri Kongresi, Kombad Yay., Konya, 1997
- Numanî**, Şibli, *Hz. Ömer'in Devlet İdaresi II*, terc. Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İst., tsz.
- Nursî**, Bediuzzaman Said, *İşârâtü'l-İ'câz*, terc. Abdulmecid Nursi, Tenvir Yay., İst., tsz.
- _____, *Sözler*, Yeni Asya Yay., İst., 1987.
- _____, *Tarihçe-i Hayat*, Yeni Asya Yay., İst., 1976.
- Öney**, Ayhan, *İktisadî ve Ticârî Deyimler Sözlüğü*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1971.
- Özek**, (Prof. Dr.) Ali, *"Asr- Saadette Zekâtın Tatbikatı"*, Türkiyede Zekât Potansiyeli, İ.S.A.V. Yay., İst., 1987.
- Özel**, Mustafa, *"Dünya Ne Kadar Derin?"*, Ekonomi ve Toplum Köşesi, Yeni Şafak Gazetesi, 12 Mart 2000.
- _____, *"İktisadî Düşüncenin Laikleşmesi"*, Bilgi, Bilim ve İslâm Sempozyumu II, İSAV İlmî Neşriyat, İst., 1992.
- _____, *İktisat, Siyaset ve Din*, Yeni Şafak Yay., İst., 1995.
- Özervarlı**, (Dr.) M. Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İslâm Yay., İst., 1998.
- Özler**, (Doç. Dr.) Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nun Yay., İst., 1997.
- _____, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, Nûn Yay., İst., 1995.
- Özsoy**, İsmail, *Türkiye'de Özel Finans Kurumları ve İslâm Bankacılığı*, Timaş Yay.,

İst., 1987.

Rahmân, Afzalur, *Sîret Ansiklopedisi*, İnkılâb Yay., İst., 1996.

Rahmân, Fazlur (Prof. Dr.), *İslâmiyet ve İktisâdî Adalet Meselesi*, terc. Yusuf Ziya Kavakçı, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erz., 1976.

Râzî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya, *Kitabu Mücmelu'l-Luğa*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.

_____, *Mu'cemu'l-Mekâyisfi'l-Luğa*, tahk. Şihâbu'd-Din Ebu Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998.

Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdî'l-Kadir, *Muhtaru's-Sihah*, Beyrut, tsz.

Rızâ, eş-Şeyh Ahmed, *Mu'cemu Metni'l-Luğa*, Daru Mektebetu'l-Hayat, Beyrut, 1960.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *en-Nubuvvetu ve'l-Enbiyâ*, Mektebetu'l-Gazzâlî, Dimaşk, 1985.

_____, *Savfetu't-Tefâsîr*, Desaadet Yay., İst., tsz.

Sadr, Muhammed Bâkır, *İslâm Ekonomi Sistemi*, terc. Mehmet Keskin-Saadettin Ergün, Rehber Yay., İst., 1993.

Sağiroğlu, Ekrem, *Çağdaş Dünya ve İslâm*, İklim Yay., İst., 1987.

Sağlam, Bahaettin - **Acarkan**, İsmail, *Turan Dursun ve Din*, Kavram Yay., İst., 1991.

Samuelson, Paul A., *İktisat*, terc. Y. Demirgil, Doğu Matbaacılık, 1965.

Selik, (Prof. Dr.) Mehmet, *100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi*, Gerçek Yay., İst., 1974.

Sıddıkî, (Prof. Dr.) S. A., *İslâm Devletinde Malî Yapı*, terc. Rasim Özdenören, Fikir Yay., İst., 1972.

Sibâî, (Prof. Dr.) Mustafa, *İslâm Sosyalizmi*, Dergah Yay., Terc. A. Niyazoğlu, İst., 1976.

Siyâlkûtî, Abdulkerîm, *Haşiyetu Siyâlkûtî Alâ Hâyâlî Ala Şerhi'l-Akâid*, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, İst., 1316.

Songur, Haluk, *"Hz. Peygamber ve İslâm İktisadının Esasları"*, I. Kutlu Doğum Semineri (Tebliğler), Süleyman Demirel Ü.İ.F. Yay., Isparta, 1998.

Suyûtî, Celâlu'd-Din Abdu'r-Rahmân b. Ebî Bekr ve el-Mahallî, Celâlu'd-Din, *Tefsiru'l-Celâleyn*, Dimaşk, 1969.

_____, Celâlu'd-Din, *Tefsiru'l-Celâleyn*, Mektebetu Pamuk, İst., tsz.

_____, *el-Câmiu's-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Matbaatu Mustafa el-Babî, Mısır, tsz.

- Şafak**, (Prof. Dr.) Ali, *İslâm Arazî Hukuku ve Tatbikatı*, Türedav Yay., İst., 1977.
- Şahâte**, Hasan, “*el-Cevânibu ’l-Akâidiyye fi ’l-İktisâdi ’l-İslâmî*”, Mecelletu Terbiyeti’l-İslâmiyye, sayı: 34, Kanunu’s-Sânî, Bağdat, 1999.
- Şeker**, (Doç.) Mehmet, *İslâm ’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1991.
- Seriatî**, Ali, *İslâm Nedir*, terc. Ali Seyidoğlu, Birleşik Yay., İst., 1995.
- Şeyhülislâm** Mustafa Sabrî, *İslâm ’da Münakaşaya Hedef Olan Mes’eleler*, Sebil Yay., İst., 1976.
- Tabakoğlu**, (Doç.) Ahmet, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1988.
- Tabbara**, Afif Abdu’l-Fettah, *Ruhu ’d- Dini ’l- İslâmî*, Dâru’l- İlm li’l- Melâyin, Beyrut, 1969.
- Taberî**, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Camîu ’l-Beyan An Te ’vîli Âyi ’l-Kur’an*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1995.
- Taftâzânî**, Sa’duddin Mes’ûd b. Ömer (v. 793/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi* (*Şerhu ’l-Akâid*), terc. Uludağ, Süleyman, Dergah Yay., İst., 1991
_____, *Şerhu ’l-Makâsid*, Beyrut, 1986.
- Talegânî**, Ayetullah Muhammed, “*İslâm Ekonomisinin Özellikleri*”, John Esposito- John Donohue, Değişim Sürecinde İslâm, İnsan Yay., İst., 1991.
- Tirmizî**, *Sahih*, Mısır, 1931.
- Topaloğlu**, (Prof. Dr.) Bekir, “*Âhiret*”, DİA, T.D.V. Yay, Ankara, ...
_____, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yay., İst., 1996.
_____, “*Kader*”, İslâm’da İnanç Esasları, M.İ.F.AV. Yay., İst., 1999.
- Türer**, (Prof. Dr.) Osman, *Ana Hatları İle Tasavvuf Tarihi*, Seha Yay., İst., 1998.
- Türkbal**, (Prof. Dr.) Aydın, *İktisada Giriş*, Dicle Ün. Hukuk Fak. Yay., Diyarbakır, 1993.
- Uludağ**, (Prof. Dr.) Süleyman, *İslâm ’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V. Yay., Ankara, 1996.
_____, *İslâm ’da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, Dergah Yay., İst., 1988.
- Ülgener**, Sabri F., *İktisadî Çözüşmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Der Yay., İst., 1999.
- Ülken**, Hilmi Ziya, *Aşk Ahlâkı*, Demirbaş Yay., Ankara, 1971.
- Weber**, Max, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, terc. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., İst., 1999.
- Yavuz**, (Prof. Dr.) Yunus Vehbî, *Bir Sosyal Güvenlik Kuruluşu Olarak Zekât*, Tuğra

Neşr., İst., 1992.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., İst.

Yeniçeri, (Dr.) Celal, *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İst., 1980.

_____, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yay.,İst., 1984.

Yıldırım, (Yrd. Doç. Dr.) Arif, "Kelâm Açısından Fiyatların Yükselişi ve Düşüşü", EKEV AKADEMİ Dergisi, c. 1, sayı. 2, Mayıs, Erzurum, 1998.

Yıldırım, (Prof. Dr.) Suat, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Yay., İst., 1982.

Yılmaz, Faruk, "İslâm'da Sosyal Güvenlik Sistemi", İslâm Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi, (Haz. Yılmaz, Faruk), Ma'rifet Yay., İst., 1991.

Yüksel, (Doç.) Emrullah, *Kelâm Derstleri (İlâhiyat ve Nübüvvet)*, Ata. Ü.İ.F. Yay., Erzurum, 1986.

Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidaye, Beyrut, 1971.

Zebîdî, Zeynu'd-Dîn Ahmed b. Ahmed, *Tecrîd-i Sarîh*, terc. Naim, Ahmed, Miras, Kamil, D.İ.B. Yay., Ankara, 1991.

Zerkâ, (Prof. Dr.) Ahmed ve Neccâr, (Prof. Dr.) A. Muhammed Abdulazîz, *İslâm'a Göre Faizsiz Banka Kalkınma ve Sigorta*, terc. Hayreddin Karaman, Kalem Yay., İst., 1976.

Zeydan, (Prof. Dr.) Abdülkerim, *İlâhî Kamunların Hikmetleri*, terc. Nizameddin Saltan, İhtar Yay., İst., 1997.

_____, *el- Vecîz fi Usûli'l-Fıkıh*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1999.

Zühayfî, (Prof. Dr.) Vehbe, *et-Tefsîru'l-Vecîz*, Dâru'l-Fıkr el-Muasır, Dimaşk, 1996.

ÖZGEÇMİŞ

3 Mart 1972 tarihinde Ağrı'nın Doğubeyazıt ilçesinde doğdu. İlk öğrenimini Doğubeyazıt Atatürk ilkokulunda, orta ve lise öğrenimini Ağrı İmam Hatip Lisesinde tamamladı. 1992 yılında Bitlis'te imam-hatipliğe başladı. 1994 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne başladı ve 1998 yılında aynı fakülteden mezun oldu. Aynı yıl içerisinde Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Kelâm Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Eğitimine başladı. Halen 7 Şubat 2000 tarihinden itibaren Dadaşkent Diyanet Eğitim Merkezi'nde başladığı ihtisas kursuna devam etmektedir.

